T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

TÜRK KAĞANLIĞI DÖNEMİ OKÇULUK MİRASI ÜZERİNE BİR İNCELEME (ALTAY CUMHURİYETİ)

Doktora Tezi

Recep Efe ÇOBAN

Türk Tarihi Anabilim Dalı

İZMİR

2023

T.C.
E G E Ü N İ V E R S İ T E S İ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

TÜRK KAĞANLIĞI DÖNEMİ OKÇULUK MİRASI ÜZERİNE BİR İNCELEME (ALTAY CUMHURİYETİ)

Doktora Tezi

Recep Efe ÇOBAN

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN

Türk Tarihi Anabilim Dalı

ETİK KURALLARA UYGUNLUK BEYANI

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum "**Türk Kağanlığı Dönemi Okçuluk Mirası Üzerine Bir İnceleme (Altay Cumhuriyeti)**" adlı doktora tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Recep Efe ÇOBAN

Ön söz

Türklerin okçuluktaki yetkinlikleri, tarihlerinin en erken dönemlerinden itibaren tarihî vesikalarda yer almış, başta tarihçiler ve arkeologlar olmak üzere çok farklı disiplinlerde uzmanlaşmış araştırmacılar tarafından konu edinilmiştir. Ancak bu araştırmalar ekseriyetle farklı çalışmalarda kısıtlı olarak ele alınmış, bunun neticesinde de Türk okçuluk mirasına dair pek çok husus bilinmez olarak kalmıştır. Elinizdeki bu çalışma, Türk okçuluğunun pek çok bilinmezi arasında oldukça önem arz ettiğini düşündüğümüz Türk Kağanlığı dönemini Altay bölgesi özelinde ele almaktadır.

Çalışmamın temelleri, 2014 yılının Aralık ayına dek ulaşmaktadır. Bu tarihlerde devam etmekte olduğum yüksek lisans eğitimim sırasında seçtiğim "Bileşik yayın menşei üzerine notlar" başlıklı ödev, ülkemizde okçuluk temelli çalışma sayısının oldukça az olduğunu fark etmemi sağlamış ve odağımı bu sahaya yönlendirmiştir. Danışmanım Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN, bu konu hakkında yaptığımız görüşmelerde, yüksek lisans tezimi bileşik yaylar üzerine başlıklandırabileceğimi ifade etmiş ve böylece "Orta Asya ile bereketli hilal arasında bileşik yayın keşfi ve gelişim aşamaları (MÖ 3000 - MÖ 500)" başlığı altında bir çalışma yürütmemin kararı verilmiştir. 2015 yılında tamamladığım yüksek lisans tez çalışmam pek çok hususta eksikler barındırmasına rağmen bilimsel hayatımın şekillenmesinde önemli rol oynamış ve elinizdeki doktora çalışmasının da temellerini oluşturmuştur.

Doktora ders dönemimde tez konumu seçmek üzere başta danışmanım Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN olmak üzere alanın uzmanlarıyla yaptığım görüşmelerde, Türk (Göktürk) Kağanlığı dönemi okçuluğu ile ilgili Türkiye'deki literatürün oldukça yetersiz olduğu hususunda karar verilmiştir. Böylece "6-8. Yüzyıllarda İdil ve Argun Nehirleri Arasındaki Bozkırlarda Yaşamış Türk Topluluklarının Okçuluğu Üzerine Bir İnceleme" başlığı uygun görülmüş ve literatür taramalarına başlanmıştır. Literatür taramaları sırasında ele alacağım kaynakların ekseriyetinin Rusça olarak neşredilmesi, Rusça okuma yetkinliğimi geliştirmemi elzem kılmıştır. Ancak Rusça bilgimin ve yetkinliğimin ötesinde, okçuluk ve arkeolojiyle bağıntılı pek çok terimin Türkçe karşılıklarının bulunmaması büyük bir engel olarak çalışmalarımı olumsuz şekilde etkilemiştir. Bu engeli aşabilmek için farklı alanlardan uzmanlarla iletişime geçilmiş, lâkin e-posta ve

telefon görüşmeleriyle yapılan dolaylı iletişim sürecinin verimsiz olduğu anlaşılmıştır. Bu sorunu ortadan kaldırabilmek için alanda uzmanlaşmış bilim insanlarıyla yüz yüze görüşerek fikirlerine danışılması gerektiği fikri ortaya atılmış ve Rusya'nın farklı bölgelerindeki silah tarihçileriyle iletişim yolları aranmıştır. Netice olarak askerî tarih ve maddî kültür tarihi üzerine uzman isimlerden Prof. Dr. Leonid Aleksandroviç BOBROV'la görüşülerek Novosibirsk Devlet Üniversitesi'nde çalışabilmek için gereken davet mektubu tarafıma ulaşmıştır.

2020 yılının Şubat ayı başında Novosibirsk Devlet Üniversitesi, Arkeoloji ve Etnoloji Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Leonid Aleksandroviç BOBROV'un davet mektubuyla "Ziyaretçi Araştırmacı" olarak Novosibirsk'e gitme imkânı bulunmuş, ancak tüm dünyayı derinden etkileyen COVID-19 salgını sebebiyle 6 ay boyunca sürdürmeyi düşündüğüm bilimsel araştırmayı tamamlayamadan Türkiye'ye dönmek zorunda kalınmıştır. Bu araştırma sürecimde Prof. Dr. Leonid Aleksandroviç BOBROV ile yaptığım görüşmeler, başta tezin kapsamı olmak üzere benim için büyük engel teşkil eden terminoloji meselesinin çözümünde büyük fayda sağlamıştır. Kendisi, tez çalışmam için coğrafî kapsamın daraltılması gerektiğini, bu açıdan Altay bölgesinin her açıdan oldukça uygun olduğunu ifade etmiş; danışmanım Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN'ın da bu öneriyi uygun görmesi neticesinde coğrafî kapsam daraltılarak Altay Cumhuriyeti ile sınırlandırılarak "Türk Kağanlığı Dönemi Okçuluk Mirası Üzerine Bir İnceleme (Altay Cumhuriyeti)" başlığı olarak belirlenmiştir.

Ekim 2023

Recep Efe ÇOBAN

Özet

Türkler, tarihteki en yetkin okçu topluluklardan biri olup yetkinliği ile hem kendi kültürel hem de komşu kültürleri sosyal, kültürel ve ekonomik açılardan etkilemiş bir kavimdir. Bu kapsamda çalışmamız, Türkler için tarihî açıdan önem arz eden Altay Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan maddî kültür buluntuları ile Türk Kağanlığı dönemi ile ilişkili yazılı kaynakları beraber değerlendirmiş; bölgede yaşamış insanların okçuluk mirasına odaklanarak döneme ait okçuluk uygulamalarını, tekniklerini, teçhizatlarını ve sembolik unsurları kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Doğası gereği tarih ve arkeoloji disiplinlerini bünyesinde barındıran bir yaklaşım yöntemine sahip olan çalışmamızda, Türk runik işaretlere sahip 26 yazılı kaynak, Çinliler tarafından kayıt altına alınmış 9 tarihî belge, Altay Cumhuriyeti'nde yer alan 54 kurgan ve 13 kült alanı birlikte değerlendirilmiştir. Değerlendirme neticesinde, dönemin Türkleri tarafından kullanılan okçuluk teçhizatına ilişkin maddî kültür buluntuları ve yazılı veri birlikte değerlendirilmiş; dönem boyunca kullanılmış olduğu tespit edilen ok, yay, keş (okluk), bilzek (zihgir) ve yasık/kurmanlara (yaylık) ilişkin unsurlar, tipolojik olarak tasniflenerek bu kapsamdaki tartışmalar kapsamında yeniden yorumlanmıştır. Dönemin okçuluk teçhizatı üzerinde yapılan tespit ve yorumların desteğiyle çoğunluğu Çinliler tarafından kayıt altına alınmış tarihî belgelerde yer alan anlatılar tekrar gözden geçirilmiş ve eldeki bilgilerden hareketle Türk Kağanlığı dönemi askerî, sportif ve avcılık amaçlı okçuluk icrasına ait mevcut bilgiler ortaya konulmuştur. Altay Cumhuriyeti özelinde Türk Kağanlığı dönemi okçuluğunu müstakil olarak ele alan ilk bilimsel araştırma hüviyetini taşıyan araştırmamız, literatürde bu alanda yapılacak daha ileri ve ayrıntılı araştırmalara yönelik öncülük etmeyi hedeflemiştir.

Abstract

The Turks are among the most skilled archers in history, and their expertise has influenced both their own culture and neighboring cultures socially, culturally, and economically. In this context, our study evaluated together the material culture found within the borders of the Altai Republic, historically important for the Turks, and the written sources relating to the period of the Turk Khaganate. Focusing on the archery heritage of the people who lived in the region, the archery practises, techniques, equipment and symbolic elements of this period have been extensively studied. In our study, which takes an approach involving the disciplines of history and archaeology, 26 written sources containing Turkic runic characters, 9 historical documents recorded by Chinese historians, 54 kurgans and 13 cultic sites in the Altai Republic were jointly evaluated. As a result of the evaluation, the finds of the material culture and the written data on the archery equipment used by the Turks of the period were evaluated together. Elements related to arrows, bows, keshs (quivers), bilzeks (archer rings) and yasık/kurmans (bow cases) used throughout the period were typologically classified and reinterpreted in the context of the discussions. With the help of results on the archery equipment of the time, the narratives in the historical documents, most of which were recorded by the Chinese historians, were reviewed and, based on the available information, the current information on the practise of archery for military, sporting and hunting purposes during the period of the Turk Khaganate was presented. Our research, which is the first scientific research to deal independently with the archery of the Turk Khaganate period in the Altai Republic, aims to further and detailed researches in this field in the literature.

İçindekiler

Ön söz i

Özet iii

Abstract iv

Görsellerin Listesi vii

Haritaların Listesi xix

Tabloların Listesi xx

Giriş 1

- Literatür Özeti 6
- Terminoloji 29
- Kapsam 34
  - Coğrafî kapsam 34
  - Tarihî Kapsam 36
- Amaç ve Hedefler 37

1. Altay Bölgesi Türk Kağanlığı Dönemi Okçuluk Teçhizatı 39
   - 1.1. Yay 39
   - 1.2. Ok 62
   - 1.3. Keş (Okluk) 82
   - 1.4. Bilzek (Zihgir) 84
   - 1.5. Yasık/Kurman (Yaylık) 86

2. Altay Bölgesi Türk Kağanlığı Dönemi Okçuluk İcrası 89
   - 2.1. Askerî Okçuluk 89
   - 2.2. Sportif Okçuluk 94
   - 2.3. Avcılık Amaçlı Okçuluk 97

3. Sonuç 101

Kaynakça 134

Ekler 147

- EK A: Yazılı Kaynaklara Dair Bilgiler 147
- EK B: Maddî Kaynaklara Dair Bilgiler 170
  - EK B.1. Kurganlar 170

EK B.2. Kült Alanları 209
EK C: Görseller 214
EK D: Haritalar 298
TEŞEKKÜR 302
ÖZGEÇMİŞ 303

Görsellerin Listesi

Görsel - 1.Kurganlarda kullanılan terminolojiye dair görsel (Çizim, G.V. Kubarev'in Pogrebal′nȳe Pamyatniki Drevnikh Tyurok v Doline R. Khar-Yamaatȳn-Gol (Severo-Zapadnaya Mongoliya) başlıklı makalesinden alınmıştır.) (Kubarev G. V., 2016) 29

Görsel - 2.Kurgana ait bir mezar odasının planı (Çizim, G.V. Kubarev'in Pogrebal′nȳe Pamyatniki Drevnikh Tyurok v Doline R. Khar-Yamaatȳn-Gol (Severo-Zapadnaya Mongoliya) başlıklı makalesinden alınmıştır.) (Kubarev G. V., 2016) 30

Görsel - 3.Kült alanına ait kullanılan terminolojiye dair hazırlanmış görsel (Çizim, G.V. Kubarev'in Memorial′nȳy Kompleks Drevnetyurkskogo Aristokrata Iz Khar-Yamaatȳn-Gola (Mongol′skiy Altay) başlıklı makalesinden alınmıştır.) (Kubarev G. V., 2015) 30

Görsel - 4.Yayın bölümleri için kullanılan terimlere dair görsel 31

Görsel - 5.Kabza bölümü için kullanılan terimlere dair görsel 31

Görsel - 6.Kabza kaplamaları için kullanılan terminolojiye dair görsel 32

Görsel - 7.Kulak bölümünde kullanılan terminolojiye dair görsel 32

Görsel - 8.Okun bölümleri için kullanılan görsel 33

Görsel - 9.Demir temrenlerde (ok ucu) kullanılan terimlere dair görseller 33

Görsel - 10.Kemik/boynuz temrenler (ok ucu) için kullanılan terminolojiye dair görsel 33

Görsel - 11.Altay bölgesi Türk Kağanlığı Dönemi Yapısal Yay Mimarileri 60

Görsel - 12.Tarafımızca çizilmiş temren buluntularını gösteren görseller (1-6: Borotal, 82 numaralı kurgan; 7-13: Ust'-Biyke – III, 5 numaralı kurgan; 14-16: Ust'Biyke – III, 6 numaralı kurgan) 116

Görsel - 13.Tarafımızca çizilmiş temren buluntularını gösteren görseller (1-2: Yakonur, 5 numaralı kurgan; 3-4: Kudȳrgē, 2 numaralı kurgan; 5-14: Kudȳrgē, 5 numaralı kurgan; 15-16: Kudȳrgē, 9 numaralı kurgan; 17: Kudȳrgē, 11 numaralı kurgan) 117

Görsel - 14.Tarafımızca çizilmiş temren buluntularını gösteren görseller (1-3: Kudȳrgē, 11 numaralı kurgan; 4-5: Kudȳrgē, 22 numaralı kurgan; 6-7: Oroktoy, 1 numaralı kurgan; 8-13: Tȳtkesken′ – VI, 10 numaralı kurgan) 118

Görsel - 15.Tarafımızca çizilmiş temren buluntularını gösteren görseller (1: Tȳtkesken′ – VI, 10 numaralı kurgan; 2-8: Tȳtkesken′ – VI, 1 numaralı kurgan; 9-11: Ak-Koobȳ kurganı; 12-13: Bike – I, 9 numaralı kurgan; 14-16: Kara-Koba – I, 85 numaralı kurgan) 119

Görsel - 16.Tarafımızca çizilmiş temren buluntularını gösteren görseller (1: Kara-Koba – I, 85 numaralı kurgan; 2: Kara-Koba – II, 13 numaralı kurgan; 3-4: Katanda – III, 11 numaralı kurgan; 5-10: Katanda – III, 1 numaralı kurgan; 11-12: Katanda – III, 21 numaralı krgan; 13-18: Talduair – I, 6 numaralı kurgan) 120

Görsel - 17.Tarafımızca çizilmiş temren buluntularını gösteren görseller (1: Talduair – I, 6 numaralı kurgan; 2-3: Taldura – I, 2 numaralı kurgan; 4: Choba – VII, 1 numaralı kurgan; 5-12: Yabogan – I, 1 numaralı kurgan; 13: Pazȳrȳk, 5 numaralı kurgan; 14-15: Bulan-Kobȳ – IV, 6 numaralı kült alanı; 16-17: Nizhnyaya Soru, V-3 ve G-1 numaralı kült alanları)..... 121

Görsel - 18.Tarafımızca çizilmiş temren buluntularını gösteren görseller (1-2: Bol′shoy Kurmanak – I, A-1 numaralı kült alanı; 3-9: Taldura – I, 2 numaralı kült alanı; 10-19: Ker-Kechu, A-1 numaralı kült alanı; 20: Ker-Kechu, A-2 numaralı kült alanı)..... 122

Görsel - 19.Tarafımızca çizilmiş temren buluntularını gösteren görseller (1-10: Ker-Kechu, A-2 numaralı kült alanı; 11-12: Sarȳ-Koba – II, G numaralı kült alanı)..... 123

Görsel - 20.Tarafımızca çizilmiş kulak kaplaması buluntularını gösteren görseller (1: Kudȳrgē, 9 numaralı kurgan; 2-5: Ust'-Biyke – III, 5 numaralı kurgan; 6-7: Borotal – I, 82 numaralı kurgan; 8-9: Zahal mezarı; 10-13: Yustȳd-XII, 29 numaralı kurgan 14: Kudȳrgē, 2 numaralı kurgan)..... 124

Görsel - 21.Tarafımızca çizilmiş kabza kaplaması buluntularını gösteren görseller (1-2: Ust'-Biyke – III, 5 numaralı kurgan; 3-6: Borotal, 82 numaralı kurgan; 7-9: Zagal mezarı; 10-13: Yustȳd – XII, 29 numaralı kurgan; 14-18: Balȳk-Sook – I, 9 numaralı kurgan) 125

Görsel - 22.Tarafımızca çizilmiş kabza kaplaması buluntularını gösteren görseller (1-4: Balȳk-Sook – I, 10 numaralı kurgan; 5-6: Balȳk-Sook – I, 19 numaralı kurgan; 7: Barburgazȳ – I, 20 numaralı kurgan; 8-9: Barburgazȳ – II, 9 numaralı kurgan; 10-11: Barburgazȳ – III, 7 numaralı kurgan; 12-13: Kalbak-Tash, 2 numaralı kurgan; 14-15: Kara-Koba – I, 25 numaralı kurgan)..... 126

Görsel - 23.Tarafımızca çizilmiş kabza kaplaması buluntularını gösteren görseller (1-2: Kara-Koba – I, 85 numaralı kurgan; 3-4: Kara-Koba – II, 13 numaralı kurgan; 5-6: Katanda – III, 1 numaralı kurgan; 7: Katanda – III, 4 numaralı kurgan; 8: Katanda – III, 21 numarlı kurgan; 9-10: Oroktoy, 1 numaralı kurgan; 11-12: Talduair – I, 10 numaralı kurgan; 13-15: Talduair – I, 7 numaralı kurgan)..... 127

Görsel - 24.Tarafımızca çizilmiş kabza kaplaması buluntularını gösteren görseller (1-2: Tashanta – II, 5 numaralı kurgan; 3-6: Tȳtkesken′ – VI, 10 numaralı kurgan; 7-9: Tȳtkesken′ – VI, 1 numaralı kurgan; 10: Ulandrȳk – I, 10 numaralı kurgan; 11-13: Ulandrȳk – III, 5 numaralı kurgan; Balchikova – III, 7 numaralı kurgan; 16-18: Ust'*Biyke – III, 6 numaralı kurgan)..... 128

Görsel - 25.Tarafımızca çizilmiş kabza kaplaması buluntularını gösteren görseller (1-6: Uzuntal – I, 1 numaralı kurgan; 7-10: Uzuntal – I, 2 numaralı kurgan; 11: Uzuntal – V, 2 numaralı kurgan; 12-13: Yabogan – I, 1 numaralı kurgan; 14-16: Yakonur, 5 numaralı kurgan; 17-19: Yustȳd – I, 8 numaralı kurgan; 20: Boytȳgem – IV, 1 numaralı kurgan; 21: Kara-Koba – I, 69 numaralı kurgan 129

Görsel - 27.Kurgana ait bir mezar odasının planı (Çizim, G.V. Kubarev'in Pogrebal′nÿe Pamyatniki Drevnikh Tyurok v Doline R. Khar-Yamaatÿn-Gol (Severo-Zapadnaya Mongoliya) başlıklı makalesinden alınmıştır.) (Kubarev G. V., 2016)..... 214

Görsel - 28.Kült alanına ait kullanılan terminolojiye dair hazırlanmış görsel (Çizim, G.V. Kubarev'in Memorial′nÿy Kompleks Drevnetyurkskogo Aristokrata Iz Khar-Yamaatÿn-Gola (Mongol′skiy Altay) başlıklı makalesinden alınmıştır.) (Kubarev G. V., 2015)..... 215

Görsel - 36.Altay bölgesi Türk Kağanlığı Dönemi Yapısal Yay Mimarileri..... 218

Görsel - 37.V.D. Kubarev tarafından yayımlanmış Ak-Koobÿ kurganına ait buluntular (Kubarev V. D., Drevnietyurkskie Izvayaniya Altaya, 1984, s. 222)..... 219

Görsel - 38.Ak-Koobÿ kurganının G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nÿkh pamyatnikov, 2005, s. 269)..... 219

Görsel - 39.Ak-Koobÿ kurganından elde edilmiş envanterin V.D. Kubarev tarafından hazırlanmış çizimleri (Kubarev V. D., Drevnietyurkskie Izvayaniya Altaya, 1984, s. 223)..... 220

Görsel - 40.Ak-Koobÿ kurganının G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nÿkh pamyatnikov, 2005, s. 270)..... 220

Görsel - 41.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş ve yayımlanmış Ak-Koobÿ kurganından elde edilmiş okçuluk teçhizatı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nÿkh pamyatnikov, 2005, s. 270)..... 221

Görsel - 42.Balÿk-Sook – I mezarlığının G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nÿkh pamyatnikov, 2005, s. 302)..... 222

Görsel - 43.Balÿk-Sook – I mezarlığındaki 9 numaralı kurganın 5-40 cm derinliğindeki katmanlarının G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nÿkh pamyatnikov, 2005, s. 303)..... 222

Görsel - 44.Balÿk-Sook – I mezarlığındaki 9 numaralı kurganın 40-180 cm derinliğindeki katmanlarının G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nÿkh pamyatnikov, 2005, s. 304)..... 222

Görsel - 45.Balÿk-Sook – I mezarlığındaki 9 numaralı kurgandan elde edilmiş buluntuların G.V. Kubarev tarafından hazırlanmış çizimleri (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nÿkh pamyatnikov, 2005, s. 305)..... 223

Görsel - 46.Balÿk-Sook – I mezarlığındaki 10 numaralı kurganın G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nÿkh pamyatnikov, 2005, s. 306)..... 224

Görsel - 47.Balÿk-Sook – I mezarlığındaki 9 numaralı kurgandan elde edilmiş buluntuların G.V. Kubarev tarafından hazırlanmış çizimleri (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nÿkh pamyatnikov, 2005, s. 307)..... 224

Görsel - 48.Balÿk-Sook I bölgesindeki 11 numaralı kurganın G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Dospekh drevnetyurkskogo znatnogo voina iz Balÿk-Sooka, 2002, s. 89)..... 225

Görsel - 49.Balȳk-Sook I bölgesindeki 11 numaralı kurgandaki okçuluk buluntularının G.V. Kubarev tarafından hazırlanmış çizimleri (Kubarev G. V., Dospekh drevnetyurkskogo znatnogo voina iz Balȳk-Sooka, 2002, s. 95) 225

Görsel - 50.Balȳk-Sook – I mezarlığındaki 19 numaralı kurganın G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 323) 226

Görsel - 51.Balȳk-Sook – I mezarlığındaki 19 numaralı kurgandan elde edilmiş buluntuların G.V. Kubarev tarafından hazırlanmış çizimleri (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 324) 226

Görsel - 52.Barburgazȳ – I mezarlığının G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 259) 227

Görsel - 53.Barburgazȳ – I mezarlığındaki 20 numaralı kurganın G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 260) 227

Görsel - 54.Barburgazȳ – I mezarlığındaki 20 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk buluntularının G.V. Kubarev tarafından hazırlanmış çizimleri (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 261) 228

Görsel - 55.Barburgazȳ – II mezarlığının G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 259) 228

Görsel - 56.Barburgazȳ – II mezarlığındaki 9 numaralı kurganın G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 260) 229

Görsel - 57.Barburgazȳ – II mezarlığındaki 9 numaralı kurgandan elde edilen buluntuların G.V. Kubarev tarafından hazırlanmış çizimleri (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 261) 229

Görsel - 58.Barburgazȳ – II mezarlığındaki 9 numaralı kurgandan elde edilen okçuluk buluntularının G.V. Kubarev tarafından hazırlanmış çizimleri (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 263) 230

Görsel - 59.Barburgazȳ – III mezarlığının G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 259) 230

Görsel - 60.Barburgazȳ – III mezarlığında bulunan 7 numaralı kurganın G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 266) 230

Görsel - 61.Barburgazȳ – III mezarlığında bulunan 7 numaralı kurgandan elde edilmiş buluntuların G.V. Kubarev tarafından hazırlanmış çizimi (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 266) 231

Görsel - 62.Barburgazȳ – III mezarlığında bulunan 7 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk buluntularının G.V. Kubarev tarafından hazırlanmış çizimleri (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 266) 231

Görsel - 63.V.D. Kubarev, S.M. Kireyev ve D.V. Cheremisin tarafından çizilmiş Bike-I bölgesini gösteren plan (Kubarev, Kireyev, & Cheremisin, Kurganȳ urochishcha Bike, 1990, s. 43) 232

Görsel - 64.Bike – I mezarlığının G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nykh pamyatnikov, 2005, s. 329) 232

Görsel - 65.V.D. Kubarev, S.M. Kireyev ve D.V. Cheremisin tarafından çizilmiş Bike-I bölgesinde yer alan 9 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk buluntuları (Kubarev, Kireyev, & Cheremisin, Kurgany urochishcha Bike, 1990, s. 58) 233

Görsel - 66.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Bike-I mezarlığında yer alan 9 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk buluntuları (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nykh pamyatnikov, 2005, s. 332) 233

Görsel - 67.V.D. Kubarev tarafından çizilmiş Borotal Vadisi'nde bulunan kurganları gösteren plan (Kubarev V. D., Drevnetyurkskie kenotafy Borotala, 1985, s. 137) 234

Görsel - 68.V.D. Kubarev tarafından çizilmiş 82 numaralı kurganı gösteren çizim (Kubarev V. D., Drevnetyurkskie kenotafy Borotala, 1985, s. 144) 234

Görsel - 69.V.D. Kubarev tarafından çizilmiş Borotal Vadisi'ndeki 82 numaralı kurgandan elde edilmiş envanter (Kubarev V. D., Drevnetyurkskie kenotafy Borotala, 1985, s. 145) 235

Görsel - 70.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Borotal – I mezarlığındaki 82 numaralı kurgana ait okçuluk buluntuları (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nykh pamyatnikov, 2005, s. 294) 235

Görsel - 71.O.V. Larin ve A.S. Surazakov'un çizimiyle Choba-VII kurgan alanındaki 1 numaralı kurganın planı (Larin & Surazakov, 1994, s. 88) 236

Görsel - 72.O.V. Larin ve A.S. Surazakov'un çizimiyle Choba-VII kurgan alanındaki 1 numaralı kurganda bulunan iğne saplı demir temrenler (Larin & Surazakov, 1994, s. 89) 236

Görsel - 73.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Dzholin – I mezarlığında bulunan kurganları gösteren plan (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nykh pamyatnikov, 2005, s. 239) 237

Görsel - 74.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Dzholin – I mezarlığında yer alan 9 numaralı kurganın planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nykh pamyatnikov, 2005, s. 240) 237

Görsel - 75.V.D. Kubarev tarafından çizilmiş Dzholin-I bölgesindeki 9 numaralı kurganın planı (Kubarev V. D., Palash s sogdiyskoy nadpis′yu iz drevnetyurkskogo pogrebeniya na Altae, 1992, s. 26) 238

Görsel - 76.V.D. Kubarev tarafından çizilmiş Dzholin-I bölgesindeki 9 numaralı kurgandaki envanter (Kubarev V. D., Palash s sogdiyskoy nadpis′yu iz drevnetyurkskogo pogrebeniya na Altae, 1992, s. 27) 238

Görsel - 77.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Dzholin-I bölgesindeki 9 numaralı kurganda yer alan okçuluk buluntuları (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nykh pamyatnikov, 2005, s. 245) 239

Görsel - 78.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Kalbak-Tash mezarlığı planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nykh pamyatnikov, 2005, s. 295) 239

Görsel - 79.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Kalbak-Tash mezarlığında bulunan 2 numaralı kurganın planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nykh pamyatnikov, 2005, s. 297) 240

Görsel - 80.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş olan Kalbak-Tash mezarlığında bulunan 2 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk buluntuları (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 299)..... 240

Görsel - 81.V.A. Mogil'nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba-I bölgesindeki 1 numaralı kurganın planı (Mogil'nikov, Drevnetyurkskie kurganȳ Kara-Koba-I, 1990, s. 168)..... 241

Görsel - 82.V.A. Mogil′nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba-I bölgesindeki 1 numaralı kurgandan elde edilmiş envanter (Mogil'nikov, Drevnetyurkskie kurganȳ Kara-Koba-I, 1990, s. 167)..... 241

Görsel - 83.V.A. Mogil'nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba-I bölgesindeki 8 numaralı kurgandan elde edilmiş envanter (Mogil'nikov, Drevnetyurkskie kurganȳ Kara-Koba-I, 1990, s. 170)..... 242

Görsel - 84.V.A. Mogil′nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba-I bölgesindeki 25 numaralı kurgandan elde edilmiş envanter (Mogil'nikov, Drevnetyurkskie kurganȳ Kara-Koba-I, 1990, s. 177)..... 242

Görsel - 85.V.A. Mogil′nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba-I bölgesinde bulunan 75 numaralı kurgandan elde edilmiş ıslık aparatı (Mogil'nikov, Drevnetyurkskie kurganȳ Kara-Koba-I, 1990, s. 180)..... 243

Görsel - 86.V.A. Mogil′nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba-I bölgesinde bulunan 85 numaralı kurganın planı (Mogil'nikov, Kurgan 85 Kara-Kobȳ-I i nekotorȳe itogi izucheniya drevnetyurkskikh pamyatnikov Altaya v svyazi s issledovaniyami v Kara-Kobe, 1997, s. 189)..... 243

Görsel - 87.V.A. Mogil'nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba-I bölgesindeki 85 numaralı kurganın mezar odası planı (Mogil'nikov, Kurgan 85 Kara-Kobȳ-I i nekotorȳe itogi izucheniya drevnetyurkskikh pamyatnikov Altaya v svyazi s issledovaniyami v Kara-Kobe, 1997, s. 190)..... 244

Görsel - 88.V.A. Mogil'nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba-I bölgesindeki 85 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk envanteri (Mogil'nikov, Kurgan 85 Kara-Kobȳ-I i nekotorȳe itogi izucheniya drevnetyurkskikh pamyatnikov Altaya v svyazi s issledovaniyami v Kara-Kobe, 1997, s. 191)..... 244

Görsel - 89.V.A. Mogil'nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba-I bölgesindeki 85 numaralı kurgandan elde edilmiş kemikten yapılmış yan kabza kaplamaları (Mogil'nikov, Kurgan 85 Kara-Kobȳ-I i nekotorȳe itogi izucheniya drevnetyurkskikh pamyatnikov Altaya v svyazi s issledovaniyami v Kara-Kobe, 1997, s. 194)..... 245

Görsel - 90.V.A. Mogil'nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba – II bölgesinde bulunan kurganları gösteren plan (Mogil'nikov, Kurganȳ Kara-Koba-II, 1983, s. 70)..... 245

Görsel - 91.V.A. Mogil'nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba – II bölgesindeki 13 numaralı kurganın planları (Mogil'nikov, Kurganȳ Kara-Koba-II, 1983, s. 84, 86)..... 246

Görsel - 92.V.A. Mogil'nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba – II bölgesindeki 13 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk ekipmanları (Mogil'nikov, Kurganȳ Kara-Koba-II, 1983, s. 85)..... 246

Görsel - 93.V.A. Mogil'nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba – II bölgesindeki 13 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk ekipmanları (Mogil'nikov, Kurganȳ Kara-Koba-II, 1983, s. 87)..... 247

Görsel - 94.Yu. T. Mamadakov ve V.V. Gorbunov tarafından çizilmiş Katanda-III alanındaki kurganları gösteren plan (Mamadakov & Gorbunov, Drevnetyurkskie kurganȳ mogil′nika Katanda-3, 1997)..... 247

Görsel - 95.Mamadakov ve Gorbunov'un tarafından çizilmiş Katanda - III alanındaki 11 numaralı kurganın planı ve beraberinde elde edilen envanter (Mamadakov & Gorbunov, Drevnetyurkskie kurganȳ mogil′nika Katanda-3, 1997)..... 248

Görsel - 96.Mamadakov ve Gorbunov tarafından çizilmiş Katanda - III alanındaki 1 numaralı kurganın planı ve beraberinde elde edilen envanter (Mamadakov & Gorbunov, Drevnetyurkskie kurganȳ mogil′nika Katanda-3, 1997)..... 249

Görsel - 97.Mamadakov ve Gorbunov'un tarafından çizilmiş Katanda - III alanındaki 2 numaralı kurganın planı ve beraberinde elde edilen envanter (Mamadakov & Gorbunov, Drevnetyurkskie kurganȳ mogil′nika Katanda-3, 1997)..... 250

Görsel - 98.Mamadakov ve Gorbunov'un tarafından çizilmiş Katanda - III alanındaki 4 numaralı kurganın planı ve beraberinde elde edilen envanter (Mamadakov & Gorbunov, Drevnetyurkskie kurganȳ mogil′nika Katanda-3, 1997)..... 251

Görsel - 99.Mamadakov ve Gorbunov'un tarafından çizilmiş Katanda - III alanındaki 21 numaralı kurganın planı ve beraberinde elde edilen envanter (Mamadakov & Gorbunov, Drevnetyurkskie kurganȳ mogil′nika Katanda-3, 1997)..... 252

Görsel - 100.A.A. Gavrilova tarafından çizilmiş Kudȳrgē bölgesindeki kurgan ve kült alanlarını gösteren plan (Gavrilova, 1965, s. 10)..... 252

Görsel - 101.A.A. Gavrilova tarafından çizilmiş Kudȳrgē bölgesindeki 2 numaralı kurgandaki okçuluk materyallerini ihtiva eden çizimler ve kurgan planı (Gavrilova, 1965, s. Tablo VIII)..... 253

Görsel - 102.A.A. Gavrilova tarafından çizilmiş Kudȳrgē bölgesindeki 5 numaralı kurgandaki okçuluk materyallerini ihtiva eden çizimler ve kurgan planı (Gavrilova, 1965, s. Tablo XI)..... 253

Görsel - 103.A.A. Gavrilova tarafından çizilmiş Kudȳrgē bölgesindeki 9 numaralı kurganın kesiti (Gavrilova, 1965, s. Tablo XIII)..... 254

Görsel - 104.A.A. Gavrilova tarafından çizilmiş Kudȳrgē bölgesindeki 9 numaralı kurganın mezar odasında bulunan askerî teçhizatlar (Gavrilova, 1965, s. Tablo XVII)..... 254

Görsel - 105.A.A. Gavrilova tarafından çizilmiş Kudȳrgē bölgesindeki 18 numaralı kurganın planı ve mezar odasında bulunan askerî teçhizatlar..... 255

Görsel - 106.A.A. Gavrilova tarafından çizilmiş Kudȳrgē bölgesindeki 22 numaralı kurganın planı (Gavrilova, 1965, s. Tablo XXIII)..... 255

Görsel - 107.A.A. Gavrilova tarafından çizilmiş Kudȳrgē bölgesindeki 22 numaralı kurgandan elde edilmiş buluntular (Gavrilova, 1965, s. Tablo XXIV)..... 256

Görsel - 108.Khudyakov, Skobelev ve Moroz tarafından çizilmiş Oroktoy kurganlarını gösteren plan (Khudyakov, Skobelev, & Moroz, 1990, s. 97)..... 256

Görsel - 109.Khudyakov, Skobelev ve Moroz'un çizimiyle Oroktoy bölgesindeki 1 numaralı kurganın ve mezar odasının planları (Khudyakov, Skobelev, & Moroz, 1990, s. 98-99)..... 257

Görsel - 110.Khudyakov, Skobelev ve Moroz'un çizimiyle Oroktoy bölgesindeki 1 numaralı kurganda elde edilen envanter 257

Görsel - 111.A.A. Gavrilova tarafından çizilmiş Pazȳrȳk bölgesindeki 5 numaralı kurgandan elde edilmiş envanter (Gavrilova, 1965, s. 75) 258

Görsel - 112.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Talduair – I mezarlığının planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 275) 258

Görsel - 113.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Talduair-I bölgesindeki 6 numaralı kurganın üst katmanında rastlanılan çocuk iskeleti (Kubarev G. V., 1995, s. 175) 259

Görsel - 114.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Talduair-I bölgesindeki 6 numaralı kurgan mezar odasının planı (Kubarev G. V., 1995, s. 176) 259

Görsel - 115.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Talduair-I bölgesindeki 6 numaralı kurgandaki buluntular (Kubarev G. V., 1995, s. 180) 260

Görsel - 116.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Talduair – I mezarlığının planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 283) 261

Görsel - 117.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Talduair – I mezarlığında bulunan 7 numaralı kurgandan elde edilen buluntular (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 285) 261

Görsel - 118.V.A. Mogil′nikov ve V.N. Elin tarafından çizilmiş Taldura-I bölgesindeki kurganları gösteren plan (Mogil'nikov & Elin, 1983, s. 142) 262

Görsel - 119.V.A. Mogil′nikov ve V.N. Elin tarafından çizilmiş Taldura-I bölgesindeki 2 numaralı kurganın planı (Mogil'nikov & Elin, Kurganȳ Taldura, 1983, s. 143) 262

Görsel - 120.V.A. Mogil′nikov V.N. Elin tarafından çizilmiş Taldura-I bölgesindeki 2 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk ekipmanları (Mogil'nikov & Elin, Kurganȳ Taldura, 1983, s. 145) 263

Görsel - 121.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Tashanta – II mezarlığının planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 190) 264

Görsel - 122.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş olan Tashanta-II mezarlığındaki 5 numaralı kurgandan elde edilmiş buluntular (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 191) 265

Görsel - 123.Yu.S. Khudyakov ve A.Yu. Borisenko tarafından çizilmiş Tȳangȳs-Tȳt bölgesindeki 4 numaralı kurganın planı (Khudyakov & Borisenko, 1998, s. 370) 265

Görsel - 124.Yu.S. Khudyakov ve A.Yu. Borisenko tarafından çizilmiş Tȳangȳs-Tȳt bölgesindeki 4 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk envanteri (Khudyakov & Borisenko, 1998, s. 371) 266

Görsel - 125.Kiryushin, Gorbunov, Stepanova ve Tishkin'in çizimiyle Tȳtkesken′ – VI kurganlarını gösteren plan (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 167) 266

Görsel - 126.Kiryushin, Gorbunov, Stepanova ve Tishkin'in çizimiyle 5 numaralı Tȳtkesken′–VI kurganı ve envanteri (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 170) 267

Görsel - 127.Kiryushin, Gorbunov, Stepanova ve Tishkin'in çizimiyle 10 numaralı Tÿtkesken′–VI kurganının planı (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 164).....267

Görsel - 128.Kiryushin, Gorbunov, Stepanova ve Tishkin'in çizimiyle 10 numaralı Tÿtkesken′–VI kurganındaki kemik yay kaplamaları (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 167) 268

Görsel - 129.Kiryushin, Gorbunov, Stepanova ve Tishkin'in çizimiyle 10 numaralı Tÿtkesken′–VI kurgandaki temren buluntuları (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 168) 268

Görsel - 130.Kiryushin, Gorbunov, Stepanova ve Tishkin'in çizimiyle 1 numaralı Tÿtkesken′–VI kurganın planı (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 161).....269

Görsel - 131.Kiryushin, Gorbunov, Stepanova ve Tishkin'in çizimiyle 1 numaralı Tÿtkesken′–VI kurgandaki temren buluntuları (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 162) 269

Görsel - 132.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Ulandrÿk – I ve Ulandrÿk – III kazı alanlarını gösteren plan (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nÿkh pamyatnikov, 2005, s. 183).....270

Görsel - 133.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş olan Ulandrÿk – I kazı alanındaki 10 numaralı kurganın planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nÿkh pamyatnikov, 2005, s. 184).....270

Görsel - 134.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Ulandrÿk – I, 10 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk envanteri (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nÿkh pamyatnikov, 2005, s. 186).....271

Görsel - 135.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş olan Ulandrÿk – I kazı alanındaki 10 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk envanterine dair ayrıntılar (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nÿkh pamyatnikov, 2005, s. 187).....271

Görsel - 136.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş olan Ulandrÿk-III, 5 numaralı kurganın planı ve elde edilen envanter (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nÿkh pamyatnikov, 2005, s. 189).....272

Görsel - 137.Drevnie Kurganÿ Altaya başlıklı eserde yayımlanmış olan Ulandrÿk-III bölgesindeki 5 numaralı kurgandan elde edilmiş yanak kemik kabza kaplamalarının fotoğrafları (Drevnie Kurganÿ Altaya, 1998, s. 83).....272

Görsel - 138.Balchikova-III kurgan bölgesinde yer alan P.I. Shul'ga ve V.V. Gorbunov'un çizimiyle 7 numaralı kurganın planı (Shul'ga & Gorbunov, 2002, s. 114) 273

Görsel - 139.Balchikova-III kurgan bölgesinde yer alan P.I. Shul'ga ve V.V. Gorbunov'un çizimiyle 7 numaralı kurganda bulunan kemik kabza kaplaması (Shul'ga & Gorbunov, 2002, s. 114).....273

Görsel - 140.A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov'un çizimiyle Ust'-Biyke – III mezarlığındaki kurganları gösteren plan (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 43).....274

Görsel - 141.A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov'un çizimiyle Ust'-Biyke – III mezarlığındaki 5 numaralı kurganın planı ve kesiti (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 58) 274

Görsel - 142.A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov'un çizimiyle Ust'-Biyke – III mezarlığındaki 5 numaralı kurganın mezar odası ve kesiti (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 59) 275

Görsel - 143.A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov'un çizimiyle Ust'-Biyke – III mezarlığındaki 5 numaralı kurgandan elde edilmiş okluk ve okluğa ait buluntular (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 60).....275

Görsel - 144.A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov'un çizimiyle Ust'-Biyke – III mezarlığındaki 5 numaralı kurgandan elde edilmiş temrenler (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 61) 276

Görsel - 145.A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov'un çizimiyle Ust'-Biyke – III mezarlığındaki 5 numaralı kurgandan elde edilmiş kemik yay kaplamaları (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 63) 276

Görsel - 146.A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov'un çizimiyle Ust'-Biyke – III mezarlığındaki 6 numaralı kurganın planı ve kesiti (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 67) 277

Görsel - 147.A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov'un çizimiyle Ust'-Biyke – III mezarlığındaki 6 numaralı kurganın mezar odasının planı ve kesiti (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 68) 277

Görsel - 148.A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov'un çizimiyle Ust'-Biyke – III mezarlığındaki 6 numaralı kurgandan elde edilen okçuluk ekipmanları ve diğer buluntular (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 69) 278

Görsel - 149.D.G. Savinov'un çalışmasında yayımlanmış Uzuntal – I mezarlığındaki 1 numaralı kurgandan elde edilmiş kemik yay kaplamaları 278

Görsel - 150.D.G. Savinov'un çalışmasında Uzuntal-I alanındaki 2 numaralı kurgandan elde edilmiş kemik yay kaplamaları (Savinov, 1981, s. 150) 279

Görsel - 151.D.G. Savinov'un makalesinde yayımlanan Uzuntal-V kazı alanındaki 2 numaralı kurgandan elde edilen kemikten yapılmış yan kabza kaplamaları (Savinov, 1981, s. 150) 279

Görsel - 152.V.A. Kocheyev ve A.S. Surazakov tarafından çizilmiş Yabogan-I bölgesini gösteren harita ve 1 numaralı kurganın planları (Kocheyev & Surazakov, 1994, s. 241-242) 280

Görsel - 153.V.A. Kocheyev ve A.S. Surazakov tarafından çizilmiş Yabogan-I bölgesindeki 1 numaralı kurgandan elde edilmiş envanterin bir kısmı (Kocheyev & Surazakov, 1994, s. 243) 280

Görsel - 154.V.A. Kocheyev ve A.S. Surazakov tarafından çizilmiş Yabogan-I bölgesindeki 1 numaralı kurgandan elde edilmiş envanterin bir kısmı (Kocheyev & Surazakov, 1994, s. 246) 281

Görsel - 155.V.A. Kocheyev ve A.S. Surazakov tarafından çizilmiş Yabogan-I bölgesindeki 1 numaralı kurgandan elde edilmiş temrenler (Kocheyev & Surazakov, 1994, s. 247) 281

Görsel - 156.A.A. Tishkin ile V.V. Gorbunov'un çalışmasında yayımlanmış, A.L. Kungurov tarafından çizilmiş Yakonur mezarlığı 5 numaralı kurgandaki kemik ve boynuz yay kaplamaları (Tishkin & Gorbunov, 2003) 282

Görsel - 157.A.A. Tishkin ile V.V. Gorbunov'un çalışmasında yayımlanmış, A.L. Kungurov tarafından çizilmiş Yakonur mezarlığı 5 numaralı kurgandaki temren buluntuları (Tishkin & Gorbunov, 2003) 282

Görsel - 158.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Yustȳd – I mezarlığında bulunan kurganları gösteren plan (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 196) 283

Görsel - 159.Yustȳd – I mezarlığında bulunan 8 numaralı kurganın G.V. Kubarev tarafından hazırlanmış planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 197) 283

Görsel - 160.Yustȳd – I mezarlığında bulunan 8 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk buluntularının G.V. Kubarev tarafından hazırlanmış çizimleri (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 200) 284

Görsel - 161.Yustȳd – XII mezarlığında bulunan kurganların G.V. tarafından hazırlanmış bir planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 202) 284

Görsel - 162.Yustȳd – XII mezarlığında bulunan 29 numaralı kurgandan elde edilen buluntuların G.V. Kubarev tarafından çizimi (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 211) 285

Görsel - 163.G.V. Kubarev tarafından Yustȳd – XII mezarlığındaki 29 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk buluntularının bir kısmını gösteren çizimler (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 212) 285

Görsel - 164.G.V. Kubarev tarafından Yustȳd – XII mezarlığındaki 29 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk buluntularının bir kısmını gösteren çizimler (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 216) 286

Görsel - 165.G.V. Kubarev tarafından Yustȳd – XII mezarlığındaki 29 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk buluntularının bir kısmını gösteren çizimler (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 217) 286

Görsel - 166.G.V. Kubarev tarafından Yustȳd – XII mezarlığındaki 29 numaralı kurgandan elde edilmiş ıslık aparatlarının bir kısmını gösteren çizimler (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 218) 287

Görsel - 167.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Yustȳd – XXIV mezarlığı planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 229) 287

Görsel - 168.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Yustȳd – XXIV mezarlığında bulunan 13 numaralı kurgana ait plan (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 230) 288

Görsel - 169.G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Yustȳd – XXIV mezarlığında bulunan 13 numaralı kurgandan elde edilmiş ok uçları (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 233) 288

Görsel - 170.S.V. Neverov ve V.V. Gorbunov tarafından çizilmiş Boytȳgem-IV bölgesindeki 1 numaralı kült alanına ait plan ve buluntular (Neverov & Gorbunov, 1995, s. 169) 289

Görsel - 171.A.S. Vasyutin, V.N. Yelin ve A.M. Ilyushin tarafından çizilmiş Bol′shoy Kurmanak A-1 numaralı kült alanlarından elde edilmiş temrenler (Vasyutin, Yelin, & Ilyushin, 1987, s. 111) 290

Görsel - 172.Bulan-Kobȳ-IV bölgesindeki 6 numaralı kült alanının Yu.T. Mammadakov tarafından çizilmiş planları (Mamadakov, 1994, s. 62) 290

Görsel - 173.Bulan-Kobȳ-IV bölgesindeki 6 numaralı kült alanında bulunmuş temrenlerin Yu.T. Mammadakov tarafından çizilmiş görselleri (Mamadakov, 1994, s. 62) 291

Görsel - 174.V.A. Mogil′nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba – I bölgesindeki 69 numaralı kült alanının planları (Solda açılmadan önce; Sağda açıldıktan sonra) (Mogil'nikov, 1992, s. 202-203) 292

Görsel - 175.V.A. Mogil′nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba – I bölgesindeki 69 numaralı kurgandan elde edilmiş kemik yay kaplaması (Mogil'nikov, 1992, s. 203) 292

Görsel - 176.A.S. Vasyutin, V.N. Yelin ve A.M. Ilyushin tarafından çizilmiş Ker-Kechu bölgesinde yer alan A-1 numaralı kült alanına ait temren buluntuları (Vasyutin, Yelin, & Ilyushin, 1987, s. 111) 293

Görsel - 177.A.S. Vasyutin, V.N. Yelin ve A.M. Ilyushin tarafından çizilmiş Ker-Kechu bölgesinde yer alan A-2 numaralı kült alanına ait temren buluntuları (Vasyutin, Yelin, & Ilyushin, 1987, s. 111) 293

Görsel - 178.A.S. Vasyutin tarafından yapılmış çizimlerde Kok-Pash bölgesinde A-2 kült alanından elde edilmiş okçuluk buluntuları (22-37) (Vasyutin, 1985, s. 79) 293

Görsel - 179.A.A. Gavrilova tarafından çizilmiş Kudȳrgē bölgesindeki 6 numaralı kült alanından elde edilmiş buluntular (Gavrilova, 1965, s. Tabl. III) 294

Görsel - 180.A.M. Ilyushin tarafından çizilmiş Kudȳrgē bölgesindeki 104 numaralı kült alanının planı (Ilyushin, 2000, s. 168) 294

Görsel - 181.A.M. Ilyushin tarafından çizilmiş Kudȳrgē bölgesindeki 104 numaralı kült alanından elde edilmiş buluntular (Ilyushin, 2000, s. 169) 295

Görsel - 182.A.S. Vasyutin, V.N. Yelin ve A.M. Ilyushin tarafından çizilmiş Nizhnyaya Soru bölgesindeki V-3 ve G-1 numaralı kült alanlarına ait buluntular (Vasyutin, Yelin, & Ilyushin, 1987, s. 108, 111) 295

Görsel - 183.A.M. Ilyushin ve M.G. Suleymanov tarafından çizilmiş Sarȳ-Koba – II bölgesindeki G numaralı kült alanının planı ve elde edilen buluntular (Ilyushin & Suleymanov, 1997) 296

Görsel - 184.V.A. Mogil′nikov ve V.N. Yelin tarafından çizilmiş Taldura-I bölgesindeki 2 numaralı kült alanının planı ve alanda yer alan insan biçimli heykel (Mogil'nikov & Elin, 1983, s. 148) 296

Görsel - 185.V.A. Mogil′nikov ve V.N. Yelin tarafından çizilmiş Taldura-I bölgesindeki 2 numaralı kült alanından elde edilmiş buluntular (Mogil'nikov & Elin, 1983, s. 149) 297

Haritaların Listesi

Harita - 1.Altay Cumhuriyeti İdarî Haritası 35

Harita - 2.Altay Cumhuriyeti'ndeki Türk Kağanlığı dönemine ait kazı alanları arasında okçuluk buluntuları ihtiva eden kurgan ve kült alanlarının yerlerini gösteren harita 298

Harita - 3.Katun ve Çarış Nehri kıyılarındaki kazı alanları 299

Harita - 4.Katun Nehri kıyısındaki kazı alanları 300

Harita - 5.Güney Altaylardaki kazı alanları 300

Harita - 6.Altın Göl ve civarındaki kazı alanları 301

Tabloların Listesi

Tablo - 1.Kiril-Latin Transliterasyon Tablosu 2

Tablo - 2.Çince Özel Adlar Tablosu 3

Tablo - 3.Yu. S. Khudyakov'un Orta Asya ve Güney Sibirya Türk Kağanlığı Dönemi Yayları Tasnifi 44

Tablo - 4.G.V. Kubarev'in Altay Bölgesindeki Türklere Ait Yayların Tasnifi 45

Tablo - 5.Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen hasarsız yanal kulak kaplamalarının tasnifi 51

Tablo - 9.Yu. S. Khudyakov tarafından hazırlanmış Altay, Tuva, Minusinsk ve Moğolistan bölgelerindeki Türk Kağanlığı ile ilişkili temrenlerin tasnif denemesi 68

Tablo - 11.Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemi temrenlerinin tasnifi 72

Tablo - 12.Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen temren buluntuları 106

Tablo - 13.Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemin tarihlenen kulak kaplaması buluntuları 112

Tablo - 14.Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen kabza kaplaması buluntuları 113

Tablo - 15.Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen keş buluntuları 115

Giriş

Günümüz araştırmacıları, Türklerin okçuluk açısından yetkin bir kavim olduğuna dair bilgileri çok çeşitli tarihî kaynaklar üzerinden derlemekte ve bu kaynaklarda yer alan bilgilerle arkeoloji disiplininin sağladığı verileri harmanlayarak önemli çalışmalar yapmaktadırlar. Ancak bu kıymetli çaba, alanın kendi içinde taşıdığı dezavantajlar sebebiyle sekteye uğrayabilmektedir. Özellikle Türklerin binlerce yıl boyunca farklı coğrafyalara yayılmış olan kültürel mirası, Türk okçuluğu araştırmalarına ket vurmakta; çalışmaların daha kısıtlı coğrafî ve tarihî dönemler üzerinden sürdürülmesini zorunlu kılmaktadır.

Bilindiği üzere Türk Kağanlığı dönemi, Türk tarihi ve tarihçiliği açısından oldukça önemli bir tarihî süreçtir. Zira dönemin siyasî otoritesi kendilerine ait alfabeyle Türkçe yazıtlar diktirmiş ve bu yazıtlarda kendilerini *Türk* / *Türük* olarak adlandırmıştır. Bu bakımdan Türk Kağanlığı dönemine ait okçuluk mirasının araştırılması, öncül ve ardıl dönemler için de önemli bir noktadır. Ancak Türk Kağanlığı'nın oldukça geniş bir coğrafyada hâkimiyet göstermesi, dönemin okçuluk mirasının tek başına ele alınmasına engel olmaktadır. Bu yüzden yukarıda da ifade edildiği üzere coğrafî kısıtlamanın yapılması gerekmektedir.

Türk Kağanlığı ile ilgili araştırmalar 18. yüzyılın son çeyreğinden günümüze dek Avrasya'nın çeşitli bölgelerinde sürdürülmüş; elde edilen verilerin önemli bir kısmı bilimsel literatüre dâhil olmuştur. Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere bu geniş birikimin müstakil bir çalışmada ele alınması mümkün değildir. Bu sebeple arkeolojik veriler açısından zengin ve çeşitlilik sunabilecek tek bir bölgenin seçilerek çalışmanın coğrafî kapsamının sınırlandırılması, daha sağlıklı bir araştırma açısından önem arz etmektedir. Bu kapsamda uzmanlarla yaptığımız görüşmeler ve literatür değerlendirmesi neticesinde, Altay bölgesinin hem Türk Kağanlığı hem de genel anlamda Türk tarihi açısından önemli coğrafyalardan biri olduğu; bölge kapsamında okçuluk araştırmaları bakımından önem arz eden zengin arkeolojik literatürün yayımlanmış bulunduğu anlaşılmış ve araştırmamızın coğrafî kapsamı, Rusya Federasyonu'na bağlı olan Altay Cumhuriyeti ile sınırlandırılmıştır.

Çalışmamızda Kiril-Latin transliterasyonu için İngiliz Akademisi (British Academy) tarafından 1917'de yayımlanan tablo kullanılmıştır:

Tablo - 1. Kiril-Latin Transliterasyon Tablosu

Kiril	Latin
А - а	A - a
Б - б	B - b
В - в	V - v
Г - г	G - g (H - h)
Д - д	D - d
Е - е	E - e
Ё - ё	Ë - ë (Yo - yo)
Ж - ж	Zh - zh
З - з	Z - z
И - и	I - i
Й - й	Y - y
К - к	K - k
Л - л	L - l
М - м	M - m
Н - н	N - n
О - о	O - o
П - п	P - p
Р - р	R - r
С - с	S - s
Т - т	T - t
У - у	U - u
Ф - ф	F - f
Х - х	Kh - kh
Ц - ц	Ts - ts
Ч - ч	Ch - ch
Ш - ш	Sh - sh
Щ - щ	Shch - shch
Ъ - ъ	″
Ы - ы	Ӯ - ӯ
Ь - ь	′
Э - э	Ē - ē
Ю - ю	Yu - yu
Я - я	Ya - ya

Burada ifade etmemiz gereken bir diğer önemli konu, Çince metinlerin Türkçeye aktarılması ile ilgilidir. Çalışmamızda, bu alanda uzmanlıkları bulunan bilim insanlarının tercümeleri kullanıldığı için ortak bir transliterasyon yönteminin tespit edilmesinde oldukça zorlanılmıştır. Özellikle Liu Mau-Tsai'nin *Doğu Türkleri* başlıklı eserinin Almanca orijinalinde O. Franke'nin "Geschichte des chinesischen Reiches" yapıtındaki yazılış biçimi kullanılmış olmasına rağmen Türkçe tercümesinde herhangi bir dönüşüm tablosu veya bilgilendirme olmaksızın "ç", "ş" gibi Türkçe karakterlerin kullanıldığı görülmektedir. Bu durum hangi işaretlerin hangi seslerle karşılandığına dair karışıklık yaratmaktadır. Diğer taraftan İsenbike Togan, Gülnar Kara ve Cahide Baysal'ın birlikte hazırladıkları *Eski T'ang Tarihi / Çin Kaynaklarında Türkler* başlıklı çalışmada ve Ahmet Taşağıl'ın eserlerinde, geçmişteki eserlerle uyumlu olması adına Wade-Gilles'ın transliterasyon yöntemi tercih edilmiştir. Ancak bu eserlerde de yer yer farklı yazımlar görülebilmektedir. Bu sebeple çalışmamızda kullandığımız Çince özel adları gösteren bir tablo hazırlanmıştır. Bunlar dışında kalan ve yine Liu Mau-Tsai'nin tercüme ettiği bazı Budistçe metinler ise olduğu gibi bırakılmıştır.

Tablo - 2. Çince Özel Adlar Tablosu

Liu Mau-Tsai	**İsenbike Togan, Gülnar Kara ve Cahide Baysal**	**Ahmet Taşağıl**
Chou-shu	*Chou shu*	*Chou Shu*
A-na-kui	*A-na-kui*	*A-na-kui*
Fu-li	*Fu-li*	*Fu-li*
Ta-tsang-king	*Ta-tsang-king*	*Ta-tsang-king*
T'u-küe	*T'u-küe*	*T'u-küe*
Juan-juan	*Juan-juan*	*Juan-juan*
Sui-shu	-	*Sui Shu*
küe-kung	-	-
She-t'u	*She-t'u*	*She-t'u*

Şa-po-lüe		*Sha-po-lüe*
Kao-tsu	*Kao-tsu*	*Kao-tsu*
Sui	*Sui*	*Sui*
Wen-ti	*Wen-ti*	*Wen-ti*
Ying-Çov	-	*Yin-chou*
ts'e-şi	-	*Ts'e-shih*
Kao Pao-ning	-	*Kao Pao-ning*
Lin-yü-çen	-	-
Ts'ien-kin	-	-
Tu-lan Kağan	-	*Tu-lan Kagan*
Yang K	-	-
P'eng-kuo	-	-
Yü-wen	-	-
Ta-i	-	-
Su'i	-	-
T'ie-lê	-	*Tie-le*
Ho-jo Pi	-	*Ho Jo-pi*
Kao-tsu	-	-
Ç'ang-sun Şeng	-	*Ch'ang Sun-sheng*
Ju-nan	-	*Ju-nan*
Yü-wen Şen-k'ing	-	*Yü-wen Shen-k'ing*
Ts'ien-kin	-	-
Jan-Kan	-	*Jan-kan*
Ta-t'ou	-	*Ta-t'ou*
Şeng	-	*Sheng*
K'i-jen	-	-
İ-li-mi-tou-k'i-jen	-	-
Wu-an-tien	-	-
Ta-t'ang ç'uang-ye k'i-kü-çu	-	-

Wen Ta-ya	-	-
Li Yüan Ma-i	-	*Li Yüan Ma-i*
-	*Chiu T'ang-shu*	*Chiu T'ang Shu*
-	*Sung*	*Sung*
-	*T'u-chüeh*	*Tu-chüe*
-	*Hsi T'u-chüeh*	*Hsi T'u-chüeh*
-	*T'ang*	*T'ang*
-	*T'u-li*	*T'u-li*
-	*Chieh-she-shuai*	*Chie-shih-shuai*
-	*Ch'ang-an*	*Ch'ang-an*
-	*Chiu-che'eng*	-
-	*Ho-lo-ku*	-
-	*So-Ko*	-
-	*Ching-yün*	-
-	*Shen-kung*	-
-	*A-hsi-lan*	*A-hsi-lan*
-	*Chang Chih-yün*	*Chang Chih-yün*
-	*Chiang Hui*	-
-	*Lü Hsiang*	*Lü Hsiang*
-	*Sie-yen-t'o*	-
-	*Hsin T'ang-shu*	*Hsin T'ang-shu*
Ts'in	-	-
Hie-li	-	-
A-şi-na Şê-ör	-	*A-shih-na She-er*
T'ai-tsung	-	*T'ai-tsung*
Liao-tung	-	*Liao-tung*
Kao-li	-	*Kao-li*

Literatür Özeti

Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı dönemine ait okçuluk mirasına dair bilimsel literatürün temelleri 19. yüzyılın ikinci yarısına dek uzanmaktadır. Bu çalışmalardan ilki, Nikita Yakovlevich Bichurin (Iakini) tarafından neşredilmiş ve 1851 yılında yayımlanmış olan *Sobranie svedeniy o narodakh, obitavshikh v Sredney Azii v drevnie vremena* başlıklı çalışmadır. 3 cilt hâlinde yayımlanan bu eserle beraber ilk kez Türk Kağanlığı dönemini konu edinen Çin kaynaklarının bir kısmı Rusçaya tercüme edilmiştir. Ancak eser bu yıllarda Rus Çarlığı'ndaki farklı kurum ve kişiler tarafından olumsuz şekilde eleştirilmiş ve beklenen etkiyi oluşturamamıştır (Bichurin N. Y., 1851). Yine de konunun uzmanları bu el yazmalarının kıymetini her daim bilmiş, pek çok aksaklık ve gecikmeye rağmen farklı yıllarda yapılan çalışmalar netice vererek eserin 1960 yılında L.N. Gumilyov ve M. Khvan'ın derleme ve redaksiyonu altında *Sobranie svedeniy po istoricheskoy geografii Vostochnoy i Sredinnoy Azii* başlığıyla yayımlanması sağlanmıştır (Bichurin N. Y., 1960).

D.N. Anuchina, doğrudan Altay bölgesini ve Türk Kağanlığı'nı değerlendirmemiş olmasına rağmen okçulukla ilgili öncü çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalardan biri, 1887 yılında yayımlanmış olan "O drevnem luke i strelakh" isimli makale olup okçuluğun gelişim safhalarını en erken dönemlerden itibaren ele alması ve bilimsel kapsamdaki Rusça okçuluk terminolojisinin temellerini atması bakımından büyük önem arz etmektedir (Anuchina, 1887). Zira sonraki kısımlarda da aktarılacağı üzere Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen okçuluk araştırmalarının ekseriyeti Rusça olarak yayımlanmış olup çoğunlukla Anuchina tarafından ortaya konulan terminolojinin kullanıldığı görülmektedir.

Türk Kağanlığı dönemi Altay bölgesindeki arkeolojik çalışmaların başlangıcı ise Wilhelm Radloff'a dek uzanmaktadır. Radloff, bu bölgede yaptığı alan araştırmalarında elde ettiği verileri *Aus Sibirien* ve *Sibirskie drevnosti: iz putevȳkh zapisok po Sibiri* isimli çalışmalarında yayımlamış ve sonraki yıllarda yapılacak olan çalışmalar için rehber olmuştur. Ancak bu çalışmalar, okçuluk araştırmaları açısından değerlendirildiğinde sistematik bir yaklaşım olmaksızın ele alınmıştır. Bu sebeple kendi dönemlerinde yaşayan Sibirya'nın yerli halklarının okçuluk mirasına dair derleme hüviyetinde değerlendirilmeleri gerekmektedir. Diğer taraftan eserlerin muhtelif bölümlerinde Radloff'un saha araştırmalarında elde ettiği bazı ok ucu buluntularının işlevlerine dair

yaptığı yorumlar da bulunmaktadır (Radloff, Aus Sibirien, 1886; Radloff, 1896). Radloff'un bu iki kıymetli eserinden sadece *Aus Sibirien,* Ahmet Temir tarafından tercüme edilmiş; *Sibirya'dan I* ve *Sibirya'dan II* olarak iki cilt hâlinde Maarif Basımevi tarafından yayımlanmıştır (Radloff, Sibirya'dan I, 1956; Radloff, Sibirya'dan II, 1956).

Doğrudan Altay bölgesini konu edinmeyen, ancak okçuluk çalışmalarının gelişimi açısından önem arz eden bir diğer eser D.A. Klements tarafından neşredilmiştir. *Drevnosti Minusinskogo muzeya* ismini taşıyan bu eser, Minusinsk Müzesi'nde yer alan maddî kültür buluntularını listeleyen bir katalogdur. Kataloğun hazırlanması sırasında bölgedeki ok uçları tasniflenmiştir. Bu çalışma da sistematik bir bakış açısına sahip olmamasına rağmen bölgedeki okçuluk araştırmaları için önemli bir menzil taşı hüviyetindedir (Klements, 1886).

Müstakil olarak Altay bölgesinde okçuluk buluntularına dair bilgi ihtiva eden çalışmalardan ilki, 1886 yılında yayımlanan Aleksandr V. Adrianov'un *Puteshestvÿe na Altay i za Sayanȳ sovershennoe v" 1881 godu* isimli eseridir. Adrianov'un 1881 yılında Altay ve Sayan bölgelerinde yaptığı saha araştırmalarındaki gözlemlerini içermektedir. Eserde Kara Tatarlar olarak adlandırılmış yerli halkın ahşap oklarla balık avladığı gibi bazı özgün bilgiler yer almaktadır (Adrianov, 1888, s. 301, 321). Bu bilgi, sonraki yıllarda Türk Kağanlığı'na ait benzer arkeolojik buluntular elde edilmesi sebebiyle oldukça mühimdir.

Johannes Reinhold Aspelin'in *Types de peuples de l'ancienne Asie centrale* başlıklı araştırması, Türk Kağanlığı okçuluk mirası açısından önemli olan bir diğer çalışma olarak zikredilebilir. Aspelin, bu çalışmada Sibirya'nın farklı bölgelerindeki kaya resimlerini yayımlamış ve yorumlamıştır. Bu kaya resimleri arasında okçu tasvirleri de bulunmaktadır (Aspelin, 1890). Hacimsel olarak geniş olmayan bu çalışma, bölgedeki silah tarihi araştırmalarında kaya resimlerinin kaynak olarak kullanılmasında öncülerden olması bakımından önem arz etmektedir.

Yine doğrudan Altay bölgesini ele almamasına rağmen burada zikredilmesi mühim olan bir diğer eser, Yulian D. Tal'ko-Gryntsevich'in *Sudzhinskoe doistoricheskoe kladbishche v Il'movoy padi troitskosavskogo okruga Zabaykal'skoy oblasti* isimli kitabıdır. Eser, Rus Çarlığı döneminde Baykal Gölü'nün güneyinde yer alan Ilmovoy idarî bölgesinde yapılan arkeolojik ve antropolojik çalışmaları ihtiva etmektedir. Altay

bölgesi Türk Kağanlığı dönemin okçuluğu açısından bu kitabın en büyük önemi, Ilmovoy idarî bölgesindeki mezarlardan elde edilen kemikten yapılmış yanal kulak ve kabza kaplamaları ile ıslık aparatlarının fotoğraflarının yayımlanmış olmasıdır (Tal'ko-Gryntsevich, 1899, s. Tab. XIV-XV). Bunun dışında eserin sınırlandırılmış bir bölgedeki maddî kültür unsurlarını ele almış olması, zikredilmesi gereken bir husustur. Zira bu eserden önceki çalışmalardan da görüleceği üzere, maddî kültür üzerine yayımlanan eserler belirli bir yöntem ile kısıtlı bir coğrafyayı ele almak yerine derleme şeklinde daha geniş coğrafyaları konu edinmiş, bu sebeple eldeki verileri yüzeysel olarak yorumlamıştır. Bu bakımdan Tal′ko-Grintsevich'in eseri, diğer çalışmalardan ayrılmıştır. Zira müellifin sonraki çalışmalarında da dönemsel ve coğrafî açıdan aynı bölgeye yoğunlaştığı görülmektedir (Tal'ko-Gryntsevich, 1999)[1]. Dolayısıyla Tal′ko-Grintsevich'in Güney Sibirya'nın muhtelif sahalarını konu edinecek olan bölgesel ve dönemsel uzmanlarının ortaya çıkmasından yaklaşık yüz yıl önce uzmanlaşma yolunu seçmiş olmasının oldukça mühim olduğu, ortaya koyduğu çalışmalarla kültürel verinin değerlendirilmesi açısından öncü bilim insanları arasında bulunduğu söylenebilir.

Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı dönemini konu edinen önemli çalışmalardan biri, 1927 yılında S.I. Rudenko ve A.N. Glukhov tarafından neşredilmiş olup bölgedeki en önemli kurgan ve kült alanı sahalarından biri olan Kudȳrgē'yi konu edinmektedir. "Mogil′nik Kudȳrgē na Altae" başlığını taşıyan bu makale, Kudȳrgē'de kazılarda elde edilen bazı maddî kültür unsurlarıyla beraber okçuluk buluntularını ihtiva etmektedir (Rudenko & Glukhov, 1927, s. 45). Ancak bu dönemlerde bölgedeki kurganların hangi kültürlere ait olduğu tespit edilmemiş ve yayımlanan buluntuların tarihlemesi yapılmamıştır. Bu sebeple makalenin okçuluk tarihi açısından herhangi bir karşılaştırma veya analiz içermediği, genellikle görsel tasvirler ve ölçümlere yer verildiği söylenebilir.

Türk Kağanlığı da dâhil olmak üzere bölgedeki maddî kültür varlığının tanımlanmasına dair genel kabul gören ilk çalışma, S.A. Teploukhov tarafından hazırlanmıştır. 1929'da yayımlanan ve "Opȳt klassifikatsii drevnikh metallicheskikh kul′tur Minusinskogo kraya (V kratkom izlozhenii)" başlığını taşıyan bu makale,

[1] Eserin ilk baskısı 1900 yılında yapılmış olup 1999 yılında tekrar basılmıştır. Elimizdeki kitap 1999 baskısı olduğu için bu baskıya atıf yapılmıştır.

Afanesyevo kültüründen başlayarak XIII. yüzyıla dek Minusinsk bölgesindeki kültürlerin mezar yapılarının özelliklerini ihtiva etmektedir. Onun tanımlarına göre;

- Afanesyevo mezarlarında ölüler 1,5 metre derinliğinde çukurlara gömülmüş olup bacaklar bükülmüş şekildedir. Başları güneybatıya doğru bakmaktadır. Çukurun içi taşlarla doldurulmuştur. Mezarların höyük (tepecik ya da kurgan) kısımları belli belirsiz bir yüksekliğe sahiptir. Ölünün beraberinde cenaze yemeğinden arta kalanlar ile balık, geyik, boğa, at, koyun gibi hayvanların kemiklerine rastlanılmaktadır. Kültürün tespit edilmesinde kullanılan yol gösterici buluntuların başında çoğunlukla oval şekilli ve farklı oyma teknikleriyle süslenmiş toprak kaplar gelmektedir. Bunlarla beraber bazı taş ok uçları, taş rendeler ve kemik iğneler Afanesyevo kültürü için karakteristiktir. Bu kültürde nadir de olsa bakır nesnelere rastlamak mümkündür. Nadir de olsa kremasyona rastlanılmaktadır (Teploukhov, 1929, s. 42).
- M.Ö. 2. binin ilk yarısında ortaya çıkan Andronovo kültürüne ait mezarlar, toprak yığınıyla örtülmüş olup tabanları halka şeklinde taşlarla çevrilidir. Mezar odaları azamî 3 metre derinliğe konumlanmış ve genelde taş levhalar yahut kerestelerle desteklenmiştir. Ölüler, mezar odalarının tabanında çoğunlukla çömelmiş olarak güneybatıdan kuzeydoğuya doğru yönlendirilmiştir. Beraberlerinde cenaze yemeğinden kalanlar ile koyun, at, boğa gibi hayvanların kemiklerine rastlanılmaktadır. Kültürün en karakteristik buluntuları iki ayrı tipte görülen düz dipli toprak kaplardır. Bunlardan ilk tipteki toprak kaplar kabaca yapılmış olup ikinci tipteki kaplar farklı şekillerde süslemelerle bezenmiştir. İkinci tip kaplar, kültürün tanımlanmasında önem arz eder. Bunların dışında taş aletler, çok sayıda bakır ürün ve süs eşyası da görülmektedir. Nadir de olsa kremasyona rastlanmaktadır (Teploukhov, 1929, s. 43).
- M.Ö. 1. bin civarında ortaya çıkan Karasuk kültürüne ait mezarlar, dörtgen formlu taş krepiyle çevrilidir. Toplu mezarların olduğu kısımlarda birbirlerinin krepilerine bitişik şekilde inşa edildikleri, böylece bir hücre formu oluşturdukları görülmektedir. Ancak oldukça alçak olan bu krepileri

zeminden ayırmak hayli güçtür. Krepilerin ortasında genelde dikdörtgen formlu bir mezar odası yer almaktadır. Mezar odasının uzun ekseni kuzeydoğudan güneybatıya doğru yönlendirilmiştir. Zemin topraktır. Ölülerin başlarının ise kuzeydoğuya doğru çevrilmiş hâlde sırtüstü şekilde yatırıldıkları görülmektedir. Nadir de olsa kremasyona (ölü yakma) rastlanılmaktadır. Yuvarlak dipli, yüksek boyunlu, kimi zaman astarlanarak yivlerle süslenmiş mükemmel formlu toprak kaplar Karasuk kültürü için karakteristiktir. Yine bakırdan yapılmış kesici aletler, yüzükler, aynalar, çeşitli tipte takı ve boncuklara rastlanılmaktadır. İlgili buluntular arasında sapları hayvan başları şeklinde tasarlanmış bakır bıçaklar dikkat çekicidir (Teploukhov, 1929, s. 44-45).

- Yine M.Ö. 1 bin yılın başlarında Karasuk kültürüne paralel olarak Minusinsk havzasında oldukça güçlü bir şekilde *Minusinsk kurgan kültürü* ortaya çıkmıştır. Kurgan tepecikleri oldukça değişken olan bu mezarların yükseklikleri 10 metreye kadar ulaşabilmektedir. Tabanda ise dikdörtgen form oluşturacak şekilde yerleştirilmiş levha taşlarla bir krepi görülmektedir. Krepilerin kısa ekseni güneybatıdan kuzeydoğuya doğru yönlendirilmiştir. İlk aşama olduğu düşünülen mezarlarda nadiren bireysel mezarlara rastlanılsa da çoğunlukla birkaç ölünün olduğu mezarlar görülür. Kurgan ne kadar büyükse o kadar çok kişinin gömülü olduğu anlaşılmaktadır. Mezarlarda koyun, boğa, at gibi hayvanların kemiklerine rastlanılmıştır. Bu kültürün mezarları incelendiğinde dört alt aşamadan bahsedilebilir:
    - İlk aşama kurganları, bireysel ise kare formlu, değilse dikdörtgen formlu bir taş krepi ile çevrilmiştir. Köşelerde yüksek taşlar görülür. Mezar odalarının duvarları genelde kütüklerden yapılmıştır. Zemin topraktır. Ölüler sırt üstü olarak başları güneybatı çevrilmiş şekilde gömülmüştür (Teploukhov, 1929, s. 47).
    - İkinci aşama kurganları, ilk aşama kurganlarına oldukça benzemektedir. Ancak taş krepilerin sadece köşelerinde değil,

kuzeybatı ve güneydoğu kenarlarının merkezlerinde de yüksek taşlar bulunmaktadır. Mezar odaları, ilk aşama kurganlarına göre daha geniş olup çok sayıda ölüye rastlanılabilmektedir. Boyut olarak daha büyüktürler. Bu kültüre ait buluntularda hayvan üslubu tarz görmek mümkündür. Tunç ve bakır unsurlar keçi, geyik gibi hayvanlara benzer şekilde şekillendirilmiştir. Bir karakteristik olarak iki kulplu ve düz dipli bakır kazanlara rastlanmaktadır (Teploukhov, 1929, s. 48).

- Üçüncü aşama kurganları, kare formu verilmiş taş krepiye sahiptir. Diğer aşamalardan farklı olarak bu krepilerdeki yüksekliği daha fazla olan taş sayısı fazladır. Çok sayıda insanı ihtiva eden mezar odalarının duvarları kütüklerden yapılmıştır. Kremasyon uygulamasının mezar odasında yapıldığı görülmektedir. Mezarlarda demir cüruflarına rastlanmaktadır. Hayvan üslubu devam etmektedir. Buluntular arasında at, geyik, deve, koç gibi hayvanların figürlerine rastlamak mümkündür. Karakteristik olarak iki kulplu ve düztabanlı bakır kazanlara rastlanılmaktadır (Teploukhov, 1929, s. 48).
- Dördüncü aşama kurganları üzerinde yeterli çalışma yapılmamıştır. Taş krepinin içerisinde kimi zaman çok sayıda yüksek taşlara rastlanmaktadır. Mezar odalarının kalın bir ağaç kabuğu ve huş ağacı kabuğu ile kaplanmış olduğu görülmektedir. Bazı ölülerin yüzlerinde alçıdan yapılmış maskeler görülmektedir. Bu buluntular üzerinden kurganların dördüncü aşamaya ait olduğu düşünülmektedir. Ancak bu kurganları üçüncü aşama kurganı olarak değerlendirmek de mümkündür (Teploukhov, 1929, s. 49).

- Taştık kültürüne ait kurganlar, genelde toplu hâlde ve büyük mezarlıklarda görülmektedir. Bu kurganların tepeciklerini yüzeyden ayırmak oldukça güçtür. Sadece çöküntü olan bölgelerde tespit edilebilir. Mezarın olduğu alanda, dışarıdan tespit edilebilecek en önemli unsur kuzeydoğu yönünde, kuzeybatı-güneydoğu hattında dizilmiş levha taşlardır. Mezar odaları 1,5

– 4 metre derinliğe kadar konumlanabilir. Duvarlar, belirli bir düzende kesilmiş kerestelerle yapılmıştır. Mezar odalarında birden çok ölü görülebilir ve başları güneybatıya çevrilmiştir. Kremasyona rastlanılabilmektedir. Dikkat çekici hususlardan biri mumyalamanın yapılmış olmasıdır, ölüler bu sayede çok iyi korunmuştur. Mumyalama öncesinde kafatasından beynin çıkarılmış olduğu görülmektedir. Ölülerin yüzleri maskeler ile kapatılmıştır. Maskeler, kırmızı renkli olup yanak, dudak ve burun açıklıkları desenler ile belirtilmiştir. Bu maskelerin ölünün yüzünün tam bir kopyasıdır. Ölülerin beraberinde kilden yapılmış kaplara, kemik ve metalden yapılmış az sayıda buluntuya rastlanmaktadır. Mezarlarda başta koyun, sığır ve at olmak üzere farklı hayvanların kemikleri bulunmaktadır (Teploukhov, 1929, s. 50-51).

- Chaa-tas olarak isimlendirilen kurganların tepecikleri, çoğunlukla alçak yuvarlak taş yığınlarıyla, daha az sıklıkla dörtgen ve yüksek taşlarla kaplanmıştır. Mezar odası, bu yığının merkezinde yer almaktadır. Bu kurganların spesifik olarak bir yöne çevrilmiş olduğuna dair emare bulunmamaktadır (Teploukhov, 1929, s. 54).
- 6. yüzyılla birlikte Avrasya'nın göçebe kültürleri Türk adı altında birleşmiştir. Bu kültüre ait kurganlar, daire formlu olup tepeciğin üstü taşlarla kaplanmıştır. Merkezde yer alan mezar odasındaki ölü sırt üstü yatırılmış, başı kuzeydoğuya çevrilmiştir. Mezar odasının güneybatı kısmında ise bir at iskeleti bulunmaktadır. Atlı gömme, Türklerle ilişkilendirilen kurganlar için karakteristik bir özelliktir. Bunlar dışında mezarlarda demirden yapılmış üç kanatlı ok uçları, ıslık çalma aparatları, demir ve bronz kemer tokaları, kemikten yapılmış yay kaplamaları, demir üzengiler görülebilmektedir (Teploukhov, 1929, s. 55).
- 7. yüzyıl sonrasında Avrasya'nın bir diğer kadim kültürü olan Kırgızlarla ilişkili kurganlara rastlanmaktadır. Bu kurganların tepecikleri, taşla kaplanmıştır. Mezarlarda demir ve kemik kemer tokaları, koşum takımları, ok uçları görülmektedir (Teploukhov, 1929, s. 55).

- 10-12. yüzyıllarda tepecik (höyük) denilen yükseltileri bulunmayan düz mezarlar görülmektedir. Merkezde bulunan mezar odasının duvarları keresteden yapılmıştır. Bu mezar odalarında gümüş kaplar, demirden yapılmış ok uçları, altın takılar tespit edilmiştir (Teploukhov, 1929, s. 56).

S.A. Teploukhov'un bu tanımlamaları doğrudan Altay bölgesine odaklanmamış olsa da Altay bölgesinde yapılacak olan pek çok çalışmaya da kaynaklık etmiştir. Örneğin Altay üzerine çalışan bir diğer önemli isim olan Mikhail Petrovich Gryaznov'un 1929 yılında yayımlanan "Drevnie izvayaniya Minusinskikh stepey" ile 1930 yılında yayımlanan "Drevnie kul′turȳ Altaya" başlıklı iki makalesi, Altay bölgesinin farklı dönemlerindeki arkeolojik kültürlerine dair bilgiler ihtiva etmektedir. Ancak araştırmacı, her iki eserde de bölgedeki mezar yapılarının tarihlendirilmesinde herhangi bir kesinlik olmadığını, genel olarak S.A. Teploukhov'un önermesini takip ettiğini belirtmektedir (Gryaznov & Shneyder, 1929; Gryaznov, 1930). Bu tarihlendirme şemasına göre bölgedeki mezarlara ait tanımlamalar şöyledir:

- Eneolitik Çağ (Afanesyevo kültürü) ile Erken Tunç Çağı (Andronovo ve Karasuk kültürleri) kurgan tipli mezarları neredeyse düz formlu olup yüzeyden çok az miktarda yükseltileri (höyük) bulunmaktadır.
    - 1. Aşama Kurgan Tipi Mezarlar: Dikilitaşlar ya da heykeller görülmez. Mezarların etrafı, yüzeyden zorlukla seçilebilen dörtgen plaka taşlarla çevrilir ve bir krepi oluşturulur. Bu krepi, dikdörtgen formlu olup köşelerde daha büyük taşlar yer almaktadır. Taş heykeller görülmez.
    - 2. Aşama Kurgan Tipi Mezarlar: Yapıları önceki mezarlar gibidir. Ancak boyutları daha büyüktür ve köşedeki plaka taşların dışında taş krepinin kuzeybatı ve güneybatı kenarlarında birer levha daha görülür. Bunlara ek olarak kuzeydoğu tarafında ek olarak 2 veya 3 plaka taş daha yer almaktadır.
    - 3 ve 4. Aşama Kurgan Tipi Mezarlar: Bu mezarlar da diğerleri gibi olup yapısal olarak en büyük olanlarıdır. Köşe taşları, kuzeybatı ve güneydoğudaki plaka taşları ile bunlara ek olarak diğer kenarlarda da ek plaka taşlar görülebilir.

- M.S. ilk yüzyıllarda Taştık kültürüne ait mezarlara rastlanmaktadır. Bu mezarların etrafında 5-40 adet taştan oluşan krepiler bulunmaktadır.
- V. yüzyıl ile X. yüzyıl arasındaki mezarlar, taş tepeli olarak tanımlamıştır. Öncekilerdeki gibi yüzeydeki taş levhaların bulunmadığı bu mezarlarda kurgan kısmında tek bir taş görülmektedir.
- Demir çağının geç dönemlerine ait diğer mezarlar ise höyükleri bakımından neredeyse düzdür. Dikilitaş ya da taş heykeller görülmemektedir (Gryaznov & Shneyder, 1929, s. 79).

Okçuluk tarihi açısından oldukça önem arz eden bir diğer çalışma V.G. Kartsov tarafından neşredilmiştir. Kartsov'un *Materialȳ k arkheologii Krasnoyarskogo rayona: Opisanie kollektsiy i materialov Muzeya* başlıklı kitabı, Krasnoyarsk müzesindeki maddî kültür buluntularının envanterini ihtiva etmektedir. Kitabın okçuluk literatürü açısından önemi ise farklı materyallerden imal edilmiş ok uçlarını tasnif ederek yayımlamış olması ve bu tasnifi için harfleri kullandığı farklı bir yöntem geliştirmiş olmasıdır (Kartsov, 1929).

1929 yılından sonra bir süre boyunca Altay bölgesindeki okçuluk ile ilgili literatüre dair çalışmalar görülmemektedir. Bu tarihten sonra ilk çalışma, S.V. Kiselyov'un 1936 yılında yayımlanmış "Sayano-altayskaya arkheologicheskaya ēkspeditsiya 1935 g." başlıklı makalesi olarak ifade edilebilir. Makale, isminden de anlaşılacağı üzere S.V. Kiselyov, L.A. Evtyukhova, N.A. Maltseva, S.M. Sergeyeva ve A.P. Markova'nın Sayan-Altay bölgesinde yaptığı saha araştırmalarına dair genel bilgileri ihtiva etmektedir. Çalışmada Kurai (Kuray), Tuekhta (Tuekhta), Biysk gibi bizim için oldukça önem arz eden ve 7-9. yüzyıla tarihlenen kurganlardan bahsedilmekte, Kuray ve Tuekhta bölgesinde kazılan 23 kurganda defnedilmiş kişilerin başlarının kuzeye yahut doğuya dönük olduğu ve her zaman sırt üstü olarak yatırıldıkları bilgisi verilmiştir. Yine çalışmada, bu kurganların bir diğer karakteristik özelliğinin defnedilmiş kişinin ters yönüne doğru bir ya da iki atın da beraber gömülmesi olduğu; ölülerin beraberlerinde bakır, gümüş ve demirden yapılmış buluntuların, mücevherlerin ve silahların yer aldığı anlatılmıştır. Bu kazılarda elde edilen en önemli buluntular ise Kuray ve Tuekhta bölgelerindeki kurganlardan çıkarılan ve runik alfabesiyle yazılarla bezeli bazı eşyalardır. İlgili kazılarda, Kuray bölgesindeki 12 metrelik kurgandan üzerinde "

” yazan gümüş bir sürahi, üzerinde “ ” yazan altın yaldızlı ve çiçek süslemeli bir kemer; Tuekhta bölgesindeki bir diğer kurganda “ ” yazılı gümüş bir sürahi daha tespit edilmiştir. Kiselyov tarafından Orhon-Yenisey yazıtlarıyla ilişkilendirilen ve bu gramer ile okuması yapılan bu çalışmadan hareketle ilgili kurganların Türk kültürüyle ilişkili olduğu düşünülebilir. Bu açıdan büyük önem arz eden Kiselyov'un makalesinde, Kurai bölgesindeki kurgandaki ölünün baş kısmının kuzeye doğru çevrilmiş olduğu, başının yanında demir üzengilerin bulunduğu, üstünde ıslık çalan okları ihtiva eden ve huş ağacından yapılmış bir okluğun yer aldığı, sağ kısmında ise Kiselyov'un ifadesiyle bir Moğol yayının yerleştirildiği ifade edilmiştir. Tuekhta'daki diğer kurgandaki ölünün başı ise doğu-kuzeydoğu tarafına yönlendirilmiş olup beraberinde 7 adet ok ucu, 2 adet kemikten yapılmış yay plakasının elde edildiği aktarılmıştır. Her ne kadar Kiselyov, bu verilerden hareketle kurganların Türklerle ilişkili olabileceğini doğrudan ifade etmemiş olsa da envanter ve yazıtları değerlendirerek bu kurganların Altaylı aristokratlara ait olduğu yorumunu yapmıştır (Kiselyov S. V., 1936, s. 282, 284). Ancak bu kurganlardan elde edilen bilgiler, sonraki yıllarda yapılan diğer araştırmaların da ortaya koyduğu üzere Türklere ait ölü gömme adetlerinin bir kısmını dahi olsa bize ulaştırmış ve bu vesileyle ileri düzeydeki çalışmalara rehberlik etmiştir.

S.V. Kiselyov'un ve Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı dönemi okçuluğu literatürüne dair yaptığı bir diğer önemli katkı ise 1937, 1938 ve 1939 yılında yayımlanan üç ayrı makalesidir/raporudur. Bunlardan ilki olan "Nekotorȳe rezul′tatȳ Sayano-altayskoy ēkspeditsii 1936 g." başlıklı makalede Kiselyov, 1936 yılında yapılan çalışmalardan hareketle Türk Kağanlığı dönemindeki kurganlar ile Taştık kurganları arasındaki geçişin Kırgızlar üzerinden yapılabileceğine dair bazı bulgulara ulaşılmış olabileceğini ifade etmektedir (Kiselyov S. V., 1937, s. 250). Bu görüş, bölgedeki kurgan kültürleri arasındaki ilişkilerin vurgulanması açısından oldukça mühimdir. İkinci çalışma olan "Sayano-altayskaya arkheologicheskaya ēkspeditsiya v 1937 g." başlıklı makalede ise Türk Kağanlığı dönemi kurganlarının yapısına dair önemli bir yorum bulunmaktadır. Yapılan kazılardaki kurgan özelliklerinden hareketle Türk Kağanlığı dönemindeki Sayan-Altay Türklerinin üç ayrı ölü gömme âdetine sahip olduğunu düşünen Kiselyov'a göre atlarıyla beraber gömülen Türk aristokratlarının yanında daha mütevazı olan iki ayrı kurgan tipi daha görülmektedir. Ona göre bu kurganların sahipleri *özgür silahlı insanlar*

olan *kara budun*dur. Bu kurganlarda ölü, silah buluntuları ve beraberlerinde at definleriyle gömülmektedir. Diğer kurganlarda ise hiçbir şey olmadan gömülen insanlar söz konusudur. Kiselyov bu kurganların haklarından mahrum bırakılmış köle sınıfına ait olmasının muhtemel olduğunu düşünmektedir (Kiselyov S. V., 1938, s. 238). Diğer önemli çalışma ise "Sayano-altayskaya arkheologicheskaya ēkspeditsiya v 1938 g." başlıklı makaledir. Bu makalede Türk Kağanlığı ile ilgili doğrudan bir bilgi olmamasına rağmen daha önceki dönemlere ait İskit, Hun, Kırgız kurganlarının özellikleri ortaya koyulmuştur. Bu özellikler, Türk Kağanlığı dönemi kurganlarının ve maddî kültür unsurlarının özelliklerinin daha keskin bir şekilde belirlenmesine katkı sağlaması bakımından önem arz etmektedir (Kiselyov S. V., 1939, s. 255-256; Evtyukhova & Kiselyov, 1939).

Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı dönemine ait okçuluk mirasını ya da ilişkili bahisleri konu edinen çalışmalar, II. Dünya Savaşı'nın başlaması ile sekteye uğramıştır. Ancak II. Dünya Savaşı biter bitmez, bölgede devam eden arkeolojik çalışmalarla birlikte tarih ve etnoloji disiplinleri kapsamında ele alınan araştırmalar yayımlanmaya başlamıştır. Bunlardan biri A. N. Bernshtam'ın 1946 yılında yayımlanan *Sotsial'no-ēkonomicheskiy stroy Orkhono-enisenskikh Tyurok VI-VIII vekov* başlıklı monografisidir. Eser, genel olarak yazıldığı döneme kadar elde edilmiş yazılı kaynaklar üzerinden sosyo-ekonomik bir çerçeve belirlemeye çalışmakta olup doğrudan okçuluk konusunu ele almamaktadır. Ancak ilgili çalışmanın kaynaklar bölümüne bakıldığında, o döneme kadar elde edilen arkeolojik verilerle ilgili yapılan yorum dikkat çekicidir. Bernshtam'a göre, 1945 yılına dek bölgede araştırma yapan aristokrat arkeologlar, toplumun genel hatlarına dair bilgi ihtiva etmesi muhtemel küçük mezarların (kurganların) araştırılması yerine daha büyük ve görkemli olan büyük kurganlara yönelmişlerdir. Ancak çoğunluğu Türk soylularına ait olan bu kurganlardan elde edilen maddî kültür buluntularındaki çeşitlilik sağlıklı yorumlar yapılmasına müsaade etmemektedir. Zira dönemin soylularının dış kaynaklı olarak edindikleri çeşitli maddî unsurlar, toplumun çoğunluğunu oluşturan tabakayı temsil etmemekte, bu sebeple genel-geçer yorumlar yapılmasına engel olmaktadır (Bernshtam, 1946, s. 64-65). Bernshtam'ın bu ifadesi, önceki çalışmalarda zikredilmemiş olup değerlendirilmesi gereken verinin eksikliklerine dikkat çekmesi bakımından önem arz etmektedir. Müellifin, 1947 yılında yayımlanan bir diğer çalışması,

“Drevneyshie tyurkskie ēlementȳ v ētnogeneze Sredney Azii” başlığıyla yayımlanmıştır. Bu çalışmanın önemi ise Türklerin kökenlerinin Saka-İskit ve Hunlarla (Hsiung-nu/Hsiungnu) ilişkili olduğunun ifade edilmesidir. Özellikle arkeolojik veriler üzerinden bu bağlantıların izlenebileceğini düşünen Bernshtam, gelecekteki araştırmaların bu noktalara yoğunlaşmasını gerektiğine dikkat çekmiştir (Bernshtam, 1947, s. 152-153).

1951 yılında S.V. Kiselyov tarafından neşredilen *Drevnyaya istoriya Yuzhnoy Sibiri* başlıklı eser, Altay bölgesindeki VI. yüzyıl ve sonrasında yaşamış olan Türklerin sosyal, ekonomik ve maddî kültürlerine dair önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Kiselyov, bölgede yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda VI. yüzyıl Türklerinin sulama kanallarına sahip olduğunu ve tarım yaptıklarını, madencilik açısından bölgenin en gelişmiş toplumlarından biri olduklarını, bütün bunların ışığında konargöçerliğin yanında önemli bir kısmının yerleşik bir hayat sürdüklerini ve bu yerleşiklik sebebiyle kölelere ve toprağa sahip varlıklı sülalelerin ortaya çıktıklarını ifade etmektedir (Kiselyov S. V., 1951, s. 500-505). Ona göre bölgedeki kültür tabakalaşmasının en bilineni, Kudȳrgē nehri ile isimlendirilmiş olan Kudȳrgē kültürüdür. Kiselyov, bu kültürün Altay bölgesinin antik dönemine ait olduğuna düşünmektedir. Bu kültüre ait kurganlar oval formu verilmiş taş bir krepiyle çevrilmiştir. Mezar odasında ölüler daha alçak olan bir çukurda, çoğunlukla toprak zeminde yahut ahşap bir kütüğün üzerine yatırılmıştır. Burada dikkat çeken buluntular, gümüş yahut bronzdan yapılmış küpeler ve kemer takımlarıdır. Özgün tasarıma sahip olan bu buluntular, sonraki katmanlara ait buluntulardan ayrılmaktadır. Silah olarak çoğunlukla demirden yapılmış üç kanatlı ok uçları, huş ağacı kabuğundan yapılmış ok çantaları görülmektedir. Kiselyov’a göre sonraki süreçte, Türklerin bozkırın hâkimi olması söz konusu olmuştur. Hâkimiyeti kazanan topluluğun önceki toplumun yönetici sülalesinin yerleştiği konargöçer obaya taşınmasının bozkırda genel-geçer bir kaide olduğunu düşünen Kiselyov, benzer bir sürecin Türkler için de söz konusu olduğunu düşünmektedir. Buna göre Türkler, güneye, Orhun nehrinin kıyılarına yerleşmiş; buradaki hâkim gücün etkisini azaltmasıyla Altaylarda Kırgız etkisi artmıştır. Kiselyov, Türk Kağanlığı altın çağını yaşarken Altay nüfusunun önemli bir kültürel etkisini kaybettiğini düşünmekte, bunun yansımalarının 7-9. yüzyıllardaki kurganlarda görülebildiğini ifade etmektedir. Ona göre bölgedeki Kırgız etkisiyle beraber avcılığın etkisi artmış olmalıdır, zira mezarlarda öncekine göre daha yoğun şekilde yabanî

otçulların boynuz ve kemiklerinden üretilmiş buluntulara rastlanmaktadır. Dahası, elbiseleriyle birlikte gömülü bazı ölülerin kürklere sahip oldukları, buradan hareketle bölgedeki kürk ticaretinin artmış olduğu, karşılık olarak kumaş, mücevher gibi yabancı malların ithal edildiğini düşünmektedir. Bu dönemin en dikkat çekici değişiminin ise yaylarda olduğunu ifade eden Kiselyov, Tunç ve Erken Demir çağlarında Altay halklarının bir ahşap parçasının bükülmesi sonucu yapılan basit yaylar (yatan) kullanmış olduklarını düşünmektedir. Oysa 7-9. yüzyıla ait olan kurganlarda katı (bileşik, kompozit, mürekkep) yayların bir örneği olan yayın uç ve kabza kısımlarına kemik kaplamaların eklendiği türde yayların bulunduğunu, bu yaylara ait kemik kaplamaların kurganlarda sıklıkla rastlanıldığını ifade etmektedir. Bunların dışında yine bu dönemde farklı çeşitlerde çelik üretiminin arttığını, özellikle belirli bölgelerde bireysel üretim yataklarının bulunduğunu ayrıntılı şekilde açıklayan Kiselyov, elde edilen bu kaliteli çelik malzemeden başta ok uçları olmak üzere çok ağaç işlemek için keserler, koşum takımları gibi eşyalar üretilmiştir. Elde edilen ok uçları arasında en genel tip, üç kanatlı ok uçlarıdır. Bunların en erken örnekleri Kudȳrgē kurganlarından elde edilmiştir. Üç ayrı tipte üretilen üzengiler ise sonraki yıllarda da anlaşılacağı üzere önemli karakteristik ayrımlar arasında yer almaktadır. Bunlar arasında en yaygın olanı sekiz formlu (ayağın yerleştiği alt halka büyük, üzenginin bağlandığı üst halka küçük) üzengilerdir. İkinci tip Kudȳrgē kültürü ile ortaya çıkan ve en basit forma sahip olan üzengilerdir. Bunların üst kısmı düzleştirilmiş bir parçasıyla beraber yay formludur. En karmaşık olanı ise üçüncü tip olup Kiselyov tarafından Altay üzengisi olarak isimlendirilmiştir. Bu üzengilerde üst kısma özel bir aparat eklenmiştir. Bunlardan sonra kuvvetle muhtemel 9. yüzyıl sonrasına tarihlenen Sibirya'da ve Çin'de de görülen farklı bir demir üzengi daha görülmüştür. Bu üzenginin üst yayının tepesinde dörtgen bir göz eklenmiştir. Bütün üzengilerin Altay'lardaki demircilik yetkinliğinin bir göstergesi olduğuna işaret eden Kiselyov'un dikkat çektiği bir diğer buluntu grubu at gemleridir. Gemlerin hepsinin simetrik halkalı ve iki parçalı olduğunu ifade eden Kiselyov, zaman zaman asimetrik halkalı gemlere de rastlandığını ifade etmiştir (Kiselyov S. V., 1951, s. 510-530). Bütün bu bilgiler ışığında Kiselyov, 6-8. yüzyılların Altay kurganlarını üç ana gruba ayırmıştır:

- Birinci grup: Bunlar, en çok rastlanılan kurganlar olup mezar odaları topraktır ve dörtgen formludur. Büyüklük açısından diğerlerinden küçük

kurganlardır. Hem erkek hem de kadın kurganları bulunmaktadır. Bazen silahlı, bazen silahsız olan bu ölülerin yanlarında mutlaka at yer almaktadır. Ölülerin başları doğuya çevrilmiş olup sırt üstü yatırılmışlardır. Atların başları ise ters yönde ve ölünün sol tarafı boyunca yatırılmıştır. Beraberlerinde iğne saplı üç kanatlı demir ok uçları ve bunlara ait ıslık aparatlarına sıklıkla rastlanılır. Yaylara ait kabza ve baş için yapılmış kemik kaplamalar bulunmaktadır. Kiselyov, bu kurganların sahiplerinin kendi mülkleri olan ve birçok açıdan bağımsızlığa sahip silahlı "kara budun"a ait olduğunu düşünmektedir (Kiselyov S. V., 1951, s. 532-533).

- İkinci grup: İlk gruptan keskin bir şekilde ayrılan bu kurganların örnekleri Tuyakhta (Туяхта) bölgesinde tespit edilmiştir. Bölgedeki en büyük kurganın (2 numaralı kurgan) etrafında asil ölünün cenaze töreninden sonra öldürülen diğer ölü insanlara ait alt kurganlara rastlanılmıştır. Kiselyov, bu kişilerin zengin aristokratlara bağlı olan köleler yahut hizmetliler olduğunu düşünmektedir. Bu kurganlardan elde edilen ok uçları üç kanatlı ve iğne saplı olup demirden imal edilmiştir. Hizmetlilere ait olan mezarlardaki ok uçlarının kemik olması ilgi çekicidir. Kiselyov'a göre bu durum, hizmetlilerin savaşçı olmadığının bir göstergesidir (Kiselyov S. V., 1951, s. 533-535).
- Üçüncü grup: Diğerlerinden tamamen ayrılan bu kurganlar, büyük boyutları, özgün yapıları ve diğerleriyle kıyaslanamaz kadar zengin bir envantere sahiptirler. Bu kurganların içerisinden üstüne Türk runik alfabesiyle yazılmış metinlerin yer aldığı gümüş sürahiler elde edilmiştir. Ölünün beraberinde üç adet at iskeleti yer almaktadır. Çok sayıda gümüş ve demir buluntularla birlikte altın kaplara da rastlanmıştır. Kiselyov, bu kurganların zengin aristokratlara ait olduğunu düşünmektedir. Yine bu kurganların etrafında görülen insan biçimli heykeller de dikkat çekmektedir (Kiselyov S. V., 1951, s. 535-538).

Türk Kağanlığı dönemi ile ilgili çalışmaları derinden etkileyen en önemli araştırmalardan bir diğeri Liu Mau-Tsai tarafından yapılmıştır. Liu Mau-Tsai 1958

yılında Doğu Türk Kağanlığı'na (Doğu Türkleri) dair Çin kaynaklarını tercüme etmiş ve *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)* adı altında yayımladığı bu eserle Rusça bilmeyen Türk Kağanlığı araştırmacıları için önemli bir başvuru kaynağı olmuştur (Mau-Tsai, 1958). Bu eserin bir diğer önemli özelliği ise Türkçeye kazandırılmış olmasıdır. 2006 yılında Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu tarafından çevrilen, D. Ahsen Batur tarafından tashih ve redaksiyonu yapılan bu eser, *Doğu Türkleri* ismiyle yayımlanmıştır (Mau-tsai, 2011).

1960'lı yıllar, Altay bölgesi Türk Kağanlığı çalışmaları için bir dönüm noktası olarak görülebilir. Zira bu dönemde çeşitli bilim insanlarının yaptığı çalışmalar, Altay bölgesinde bir uzmanlığın oluşmasına, bölgedeki arkeolojik kültür katmanları yeniden tanımlanarak farklı sahaların açılmasına imkân vermiştir. Bu bakımdan zikredilmesi gereken en önemli eser ise kuşkusuz A.A. Gavrilova'nın *Mogil'nik Kudȳrgē kak istochnik po istorii altayskikh plemen* başlıklı çalışmasıdır. Kudȳrgē olarak isimlendirilen bölgedeki çok sayıdaki kurgan ve kült alanını birlikte değerlendiren Gavrilova bu eserinde Altay bölgesindeki mezar tiplerini tanımlamıştır. Ona göre bölgede Odintsovo, Berel, Kudȳrgē, Katanda, Srostka ve Chasovnogorosk olarak isimlendirdiği 6 tip kurgan tipine rastlanılmaktadır (Gavrilova, 1965, s. 51). Ancak tespit edilen her kurgan tipine ait özelliklerde bazı farklılıklar da söz konusudur. Buna göre ilgili tipler:

- Odintsovo tipi kurganlar (IV-V. yüzyıllar): Tek örnek Pazȳrȳk bölgesindeki 6 numaralı kurgandır. Kurgan tepeciği taş ile kaplı olup mezar odası yaklaşık 1 metre derinliğe yerleştirilmiştir. Ölülerin başı güneye çevrilmiş olup sırt üstü yatırılmıştır. Kurganlarda karakteristik bir bıçak (hançer) dikkat çekmektedir. Gavrilova, bu kurganlarda elde edilen kemer tokalarının sonraki döneme ait Katanda tipi kurganlarda da görüldüğünü ifade etmektedir (Gavrilova, 1965, s. 52).
- Berel tipi kurganlar (V-VI. yüzyıllar): Katanda-I, Berel, Koksa ve Yakonur bölgelerindeki kurgan bu tiptedir. Farklı bölgelerdeki kurganlarda farklılık bulunsa da Berel tipi kurganlara ait karakteristik özelliği, bir telin bükülmesi ile imal edilmiş kıvrımlı küpeler ile bakırdan yapılmış plaketlere rastlanılmasıdır. Yine bu kurganlarda ölü, Altay bölgesi konargöçer halklarına ait bir gelenek olarak atlarla birlikte

defnedilmektedir. Gavrilova'ya göre dikkat edilmesi gereken bir diğer husus Hsiung-nularda görülen yay geleneğinin devam etmesidir (Gavrilova, 1965, s. 56-57).

- Kudȳrgē tipi kurganlar (VI-VII. yüzyıllar): Bu tip kurganlarda karakteristik olarak at koşumları dikkat çekmektedir. Ayağın koyulduğu alt kısmı daire formlu, eyere bağlanan kısmı dikdörtgensel kopça forma sahip üzengilerin yanında iki parçasında da halka olan gemler, Kudȳrgē tipi kurganların tipik bir özelliğidir. Gavrilova, bu kurganların sahibi olan kültürün Berel ve Odintsovo kültürlerinden farklı olduğunu düşünmektedir. Ona göre Berel ve Odintsovo'da görülen düz kulaklı (başlı) Hsiung-nu tipi yayların yerine kavisli başlara sahip yeni bir formu bölgeye getirmiş olmalıdır. Bu durum, Kudȳrgē kültürü mensuplarının güneyden gelmiş olan yeni bir halk olabileceği izlenimini yaratmıştır. Bu yay formunun Tuna bölgesindeki Avarlarda da yaygın olduğunu düşünen Gavrilova, güneye çevrilmiş olan ölülerin vatanlarına doğru bakmak amacıyla böyle yönlendirilmiş olabileceğini düşünmektedir. Bu kültürü, antropolojik açıdan Avarlar gibi Turan halkı olarak değerlendiren Gavrilova, Türk Kağanlığı'nın kurucuları tarafından mağlup edilerek bölgeden batıya sürülen kitlelerin Avrasya bozkırında doğu-batı ve kuzey-güney boyunca yer değişimlerine sebep olabileceğine dikkat çekmektedir. Ona göre Kudȳrgē bölgesindeki bu kültür, böyle bir hareketin ve birleşmenin sonucu olabilir (Gavrilova, 1965, s. 59-60).
- Katanda tipi kurganlar (VII-VIII. yüzyıllar): Bu kurganların tipik özelliği, Kudȳrgē'de olduğu gibi at koşumlarıdır. Üzengilerin üst bölümü, yani bağ bölümündeki tek halka dikkat çekmektedir. Gemlerde ise iki parçalı halkalı tasarıma ek olarak halkaları dik olarak kesen dikey parçalar bulunmaktadır. Bu bakımdan Katanda gemleri "H" formuna sahiptir. Yine bir başka karakteristik buluntu ise sadece kabzada kemik kaplamalar ile desteklenmiş yay formudur. Bu bakımdan Kudȳrgē ve Srostka tipi kurganlardan ayrışmaktadır (Gavrilova, 1965, s. 64-65).

- Srostka tipi kurganlar (VIII-X. yüzyıllar): Gavrilova, Altay bölgesinde yoğun şekilde rastlanılan bu tip kurganların kendilerinden önceki Katanda tipi kurganlarla olan ilişkisine dikkat çekmektedir. Farklılık arz eden karakteristik buluntuların başında üzengiler bulunmaktadır. Bu üzengilerin ayak konulan alt kısımları üçgen, üst kısımları ise dar silindirik formludur. Yine kurganlardan elde edilen bir diğer karakteristik buluntu ise gemlerdir. İki parçalı olan bu gemlerin halkalarında "S" şeklinde ekler bulunmaktadır. Gavrilova'nın dikkat çektiği hususlardan biri ise Srostka kurganlarındaki yay formlarının Katanda tipi kurganlara benzer olmasıdır (Gavrilova, 1965, s. 69-70).
- Chasovnogorsk tipi kurganlar (XIII-XIV. yüzyıllar): Altay bölgesinde Gavrilova'nın altıncı tip olarak tanımladığı Chasovnogorsk tipi kurganlar, Kudȳrgē, Yakonur ve Pazȳrȳk bölgelerindeki birkaç kurgan üzerinden tanımlanmıştır. Gavrilova'ya göre bu kurganlardaki ölülerin antropolojik açıdan Turan tipli olmaları önemli bir gösterge olup bölge halkının etnik açıdan değişim göstermediğinin kanıtıdır. Koşum takımları açısından öncüllerinden farklı olarak daha basit gemlere sahip olduğu görülen Chasovnogorsk kurganlarında üzengilerin geniş kısımlarının daire formlu, bağ bölümünün dikdörtgensel kertik hâlinde imal edilmiş olduğu görülmektedir. Gavrilova, okçuluk buluntularına da dikkat çekerek daha geniş kemik yay kaplamalarına sahip olan kurganların bölgenin farklı kabilelerine ait olabileceğini düşünmektedir (Gavrilova, 1965, s. 74-77).

1966 yılında yayımlanan bir diğer kıymetli çalışma A.F. Medvedev tarafından neşredilmiştir. "Iz istorii slozhnogo luka" başlıklı bu makale, bileşik yayların genel olarak tarihçesini ele almaktadır (Medvedev, 1964). Benzer şekilde yine 1966 yılında yayımlanmış olan B.A. Litvinskiy'nin "Slozhnosostavnoy luk v drevney Sredney Azii (K probleme ēvolyutsii luka na Vostoke)" başlıklı makalesi de bileşik yayların gelişimini konu edinmektedir. Ancak A.F. Medvedev'den farklı olarak Litvinskiy, bileşik yayları bölgesel çaplı olarak ele almaya gayret etmiş ve konuyu Orta Asya perspektifinden ele alarak bileşik yayın erken devirlerinden itibaren gelişim safhalarını analiz etmiştir (Litvinskiy, 1966).

1970'li yıllar ve sonrasında yapılan çalışmalar, Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı dönemi okçuluğu açısından doğrudan etkilemese de yöntem ve bakış açısı kapsamında önemli katkılar sağlamıştır. Özellikle Y.S. Khudyakov'un 1970'li yıllar boyunca sürdürdüğü ve yayımladığı çalışmaların özeti hüviyetindeki *Vooruzhenie srednevekovȳkh kochevnikov Yuzhnoy Sibiri i Tsentral'noy Azii* başlıklı monografiye dikkat çekmek gerekmektedir. Eser, MÖ 2. yüzyıldan başlayarak Orta Asya ve Güney Sibirya bölgesindeki çeşitli toplulukların silah envanterlerini ele almaktadır. Bu bağlamda eserin bir bölümü "Voennoe delo drevnikh tyurok" başlığını taşımakta ve Türk Kağanlığı dönemine ait askerî teçhizatın analizini ihtiva etmektedir (Khudyakov Y. S., 1986, s. 137). Coğrafî olarak Altay bölgesini de ele alan çalışma, bütünsel bir bakış açısı içermesi, ilgili buluntuları tasnif etmesi sebebiyle literatürdeki ana sütunlardan biridir. Zira Khudyakov çalışmasında diğer araştırmacılardan ayrılarak Türk Kağanlığı'na ait yay, ok ucu, ok çantası (keş) buluntularını birlikte değerlendirmiştir. Bu değerlendirmesi sırasında kendi tasnif metodolojisini kullanan Khudyakov, yayları sahip oldukları kemik/boynuz kaplamalar üzerinden değerlendirirken (Khudyakov Y. S., 1986, s. 142), ok uçlarını formlarına (Khudyakov Y. S., 1986, s. 148), ok çantalarını ise kapaklarının açık ya da kaplı olmasına göre ayırmıştır (Khudyakov Y. S., 1986, s. 151).

1981 yılında neşredilmiş bir diğer önemli çalışma ise D.G. Savinov tarafından neşredilen "Novȳe materialȳ po istorii slozhnogo luka i nekotorȳe voprosȳ ego ēvolyutsii v Yuzhnoy Sibiri" başlıklı makaledir. Güney Sibirya'daki bileşik yayların gelişim safhalarına o yıla dek elde yeni buluntuları ele alan bu çalışma, Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı dönemi okçuluğu için de önem arz etmektedir. Literatürdeki önemli problemlerden biri olan kemik/boynuz plakası sayısının Hsiung-nu döneminden sonra Türk Kağanlığı dönemine doğru azalmasına dair hipotez sunan Savinov, bu durumun bileşik yaylara olan ihtiyacın artması ve askerî hedeflerle ilişkili olabileceğine dikkat çekmektedir (Savinov, 1981).

1981 yılında bu bölgede çalışmalar yürüten S.P. Nesterov'un yayımladığı makaleler, özgünlükleri bakımından oldukça önem arz etmektedir. Örneğin "Tyosla drevnetyurkskogo vremeni v Yuzhnoy Sibiri" başlıklı makalede Nesterov, yay yapımı gibi ahşap işçiliğinde kullanılan bir keseri konu edinmektedir (Nesterov, 1981). Araştırmacının, 1982 yılında yayımlanmış "Pogrebenie s konyom na r. Tashtȳk (po

materialam raskopok S.A. Teploukhova)" başlıklı makalesi ise Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen Tashtȳk[2] bölgesindeki atlı bir kurganı ele almaktadır. (Nesterov, 1982) Bu kurgan ile ilgili yayın, konumuz açısından ehemmiyet taşımaktadır. Zira kurganda elde edilen yay kaplamaları ile ok ucu buluntularının Türklerle ilişkilendirilmiş olması, V.V. Gavrilova'nın sonrasında bölgedeki maddî kültür katmanlarının tanımlanması açısından gelişim sağlandığının bir göstergesi olarak okunabilir.

Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı dönemine ait okçuluk literatürüne dair çalışmalar ele alındığında V.A. Mogil′nikov ismine ait makaleleri zikretmek gerekir. Zira bu çalışmalar sayesinde bölgeye ait çok sayıda okçuluk buluntuları yayımlanmış, bu yayınlar araştırmacıların çalışmalarında büyük kolaylık sağlamıştır. Örneğin "Kurganȳ Kara-Koba-II" isimli makalede Kara-Koba II bölgesindeki kurganlar (Mogil'nikov, Kurganȳ Kara-Koba-II, 1983) ve V.N. Elin ile neşrettiği "Kurganȳ Taldura" makalede Taldura bölgesindeki kurganlar (Mogil'nikov & Elin, Kurganȳ Taldura, 1983) literatüre dahil olmuştur.

1980'li yıllarda Altay bölgesi Türk Kağanlığı'nı konu edinen çalışmalar açısından çok önemli bir isim olan V.D. Kubarev literatüre eklenmiştir. Bölgede yaptığı çalışmaların sonunda yayımlanan *Drevnietyurkskie Izvayaniya Altaya*, Altaylardaki Türk Kağanlığı dönemi taş heykellerini ele alan ilk monografidir. Doğrudan okçuluk ile ilgili buluntuları ele almamasına rağmen Altaylardaki Türk varlığını bölgesel olarak ele alan bu çalışma, bilim insanları arasında Altay uzmanlaşmasının arttığını ve bunun neticesi olarak monografilerin ortaya çıktığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. (Kubarev V. D., 1984) Bu monografinin dışında çok sayıda makaleye imza atan Kubarev, yine Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı'nın okçuluk buluntularını da yayımlamıştır (Kubarev V. D., 1985).

Bölgede uzmanlığı olan ve diğer araştırmacılar gibi literatüre önemli katkıları bulunan bir diğer araştırmacı A.S. Vasyutin'dir. 1985 yılında "O khronologii i ētnicheskoy prinadlezhnosti rannekudȳrginskogo kompleksa arkheologicheskikh pamyatnikov" başlıklı makaleyi (Vasyutin, 1985); 1987 yılında ise V.N. Yelin ve A.M. Ilyushin ile birlikte "Novȳe nakhodki predmetov vooruzheniya v drevnetyurkskikh

[2] Taştık olarak telaffuz edilmektedir.

ogradkakh Gornogo Altaya" başlıklı diğer makaleyi yayımlayan Vasyutin, kült alanı[3] (anıt-mezar, temsili mezar) olarak bilinen yapılardaki okçuluk buluntularını literatüre dahil etmiş ve bunları analiz etmiştir (Vasyutin, Yelin, & Ilyushin, 1987).

Bilindiği üzere 1991 yılında SSCB dağılmış ve bu durum Avrasya'da ekonomik, siyasî, sosyal ve bilimsel açıdan yeni bir paradigma ortaya çıkarmıştır. Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine ait maddî kültür temelli bilimsel çalışmalar, bu değişimden olumlu şekilde etkilenmiştir. Bu yıldan önce bölge uzmanlığına erişmiş araştırmacılar ve yayımlanan geniş literatür, sonraki yıllarda yapılan ayrıntılı çalışmaların kaynağı olmuştur. V.A. Mogil′nikov'un Kara-Koba – I bölgesindeki kurganları ve kült alanlarını ele aldığı makaleler (Mogil'nikov, 1990; Mogil'nikov, 1992; Mogil'nikov, 1997); G.V. Kubarev'in Türk Kağanlığı dönemi Altay kurganlarını ele aldığı makaleler (Kubarev G. V., 1992; Kubarev G. V., 1994; Kubarev G. V., 1995; Kubarev G. V., 1997); V.D. Kubarev, S.M. Kireyev ve D.V. Cheremisin'in çalışmaları (Kubarev V. D., 1992; Kubarev, Kireyev, & Cheremisin, 1990); A.M. Ilyushin ve M.G. Suleymanov'un makalesi (Ilyushin & Suleymanov, 1997); Y.S. Khudyakov'un A.Y. Borisenko, S.G. Skobelev ve M.V. Moroz ile birlikte hazırladığı makaleler (Khudyakov & Borisenko, 1998; Khudyakov, Skobelev, & Moroz, 1990); V.V. Gorbunov ile Y.F. Kiryushin, N.F. Stepanova ve A.A. Tishkin ile birlikte yayımladığı makaleler (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998); V.A. Kocheyev ve A.S. Surazakov'un birlikte hazırladığı makale (Kocheyev & Surazakov, 1994); O.V. Larin ve A.S. Surazakov'un beraber yayımladığı makale (Larin & Surazakov, 1994); Y.T. Mamadakov'un hem bireysel hem de V.V. Gorbunov ile birlikte hazırladığı makaleler (Mamadakov, 1994; Mamadakov & Gorbunov, 1997); S.V. Neverov'un V.V. Gorbunov ile yayımladığı makale (Neverov & Gorbunov, 1995) ve Altay'daki önemli kurganlara ait bilgilerin ve buluntu fotoğraflarının yayımlandığı *Drevnie Kurganȳ Altaya* başlıklı eser, alandaki literatürü derinleştirmiştir (Drevnie Kurganȳ Altaya, 1998).

2000'li yıllar, önceki yıllarda neşredilen zengin literatürün monografiler hâlinde derlendiği ve yeni makalelerle derinleştiği bir dönem olmuştur. Özellikle V.V. Gorbunov

[3] Rusçada "ogrodko" olarak geçen bu yerler, Türk Kağanlığı dönemi maddî kültür mirasının anlaşılmasında kurganlardan sonra ikinci kaynaklardır. Türkçe terminolojide farklı kullanımların olduğu bu yer için "kült alanı" terimi tercih edilmiştir. (Yılmaz, 2018)

tarafından 2003 yılında yayımlanan *Voennoe delo naseleniya Altaya v III-XIV vv.* başlıklı iki ciltlik eser, Altay bölgesinde 3-14. yüzyıllar arasında yaşamış olan toplulukların silahlarını ve zırhlarını toplu hâlde ele alan ilk monografi olarak dikkat çekmektedir (Gorbunov, 2003). Eserin bir bölümünün tamamen Türk Kağanlığı dönemine ait silahları ihtiva etmesi ve ilgili okçuluk buluntularının değerlendirilmesi büyük önem arz etmektedir. Yine G.V. Kubarev'in 2005 yılında yayımlanan *Kul'tura Drevnikh Tyurok Altaya Po materialam pogrebal'nȳkh pamyatnikov* başlıklı monografisi Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı maddî kültür mirasını toplu hâlde ele alan ilk çalışma olarak dikkat çeken bir diğer monografi olarak zikredilmelidir (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005). Kuşkusuz bu monografiler dışında A.M. Ilyushin, Y.S. Khudyakov, K. Lkhagvasuren, Y.S. Kiryushin, G.V. Kubarev, V.V. Gorbunov, P.I. Shul'ga, A.A. Tishkin gibi bilim insanları tarafından neşredilen makaleler de çok önemlidir (Ilyushin, 2000; Khudyakov & Lkhagvasuren, 2002; Kiryushin Y. S., 2003; Shul'ga & Gorbunov, 2002; Tishkin & Gorbunov, 2005; Kubarev G. V., Dospekh drevnetyurkskogo znatnogo voina iz Balȳk-Sooka, 2002).

Türkiye Türkçesinde yayımlanmış olan kitaplara baktığımızda Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemi okçuluğu ile ilgili araştırmaların az sayıda olduğu görülmektedir. Bu kapsamda zikredilebilecek ilk çalışma Ünsal Yücel'in *Türk Okçuluğu* başlıklı eseridir. Yücel'in bu eseri, Osmanlı dönemi Türk okçuluğunu ele almasına rağmen giriş bölümünde kısıtlı dahi olsa Türk Kağanlığı dönemi okçuluğuna dair bilgiler ihtiva etmektedir (Yücel, 1999). Sonraki yıllarda okçuluk ile ilgili bilgiler ihtiva eden en önemli eser, Erkan Göksu'nun *Türk Kültüründe Silah* isimli monografisidir. Eserin bir bölümü, Türk okçuluğunu ele almaktadır (Göksu, 2015). Yazarın sonraki yıllarda bu bölümü geliştirerek ele aldığı *Okla Yükselen Millet* isimli eser de Türkçe literatürdeki önemli çalışmalar arasında yer almaktadır (Göksu, 2013).

Türkçe olarak yapılmış çalışmalar arasındaki bir diğer alan, lisansüstü tezlerdir. Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemi okçuluğuna katkı yapan tezlerin başında Jale Özlem Oktay'ın 2013 yılında tamamladığı "Orta ve İç Asya'da VI-IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı: Göktürk Devri" başlıklı doktora tezi yer almaktadır. Tezde bölgenin maddî kültür mirasının değerlendirilmesinde kullanılan bir genel ve özel nitelikli terminoloji denemelerinin olması, ok ucu yapımı için dökme tekniği kullanıldığına dair bilgilerin

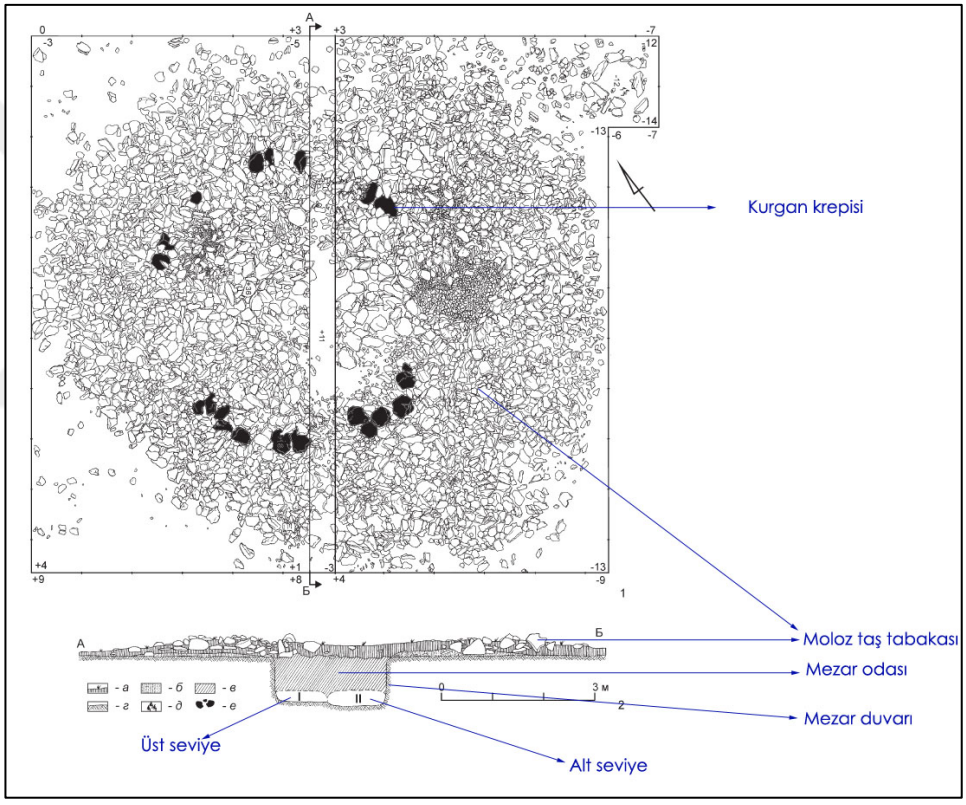
verilmesi ve bazı okçuluk buluntularına dair tasnif ve tanımlamaların konumuz açısından büyük önem arz etmektedir. Ancak tezin herhangi bir coğrafî sınırının bulunmaması ve doğrudan okçuluğu konu edinmemesi, zengin literatürü yüzeysel olarak değerlendirmesine sebep olmuştur (Oktay, 2013). Oktay'ın bu tezi, sonraki yıllarda *Göktürk Dönemi Maden Sanatı ve İşçiliği* başlığı altında kitap olarak da yayımlanmıştır (Oktay Çerezci, 2020). Bu kıymetli tezden sonra coğrafî olarak Altay bölgesini konu edinen bir doktora tezi daha hazırlanmıştır. Ali Toraman tarafından hazırlanan ve 2018 yılında tamamlanan bu tez "Arkeolojik Veriler Işığında Altaylarda At Koşumları ve Savaş Aletleri (İlk Zamanlardan IX. Yüzyıla Kadar)" başlığını taşımaktadır. Tezin bizim çalışmamız açısından en önemli katkısı, Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı dönemi kurganlarını listelemiş olması ve bu kurganlardan elde edilen okçuluk buluntularını öncül kültürlerle beraber değerlendirmesidir. Bu bakımdan büyük önem arz eden tezin konumuz açısından en büyük dezavantajı ise tarihî kapsamıdır. Oldukça geniş bir tarih aralığını ele almaya çalışan Toraman, Türk Kağanlığı dönemi okçuluk mirasını gerektiği kadar derinlemesine ele alamamıştır (Toraman, 2018). Bir diğer çalışma, Kürşat Koçak tarafından 2004 yılında hazırlanmış olan "Bozkır Kültürü Çevresinde Askeri Teşkilatlanma (Başlangıçtan Göktürk Dönemi Sonuna Kadar)" başlıklı yüksek lisans tezidir. Eserde okçulukla ilgili bilgiler oldukça yüzeyseldir (Koçak, 2004). Benzer nitelikteki bir diğer yüksek lisans tezi, Mutlu Kahraman'ın 2014 yılında tamamladığı "İslam Öncesi Türk Savaşçısının Donanımı ve Temel Savaş Aletleri" başlıklı çalışmasıdır. Çalışmada, Türk Kağanlığı dönemi, yüzeysel şekilde ele alınmış ve ekseriyetle İslam sonrası döneme ait literatürden yararlanılarak hazırlanmıştır. Bu bakımdan önemli eksiklikler barındırmaktadır (Kahraman, 2014). Kahraman'ın 2019 yılında yayımlanmış olan "Military Organisation and the Warfare of the Türk Qaghanate" başlıklı makalesi ise Türk ve Çin kaynaklarındaki verileri kısıtlı arkeolojik veriler kapsamında değerlendirerek bir çerçeve çizmeye çalışmıştır (Kahraman, 2019). Yine dillendirilmesi gereken bir diğer çalışma, Uğur Erden'in 2017 yılında tamamladığı "İslam Öncesi Türklerde Madencilik ve Maden Ürünlerinin Ticareti (Hunlar, Göktürkler, Uygurlar)" başlıklı yüksek lisans tezi de bu kapsamda sayılması gereken çalışmalar arasında yer almaktadır. Ancak bu tez de konumuzla ilgili yeterli bilgiyi ihtiva etmemektedir (Erden, 2017). Doğrudan Türk Kağanlığı maddî kültür unsurlarını ele

almamasına rağmen burada zikretmemiz gereken çalışmalardan biri de Csilla Balogh'a aittir. Balogh'un 2016 yılında yayımlanan "Karpat Havzası'nda Bir Avar Yay Ustasının Mezar Kalıntıları Eski Türklerde Bileşik (Kompozit) Yay Yapımına İlişkin Arkeolojik Buluntular" başlıklı makalesi, yapısal olarak Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemi yaylarına yakın yapıdaki Avar yaylarının nasıl imal edildiklerine dair önermelere sahip olması sebebiyle oldukça önemlidir (Balogh, 2016).

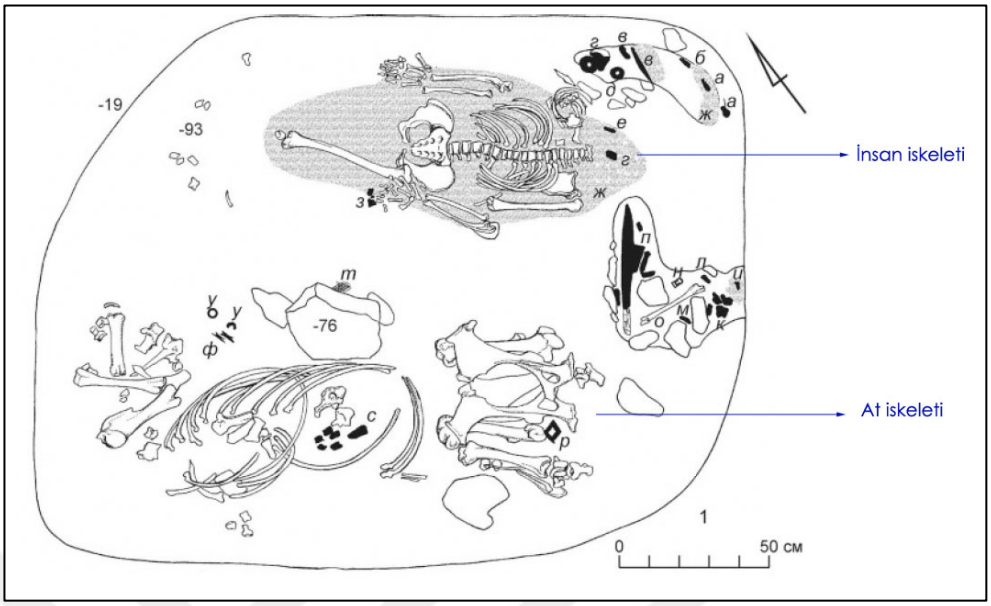
Sonuç olarak Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı dönemine ait okçuluk buluntuları ile ilgili literatürün 19. yüzyılın ikinci yarısında başladığı, ancak bu dönemlerde çoğunlukla geniş çaplı araştırmalar içerisinde kısıtlı şekilde yer aldığını söylemek mümkündür. İlgili çalışmaların zaman içerisinde artması ve literatürün zenginleşmesi, bölgesel uzmanlıkların ortaya çıkmasıyla doğrudan ilişkili olmuştur. Ülkemizde bu alandaki çalışmaların ise yeterli olmadığı; doğrudan Altay bölgesi ve Türk Kağanlığı dönemini konu edinen herhangi bir çalışmanın yapılmadığı; yapılan çalışmaların daha geniş coğrafî yahut tarihî kapsamdaki araştırmalar içerisinde kısıtlı şekilde yer aldığı görülmektedir.

Terminoloji

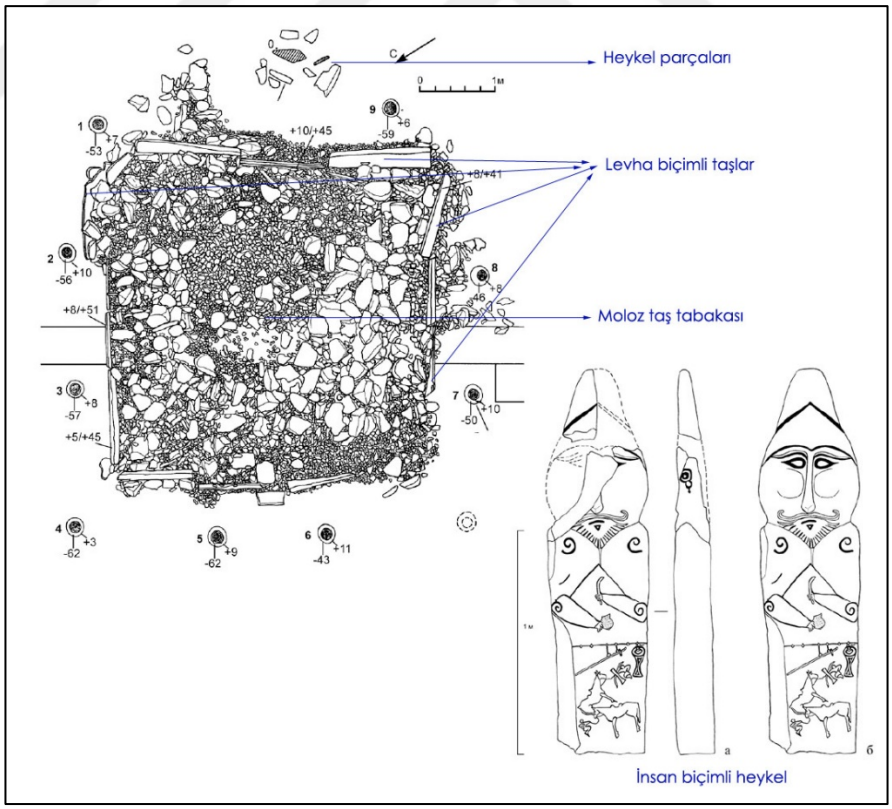
Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı dönemi okçuluk araştırmalarındaki en önemli çıkmazlardan biri terminoloji meselesidir. Çoğunluğu Rusça olarak neşredilmiş literatür içerisinde kullanılan terminolojinin Türkçeye tam olarak aktarılamaması ya da aktarılmış olan terminolojide ortaklığın bulunmaması, bu alanda yapılacak olan çalışmaları olumsuz şekilde etkilemektedir. Bu sebeple, araştırmamız kapsamında kullandığımız ifadelerin doğru anlaşılabilmesi adına tercih ettiğimiz terminolojiye yönelik görseller hazırlanmıştır.

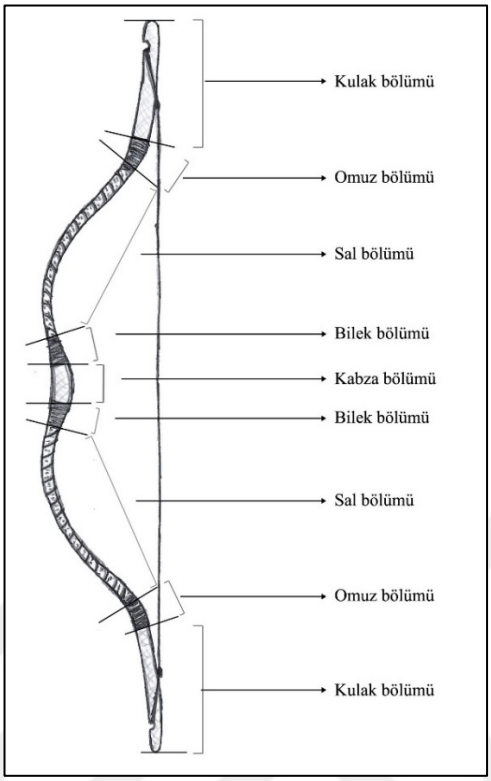
Görsel - 1. Kurganlarda kullanılan terminolojiye dair görsel (Çizim, G.V. Kubarev'in Pogrebal′nȳe Pamyatniki Drevnikh Tyurok v Doline R. Khar-Yamaatȳn-Gol (Severo-Zapadnaya Mongoliya) başlıklı makalesinden alınmıştır.) (Kubarev G. V., 2016)

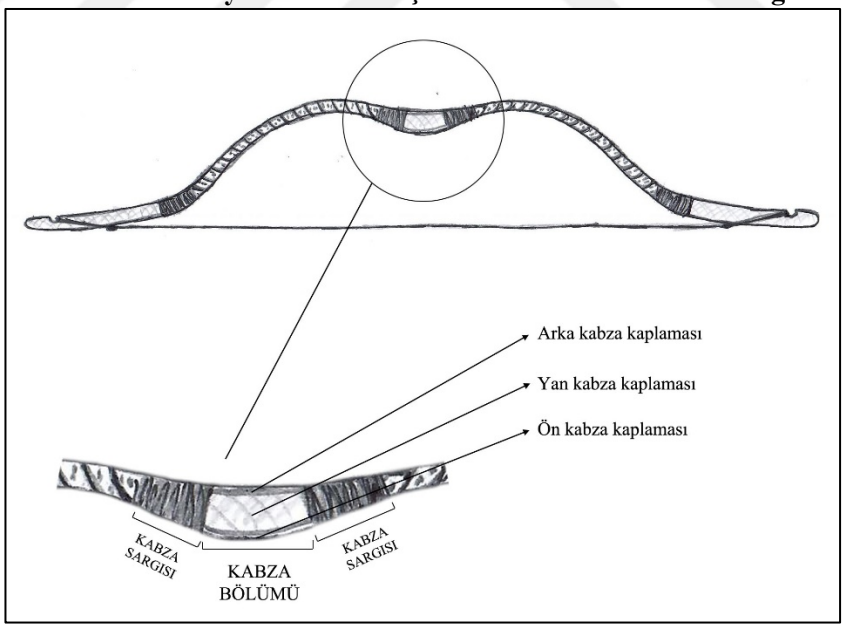
Görsel - 2. Kurgana ait bir mezar odasının planı (Çizim, G.V. Kubarev'in Pogrebal′nȳe Pamyatniki Drevnikh Tyurok v Doline R. Khar-Yamaatȳn-Gol (Severo-Zapadnaya Mongoliya) başlıklı makalesinden alınmıştır.) (Kubarev G. V., 2016)

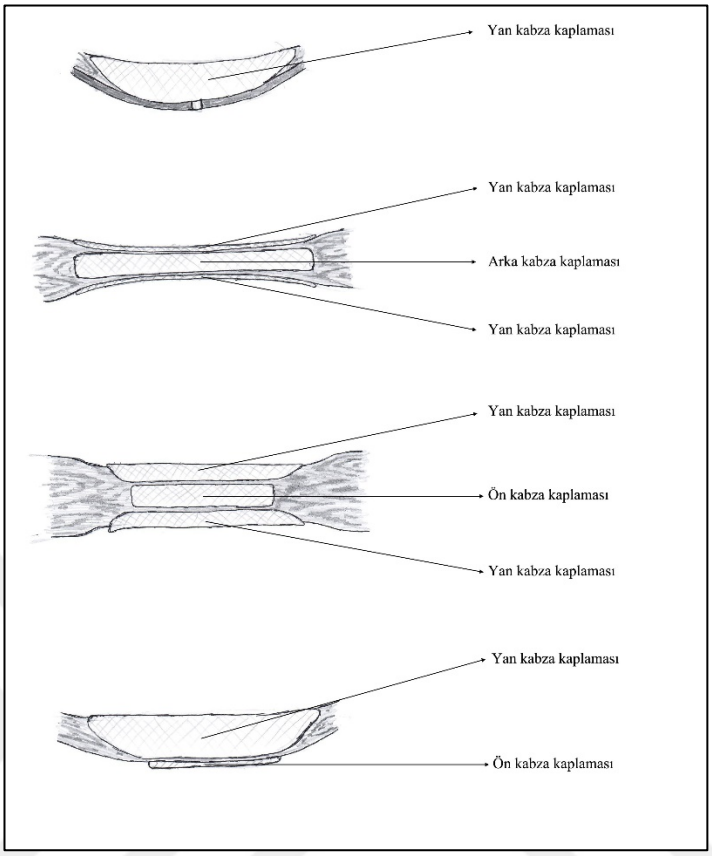
Görsel - 3. Kült alanına ait kullanılan terminolojiye dair hazırlanmış görsel (Çizim, G.V. Kubarev'in Memorial′nȳy Kompleks Drevnetyurkskogo Aristokrata Iz Khar-Yamaatȳn-Gola (Mongol′skiy Altay) başlıklı makalesinden alınmıştır.) (Kubarev G. V., 2015)

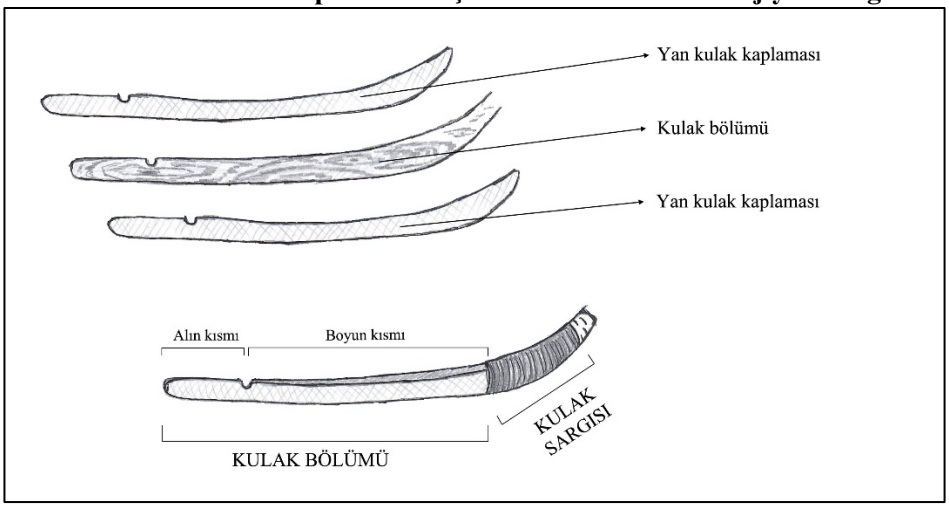
Görsel - 4. Yayın bölümleri için kullanılan terimlere dair görsel

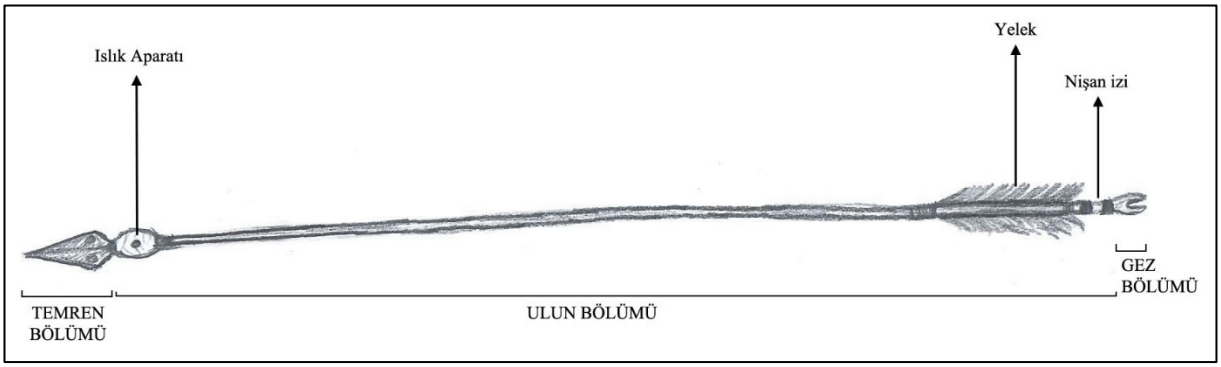
Görsel - 5. Kabza bölümü için kullanılan terimlere dair görsel

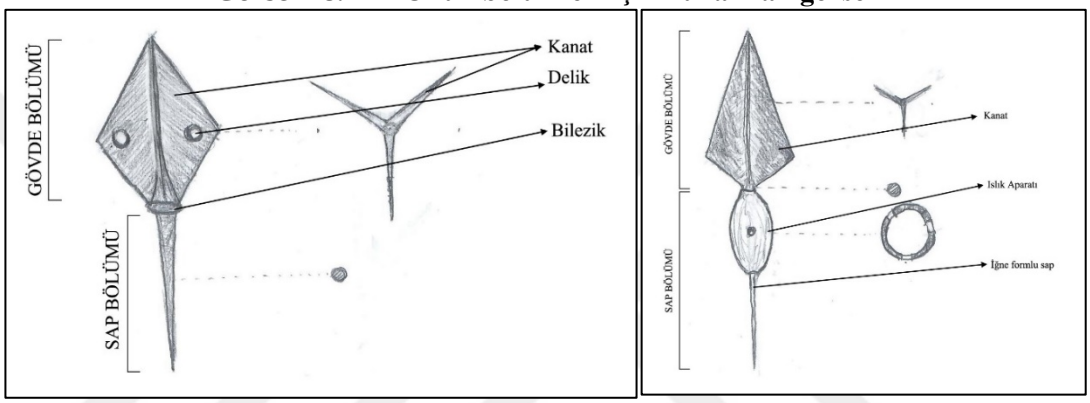
Görsel - 6. Kabza kaplamaları için kullanılan terminolojiye dair görsel

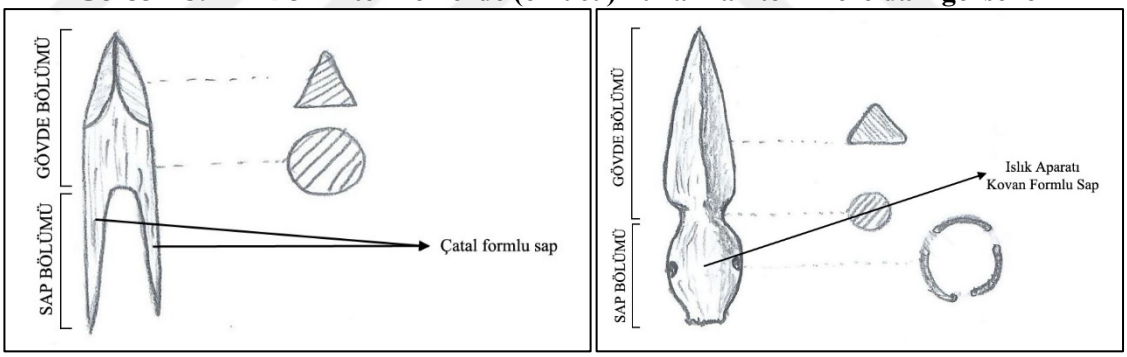
Görsel - 7. Kulak bölümünde kullanılan terminolojiye dair görsel

Görsel - 8. Okun bölümleri için kullanılan görsel

Görsel - 9. Demir temrenlerde (ok ucu) kullanılan terimlere dair görseller

Görsel - 10. Kemik/boynuz temrenler (ok ucu) için kullanılan terminolojiye dair görsel

Kapsam

Coğrafî kapsam

Coğrafî kapsamımız yukarıda da bahsi geçtiği üzere Altay Cumhuriyeti (Respublika Altay) olarak belirlenmiştir. Özellikle Türk Kağanlığı açısından zengin bir maddî kültür havzası olan bu bölge için Kiselyov; kuzeyde Kırgız, merkezde Türk, güneyde ise Uygur kültürlerinin bileşkesi olduğuna dikkat çekmektedir (Kiselyov S. V., 1951, s. 286). Çalışmamızda kullanım kolaylığı olması bakımından Altay Cumhuriyeti sınırları içerisindeki coğrafyayı adlandırmak adına Altay bölgesi ifadesi tercih edilmiştir.

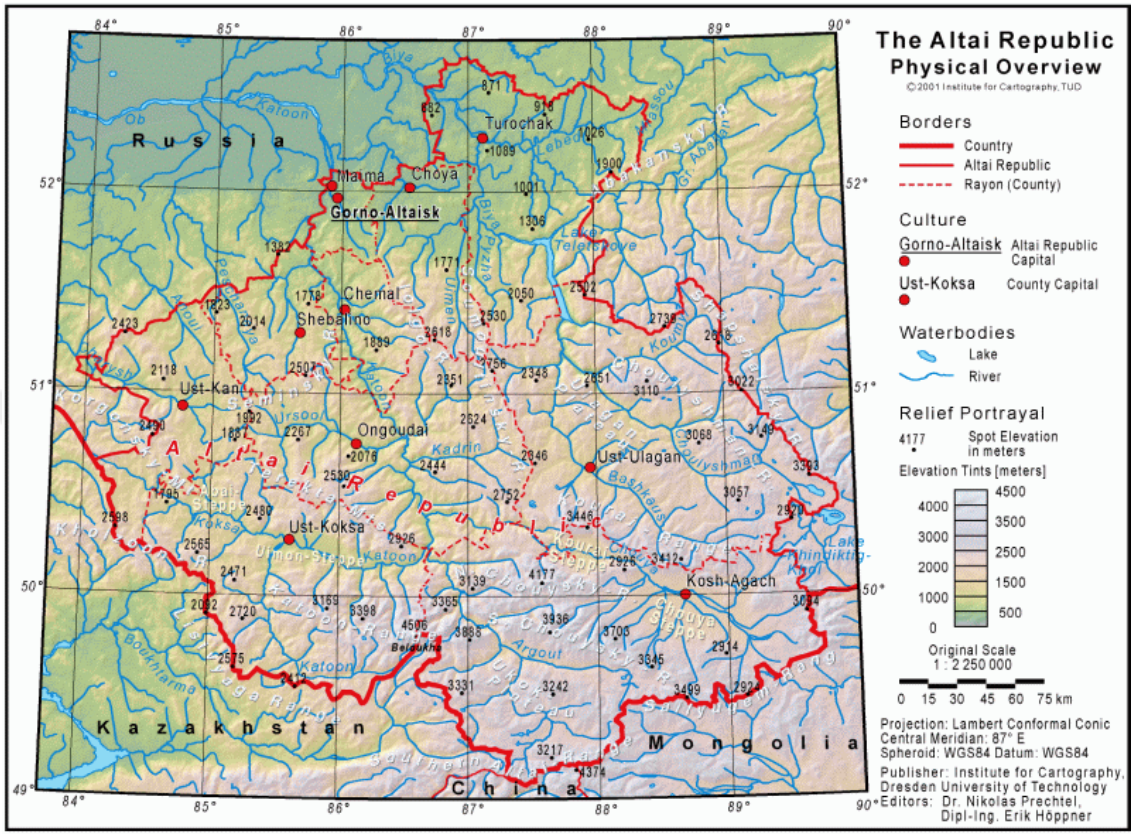
Altay Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu'na bağlı bir özerk cumhuriyettir. Coğrafî olarak Sibirya'nın batısında yer alan ülkenin yüzölçümü 92.902 km^2'dir. Hakasya Özerk Cumhuriyeti, Tuva Özerk Cumhuriyeti, Altay Krayı, Kemorovo Krayı, Moğolistan, Kazakistan ve Çin ile komşu olan cumhuriyet, Altay dağlarının Rusya'da kalan bölgesinde yer almaktadır. Ülkenin coğrafî bölgeleri Çemal, Çuy, Koş-Ağaç, Mayma, Onguday, Şebalin, Turaçak, Ulagan, Üst-Kan ve Üst-Köksa olmak üzere 10'a ayrılmıştır Başkent, Gorno-Altaysk'tır. (Doğan, 2013, s. 1; Türker, 2011, s. 1).

Ülke; Sibirya taygalarının, Kazak bozkırlarının ve Moğol yarı-çöllerinin uzantısı olup, sert bir karasal iklime sahiptir. Rakım açısından daha alçak bölgelerin yıllık sıcaklık ortalaması 0-5 ^0C, dağlık bölgelerin yıllık sıcaklık ortalaması -6 ^0C civarında seyretmektedir (Lokteva & Mereminsky, 2018). Genel topografyası dar ve derin vadilerin etrafını saran yüksek dağlarla kaplı olan Altay Cumhuriyeti'nin ve Sibirya'nın en yüksek noktası 4509 metrelik yüksekliğiyle Belucha[4] (Kadın-başı, Üç-Sümer) dağıdır (Fujita, Takeuchi, Aizen, & Nikitin, 2004, s. 57).

Akarsular bakımından oldukça zengin olan ülkede 20 binden fazla nehrin yer aldığı bilinmektedir. Bu nehirlerin uzunluğu 60 bin kilometreden fazladır. Altay Cumhuriyeti, bünyesinde barındırdığı 7 bin göl ile oldukça zengin bir kapalı su havzası sistemine de sahiptir (Lokteva & Mereminsky, 2018). Sibirya'nın en uzun nehirlerinden biri olan Ob Nehri'ni oluşturan Katun ve Biy nehirleri, Altay Cumhuriyeti'nin en uzun akarsularıdır. Altın Göl (Teletskoye), 325 metre derinliği ve 230.8 km^2'lik yüzölçümüyle

[4] Beluça olarak telaffuz edilmektedir.

bölgenin en büyük gölüdür (Baeyens, Dehandschutter, Leermakers, Bobrov, & Hus, s. 376).

Harita - 1. Altay Cumhuriyeti İdarî Haritası

Ülke topraklarının yaklaşık yarısı ormanlarla kaplıdır. Ülkedeki tarım arazilerinin toplam yüzölçümüne oranı %19 civarıdır (Türker, 2011, s. 2). Bu durum, ülkenin ekonomik yapısının orman ürünleriyle ilişkili olan kerestecilik, mobilya hammadde üretimi gibi alanların gelişmesine sebep olmuştur. Bunlar dışında bölgede yer alan diğer siyasî teşekküllerde olduğu gibi hayvancılığın sıklıkla görüldüğü ülkede at, koyun, sığır ve geyik besiciliği yapılmaktadır (Lokteva & Mereminsky, 2018). Yüksek besi hayvanı sayısı süt ve süt ürünlerinin üretimine imkân vermekte, ülkeye önemli bir ekonomik katkı sağlamaktadır. Bunların dışında yüksek Altay vadilerinde yapılan arıcılık ve elde edilen bal, Rusya Federasyonu başta olmak üzere pek çok komşu ülkeye ihraç edilmektedir (Türker, 2011, s. 2-3).

Altay Cumhuriyeti başta altın ve demir olmak üzere önemli yeraltı kaynaklarına sahiptir. Tarihin erken dönemlerinden itibaren önemli demir rezervlerinin olduğu bilinen

bölge, SSCB'nin bu alana yönelik sanayileşme politikasının ardından bölgenin önemli üreticilerinden biri hâline dönüşmüştür. Jeolojik yapısının bir diğer getirisi olan mermer ve granit kaynakları, ülkenin bir başka ihraç kalemini oluşturmaktadır. Güney Sibirya bölgesinde yer alan zengin doğalgaz rezervlerine sahip olmayan Altay Özerk Cumhuriyeti'nin en önemli enerji kaynağı taş kömürüdür (Türker, 2011, s. 3).

Yüksek rakım ve sert karasal iklim sebebiyle tarımsal üretim çeşitliliği oldukça dar olan Altay Özerk Cumhuriyeti'nin ihtiyaç duyduğu gıdanın büyük çoğunluğu hayvansal ürünlerden elde edilmektedir. Sanayileşme öncesi geleneksel avcılığın daha yaygın olduğu ülkede, günümüzde, besicilik, balıkçılık gibi mesleklerin geçim kaynakları arasında yer aldığını görmek mümkündür. Ülkedeki toprağa dayalı üretim kısıtlı miktarlarda tahıl hasadına dayanmaktadır. Bunların dışında elde edilen ürünlerin büyük çoğunluğu, Altay halkının bireysel olarak dikip ürettiği havuç, patates ve soğan gibi iklime uygun sebzelerle sınırlı kalmaktadır (Lokteva & Mereminsky, 2018).

Tarihî Kapsam

Çalışmamızın tarihî kapsamı, yukarıda da belirtildiği üzere Türk Kağanlığı dönemi ile sınırlandırılmıştır. Bilindiği üzere Türk Kağanlığı, 6. yüzyılın ikinci yarısı ile 8. yüzyılın ikinci yarısı arasında varlığını korumuş olup (Taşağıl, 2018; Taşağıl, 2013) siyasî tarihi doğrudan konumuz olmadığı için bu bölümde ele alınmayacaktır. Dahası, yoğunlaşacağımız konu olan okçulukla ilgili verinin büyük çoğunluğu maddî kültür unsurlarıdır. Bu maddî unsurların tarihlendirmelerinde istisnalar dışında kesinlik olamadığı için keskin tarihî sınırlarla belirlenmesi mümkün değildir. Bu sebeple maddî kültür unsurlarına dair sınırlarımız, arkeolojik kültürlere göre seçilmiştir. Bu kültürlerin tanımlanması ayrı bir uzmanlık gerektirdiği ve konumuzun dışında olduğu için literatür kısmında açıklandığı üzere A.A. Gavrilova, V.D. Kubarev, G.V. Kubarev ve V.V. Gorbunov gibi araştırmacıların tespitlerine sadık kalınmıştır (Gavrilova, 1965; Kubarev V. D., 1992; Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005; Gorbunov, 2003). Çalışmamızın bütünlüğünü bozmaması adına bütün kurgan ve kült alanlarına dair bilgiler ve görseller EK B ve EK C içerisinde gösterilmiştir.

Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine ait yazılı kaynaklar, maddî kültür buluntuları kadar zengin değildir. Bu sebeple döneme dair kaynaklar iki ayrı grupta ele alınmıştır. Çoğunluğu taş ve kayalar üzerine runik Türk işaretleriyle kaydedilmiş yazıtlar çalışmamızda *öz kaynaklar* olarak isimlendirilmiştir. Öz kaynaklar bünyesinde sadece Altay bölgesindeki yazılı verileri değil, çevre bölgelerdeki Türk runik işaretleriyle yazılmış olduğu araştırmacılar tarafından tespit edilmiş bütün metinler göz önünde bulundurulmuştur. Bunlar dışında Altay bölgesindeki Türklerle komşuluk ilişkileri bulunan kavimlerin yıllıklarından elde edilen yazılı kaynaklar ise çalışmamızda *yabancı kaynaklar* olarak adlandırılmıştır. Kullanılan tüm kaynaklar ve bu kaynaklardaki okçulukla ilgili veriler, tezin bütünlüğünü bozmaması adına EK A bölümünde listelenmiştir.

Amaç ve Hedefler

Araştırmamızın amacı, Altay bölgesinde Türk Kağanlığı ile ilişkilendirilen yazılı kaynaklar ile maddî kültür buluntularının eksenindeki okçuluk mirasına dair verileri toplamak ve sunmak, özellikle maddî kültür buluntularında tipolojik ve yapısal bir tutarlılığın olup olmadığını ortaya koymak olarak ifade edilebilir. Bu bağlamda başta literatürdeki birikim olmak üzere araştırmacıların ortaya koydukları sorunlar ve daha önceden ele alınmamış bazı ihtimaller dile getirilecek, bilimsel normlara uygun şekilde değerlendirilmeye gayret edilecektir.

Bu kapsamda çalışmamız bünyesinde cevaplanması hedeflenen bazı sorular şöyle sıralanabilir:

- Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemi ile ilişkili yazılı kaynaklarda okçulukla ilgili bilgiler nelerdir?
- Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen kurgan ve kült alanlarında okçuluk ekipmanlarına hangi sıklıkla rastlanılmaktadır?
- Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen kurgan ve kült alanlarında bulunmuş okçuluk teçhizatları nelerdir?
- Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen kurgan ve kült alanlarında tespit edilmiş yayların tipolojik ve yapısal ortaklıkları nelerdir?

- Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen kurgan ve kült alanlarında tespit edilmiş ok uçlarının tipolojik ve yapısal ortaklıkları nelerdir?
- Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen kurgan ve kült alanlarında tespit edilmiş okluk ve yaylıkların tipolojik ve yapısal ortaklıkları nelerdir?
- Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen kurgan ve kült alanlarında elde edilen okçuluk ekipmanları ile sosyal statü arasında ilişki var mıdır? Varsa nelerdir?

1. Altay Bölgesi Türk Kağanlığı Dönemi Okçuluk Teçhizatı

Çalışmamızın bu bölümünde, Altay bölgesinde Türk Kağanlığı dönemiyle ilişkilendirilen okçuluk mirasına dair veriler tespit edilmiş ve yazılı kaynaklardan elde edilen veriler ile maddî kültür buluntuları beraber değerlendirilerek "yay", "ok", "keş (ok çantası)", "bilzek (zihgir)" ve "yasık/kurman (yay çantaları)" olarak beş ayrı başlık altında gruplandırılmıştır.

1.1. Yay

Yaylar, çoğunlukla ahşap, boynuz gibi organik materyallerden üretilen basit makinelerdir. Tasarımları sayesinde potansiyel enerjiyi kinetik enerjiye dönüştürme imkânı veren bu makineler, insanlık tarihinin en önemli buluşları arasında değerlendirilmektedir. En iptidaî hâliyle ahşap silindirik bir çubuğun iki ucunun gerdirilerek silindirik çubuğun boyundan daha kısa bir ip (kiriş) ile birbirine tutturulmasıyla imal edilen yaylar, ok adı verilen mühimmatları belirli mesafelere atabilmek için kullanılmaktadır. Atış sırasında yayı kullanarak ok atan kişiye "okçu" denilmektedir. Okçu, atış sırasında yaya bağlanmış olan kirişi ok ile germekte, bu şekilde yayın bünyesine potansiyel bir enerji depolamaktadır. Kiriş bırakıldığında yayın bünyesinde tutulmuş olan potansiyel enerji, kiriş vasıtasıyla oka aktarılarak hareket etmesini sağlamakta, yani kinetik enerjiye dönüşmektedir. Yayın çalışma sürecindeki tüm bu karmaşık süreç, yayın kullanımından üretimine, yapısal mimarisinden görsel tasarımına kadar unsurlarının bilim ve teknoloji tarihinden fiziğe, arkeolojiden askerî tarihe kadar pek çok disiplin tarafından ele alınmasına sebep olmaktadır (Balfour, 1890; Dillon, 1894; Drews, 2004; Edinborough, 2005). Çalışmamızın bu bölümünde, Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı dönemi okçuluk mirası içerisinde önemli yer tutan yaylarla ilişkili veriler değerlendirilecektir.

Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı dönemi yaylarıyla ilgili Türkçe kaynaklardaki veri sayısı oldukça kısıtlı olup sadece tek bir yazıtta bağıntılı bir terime rastlanılmıştır. Açuri adını taşıyan bu yazıt, Hatice Şirin tarafından hazırlanmış olan *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)* başlıklı çalışma bünyesinde değerlendirilmiş ve yazıtın 5.

satırındaki bir sözcük “yay” şeklinde okunmuştur (Şirin, 2020, s. 420). Tek bir işaret (“𐰇”) ile karşılanan bu ifade, yay sözcüğünün Türk kültüründeki önemini bir kez daha göstermektedir. Ancak böylesine önemli bir sözcüğün yazıtlarda bir kez geçmesi dikkat çekicidir. Dahası bu durum, sonraki yıllarda ortaya çıkan “yayın hâkimiyet sembolü olması” anlatısına da tezatlık göstermektedir. Zira bilindiği gibi Türk kültüründe yayın hâkimiyet sembolü olup olmadığı ile ilgili çalışmalar pek çok araştırmacı tarafından sürdürülmüş, mitolojik anlatıların değerlendirilmesi neticesinde de çoğunlukla Selçuklu ve sonrasındaki dönem için çoğunlukla kabul gören bir hipotez olarak literatüre kazandırılmıştır (Turan, 1945; Göksu, 2013; Göksu, 2015; Göksu, 2010). Ancak değerlendirilen mitolojik verilerin daha geç dönemde derlenmiş olmaları nedeniyle Türk Kağanlığı dönemi inanç sistemini yansıtması hususunda kuşku bulunmaktadır. Özellikle Altay bölgesi halklarının mitolojileri ve inanç sistemleri üzerine öncü çalışmaları bulunan Uno Harva ve L. Potapov, inanç sistemleri ile ilgili verinin katmanlı ve farklı kültürlerin etkisiyle şekillenmiş olduğunu öne sürerek eserlerinde tarihî sınırlandırmalardan kaçınmışlardır (Harva, 2014; Potapov, 2012).

Bahsi geçtiği üzere Türk runik işaretli yazıtlarda “yay” sözcüğü oldukça nadirdir. Oysa “ok çantası, okluk” olarak anlamlandırılan “keş” sözcüğünün Oznachennoye-I, Uyug-Turan (E-3) ve Elegesh - I (E-1) yazıtlarında “altınlı” niteleme sıfatıyla birlikte kullanıldığı görülmektedir. (Orkun, 2011, s. 449, 573; Kormuşin, 2017, s. 46, 219, 265; Aydın, 2021, s. 49, 65, 97; Aydın, 2021, s. 149, 153) Clauson, bu söcüğün kökenlerini Eski Kırgızcaya götürerek “ok çantası” olarak açıklamakta (Clauson, 1972, s. 797), alandaki diğer araştırmacıların da bu anlamlandırmayı kabul ettikleri görülmektedir. Etimolojik tartışmalar uzmanlığımızın ve konumuzun ötesinde olduğu için çalışmamızda bu tanımlama kabul edilmiş ve keş sözcüğü “okluk” anlamında kullanılmıştır. Burada kafa karıştırıcı olan başat husus ise keş sözcüğünün anlamlandırılması değildir; ilginç olan hâkimiyet sembolü olması daha muhtemel “yay” sözcüğü yerine “keş” sözcüğünün tercih edilmesi ve soyluluğu belli olan bu kişileri anmak için dikilmiş yazıtlarda “altınlı keşe sahip kişi” betimlemesinin seçilmiş olmasıdır. Zira bu durum, Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı döneminde yaşamış nüfuzlu kişiler için hâkimiyet sembolünün yay değil, keş yani okluk olması ihtimalini akla getirmektedir. Ancak çalışmanın pek çok kısmında defaatle ifade edildiği üzere, çalıştığımız coğrafî sınırlandırma ve tarihî kapsam içerisinde

bu hipotezi doğrulayabilecek yazılı kaynak sayısı çok azdır. Dolayısıyla yayın, Altay bölgesinde Türk Kağanlığı döneminde yaşamış topluluklar için bir çeşit hâkimiyet simgesi olup olmadığını kesin bir dille çürütmek yahut doğrulamak mümkün değildir. Diğer taraftan bu durum, Selçuklu ve sonrasındaki Türklerde görece tespit edilebilir bir veridir. Bu durum, yani Türk geleneğinde yayın hâkimiyet sembolü olması, Türklerin batıya doğru göçleri ve Ortadoğu'daki yerleşik kültürlerle buluşması sonrasında vuku bulmuş olabilir. Zira bu bölgedeki kültürlerin çok erken yıllardan itibaren "yay" sembolünü "hâkimiyet ve kutsiyet" ile ilişkili şekilde kullandığı bilinmektedir. Bu bağlamda Ortadoğu'da M.Ö. 23. yüzyıla tarihlenen Naram-Sin dikilitaşına (Gonen, 1976, s. 13; Powell, 2010, s. 39-40); M.Ö. 21. Yüzyıla tarihlenen ve Uruk kentinden çıkarılan "Rahip-Kral'ın Boğa Avı ve Kuşatma Sahnesi" kabartmalarına (Hansen, 2003, s. 22-23); M.Ö. 9. yüzyıla tarihlenen ve Ashurbanipal ile II. Ashurnasirpal'ı gösteren Assur dikilitaşlarına (Sevin, 2014); M.Ö. 5-3. yüzyıllarda bölgede hâkim olmuş Ahameniş İmparatorluğu'na ait yayla beraber tasvir edilmiş kral kabartmasına sahip sikkelere (Alram, 2012, s. 63-64, 66-68); M.Ö. 3 – M.S. 3. yüzyıllar arasında hüküm sürmüş Part İmparatorluğu'na ait yay ve kralın beraber tasvir edildiği sikkelere (Sinisi, 2012, s. 280, 282-238) ve M.S. 3. yüzyıl ile M.S. 7. yüzyıl arasında Ortadoğu topraklarında önemli bir güç olan Sasani krallarını avlanırken tasvir eden tabak örneklerine bakılabilir (Farrokh, Khorasani, & Dwyer, 2018, s. 88-89, 94, 95, 97, 99, 100, 103). Ancak bu hipotezin ayrıntılı şekilde ele alınması ve farklı Türk boylarındaki anlatılarla beraber değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda bir değerlendirme, konu ve kapsam açısından çalışmamızın sınırlarını aşmaktadır. Yine de bu tartışmadan hareketle, Türk Kağanlığı dönemi halkları için "yay" yerine "keş"in bir çeşit hâkimiyet göstergesi olmasının ihtimaller içinde olduğu söylenmelidir. Burada dikkat edilmesi gereken husus ise ilgili hâkimiyet sembolünün bölgesel olabileceğidir. Zira "altınlı keş" terimi sadece Oznachennoye-I, Uyug-Turan (E-3) ve Elegesh - I (E-1) yazıtlarında, yani Yenisey Nehri'nin doğu ve batısındaki bölgelerde tespit edilmiştir. Ancak tüm bu tartışmalar, yayın Türk Kağanlığı dönemi kağanları ve yöneticileri için sınıfsal bir farklılığı temsil etmek adına kullanılmış olma ihtimaline dair herhangi bir verinin olmadığı gerçeğini değiştirmemektedir.

Çalışmamız kapsamında ele aldığımız Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemi yaylarına ait veri kaynağının ekseriyeti maddî kültür buluntularıdır. Literatür bölümünde kapsamlı bir şekilde aktarıldığı üzere, bölgedeki arkeolojik çalışmaların kökenleri 19. yüzyılın sonlarına dek ulaşmaktadır. Ne yazık ki elde edilen buluntular arasında bütün hâlde bir yaya rastlanmamıştır. Buna rağmen kurgan ve kült alanlarında çok sayıda yaylara ait olan çok sayıda kulak ve kabza kaplaması elde edilmiştir (Bkz. Tablo-13, Tablo-14, Görsel-22, Görsel-21, Görsel-22, Görsel-23, Görsel-24 ve Görsel-25). Kemik yahut boynuzdan yapılan bu parçalar, yayın ahşap iskeletinde daha katı (rijit) olması istenen kulak ve kabza kısımlarının farklı yüzlerine eklemlenen 1-2 mm kalınlığındaki kaplamalar şeklinde tanımlanabilir. Yu. S. Khudyakov ve sonrasındaki araştırmacılar tarafından sahip oldukları kaplama sayısı üzerinden tasniflenen bu yaylar, Avrasya'nın konargöçer kültürleri arasında yaygın şekilde kullanılmış bir yapısal mimaridir (Khudyakov Y. S., 1986, s. 142). Bu mimaride yay kaplamalarının hem kulak hem de kabza kısımlarının ön, arka ve yan yüzeyler olmak üzere toplamda dört farklı yüzüne hayvansal tutkallar ve tendon sargıları ile eklemlendiği düşünülmektedir (Gorbunov, 2003; Kubarev G. V., 2005; Khudyakov Y. S., 1986). Ancak daha önce de bahsedildiği üzere Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine ait bütün hâlde bir yaya rastlanmamış olması sebebiyle bu görüşlerin tamamı hipotetiktir.

Ele aldığımız kurgan ve kült alanlarındaki kabza kaplamaları; Balȳk-Sook - I, 10 numaralı kurganda 4 adet (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 381); Balȳk-Sook - I, 19 numaralı kurganda 2 adet (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 382-383); Balȳk-Sook - I, 9 numaralı kurganda 5 adet (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 302-303); Barburgazȳ - I, 20 numaralı kurganda 1 adet (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 374); Barburgazȳ - II, 9 numaralı kurganda 2 adet (Kubarev G. V., Novaya runicheskaya nadpis′ s Altaya, 1997, s. 209; Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 374-375); Barburgazȳ - III, 7 numaralı kurganda 2 adet (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 266, 375); Boytȳgem - IV, 1 numaralı

kült alanında 1 adet (Neverov & Gorbunov, 1995, s. 168); Borotal - I, 82 numaralı kurganda 3 adet (Neverov & Gorbunov, 1995, s. 168); Kalbak-Tash, 2 numaralı kurganda 2 adet (Neverov & Gorbunov, 1995, s. 168); Kara-Koba - I, 25 numaralı kurganda 2 adet (Mogil'nikov, 1990, s. 145-146); Kara-Koba - I, 85 numaralı kurganda 2 adet (Mogil'nikov, Drevnetyurkskie kurganў Kara-Koba-I, 1990, s. 145-146); Kara-Koba - II, 13 numaralı kurganda 2 adet (Mogil'nikov, 1983, s. 68); Kara-Koba-I, 69 numaralı kült alanında 1 adet (Mogil'nikov, 1983, s. 68); Katanda - III, 1 numaralı kurganda 3 adet (Mogil'nikov, 1983, s. 68); Katanda - III, 21 numaralı kurganda 1 adet (Mamadakov & Gorbunov, 1997); Oroktoy, 1 numaralı kurganda 2 adet (Khudyakov, Skobelev, & Moroz, 1990, s. 97-98); Talduair - I, 6 numaralı kurganda 2 adet (Kubarev G. V., 1995, s. 164-165; Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nўkh pamyatnikov, 2005, s. 376-377); Talduair - I, 7 numaralı kurganda 3 adet (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nўkh pamyatnikov, 2005, s. 377-378); Tashanta - II, 5 numaralı kurganda 2 adet (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nўkh pamyatnikov, 2005, s. 367); Tўtkesken’ - VI, 1 numaralı kurganda 1 adet (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 158); Tўtkesken’ - VI, 10 numaralı kurganda 2 adet (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 158-159); Ulandўrk - I, 10 numaralı kurganda 1 adet; Ulandўrk - III, 5 numaralı kurganda 3 adet; Urochishcha Balchikova - III, 7 numaralı kurganda 1 adet (Shul'ga & Gorbunov, 2002, s. 112, 114); Ust’-Biyke - III, 5 numaralı kurganda 2 adet (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nўkh pamyatnikov, 2005, s. 366); Ust’-Biyke - III, 6 numaralı kurganda 3 adet (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 68); Uzuntal - I, 1 numaralı kurganda 2 adet (Savinov, 1981, s. 153); Uzuntal - I, 2 numaralı kurganda 4 adet (Gorbunov, 2003, s. 122); Uzuntal - V, 2 numaralı kurganda 2 adet (Savinov, 1981, s. 153); Yabogan - I, 1 numaralı kurganda 2 adet (Kocheyev & Surazakov, 1994, s. 71-72); Yakonur, 5 numaralı kurganda 3 adet (Tishkin & Gorbunov, 2003); Yustўd - I, 8 numaralı kurganda 2 adet (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nўkh pamyatnikov, 2005, s. 368); Yustўd - XII, 29 numaralı kurganda 4 adet (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nўkh pamyatnikov, 2005, s. 370) olmak üzere toplamda 74 buluntu olarak tespit edilmiştir (Kubarev G. V., 1994, s. 67) (Bkz. Görsel-21, Görsel-

22, Görsel-23, Görsel-24, Görsel 25, Harita-2, Harita-3, Harita-4, Harita-5 ve Harita-6). Günümüz araştırmacıları, öncül yıllara ait çalışmalarda kabza kaplamaların üretildikleri materyallerin hatalı tespit edilmiş olabileceğini ifade etmişlerdir (Gorbunov, 2003). Bu sebeple hazırladığımız kabza kaplaması buluntularının yer aldığı listede üretildiği materyal kısmı "Kemik/Boynuz" şeklinde verilmiştir. Çalışmamızda adlandırmaların daha anlaşılabilir olması adına kabzanın sabitlendikleri yüzlerine atfen "yanal kabza kaplaması" ya da "ön kabza kaplaması" olarak isimlendirmesi kullanılmıştır. Toplamda tespit edilen 74 kabza kaplaması arasında hem uzunluk hem de genişlik açısından hasar görmemiş 25 örneğe rastlanılmıştır. Hasarsız olarak tanımlayabileceğimiz 25 yanal kabza kaplaması değerlendirildiğinde uzunluğun 214-105,4 mm, genişliğin 30,4-11,5 mm arasında değiştiği görülmektedir. Diğer taraftan 3 adet ön kabza kaplamasında uzunluk değerleri 120,4-105,4; genişliği ise 14,4-11,1 aralığındadır. Kabza kaplamalarını yayımlayan pek çok araştırmacı, kalınlık kesitlerine yer vermemiştir. Bütün hâlde günümüze ulaşan örnekler arasında sadece 74 buluntunun sadece 26'sına ait kalınlık kesitleri yayımlanmıştır. Yayımlanan örneklerde kalınlığın 7-1,6 mm arasında olduğu görülmektedir.

Kabza kaplamalarının sayısal açıdan fazlalığı araştırmacıların farklı şekilde tasnif denemeleri yapmasını mümkün kılmıştır. Öncül dönemlerde kabza kaplamalarının yatay eksendeki formları üzerinden yapılan tasnif denemeleri, sonraki yıllarda daha anlaşılır bir yönteme evrilmiştir. Bu yöntemin en önemli temsilcisi Yu. S. Khudyakov'dur. Khudyakov'un kabza plakalarında kullandığı tasnif metodu, kulak plakalarıyla beraber değerlendirme üzerinde şekillenmektedir. Bir kazı alanındaki yay kaplamalarını toplu hâlde ele alan Orta Asya ve Güney Sibirya topraklarındaki Türk Kağanlığı dönemi yaylarını ele aldığı eserinde 7 ayrı tipe ayırmıştır. Bu tipleri çalışmamızda kullandığımız terminoloji üzerinden aktarırsak şu tabloyu oluşturabiliriz: (Khudyakov Y. S., 1986, s. 139-142)

Tablo - 3. Yu. S. Khudyakov'un Orta Asya ve Güney Sibirya Türk Kağanlığı Dönemi Yayları Tasnifi

Grup	Tip	Açıklama
Bileşik yaylar	1	İkişer çift yanal kulak ve çift yanal kabza kaplamalı.

	2	Tek çift yanal kulak ve çift yanal kabza kaplamalı.
	3	Tek çift yanal kulak, çift yanal ve ön kabza kaplamalı.
	4	İkişer çift yanal kulak, çift yanal ve ön kabza kaplamalı; sal karın destek plakalı.
	5	Çift yanal ve ön kabza kaplamalı; sal karın destek plakalı.
	6	Çift yanal ve ön kabza kaplamalı.
	7	Çift yanal kabza kaplamalı.

Khudyakov'un bu tasnif denemesinden sonra zikredilmesi gereken bir diğer deneme V.V. Gorbunov'un yöntemidir. Gorbunov, Altay bölgesinde 3-14. yüzyıllar arasında yaşamış halkların silah ve zırhlarını ele aldığı çalışmasında kulak ve kabza kaplamalarını "Grup", "Kategori", "Şube", "Sınıf", "Tip" ve "Varyant" olmak üzere 6 farklı kıstası kullandığı bir tasnif yöntemi önermiştir. Bu yönteme göre grup, buluntunun yapıldığı malzemeyi; kategori, kaplamanın yaya sabitlendiği bölümün adını; şube, hangi yüzeye sabitlendiğini (yanal yahut arka olarak iki kategori); sınıf, kaplamanın büyüklüğünü (küçük ya da büyük olarak iki kategori); tip, kaplamanın yatay formunun geometrik şekillerle kategorileştirilmesini; varyant ise ilgili tip kategorisinin formsal alt varyantlarını açıklamaktadır (Gorbunov, 2003, s. 27).

Altay bölgesindeki kabza kaplamalarına dair tasnif girişimi olan bir diğer önemli isim G.V. Kubarev'dir. Kubarev, Yu.S. Khudyakov'un yöntemini uygulayarak bir tasnif yapmıştır. Kullandığımız terminoloji üzerinden Kubarev'in tasnifi şöyle açıklanabilir: (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 81-83)

Tablo - 4. G.V. Kubarev'in Altay Bölgesindeki Türklere Ait Yayların Tasnifi

Grup	Tip	Açıklama
Bileşik yaylar	1	Tek çift yanal kabza ve iki çift yanal kulak kaplamalı.
	2	Tek çift yanal, tek dar formlu arka kabza ve iki çift yanal kulak kaplamalı.
	3	Tek çift yanal kulak, tek çift yanal kabza kaplamalı.

	4	Tek çift yanal, tek dar formlu arka kabza ve iki çift yanal kulak kaplamalı.
	5	Tek çift yanal kabza kaplamalı.
	6	Tek çift yanal ve tek ön kabza kaplamalı.

Konunun uzmanları açısından büyük önem arz eden bu tasnif denemelerini değerlendirmeden ve kendi tasnifimizi açıklamadan önce sonraki araştırmacılar için önem arz edeceğini düşündüğümüz bazı hususları açıklamakta fayda görüyoruz. Zira kaynak ve ikincil araştırmalarda bu hususlara dair hiçbir açıklama bulunmamaktadır. Bu durum, ülkemizde görece bakir olan konargöçer halkların okçuluğu çalışmalarına yoğunlaşacak araştırmacılar için tezat teşkil etmektedir.

Herhangi bir kurgan yahut kült alanından elde edilmiş kabza kaplamalarının değerlendirmelerine başlamadan önce dikkat edilmesi gereken başat buluntu grubu, yanal kaplamalardır. Yanal kabza kaplamalarının ekseriyeti geometrik yamuk formunda imal edilmişlerdir. Bu yamuk formu, kaplamanın ve daha özelde yayın yapısına dair önemli ayrıntılar ihtiva etmektedir. Bu ayrıntılardan ilki, yanal kabza kaplamalarının çift hâlde elde edilmiş olmasıdır. Çalışmalara bakıldığında çift hâlde bulunmayan kabza kaplamasına sahip kurgan ve kült alanlarında mezar hırsızlığının, kemirgen istilasının yahut organik materyalin zamanla deforme olması ihtimalinin bahsedildiği görülmektedir.[5] Dolayısıyla araştırmacının, kurgan yahut kült alanında tek bir yanal kabza kaplamasına denk geldiğinde bu ihtimalleri göz ardı etmemesi önemlidir. Dikkat edilmesi gereken ikinci husus, yanal kabza kaplamalarının geometrik yamuk formları ile ilintilidir. Ekseriyeti yamuk formunda olan bu parçaların uzun kenarları, yayın sırt yüzüne; kısa kenarları ise yayın karın yüzüne bakacak şekilde konumlanmaktadır. Bu konumlanmadan hareketle yanal kaplamalarla beraber elde edilmiş diğer kabza kaplamalarının değerlendirilmesi de mümkün olmaktadır. Eğer yanal kabza kaplamalarının beraberindeki kaplama kısa kenara uygun şekilde imal edilmişse ön kabza kaplaması; uzun kenara uygun şekilde üretilmişse arka kabza kaplaması olarak tanımlanır. Rusça literatürde araştırmacıların bu buluntuları farklı şekilde isimlendirebildikleri görülmektedir. Dolayısıyla alanda çalışacak araştırmaların en

[5] İlgili kurgan ve kült alanındaki mezar hırsızlıklarına dair bilgiler, EK B içerisinde ayrıntılı şekilde verilmiş olup çalışmanın bütünlüğünü bozmaması adına burada yer verilmemiştir.

azından kabza kaplamalarının ne şekilde tanımlandıklarını bilmesi elzemdir. Zira bu sayede kazı raporlarında ya da araştırma eserlerdeki teknik çizimlerden hareketle hangi buluntunun hangi amaçla kullanıldığını tespit etmek ve terminolojik adlandırmaları anlamlandırabilmek mümkün olmaktadır.

Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı döneminde tek çift yanal kabza kaplamasının yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Ust'-Biyke – III, 5 numaralı kurgan (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 62), Yustŷd – XII, 29 numaralı kurgan (2 yay) (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nŷkh pamyatnikov, 2005, s. 370), Balŷk-Sook – I, 9 numaralı kurgan (2 yay) (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nŷkh pamyatnikov, 2005, s. 302-303), Balŷk-Sook – I, 10 numaralı kurgan (2 yay) (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nŷkh pamyatnikov, 2005, s. 381), Balŷk-Sook – I, 19 numaralı kurgan (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nŷkh pamyatnikov, 2005, s. 382-383), Barburgazŷ – II, 9 numaralı kurgan (Kubarev G. V., 1997, s. 209; Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nŷkh pamyatnikov, 2005, s. 374-375), Barburgazŷ – III, 7 numaralı kurgan (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nŷkh pamyatnikov, 2005, s. 375), Kalbak-Tash, 2 numaralı kurgan (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nŷkh pamyatnikov, 2005, s. 380), Kara-Koba – I, 25 numaralı kurgan (Mogil'nikov, 1990, s. 145-146), Kara-Koba – I, 85 numaralı kurgan (Mogil'nikov, 1997, s. 200), Kara-Koba – II, 13 numaralı kurgan (Mogil'nikov, 1983, s. 68), Katanda – III, 1 numaralı kurgan (Mamadakov & Gorbunov, 1997), Oroktoy, 1 numaralı kurgan (Khudyakov, Skobelev, & Moroz, 1990, s. 97-98), Talduair – I, 1 numaralı kurgan (Kubarev G. V., 1995, s. 164-165; Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nŷkh pamyatnikov, 2005, s. 376-377), Tashanta – II, 5 numaralı kurgan (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nŷkh pamyatnikov, 2005, s. 367), Urochishcha Balchikova – III, 7 numaralı kurgan (Shul'ga & Gorbunov, 2002, s. 118), Uzuntal – I, 2 numaralı kurgan (2 yay) (Savinov, 1981, s. 149) ve Yabogan – I, 1 numaralı kurganlardan elde edilen yanal kabza kaplamaları bu sınıfa girmektedir (Kocheyev & Surazakov, 1994, s. 71-72). İlginç olan hususlardan biri, bazı kurganlarda (Yustŷd – XII, 29 numaralı

kurgan, Balӯk-Sook – I, 9 numaralı kurgan, Balӯk-Sook – I, 10 numaralı kurgan, Uzuntal – I, 2 numaralı kurgan) definle iki yayın yerleştirilmiş olmasıdır. Dahası, bu iki yaya ait yanal kabza kaplamaları incelendiğinde kaplama ölçülerinin birbirlerinden farklı boyutlarda olduğu görülmektedir. Buradan hareketle yayların birinin büyük, birinin ise küçük olduğu söylenebilir. Öyleyse, Altay bölgesi Türk Kağanlığı döneminde yaşamış soylular arasında birden çok yay kullanımı olduğu, bu yayların avcılık ve askerî işlevler için özelleştiği iddia edilebilir.

Kabza kaplamalarındaki bir diğer önemli grup, tek çift yanal ve tek ön kabza kaplamasına sahip olan üç kabza kaplamalı yapılardır. Talduair – I, 7 numaralı kurgan (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nӯkh pamyatnikov, 2005, s. 377-378), Ulandrӯk – III, 5 numaralı kurgan (Drevnie Kurganӯ Altaya, 1998, s. 83), Ust'-Biyke – III, 6 numaralı kurgan (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 68), Yakonur, 5 numaralı kurgan (Tishkin & Gorbunov, 2003) ve Yustӯd – I, 8 numaralı kurganda görülen bu üç kabza kaplamalı yapısal mimariden hareketle bazı yaylarda kabza katılığının artırılmasının hedeflendiği anlaşılmaktadır (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nӯkh pamyatnikov, 2005, s. 368). Bu gelişme, yayların ahşap sallarında daha yoğun bir enerji depolanması amacıyla geliştirilmiş olabilir. Ancak bu konuda karar verebilmek için müstakil bir araştırmada kontrollü deneylerin yapılması, tek çift yanal kabza kaplamalı ve üç kabza kaplamalı yaylar arasındaki farkların ortaya konması gerekmektedir.

Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemi kabza kaplaması gruplarına ait en ilginç yapı, ön ve arka kaplamalarının çiftli hâlde bulunduğu örneklerdir. Kuvvetle muhtemel tek bir yaya ait olan bu kaplama grubu yapılarına Borotal, 82 numaralı kurgan (Kubarev V. D., 1985, s. 143; Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nӯkh pamyatnikov, 2005, s. 379), Tӯtkesken′ – VI, 10 numaralı kurgan (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 158) ve Uzuntal – I, 1 numaralı kurganda rastlamak mümkündür (Savinov, 1981, s. 153). Özelikle Uzuntal - I, 1 numaralı kurganda hem arka hem de ön kabza kaplamaları çift hâlinde bulunmaktadır. Diğer taraftan Borotal, 82 numaralı kurganda tek çift ön kabza kaplaması ile yanal kabza kaplamaları; Tӯtkesken′ – VI, 10 numaralı kurganda ise tek çift arka kabza kaplaması ile

yanal kabza kaplamalarının yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla üçten fazla kabza kaplamasına sahip olan bu ara formlarda tutarlı bir yapısal mimarinin olduğu söylenemez.

Çalışmamız kapsamında dikkat çeken bir diğer buluntu grubu, yayların kulak bölümlerine eklemlenen kulak kaplamalarıdır. Toplamda 31 adet kulak kaplamasının 19'u günümüze oldukça az hasar alarak ulaşmıştır. Bu buluntular; Borotal - I, 82 numaralı kurganda alt ve üst kulak ait olmak üzere 4 adet (2 çift) yanal (Kubarev V. D., 1985, s. 143; Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 379); Kudȳrge, 11 numaralı kurganda 1 adet yanal (Gavrilova, 1965, s. 25); Kudȳrge, 22 numaralı kurganda 1 adet yanal (Gavrilova, 1965, s. 27); Kudȳrge, 6 numaralı kült alanında 1 adet yanal (Gavrilova, 1965, s. 15); Kudȳrge, 9 numaralı kurganda 1 adet yanal (Gavrilova, 1965, s. 24); Tȳtkesken′ - VI, 1 numaralı kurganda 2 adet yanal (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 158); Tȳtkesken′ - VI, 10 numaralı kurganda 2 adet yanal (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 158); Ust'-Biyke - III, 5 numaralı kurganda 4 adet (2 çift) yanal (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 62); Uzuntal-I, 1 numaralı kurganda 4 adet (2 çift) yanal (Savinov, 1981, s. 153); Yakonur, 5 numaralı kurganda 2 adet yanal (Tishkin & Gorbunov, 2003); Yustȳd - I, 8 numaralı kurganda 2 adet yanal (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 368); Yustȳd-XII, 29 numaralı kurganda 6 adet (3 çift) yanal kulak kaplamasıdır (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 370). Örneklerden de anlaşılacağı üzere, Altay bölgesi Türk Kağanlığı döneminde yaşamış toplulukların yaylarında iki tip kulak kaplama yapısı görülmektedir. Bunlardan ilki sadece tek bir kulağın yan yüzlerine eklenen 2 yanal kulak kaplamalı yapısal mimari; ikincisi ise her iki kulağın yan yüzlerine sabitlenmiş 4 yanal kulak kaplamalı yapısal mimaridir. Kulak kaplamalarından hareketle yapılan bu yapısal ayrım, Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemi yayları için önem arz etmektedir. Zira ikinci tip, yani 4 yanal kulak kaplamalı yapısal mimari, Türk yaylarının asimetrik olup olmadığı ile ilgili önem arz eden bazı ayrıntıları ihtiva etmektedir.

Literatüre bakıldığında Türk Kağanlığı'na ait yay buluntularının asimetrik olup olmadığı konusu, pek çok kez dile getirilen bir husus olarak dikkat çekmektedir (Gumilev, 2019; Ögel, 2010; Gorbunov, 2003; Khudyakov Y. S., 1986). Ancak bu teoriyi

iddia eden araştırmacıların, gerçekçi kanıtları ortaya koyamadıkları, hipotezlerini maddî buluntular açısından destekleyemedikleri görülmektedir. Örneğin Khudyakov, bu darboğazı, kaya resimleri üzerinden tanımlamaya çalışarak aşmaya çalışmıştır (Khudyakov Y. S., 1986). Bize göre bu gibi görsel tasvire dayanan kaynaklar, okçuluk araştırmalarında teknik veri çıkarımına mümkün vermeyecek kadar tutarsızdır. Zira kaya resimlerini çizenlerin tasvirlerini yaptıkları canlı ve cisimlerdeki oranlara dikkat etmediği görülmektedir. Dolayısıyla kaya resimleri, asimetrik yay teorisinin kanıtlanması adına uygun bir kaynak olmadığı söylenebilir. Diğer taraftan elde edilen kulak kaplamaları, bu soruna dair önemli bir veri kaynağı olarak göze çarpmaktadır. Alt ve üst kulaklarda yanal kaplamaların olduğu Türk yaylarına ait hasarsız örnekler, Ust'-Biyke – III, 5 numaralı kurgan ve Yustȳd-XII, 29 numaralı kurganda görülmektedir. Bu iki örnekte açık bir şekilde alt ve üst kulaklar arasında boyut farklılıkları söz konusudur. Öyleyse ilgili buluntulardan hareketle Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemi yaylarında asimetrik tasarımın kullanılmış olduğu sonucuna varmak mümkündür. Zira kol boyutlarında bir eşitlik olsa dahi alt ve üst kulaklardaki boyut farklılıkları, minimal düzeyde dahi asimetriye sebep olmaktadır. Diğer taraftan, tek çift yanal kulak kaplamaya sahip yaylarda, yani sadece üst ya da alt kulakta yanal kulak kaplamalarıyla desteklenmiş yay mimarilerinde asimetrik bir tasarımın varlığı şüphelidir. Ancak bu tip yayların kol ağırlıklarında farklılık olacağı aşikârdır. Yay yapımcıları, bu dengesizliği çözmek adına kol uzunluklarını uzun kol-kısa kol formunda kullanmış olabilir. Gerçekten de atlı okçuluğun yaygın olduğu Türklerde alt kolun daha kısa olduğu asimetrik bir yay mimarisinin tercih edilmesi akla yatkın bir hipotezdir. Japon atlı okçuluk geleneğinde (Yabusame) kullanılan 2 metrelik asimetrik yaylar (Yumi), bu bağlamda önemli bir örnektir (Wood, 2015, s. 18-21). Dolayısıyla Türklerde bu denli uzun olmayan, ancak at üzerinde atışı kolaylaştıracak şekilde asimetrikleştirilmiş yayların kullanılmış olması mümkündür. Ancak bu yapısal mimarinin Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemi halkları için genel geçer bir kaide olmadığının altını çizmek gerekir.

Çalışmamızda ele aldığımız hasarsız yanal kulak kaplaması buluntularına bakıldığında uzunlukların 230,5 mm ile 69,4 mm arasında değiştiği görülmektedir. Yine kirişin takıldığı kertik ağzı olarak isimlendirdiğimiz bölümdeki ölçüler 7,5 mm ile 3,8 mm arasında değişmektedir. Kulaklıkların kalınlığı ise oldukça değişken olup 4,4 ile 2

mm aralığında ölçülmüştür. Buluntulara ait teknik çizimlerin yayımlandığı bazı çalışmalarda kalınlık verisinin hesaplanmasına imkân verecek kesitler yer almamaktadır. Diğer taraftan kulak kaplamalarının sabitlendiği bölüm olan ahşap kulak buluntularının sayısı sadece 4 adettir. Yustӯd-XII bölgesindeki 29 numaralı kurgandan elde edilen bu 4 buluntunun tamamı zarar görmüştür. Zarar görmüş olan buluntular üzerinde yapılan ölçümlerde uzunluklarının 208,5-119,4 mm arasında değişmekte olduğu görülmüştür.

Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen hasarsız yanal kulak kaplamaları beraber değerlendirildiğinde "L", "(" ve "I" formlarına sahip üç ayrı tipolojinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu tipolojiler üzerinden ilgili buluntular şöyle gruplanabilir (Bkz. Görsel-20):

Tablo - 5. Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen hasarsız yanal kulak kaplamalarının tasnifi

Grup	Buluntu Sayısı	Buluntu Yerleri
L tipi	1	Kudӯrgē, 9 numaralı kurgan
(tipi	9	Ust'-Biyke – III, 5 numaralı kurgan; Borotal – I, 82 numaralı kurgan; Yustӯd-XII, 29 numaralı kurgan
I tipi	3	Ust'-Biyke – III, 5 numaralı kurgan; Kudӯrgē, 2 numaralı kurgan

Çeşitli boyut ve tipolojideki yanal kulak kaplamaları, yukarıda da belirtildiği üzere yapısal olarak yayın ahşap kollarının uç bölümlerine eklenerek, bu kısmın esnekliğini azaltmakta ve dayanım gücünü yükseltmektedir. Kurganlarda yaylara ait buluntuların büyük çoğunluğunu oluşturan kaplamalar üzerinden dönemin yay morfolojisi ve yapısal mimarisi çözümlenmeye çalışılmaktadır. Çünkü yayların iskeletini oluşturan ahşap kısımlar, istisnai durumlar haricinde günümüze dek ulaşamamıştır.

Dolayısıyla araştırmacılar, dönemin Türk yaylarının formlarını günümüze ulaşan kulak ve kabza kaplamaları üzerinden anlamaya çalışmışlardır. Bu süreçte araştırmacıların, kulak ve kabza kaplamalarından hareketle dönemin Türk yayını ortaya koymaya çalıştıkları görülmektedir (Gorbunov, Voennoe delo naseleniya Altaya v III-XIV vv. Chast′ 2: Nastupatel′noe vooruzheniya (Oruzhie), 2003; Khudyakov Y. S., Vooruzhenie Srednevekovȳkh Kochevnikov Yuzhnoy Sibiri i Tsentral′noy Azii, 1986; Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005) (Khudyakov Y. S., 1986; Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005; Gorbunov, 2003). Ancak bu çaba çoğunlukla başarısız olmuş; elde edilen buluntuların form açısından genel-geçer geometrik şekillere benzememesi, araştırmacıların tasniflerinde tartışmalı kısımların kalmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum sadece tasnif çabalarındaki eksiklerle sınırlanmasına sebep olmamış; kulak ve kabza kaplamalarının ölçümlerinde dahi karmaşa yaşanmıştır. Örneğin Yu.S. Khudyakov, kulak kaplamalarının tasnifinde herhangi bir ölçü vermemiş, kurganlarda elde edilen buluntu sayısı üzerinden yayları tasnif etmiş, yani kaplamalara dair herhangi bir tasnif denemesine gitmemiştir. Diğer taraftan V.V. Gorbunov, 6 aşamalı bir tasnif metodu kullanarak kulak kaplamalarını tanımlamaya gayret etmiştir. Bu metoda göre her kulak kaplaması, yayın ucuna eklendiği yüzeye göre "yanal kaplama", "arka kaplama", "ön kaplama" ve "iç kaplama" şeklinde ayrılmıştır. Gayet anlaşılır olan bu bölümlemeden sonra buluntular, "ince" ve "kalın" olmak üzere iki alt sınıfa ayrılmıştır. Ancak buluntunun hangi kıstasa göre ince, hangi kıstasa göre kalın olarak ayrıldığına dair bir ölçüt belirtilmemiştir (Gorbunov, 2003). Bu belirsizlik, Gorbunov'un tasnif metodunun güvenirliğini bir hayli azaltmaktadır. Bizim problemimiz açısından bakıldığında ise Gorbunov'un bütün bu tasnif çabasına rağmen kulak kaplamalarının kısımları isimlendirilmemiş, dolayısıyla ölçülendirme çabasına da girilmemiş; yapılan teknik çizimlerde tasnifin üçüncü basamağı olan sınıflandırmadaki "ince" ve "kalın" kulak kaplamalarını ayırmak için gereken referans kalınlık kesiti dahi verilmemiştir. Bu durumun, döneme ait yayların fiziksel kapasitesinin tespitine yönelik yeniden inşa projelerine ve daha ileri araştırmaların yapılmasına negatif bir etken olduğu söylenebilir. Konuyla ilgili araştırmacıların bu hususu göz ardı etmiş olmaları da tartışılması gereken bir diğer husustur. Zira problemli olduğunu düşündüğümüz bu yöntemsel hata, sadece

kulak kaplamaları ile sınırlı kalmamış; benzer bir aile içerisinde değerlendirebileceğimiz kabza kaplamalarında da tekrar edilmiştir. Özellikle okçuluk araştırmacıları için ele alınması gereken noktaların başında terminolojik karmaşa ile ölçümlemeye dair belirsizliklerin de çözümlenmesi gerektiği dikkat çekmektedir. Aksi hâlde araştırmacıların, birbirlerine ait çalışmaları anlamak için gösterdikleri çaba, alana dair özgün bilgilerin oluşturulması için gösterilecek çabadan fazla süre alacak; birbirini tekrar eden döngülerin dışına çıkılamamasına sebep olacaktır.

Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemi buluntuları üzerine etno-arkeolojik açıdan yapılan yorumların başında Gavrilova'nın Kudȳrgē'deki buluntulara dair yaptığı yorumlar gelmektedir. Gavrilova, kulak kaplamalarındaki tasarımı dikkate almış ve Türk devrine ait kulak kaplamalarının Hun dönemindeki düz formun aksine eğrileşmenin söz konusu olduğunu iddia etmiştir. (Gavrilova, 1965) Ancak bu görüş, sonraki araştırmacılar tarafından terkedilmiştir. Zira Türk döneminde de düz formlu kulak kaplamalarına rastlanılmıştır (Gorbunov, 2003; Khudyakov Y. S., 1986). Kendi çalışmamızda da gördüğümüz üzere Ust'-Biyke – III, 5 numaralı kurgan ve Kudȳrgē, 2 numaralı kurganda 3 adet bütün hâlde düz formlu yanal kulak kaplaması tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu teori, mevcut maddî kültür buluntuları sebebiyle yanlışlanmıştır.

Aynı kapsamdaki bir diğer mesele ise Güney Sibirya'daki kültürlerin kabza ve kulak kaplamalarının sayısı üzerindeki bir anlaşılmazdır. İlk kez Savinov tarafından dile getirilen bu hipoteze göre, kültürler arasında toplam kabza ve kulak kaplamalarının sayısının dönemsel olarak değiştiği görülmüştür. Savinov, Türk Kağanlığı döneminde Hun döneminden daha az sayıda kemik kaplamanın kullanıldığını, Moğol dönemine gelindiğinde kemik kaplama sayısının yeniden yükseldiğini ifade etmiştir. Bu durumun, askerî teknolojinin gelişimi açısından açıklanamaz olduğunu ifade eden Savinov, Türk Kağanlığı dönemindeki bu azalmayı askerî hedeflerin artmasına bağlamaktadır. Ona göre askerî açıdan daha fazla yaya ihtiyaç duyan Türkler, daha az parçalı yaylar kullanmışlardır (Savinov, 1981). Bize göre bu görüş kendi içerisinde tutarlı bir bakış açısına sahiptir. Ancak Savinov'un askerî teknolojinin gelişimi ile karmaşıklığın artığına yönelik hipotezi, teknolojinin evrimi ile ilgili yapılan pek çok araştırmada tartışılmıştır. Basalla'nın kapsamlı olarak ele aldığı bu mesele, teknolojinin çizgisel bir ilerlemede olmadığını, karmaşıklık ve basitlik şeklindeki tanımlamaların göreceli olduğuna dikkat

çekmektedir (Basalla, 2016). Dolayısıyla Savinov tarafından bir sorun yahut anlaşılmaz değişim şeklinde tanımlanan kaplama sayısındaki azalma, dönemin Türk Kağanlığı yay yapımcıları ve okçuları açısından teknolojik bir gerilemenin göstergesi olarak algılanmamış olabilir.

Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı dönemine ait yazılı yabancı kaynakların önemli bir kısmı Çinli vakanüvisler tarafından kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlarda dönemin Türklerinin başat silah olarak ok ve yayı tercih ettiği, ok ve yayı günlük hayatlarının bir parçası hâline getirdikleri, Çinlilerle yapılan muharebelerde Türk okçularının yaylım atışlarıyla büyük başarılar elde edebildikleri gibi pek çok bahis aktarılmıştır (Mau-tsai, 2011, s. 21, 172, 174). Liu Mau-Tsai tarafından Almancaya tercüme edilen bu kaynaklarda, Türklerin kullandıkları yaylar için "boynuzla süslenmiş yay" ifadesinin kullanılmış olması ilgi çekicidir (Mau-tsai, 2011, s. 59, 63). Çünkü bu ifadedeki "süslenmiş" ifadesi, yayların kabza ve kulaklarına eklenen boynuz kaplamalarının işlevsel olmadığı şeklinde yorumlanabilir. Ancak sonraki yıllarda yapılan çalışmalar, bu kaplamaların ilgili kısımların bükülmeye karşı dayanımlarını artırdığını göstermiştir (Balfour, 1890; Miller, McEwen, & Bergman, 1986; Emeneau, 1953; Hamilton, 1970; McEwen, Miller, & Bergman, 1991). Öyleyse sadece bu kullanım ve kayıtlardan hareketle boynuz kaplamalar için tercih edilen "süslenmiş" ifadesinin çevirmenden kaynaklı bir hata olabileceği düşünülebilir. Ancak Çin yıllıklarındaki daha eski kayıtlara bakıldığında "boynuzla süslenmiş yay" ifadesinin bir şablon olarak kullanıldığı görülmektedir. Çinli vakanüvisler, sadece Türk Kağanlığı'na ait yaylar için değil, benzer yapısal mimariye sahip diğer yaylara da "boynuzla süslenmiş yay" ifadesini kullanarak bir yazım geleneğini sürdürmüştür (Legge, 1871, s. 404, 619). Bu gelenekler, yerleşik kültürlerde ve özellikle bir saray patronajı içinde evrilmiş sanatçılar arasında yaygındır. Osmanlı arşiv belgeleri (Sakin, 2019; Öztürk, 1996; Çetin, 2023) ve minyatürleri (Özbek, 2015), İran edebiyatı (Yıldırım, 2017) gibi pek çok örnekte buna benzer yazılı ve görsel geleneklere rastlamak mümkündür. Dolayısıyla Çinli vakanüvislerin kaydettiği "boynuzla süslenmiş yay" ifadesinin yapısal mimari ile ilintili olarak değerlendirilmemeli, Çin kaynakları okçuluk açısından değerlendirilirken ilgili kalıp ifadeler göz önünde bulundurulmalıdır.

Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemi okçuluğuna ilişkin dış kaynaklardan elde edilen bir diğer bahiste, Türk yay ve oklarının yağmur altında ıslandığında formlarının bozularak işlevsizleştiği ve bu sebeple Türk Kağanlığı kuvvetlerinin mevzilerini terk ederek muharebeyi kaybettikleri anlatılmaktadır (Mau-tsai, 2011, s. 265). Türk okçuluk teçhizatının yağmur altında kaldığında işlevsizleştiğine dair bilgi sadece Türk Kağanlığı döneminde değil, daha geç devirlerdeki Türk tarihi kayıtlarında da yer almaktadır. Hatta bu bağlamda bazı araştırmacılar, doğudan batıya seyreden konargöçer akınlarının Orta Avrupa'daki rutubetli ve yağışlı iklimi sebebiyle etkisini kaybettiğini dahi düşünmektedir (Kafesoğlu, 2014; Drews, 2004; Burgan, 2005; May, 2015, s. 14). Ancak önemli geleneksel yay yapım ustalarından biri olan Adam Karpowicz, en azından Osmanlı dönemi Türk yaylarının havadaki nemde oluşan ani değişimlerden tahmin edildiği düzeyde etkilenmediğini iddia etmektedir (Karpowicz, 2018). Kuşkusuz Karpowicz'in bu iddiası, Türk okçuluğuna dair sahip olduğu bilgiden emin olamadığımız Çinli vakanüvislerle kıyaslandığında kulak verilmesi gereken bir hususdur. Dahası, sonraki yıllarda Türk yaylarının rutubetli ve yağışlı ortamlarda yapısal bozulmalara uğradığını düşünen araştırmacıların da bu iddialarını herhangi bir deneysel veriye dayandırmadıkları, yazılı kaynaklarda geçen kayıtlardan hareketle yorumladıkları görülmektedir. Dolayısıyla ilgili bahis, geçmişte var olduğundan daha karmaşık ve bilinmez bir konuma yerleşmiştir. Bize göre bu bilgi dağarcığının dışındaki verileri de değerlendirmek önemlidir. Bu bağlamda önceki tutkal bahsinde dikkat çektiğimiz çalışmalara tekrar bakılabilir. Zira ilgili çalışmada yayların yapımında kullanılan hayvansal tutkalların ısı ve nem değişikliklerinde nasıl tepki verdikleri ayrıntılı şekilde açıklanmıştır. Bu çalışmada N.C. Shellmann'ın nem değişikliklerinin tutkal üzerindeki etkilerine dair görüşleri şöyle özetlenebilir:

> Hayvansal tutkallar, farklı tabakalardan oluşur. Bu tabakalardan her biri yapısal olarak birbirinden farklıdır ve birbirlerine özgü bağlarla tutunurlar. Uzun süre boyunca neme maruz kalan tutkalın yabancı madde ile temas eden tabakasında (yüzeyinde) kovalent çapraz bağların olmaması sebebiyle gevşeme meydana gelir. Diğer katmanlarda ise bu gevşemenin aksine bir gerilme oluşur. Bu durum, tutkalın iç gerilimlerinin önemli ölçüde değiştirir ve tutkalın elastikiyetini, mukavemetini ve fiziksel stabilitesini etkileyerek alt tabakalarda önemli hasara yol açar. Yine yüksek nem seviyelerinde tabakalar arasındaki sarmal yapılar sürekli olarak yenilenir.

> Yenilenme aktivitesi, sonraki kuruma sürecinde önceki hâlden daha yüksek bir gerilime sebep olur ve tutkalın ciddi şekilde büzülmesini tetikler. Zumbuhl'ün yaptığı çalışmaya göre %65 civarındaki nem, tutkaldaki elastikiyet özelliğini kaybettirmektedir. Bu açıdan nem, hayvansal tutkallar için oldukça zararlıdır. (Schellmann, 2007)

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, bize göre Çinli vakanüvisler tarafından kayıt altına alınmış "nemli ve yağmurlu zamanlarda yayların işlevsiz olması" bilgisi gerçeği yansıtmaktadır. Yine de Adam Karpowicz'in iddiası dikkate alınmalı ve bu kapsama yönelik testler yapılmalıdır. Özellikle yine Çin yıllıklarında belirtilen "yay yapımında kemik tutkalının kullanılması" bilgisine binaen kemik tutkalların fiziksel kapasitesine yönelik deneyler icra edilmelidir.

Bilindiği üzere okçuluk teçhizatlarının üretiminde en çok kullanılan materyal ahşaptır. Başta yayın iskeleti olmak üzere ok ulunu ve okluk üretiminde kullanılan ahşabın hangi ağaçtan elde edilmiş olduğu önemli bir husustur. Zira her ahşabın sahip olduğu fiziksel özellikler, okçuluk teçhizatını doğrudan etkileme potansiyeline sahiptir. Örneğin yay yapımında esneklik katsayısı zayıf olan bir ağaç türünden elde edilmiş ahşap kullanılırsa, yayın iskeleti gerilme kuvvetlerine mukavemet gösteremez ve kırılır (Göksu, 2013; Karpowicz, 2018; Yücel, 1999). Bu sebeple okçuluk teçhizatının üretiminde uzmanlaşmış zanaatkârlar, üretimini yapacakları teçhizata uygun ahşap türlerini seçmişlerdir. Oysa çalışmamız sırasında buluntulara dair ayrıntıları yayımlayan araştırmacıların ifadelerini incelediğimizde, ahşap buluntuların hangi ağaçtan üretildiği hususuna yeterli önemin verilmediği görülmüştür. Bazı çalışmalarda yer alan huş ağacı ifadesinin dışında araştırmacılar, ilgili materyalin ahşaptan yapıldığını ifade etmekle yetinmişlerdir. Bu durum, özellikle alanda uzmanlaşmaya gayret eden araştırmacıları olumsuz şekilde etkilemektedir. Zira ilgili materyallerin farklı yöntemlerle yeniden inşa edilmesi başta olmak üzere günümüz teknolojilerinin kullanımı ile dijital mühendislik uygulamaları üzerinden simülasyon uygulamaları yapmak için ağaç türünün kesin bir şekilde bilinmesi gerekmektedir. Oldukça önemli bir ayrıntının göz ardı edilmesine sebebiyet veren bu veri eksikliği, üretilen okçuluk teçhizatına dair hammaddenin nasıl elde edildiğine dair öngörü yapılmasına dahi engel teşkil etmektedir. Bu kapsamda verilebilecek bir örnek çok daha erken tarihlere ait çalışmalarda görülebilir. Mısır'da elde

edilen bileşik yaylarda kullanılan ahşap türlerini konu edinen W. Mcleod, ilgili makalesinde, üretim için kullanılan ahşabın günümüz Suriye toprakları civarından ithal edilmiş olabileceğine dikkat çekmiştir (Western & Mcleod, 1995). Ancak Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı dönemi okçuluk teçhizatına dair böyle bir yorum yapma imkânı ne yazık ki bulunmamaktadır. Çünkü ahşap türüne ait bilgilerin yer aldığı araştırmalarda dahi bilimsel tür isimlerinden ziyade huş ağacı gibi genel ifadelerle kaydedilmiştir. Oysa bölgede *betula alba, betula turtuosa, betula micophylla, betula humilis, betula nana* gibi çok sayıda huş türü bulunmaktadır. Tahmin edileceği üzere bu türlerin yetiştikleri iklim özellikleri ve bölgeler başta olmak üzere teçhizatı doğrudan etkileyen fiziksel kapasiteleri birbirinden farklıdır (Krȳlova, 1909, s. 1245-1251). İlgili buluntuların üretilmiş olduğu ahşap türlerinin net bir şekilde belirlenmesi, yukarıda belirtildiği üzere sadece teçhizatların fiziksel kapasitelerinin tespit edilmesi için değil, aynı zamanda hangi coğrafyadan temin edildiğini, ithal olup olmadığını ve hatta askerî mi yoksa törensel nitelikli mi olup olmadığını yorumlayabileceğimiz bir veri havuzu yaratma potansiyeline sahiptir.

Çinli vakanüvisler tarafından kaydedilen ve dönemin yaylarının yapısal mimarisiyle ilişkili olabilecek ilgi çekici bir diğer ifade, yayların yapımında kullanılan tutkalı işaret etmektedir. Kaynakta, dönemin Türklerinin yaylarında *Kilin* denilen kutsal bir hayvanın kemiklerinden yapılan tutkalların kullanıldığı ifade edilmiştir. Sonraki yıllarda, özellikle Osmanlı dönemi Türklerinin hayvan tendonlarının kurutulup kaynatılmasıyla elde edilen çega tutkalı ile bazı özel türlere ait balıkların hava keselerinin kurutulup kaynatılmasıyla elde edilen balık tutkalının kullanıldığı bilinmektedir (Yücel, 1999, s. 247-248; Parlak, 2023). Ancak kemik tutkalının Türk yaylarında kullanıldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu sebeple kemik tutkalı ile ilgili çalışmaların değerlendirilmesi ve yay üretimi için uygun olup olmadığının araştırılması gerekmektedir. Bu bakımdan N.C. Schellmann ve C. Pearson'un çalışmaları önem arz etmektedir (Schellmann, 2007; Pearson, 2003). Hayvansal tutkallara dair yapılan bu çalışmalar, konservasyona ve enstrüman üretimine yönelik olarak hazırlanmış olmalarına rağmen ihtiva ettikleri karşılaştırmalardan hareketle kemik tutkalının yay yapımı için kullanılabileceğine dair fikir üretmemize imkân vermektedir. N.C. Schellmann'ın çalışmasında kemik tutkalı, diğer hayvansal tutkallarla karşılaştırılmıştır. Schellmann'ın

tablosu incelendiğinde kemik tutkalının daha önceden yay yapımında kullanılmış olduğunu bildiğimiz balık tutkalı ve hayvansal jelatin (çega) tutkalından daha zayıf ve daha az stabil olduğu görülmektedir (Schellmann, 2007). Ancak bu durumdan hareketle kemik tutkalının yay yapımında kullanılmadığı söylenemez. Zira Altay bölgesinde Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen bütün hâlde bir yay bulunamamıştır. Dolayısıyla bilimsel çalışmalar bünyesinde hazırlanan yay illüstrasyonlarının ve rekonstrüksiyonlarının da hipotetik düzeyde olduğu unutulmamalıdır. Öyleyse ardıl dönemlerde kullanılmış yay tasarımlarının yapısal mimari örneklerinden hareketle Türk Kağanlığı dönemi Altay yaylarının inşasında kullanılacak malzemelerin fiziksel kapasitelerinin ve bu kapasitenin ihtiyaç duyduğu tutkal özelliğinin kesin bir şekilde tespit edilemeyeceğinin aşikâr olduğu söylenebilir. Çünkü günümüze dek tamamen korunmuş hâlde tespit edebildiğimiz yaylardaki bazı parçalar, Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı dönemi yaylarına ait buluntularda görülmemektedir. Bunlar arasındaki en dikkat çekici örnek, bölgedeki kurgan ve kült alanında ahşap olan sal kısmının karnına eklenen ve yayın depoladığı enerjiyi doğrudan etkileyen boynuz plakaları ile ilişkilendirilebilecek herhangi bir buluntuya rastlanılmamış olmasıdır.[6] Bu durum, tutkal tercihini tahmin edildiğinden daha çok etkilemektedir. Zira sal kısmına boylu boyunca eklemlenmiş olan boynuz plakası, diğer parçaların ihtiyaç duyduğu tutkal kuvvetinden daha fazla fiziksel kuvvete ihtiyaç duymaktadır. Aksi tarafta yer alan ve Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı dönemi yay buluntularının neredeyse tamamını oluşturan kulak ve kabza bölümlerinde eklenen kemik/boynuz kaplamalar ise doğrudan hareketli parçalar olmadıkları için kemik tutkalıyla sabitlenmiş olabilir. Bu bakımdan C. Pearson'ın çalışması ilgi çekicidir. Pearson, ilgili çalışmada kemik tutkalın özellikle ahşap parçaların birbirine tutturulmasında kullanıldığını, uygulama sırasında tutkalın yoğunluğuna göre %25-55 arasında su ile kaynatılarak seyreltildikten sonra 60-63 ºC sıcaklıkta sürülmesi gerektiği ifade edilmektedir (Pearson, 2003). Bu bilgiler, özellikle yeniden inşa projeleri için önemlidir. Çünkü daha önce de ifade edildiği üzere dönemin Türk yaylarının nasıl imal edildiğine dair herhangi bir yazılı kaynak bulunmamaktadır.

[6] Buna rağmen Y.S. Khudyakov, Türk Kağanlığı dönemindeki okçuların salın karnına boynuz plakalarının eklendiği yaylar kullanmış olabileceklerini düşünmektedir. (Khudyakov Y. S., 1986)

Tablo - 6. N.C. Schellmann tarafından hazırlanmış hayvansal tutkallara ait özelliklerin karşılaştırmasını ihtiva eden tablo (Schellmann, 2007)

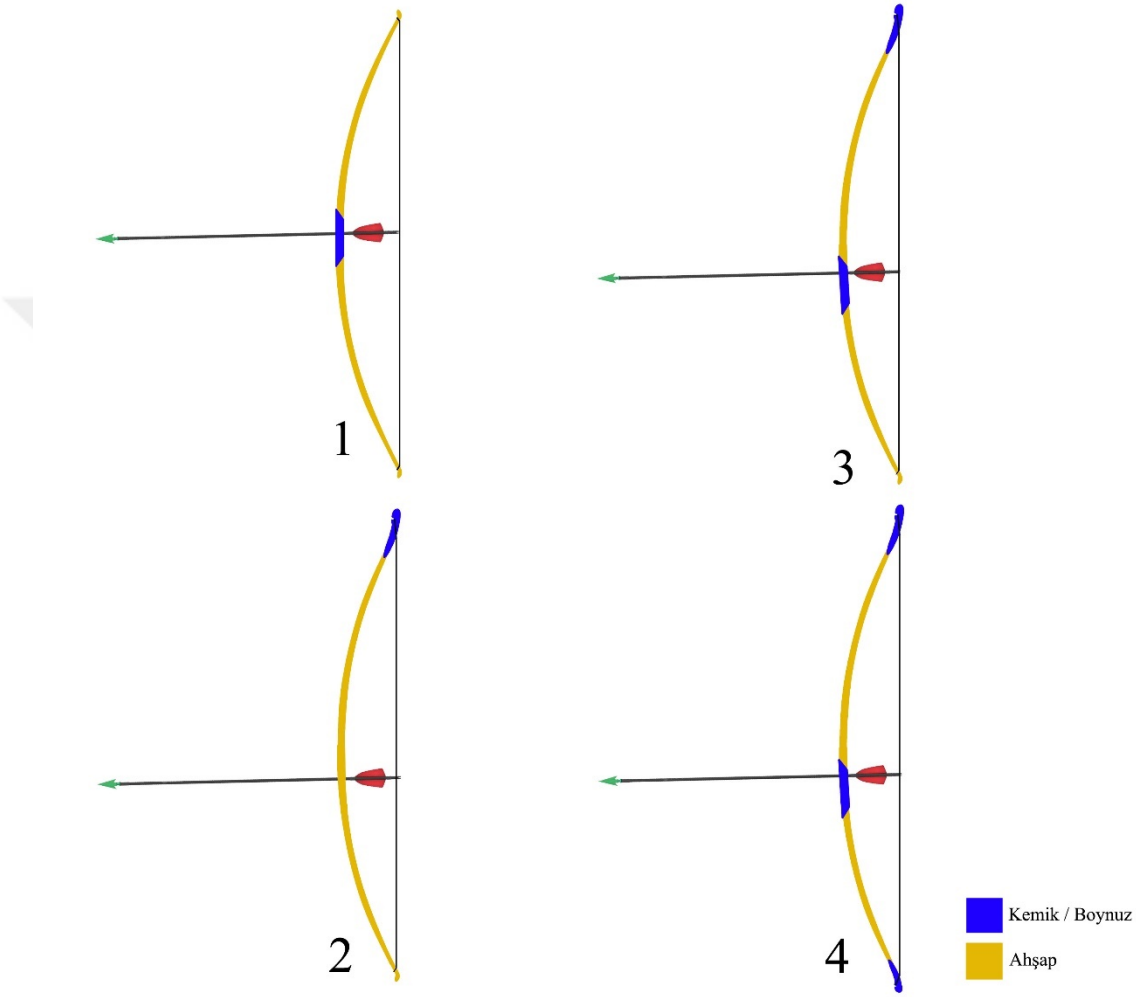
Tutkal Türü	**Mekanik kuvveti**	**Elastikliği**	**Hareket hâlinde stres durumu**	**Çevresel koşullardan etkilenme durumu**
Kemik tutkalı	Düşük-Orta	Deri tutkalından daha elastik (ancak daha kırılgan)	Orta	Deri tutkalından daha az stabil
Deri tutkalı	Yüksek	Kemik ve balık tutkalından daha az elastik	Yüksek	Kemik tutkalından daha stabil
Hayvansal jelatin tutkalı	Yüksek	Balık tutkalından daha az elastik	Orta-Yüksek	Balık tutkalından daha az stabil
Balık tutkalı	Orta	Hayvansal jelatin tutkalından daha elastik	Orta-Yüksek	Hayvansal jelatin tutkalından daha stabil

Hem yazılı kaynaklar hem de maddî kültür buluntuları birlikte değerlendildiğinde Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemi yaylarında 4 temel, 10 alt yapısal mimarinin tercih edilmiş olabileceği anlaşılmaktadır. Bunlar şöyle sıralanabilir:

1. Kabza destekli yaylar,
    a. Çift yanal kabza kaplamalı yaylar,
    b. Çift yanal ve tek ön kabza kaplamalı yaylar,
    c. Çift yanal kulak; çift ön ve çift arka kabza kaplamalı yaylar.
2. Üst kulak destekli yaylar,
    a. Çift yanal kulak kaplamalı yaylar.
3. Üst kulak ve kabza destekli yaylar,
    a. Çift yanal kulak, çift yanal kabza kaplamalı yaylar,
    b. Çift yanal kulak; çift yanal ve tek ön kabza kaplamalı yaylar,
    c. Çift yanal kulak; çift yanal kabza, çift ön ve çift arka kabza kaplamalı yaylar.
4. Üst ve alt kulak ile kabza destekli yaylar.
    a. İki çift yanal kulak ve çift yanal kabza kaplamalı yaylar,

b. İki çift yanal kulak; çift yanal ve tek ön kabza kaplamalı yaylar,

c. İki çift yanal kulak; çift yanal kabza, çift ön ve çift arka kabza kaplamalı yaylar.

Görsel - 11. Altay bölgesi Türk Kağanlığı Dönemi Yapısal Yay Mimarileri

Elde edilen maddî kültür buluntuları ve yazılı verilerden hareketle Türklerin günümüz okçuluk literatüründe kullanıldığı anlamıyla *bileşik yaylar* kullanıp kullanmadıklarını söylemek mümkün değildir. Çünkü kulak ve kabza buluntuları, yayların bünyelerinde tutabildikleri potansiyel enerji miktarında doğrudan etkileyen katmanlı sal (yay kolu) yapısının unsurları arasında yer almamaktadır. Fakat kulak ve kabza kaplamalarının yayın belirli kısımlarındaki esnekliği doğrudan etkileyerek rijitliği

(sertliği) artırdıkları, bu sayede yayın fiziksel kapasitesini etkiledikleri aşikârdır. Dolayısıyla Altay Türklerinin bu tarih aralığında bileşik yay kullanıp kullanmadıkları hususunda keskin bir yorum yapmak doğru değildir. Kiselyov'a göre Altaylarda yatanlar Tunç ve Erken Demir çağlarında kullanılmış, sonraki dönemlerde kademeli olarak bileşik yaylara geçiş yapılmıştır (Kiselyov S. V., 1949). Dönemin Türklerinin *yatan* adı verilen yekpare ahşap yayları tercih edip etmediklerini söylemek de mümkün değildir. Zira önceki bölümlerde de ifade edildiği üzere bütün hâlde ve ahşap kısımlarının tamamı korunmuş bir yay buluntusu günümüze ulaşmamıştır. Dolayısıyla Altay Türklerinin *takviyeli* bir yay mimarisi kullanmış olmaları daha makul bir önermedir. Diğer taraftan gelecekteki arkeolojik araştırmalarda, yayların sal kısmına sabitlenen boynuz plakalarına rastlanılırsa ve ilgili buluntular anlamlı bir sıklığa sabitse *bileşik yayları*n Türkler arasında kullanılmış bir yapısal mimari olduğu söylenebilir. Dahası, konumuza ilişkin yapılan çalışmalarda yayların nasıl üretildiğine dair herhangi bir bilgi de paylaşılmamıştır. Bu kapsamdaki tek veri, Kiselyov tarafından yayımlanan bir keser ile ilgilidir. Kiselyov, keserin yay üretimi için kullanılmış olabileceğini düşünmektedir (Kiselyov S. V., 1951). Benzer şekilde Nesterov da ilgili keserin ahşap işlemede kullanılmış olabileceğini ifade etmekte, ancak yay üretiminde kullanılıp kullanılmadığına dair herhangi bir yorum yapmamaktadır (Nesterov, Tyosla drevnetyurkskogo vremeni v Yuzhnoy Sibiri, 1981). Ne yazık ki bu yorumların dışında, gerçekçi verilere dayanan herhangi bir yorum yapılması mümkün değildir.

1.2. Ok

Ok, çoğunlukla ahşap silindirik bir çubuğun ucuna daha sert bir materyalin eklenerek yay adı verilen basit makineden fırlatılan mühimmata verilen isimdir. En basit bölümlendirmeyle temren, ulun, yelek ve gez kısımlarından oluşan oklar, arkeoloji, tarih ve fizik alanlarında uzmanlaşmış pek çok araştırmacı tarafından ele alınmıştır. Biz de bu bölümde, Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine ilişkin yazılı kaynaklar ile maddî kültür buluntularını birlikte değerlendirerek dönemin oklarına dair bir taslak ortaya koymaya çalışacağız.

Kül Tigin (Orkun, 2011, s. 45; Tekin, 2014, s. 32, 33; Aydın, 2021, s. 62), Irk Bitig (Tekin, 2017, s. 23), ve Möndür-Sokkon I (Türk Akademisi, 2021) yazıtlarında geçen "ok" sözcüğü, günümüzde olduğu gibi yaydan atılan mühimmat anlamıyla kullanılmıştır. Bu durum, Türklerin ok sözcüğünü yazılı tarihlerinin en erken dönemlerinden itibaren kullandığını ve günümüze dek anlamsal olarak korumaya devam ettiğini göstermektedir (Göksu, Okla Yükselen Millet, 2013; Göksu, Türk Kültüründe Silah, 2015; Yücel, 1999). Öz kaynaklar olarak ifade edebileceğimiz bu yazıtların dışında zikredilmesi gereken bir diğer kaynak alanı dış kaynaklardır. Öz kaynaklardan farklı olarak daha ayrıntılı veriler ihtiva eden bu kaynaklar, dönemin okçuluğuna ve oklarına dair önemli bilgiler vermektedir. Bunlardan biri olan Chou shu'nun *Türkler* bölümünde, Türklerin ok, yay, gürz, zırhlı ceket, uzun süvari mızrakları ve kılıçları taşıdıklarını, kemerlerinde ise süs olarak kama (hançer) türevi silahlarla teçhiz olduklarını ifade edilmiştir:

> "Silahları **ok, yay,** gürz, zırhlı ceket, uzun süvari mızrakları ve kılıçlardır; kemerlerinde süs olarak ayrıca kama (meç, hançer) taşıyorlardı. Sancak sopalarının tepesinde altından yapılmış bir kurt kafası vardı. Muhafız subaylarına, Çince "kurt" anlamına gelen Fu-li (Türkçe=böri) adını vermişlerdi. T'u-küe'ler dişi kurt soyundan geliyorlardı ve köklerini unutmak istemiyorlardı." (Mau-tsai, 2011, s. 21)

Ok ile ilgili dikkate değer bir diğer konu ise Türklerdeki kayıt alma süreci ile ilişkilidir. Bu kayda göre Türklerin, özellikle hayvan sayılarını ve bununla ilişkili kayıtları ahşap parçalar üzerine çenterek yazmış olduğu, sonrasında ucu sivri metalden oklar ile balmumu kullanarak mühürledikleri anlatılmıştır:

> "Askerler, el koydukları atların ya da büyükbaş hayvanların sayısını, rakamla bir tahta parçasının üzerine çentiyorlar, sonra bu tahta parçasını **ucu sivri metalden bir okla, balmumuyla** mühürlüyorlardı; bu onların beratı oluyordu." (Mau-tsai, 2011, s. 21)

Oldukça ilginç olan bu kayıt, Türk Kağanlığı dönemi okçuluğundaki soru işaretlerinden biridir. Yukarıda da ifade edildiği üzere Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı'na ait arkeolojik buluntular arasında en sık rastlanan temrenler üç kanatlı forma sahip olanlardır. Bu kanatlar üzerinde yer alan delikler, pek çok araştırmacı tarafından anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Önceki dönemlerde ıslık sesi çıkardığı düşünülen bu delikler Kartsov tarafından test edilmiş ve yapılan testler neticesinde herhangi bir ses çıkarmadıkları görülmüştür (Kartsov, 1929). Bu durum, kanatlardaki bu deliklerin hangi amaçla yapılmış olduğuna dair bir tartışmayı ortaya çıkarmıştır. Bazı araştırmacılar, ilgili deliklerin belirli bir boy yahut ailenin göstergesi olabileceğini iddia etmişlerdir. Bu hipotez Çinli vakanüvislerin kaydettiği "temrenlerle yağma edilen eşyaların damgalanması" bilgisiyle de tutarlılık göstermektedir (Khudyakov Y. S., 1986; Kubarev G. V., 2005; Gorbunov, 2003). Çünkü Altay bölgesi Türk Kağanlığı'na ait temrenlerin tamamı daire formlu deliklere sahipken sonraki yıllara tarihlenen temrenlerde "virgül" formuna benzer deliklerin açılmış olduğu görülmektedir. Uygur Kağanlığı ile ilişkilendirilen bu virgül formundan hareketle dönemin Türk boylarının kendilerine özgü kanat deliği formlarına sahip oldukları düşünülebilir (Gorbunov, 2003). Bu kapsamda Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen 275 temren buluntusu arasında yuvarlak formlu kanat deliklerine sahip 22 örneğe rastlanılmıştır. Barburgazȳ - II, 9 numaralı kurgan (Kubarev G. V., 1997, s. 209; Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 374-375), Borotal - I, 82 numaralı kurgan (Kubarev V. D., 1985, s. 143; Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 379), Katanda - III, 1 numaralı kurgan (Mamadakov & Gorbunov, 1997), Ker-Kechu, A-1 numaralı kült alanı (Vasyutin, Yelin, & Ilyushin, 1987, s. 107, 110, 112), Kudȳrgē, 11 numaralı kurgan (Gavrilova, 1965, s. 25), Pazȳrȳk, 5 numaralı kurgan (Gavrilova, 1965, s. 75), Taldura - I, 2 numaralı kült alanı (Mogil'nikov & Elin, 1983, s. 131-132), Tȳtkesken′ - VI, 1 numaralı kurgan (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 158), Tȳtkesken′

- VI, 10 numaralı kurgan (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 158), Yabogan - I, 1 numaralı kurgan (Kocheyev & Surazakov, 1994, s. 71-72) ve Yustŷd - XII, 29 numaralı kurganda görülen buluntulardaki kanat deliği çapı ortalaması 3,7 mm kadardır (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nŷkh pamyatnikov, 2005, s. 370). Deliklerin en küçüğü 2 (Barburgazŷ - II, 9 numaralı kurgan), en büyüğü 6,2 mm (Tŷtkesken′ - VI, 10 numaralı kurgan) olarak ölçülmüştür.

Çalışmamız kapsamında Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen 275 adet temren (ok ucu) buluntusu değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede Ak-Koobŷ kurganında 8 adet; Balŷk-Sook - I, 10 numaralı kurganda 1 adet; Barburgazŷ - I, 20 numaralı kurganda 3 adet Barburgazŷ - II, 9 numaralı kurganda 16 adet; Bike - I, 9 numaralı kurganda 4 adet; Bol′shoy Kurmanak, A-1 numaralı kült alanında 2 adet; Borotal - I, 82 numaralı kurganda 6 adet; Bulan-Kobŷ - IV, 6 numaralı kült alanında 2 adet; Choba - VII, 1 numaralı kurganda 4 adet; Dzholin - I, 9 numaralı kurganda 6 adet; Kalbak-Tash, 2 numaralı kurganda 7 adet; Kara-Koba - I, 85 numaralı kurganda 4 adet; Kara-Koba - II, 13 numaralı kurganda 6 adet; Katanda - III, 1 numaralı kurganda 7 adet; Katanda - III, 11 numaralı kurganda 2 adet; Katanda - III, 21 numaralı kurganda 2 adet; Ker-Kechu, A-1 numaralı kült alanında 10 adet; Ker-Kechu, A-2 numaralı kült alanında 9 adet; Kudŷrgē, 104 numaralı kült alanında 1 adet; Kudŷrgē, 11 numaralı kurganda 2 adet; Kudŷrgē, 2 numaralı kurganda 2 adet; Kudŷrgē, 22 numaralı kurganda 2 adet; Kudŷrgē, 5 numaralı kurganda 13 adet; Kudŷrgē, 9 numaralı kurganda 11 adet; Nizhnyaya Soru, V-3 ve G-1 kült alanlarında 2 adet; Oroktoy, 1 numaralı kurganda 3 adet; Pazŷrŷk, 5 numaralı kurganda 1 adet; Sarŷ-Koba - II, G numaralı kült alanında 2 adet; Talduair - I, 6 numaralı kurganda 9 adet; Talduair - I, 7 numaralı kurganda 6 adet; Taldura - I, 2 numaralı kült alanında 7 adet; Taldura - I, 2 numaralı kurganda 6 adet; Tŷangŷs-Tŷt, 6 numaralı kurganda 2 adet; Tŷtkesken′ - VI, 1 numaralı kurganda 21 adet; Tŷtkesken′ - VI, 10 numaralı kurganda 31 adet; Tŷtkesken′ - VI, 5 numaralı kurganda 2 adet; Ulandrŷk - I, 10 numaralı kurganda 6 adet; Ust'-Biyke - III, 5 numaralı kurganda 7 adet; Ust'-Biyke - III, 6 numaralı kurgan 3 adet; Yabogan - I, 1 numaralı kurganda 14 adet; Yakonur, 5 numaralı kurganda 6 adet; Yustŷd - XII, 29 numaralı kurganda 8 adet ve Yustŷd - XXIV, 13 numaralı kurganda 9 adet olarak tespit edilen temrenlerin yaklaşık %93'ü (250 adet) demir, %3'ü (7 adet), %4'ü (8 adet) ise boynuz/kemikten imal edilmiştir

(Bkz. Tablo-12, Görsel-12, Görsel-13, Görsel-14, Görsel-15, Görsel-16, Görsel-17, Görsel-18, Görsel-19). Tüm temrenlerin sadece %11'i (30 adet) hasar almadan günümüze dek ulaşabilmesine rağmen hasar almış temrenlerde dahi genel gövde formları, iğne uzunlukları ve yapısal özellikleri anlaşılabilmektedir.

Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen temrenlerle ilgili en önemli konulardan biri, bu kıymetli ve zengin mirasın tasnifidir. Bu sebeple tasnif konusunun, bu coğrafya ve kültürler üzerine çalışan araştırmacıların öncü tasnifleri üzerinden ele alınması gerekmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere bölgede önemli öncü araştırmaları gerçekleştiren W. Radloff, temrenlerin tasnifi ile ilgili de görüşlerini bildirmiştir. Araştırmacı, *Sibirya'dan* isimli çalışmasında Katanda köyü yakınlarındaki mezarlık bölgesinde yaptığı saha araştırmalarından bahsetmektedir. Bu saha araştırmalarında açtırdığı bazı kurganlardan elde ettiği temrenleri yapıldığı materyal ve dikey kesitteki formu üzerinden tanımlamıştır. Rafloff, 21-29 Haziran 1856 tarih aralığında açtırdığı kurganlarda elde ettiği 17 adet temreni, "üç kenarlı demir ok ucu" olarak adlandırmıştır. (Radloff, Sibirya'dan I, 1956, s. 109) Bu tanım/adlandırmanın, Altay bölgesindeki temren tasnif yöntemlerinin kaynağını teşkil ettiği söylenebilir. Zira sonraki süreçlerde de temrenin dikey kesitinin merkezde olduğu bu bakış açısının gelişerek devam ettiği görülmektedir. Bu kapsamdaki bir örnek, D.A. Klements'in *Drevnosti Minusinskogo muzeya. Pamyatniki metallicheskikh ēpokh*[7] isimli eserinde yer almaktadır (Klements, 1886, s. 111).

Tablo - 7. Minusinsk Müzesi'ndeki Temrenlerin Tasnif Denemesi (Klements, 1886, s. 111)

No	Tanım ve Konum	Toplam Uzunluk	İğne Uzunluğu / Kovan Uzunluğu
1	Bakır, 3 bıçak (kanat) kesitli; Kapterevo	4 cm	2,5 cm
2	Bakır, dörtgen kesitli; Dubenskoe	4,2 cm	2 cm
3	Bakır, 2 bıçak (kanat) kesitli; Kal'skaya		2,2 cm
4	Bakır, 2 bıçak (kanat) kesitli ve tek yerşomlu (ершомъ); Sayanskoe	4,5 cm	2 cm
5	Bakır, 2 bıçak (kanat) kesitli;	3,5 cm	1,5 cm
6	Tunç, dörtgen kesitli ve omuzsuz; Yulina	3,5 cm	1,5 cm

[7] Bu eserin başlığı Türkçeye, *Minusinsk Müzesi'nin Tarihî Eserleri. Metal Çağı Buluntuları* olarak tercüme edilebilir.

7	Bakır, 3 bıçak (kanat) kesitli ve kovan tipli; Samodurovka	3 cm	1,3 cm
8	Tunç, 3 bıçak (kanat) kesitli ve kovan tipli; Top	4 cm	1,2 cm
9	Bakır, omuzsuz ve 3 bıçak (kanat) kesitli; Koya	4 cm	2 cm
10	Tunç, 2 bıçak (kanat) kesitli ve kovan tipli; Anaş'	3 cm	1,5 cm
11	Bakır, 2 bıçak (kanat) kesitli ve yerşomlu; Koya	5,7 cm	2,5 cm
12	Tunç, 2 bıçak (kanat) kesitli, 1 yerşomlu ve kovan tipli, kovanın üzerinde delik var; Sayanskaya	4 cm	1,5 cm
13	Bakır, 3 bıçak (kanat) kesitli ve uzun kovanlı; Samodurovka	7,5 cm	3 cm
14	Bakır, 3 bıçak (kanat) kesitli ve toplu(?); Jeblahtı	5 cm	1,3 cm
15	Bakır, dörtgen kesitli ve kovanlı; Krivoşeina	3,5 cm	1,5 cm
16	Bakır, dörtgen kesitli ve kovanlı; Krivoşeina	3,5 cm	1,5 cm

Bu bölgede yapılan tasnif denemeleri açısından özgün bir deneme V.G. Kartsov tarafından yapılmıştır. Kartsov, *Materialȳ k Arkheologii Krasnoyarskogo Rayona*[8] isimli eserinde temrenleri farklı tipolojileri sebebiyle önce kesit tiplerine göre ayırmış, ardından her farklı tipolojiyi harflerle tanımlamıştır (Kartsov, 1929, s. 48-49).

Tablo - 8. Krasnoyarsk Rayonundaki Temrenlerin Tasnif Denemesi (Kartsov, 1929, s. 48-49)

No	**Kesit Tipi**	**Harf Temsili**	**Tanımı**
1	**Üç bıçaklı (kanatlı)**	A	Kırık bir iğnesi bulunan ve görece küçük boyutlu bu temrenin bıçak kenarlarının sonu yumuşak bir şekilde kıvrılmaktadır. Daha erken bir form olduğu iddia edilmekle birlikte, Tomsk bölgesindeki Vladimir kurganlarında benzer temrenler elde edilmiştir. Bazayskaya bölgesinden elde edilmiş olup tek bir örnek bulunmaktadır.
2		B	Ermoleaeva köyü yakınlarından elde edilmiş tek bir örnektir. Benzer ok uçları, Kafkasya'daki Borisov mezarlarından elde edilmiş olup 8.-9. yüzyıllara tarihlenmektedir.
3		C	Bıçaklarında "Virgül" ya da "yuvarlak" şekilli delikler bulunan temrenlerin sayısı 10 adettir. Bunlardan birinin bıçaklarında mahmuzlar bulunmaktadır. Bu temrenlerin benzerleri Ledeyskiy ve Tomsk etrafındaki mezarlarda tespit edilebilir olup 10. yüzyıllara tarihlenmektedir.

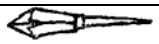
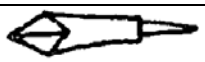
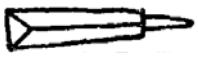
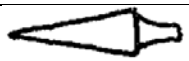
[8] Bu eserin başlığı Türkçe, *Krasnoyarsk Bölgesi Arkeolojisi için Malzemeler* olarak çevrilebilir.

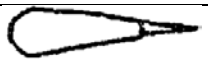
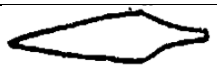
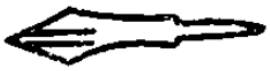
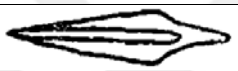
4		D	Bazayskaya bölgesinden elde bu temren tipi tek bir örneği teşkil etmektedir. Benzerleri Altaylarda Kudırge (7. yüzyıl) ve Krasnoyarsk (13-14. yüzyıllar) mezarlarından elde edilmiştir.
5	**İki bıçaklı (kanatlı)**	A	Bu temrenlerin yuvarlatılmış taban bölümleri vardır ve ikizkenar formlarıyla 8 örneğe rastlanmıştır. Bu tip temrenler 7-8. yüzyıllar itibariyle Sibirya'nın tamamında, 15. yüzyıl sonrasında ise Doğu Avrupa'da görülmüştür.
6		B	Tipolojik açıdan küreğe benzer bir forma sahiptir.
7		C	Bu temrenler, Bazayskaya'dan elde edilmiştir ve ana hatları bakımından kürek formunu andırmaktadır. Benzer örneklerin en eskileri Sudzhinskiy ve Katanda mezarlarından elde edilmiştir.
8		D	Bıçak formları düz açılı, taban bölümlerinde yuvarlak açılı olan bu temren tek örnektir.
9		E	Ana hatlarıyla bir beşgeni andırmaktadır. Tek bir örnek bulunmaktadır.
10		H	Teploukhov'un 13-14. yüzyıl mezarlarında bulduğu temrenlerin formuna yakın bir şekilde yaprak biçimine sahiptir.
11		G	Hudonogov köyü yakınlarında bulunmuştur. İkizkenar üçgen şeklinde bir formu olup ince bir iğnesi bulunmaktadır. Yüksek ihtimalle çok geç dönemlerde ortaya çıkmıştır.
12		Çatal formlu	Zlobina köyü yakınlarında bulunan iki temren buluntusu çatallı olup diğer temrenlere kıyasla oldukça büyüktür.

Literatür özeti kısmında da belirtildiği üzere Altay bölgesindeki çalışmalarda A.A. Gavrilova'nın etkisi oldukça büyüktür. Gavrilova, bu döneme dek yapılan çok sayıdaki araştırmanın sonucunda zenginleşmiş olan ok ucu buluntularını "katmanlı/kademeli (Yarusnӯy)" olarak tanımlamak zorunda kalarak bir ilki gerçekleştirmiştir (Gavrilova, 1965, s. 52). Bu tanımlama sonraki çalışmalarda da kullanılmış olup, eldeki geometrik terimlerin tipolojileri tanımlamak için yetersiz kaldığının bir göstergesidir.

Avrasya silah tarihçiliğindeki en önemli isimlerden biri olan Yu. S. Khudyakov, W. Radloff ile başladığını ifade ettiğimiz "dikey kesit temelli tasnif yöntemi"ni belirli bir sistematiğe oturtmuş ve hazırladığı tablolarla anlaşılabilirliği artırmıştır. Onun yöntemine göre her ok ucu, öncelikle üretildikleri malzemeye, ardından dikey kesitine, sonunda ise yatay kesitteki formuna göre tasnif edilmektedir (Khudyakov Y. S., 1986, s. 148).

Tablo - 9. Yu. S. Khudyakov tarafından hazırlanmış Altay, Tuva, Minusinsk ve Moğolistan bölgelerindeki Türk Kağanlığı ile ilişkili temrenlerin tasnif denemesi					
Grup	**Tip**	**Ölçüler (cm)**	**Buluntu Sayısı**	**Bölge**	**Dönem**
I	1 	5 – 1,5 – 4	15	Altay, Tuva, Minusinsk, Moğolistan	VI – X
	2 	5 – 2 – 4	21	Altay, Tuva, Minusinsk, Moğolistan	VI – X
	3 	3,5 – 1,5 – 4	19	Altay, Tuva, Minusinsk, Moğolistan	VI – X
	4 	5 – 3 – 4	49	Altay, Tuva, Minusinsk, Moğolistan	VI – X
	5 	5 – 2,5 – 4	76	Altay, Tuva, Minusinsk, Moğolistan	VI – X
	6 	4 – 1,5 – 1,5	3	Altay, Moğolistan	IX – X
	7 	4 – 4,6 – 5	1	Tuva	VIII – IX

	8 	5 – 4 – 6,5	3	Altay, Minusinsk	IX – X
	9 	5 – 2,5 – 0,5	1	Minusinsk	VIII – IX
	10 	4,6 – 1,4 – 0,5	1	Altay	VI – VIII
II	1 	4,5 – 1 – 1	1	Altay	IX – X
III	1 	2 – 1 – 5	6	Altay, Tuva, Minusinsk	IX- X
	2 	5 – 0,8 – 4	5	Altay, Minusinsk	VIII – X
IV	1 	3 – 1 – 2	4	Altay, Moğolistan	IX – X
	2 	3,5 – 1,5 – 0,5	2	Minusinsk, Moğolistan	VIII – X
	3 	4 – 1 – 3	2	Altay	IX – X
	4 	4 – 2 – 3	1	Altay	IX – X
V	1 	6 – 1 – 0,5	1	Tuva	IX – X
VI	1 	5 – 2 – 4	10	Altay, Minusinsk, Moğolistan	VIII – X
	2 	7 – 1,5 – 5	2	Altay, Moğolistan	IX – X
	3 	4 – 3 – 4	2	Altay, Minusinsk	VIII – IX
	4 	4 – 6,5 – 0,5	1	Minusinsk	VIII – X

	5 	7 – 2 – 4	1	Tuva	IX – X
	6 	8 – 5 – 5	1	Moğolistan	IX – X
	7 	3,5 – 2 – 2,5	1	Moğolistan	IX – X
VII	1 	6 – 2 – 6	1	Altay	IX – X
	2 	5 – 1,5 – 2,5	1	Altay	IX – X
VIII	1 	7 – 1 – 5	1	Altay	IX – X

Ok uçlarının tasnifinde Y.S. Khudyakov'un izinden ilerleyen bir diğer araştırmacı G.V. Kubarev'dir. Kubarev, Altay Özerk Cumhuriyeti'ndeki Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen 18 kurgandan çıkarılan 109 temreni tasnif etmiştir. Bu tasnifte öncelikle temrenin yapıldığı malzeme ele alınmış, ardından gövde bölümünün dikey kesiti "Grup", gövde bölümünün geometrik tipolojisi ise "Tip" adı altında ele alınmıştır (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 84).

Tablo - 10. G.V. Kubarev'in Altay Özerk Cumhuriyeti'ndeki Türk Kağanlığı Dönemi Temrenleri Tasnifi (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 84-86)

Malzeme	**Grup Numarası (Kesit Tipi)**	**Tip Numarası (Tipolojik Açıklama)**
Demir	1 (Üç bıçak kesitli)	1 (Uzun altıgen)
		2 (Uzun beşgen)
		3 (Uzun üçgen)

		4 (Oval bıçaklı)
		5 (Dörtgen)
	2 (Üçgen – Üç bıçak kesitli)	1 (Savaş tipi)
	3 (Üçgen kesitli)	1 (Savaş tipi)
		2 (Oval – İnce uzun)
	4 (Dörtgen kesitli)	1 (Uzun dörtgen)
	5 (Çift bıçak kesitli)	1 (Asimetrik dörtgen)
		2 (Dörtgen)
Kemik	1 (Çift bıçak kesitli)	1 (Uzun – beşgen)

Khudyakov'dan sonra ok ucu tasnifi ile ilgili en önemli adım, Vadim Vladimirovich Gorbunov tarafından atılmıştır. Gorbunov, "Grup", "Kategori", "Şube", "Sınıf", "Tip" ve "Varyant" olmak üzere 6 farklı kıstası kullandığı bir tasnif yöntemi önermiştir. Bu yönteme göre grup, buluntunun yapıldığı malzemeyi; kategori, temrenin uluna bağlanma tipini; şube, temrenin delici kısmının şeklini ve kesitini; sınıf, temrenin morfolojik açıdan ana hatlarını; tip, temrenin kesici bölümünün geometrik şekillerle ayrıntılı tasvirini; varyant ise sap bölümüne ait olan ayrıntıları ve gövde-sap oranlarına dair bilgileri ihtiva etmektedir (Gorbunov, 2003, s. 27). Oldukça ayrıntılı olan Gorbunov'un tasnifinin en büyük dezavantajı anlaşılırlığının az olmasıdır. Öyle ki Gorbunov'un dahi bazı çalışmalarında Khudyakov'un yöntemini tercih ettiği görülmektedir (Gorbunov & Tishkin, 2006, s. 84-86). Bu sebeple biz de çalışmamızda

Khudyakov'un ok ucu tasnif yöntemini ihtiyaçlarımız doğrultusunda kullanmayı tercih ettik. Buna göre tasnif yöntemimizin birinci kıstasını ok ucunun yapıldığı malzeme; ikinci kıstasını gövdenin dikey kesiti; üçüncü kıstası gövdenin yatay kesiti; dördüncü kıstası ise sap tipi olarak belirledik. Belirlediğimiz kıstaslara bağlı kalarak ve buluntular arasında az hasarlı ya da hasarsız durumdaki tasniflemeye müsait temrenler değerlendirildiğinde Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemi temrenlerini şöyle gruplandırdık:

Tablo - 11. Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemi temrenlerinin tasnifi

Üretildiği Malzeme	Gövdenin Dikey Kesit Formu	Gövdenin Yatay Kesit Formu	Sap Tipi	Buluntu sayısı(Buluntu Yerleri)
Demir	Üç Kanatlı	Altıgen	İğneli	61[9]
		Çam Formlu	İğneli	3[10]
		Dörtgen	İğneli	34[11]
		Kısa başlı dörtgen	İğneli	1[12]
		Küt başlı dörtgen	İğneli	6[13]
		Mahmuzlu yaprak	İğneli	1[14]

[9] Ak-Koobȳ Kurganı; Barburgazȳ - I, 20 numaralı kurgan; Borotal - I, 82 numaralı kurgan; Choba - VII, 1 numaralı kurgan; Dzholin - I, 9 numaralı kurgan; Kara-Koba - I, 85 numaralı kurgan; Katanda - III, 1 numaralı kurgan; Ker-Kechu, A-1 numaralı kült alanı; Ker-Kechu, A-2 numaralı kült alanı; Kudȳrgē, 11 numaralı kurgan; Taldura - I, 2 numaralı kült alanı; Tȳtkesken′ - VI, 1 numaralı kurgan; Tȳtkesken′ - VI, 10 numaralı kurgan; Ulandrȳk - I, 10 numaralı kurgan; Ust'-Biyke - III, 5 numaralı kurgan; Yabogan - I, 1 numaralı kurgan; Yustȳd - XXIV, 13 numaralı kurgan.

[10] Ker-Kechu, A-1 numaralı kült alanı; Ker-Kechu, A-2 numaralı kült alanı; Yakonur, 5 numaralı kurgan.

[11] Barburgazȳ - II, 9 numaralı kurgan; Bol′shoy Kurmanak, A-1 numaralı kült alanı; Borotal - I, 82 numaralı kurgan; Bulan-Kobȳ - IV, 6 numaralı kült alanı; Dzholin - I, 9 numaralı kurgan; Kara-Koba - I, 85 numaralı kurgan; Katanda - III, 1 numaralı kurgan; Ker-Kechu, A-1 numaralı kült alanı; Kudȳrgē, 11 numaralı kurgan; Kudȳrgē, 9 numaralı kurgan; Pazȳrȳk, 5 numaralı kurgan; Sarȳ-Koba - II, G numaralı kült alanı; Taldura - I, 2 numaralı kült alanı; Taldura - I, 2 numaralı kurgan; Tȳtkesken′ - VI, 1 numaralı kurgan; Ust'-Biyke - III, 5 numaralı kurgan; Ust'-Biyke - III, 6 numaralı kurgan; Yabogan - I, 1 numaralı kurgan; Yakonur, 5 numaralı kurgan; Yustȳd - XXIV, 13 numaralı kurgan.

[12] Kudȳrgē, 9 numaralı kurgan.

[13] Nizhnyaya Soru,V-3 ve G-1 kült alanları; Tȳtkesken′ - VI, 10 numaralı kurgan; Ust'-Biyke - III, 5 numaralı kurgan; Ust'-Biyke - III, 6 numaralı kurgan.

[14] Kudȳrgē, 9 numaralı kurgan.

		Yaprak	İğneli	4[15]
	İki Kanatlı	Dörtgen	İğneli	3[16]
	Kare	Altıgen	İğneli	1[17]
	Üçgen	Dörtgen	İğneli	4[18]
Ahşap	Daire	Mermi	Kovan	7[19]
Kemik/Boynuz	Dörtgen	Dörtgen	Çatal	2[20]
	Daire	Mermi	Kovan	1[21]
		Mermi	Çatal	1[22]
	Üç kanatlı	Dörtgen	Çatal	1[23]
	Üçgen	Dörtgen	Çatal	1[24]
		Dörtgen	Kovan	1[25]
		Mermi	Çatal	1[26]

Görüleceği üzere çalışmamız neticesinde temren gövdelerinin dikey kesitlerine göre daire, kare, dörtgen, üçgen, iki kanatlı ve üç kanatlı olmak 6 tipte; yine temren gövdelerinin yatay kesitine göre altıgen, dörtgen, çam formlu, küt başlı dörtgen, kısa başlı dörtgen, yaprak, mermi ve mahmuzlu yaprak olmak üzere 8 tipte üretilmiş oldukları görülmüştür. Sap kısımlarında ise çatal, iğne ve kovan olmak üzere 3 ayrı tip olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar arasında iğne saplı temrenler %93 gibi yüksek bir orana sahiptir. Bu tabloda yer almayan ancak söz etmemiz gereken bir diğer husus bilezik kısımlarıdır. Gövde ile iğne arasında bulunan ve iğne kısmının ulun içinde ilerlemesini engelleyen

[15] Ker-Kechu, A-1 numaralı kült alanı; Taldura - I, 2 numaralı kült alanı.
[16] Barburgazȳ - II, 9 numaralı kurgan; Kalbak-Tash, 2 numaralı kurgan; Ker-Kechu, A-2 numaralı kült alanı.
[17] Ker-Kechu, A-2 numaralı kült alanı.
[18] Kalbak-Tash, 2 numaralı kurgan; Ker-Kechu, A-1 numaralı kült alanı; Ker-Kechu, A-2 numaralı kült alanı.
[19] Kudȳrgē, 5 numaralı kurgan.
[20] Katanda - III, 11 numaralı kurgan.
[21] Oroktoy, 1 numaralı kurgan.
[22] Oroktoy, 1 numaralı kurgan.
[23] Ulandrȳk - I, 10 numaralı kurgan.
[24] Ust'-Biyke - III, 5 numaralı kurgan.
[25] Ust'-Biyke - III, 5 numaralı kurgan.
[26] Bulan-Kobȳ - IV, 6 numaralı kült alanı.

bilezik çıkıntısı ele aldığımız tüm temrenlerin sadece %8'inde (22 temren) kullanılmıştır. Genel bir değerlendirme yapıldığında demirden üretilmiş iğne saplı üç kanat kesitli ve altıgen formlu temrenler ile yine demirden üretilmiş iğne saplı üç kanatlı kesitli ve dörtgen formlu temrenlerin Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemi temrenleri arasında oldukça sık rastlandığı söylenebilir.

Temrenlerin ölçüleri, diğer buluntulara kıyasla daha ayrıntılı bir değerlendirmeyi gerektirmiştir. Yapılan ölçümlerde en uzun temrenin 192,6 mm olduğu görülmüştür. En kısa temren ölçüsü değerlendirmeye alınmamıştır. Çünkü bu temrenlerin büyük bir kısmı deforme olmuş ve bütünüyle günümüze ulaşamamıştır. Dolayısıyla ölçülen verilerin aldatıcı olabileceği öngörülmüştür. Aynı sebepten ötürü tüm temrenlerin ortalama uzunlukların hesaplanması da mümkün olmamıştır. Diğer taraftan bütün hâlde bulunan 30 temren değerlendirildiğinde ortalama uzunluğun 96,6 mm olduğu hesaplanmıştır. Ancak bu ortalamanın hesaplanmasında temrenin sap bölümündeki farklılıkların göz önünde bulundurulmadığı dikkatten kaçmamalıdır. Her sap tipi için ayrı bir değerlendirme yapıldığında bütün hâlde bulunmuş iğne saplı temrenlerin önceki hesaplamaya tesadüf bir şekilde 96,6 mm; çatal saplı temrenlerin 57,5 mm; kovan saplı temrenlerin 86,4 mm ortalama uzunluğa sahip olduğu görülmüştür. İğne saplı temrenlerin iğne uzunlukları ise toplam uzunluklarının önemli kısmını oluşturmaktadır. Bütün hâlde günümüze ulaşmış olan temrenler arasında en uzun iğne 129,1 mm olarak tespit edilmiştir. Yine iğne ölçümleriyle ilgili dikkat çeken bir diğer husus, iğne çaplarının değişken olmasıdır. İğnenin en kalın olduğu kısımda yapılan ölçümler neticesinde iğne çapının azamî 9,4 mm'e kadar çıkabildiği, asgarî ise 3,6 mm'ye kadar düşebildiği görülmüştür.

Çalışmamız neticesinde tamamı Yustȳd-XII bölgesindeki 29 numaralı kurgandan elde edilmiş olan 17 adet ulun buluntusu da listelenmiştir. Bu ulunların huş ağacından yapılmış olduğu düşünülmektedir (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 370). Bütün hâlde hiçbir örneğin yer almadığı buluntulardan hareketle dönemin oklarının uzunluklarını öğrenmek mümkün olmamıştır. Zarar görmüş buluntular arasında en uzun örnek 371,4 mm civarındadır. Diğer taraftan ulunların çapları kesin bir şekilde görülebilmektedir. Bu kapsamda en kalın ulun çapı 11,3 mm; en dar ulun çapı olarak 5,7 mm olarak ölçülmüştür. Ortalama ulun

çapı ise 8,2 mm civarındadır. 17 adet ulun buluntusunun 11'inde gez kısmının günümüze kalmış olması ise araştırmacılar için büyük bir şanstır. Büyük çoğunluğu tahrip olmuş olan gez buluntuları arasında dikkat çekici olan bazı veriler bulunmaktadır. Bunlar arasında 3 adet gezde, gez derinliği olarak isimlendirdiğimiz, kirişin takıldığı oyuğun derinliği 7,7-10,5 mm arasında değişmektedir. Aynı gezlerde, gez boğazı olarak adlandırdığımız, kirişin girdiği oyuk genişliğinin 9,9 ile 10,3 mm arasında olduğu görülmüştür. Buluntular arasında dikkat çekici olan bir diğer husus ise ulunların gez kısmına yakın bölgelerinde görülen sargılardır. Hangi malzemeden yapıldığı ilgili kaynaklarda geçmeyen bu sargıların hayvan tendonlarıyla yapılmış olması muhtemeldir. Çalışmamızda bu sargılar, gez sargısı olarak adlandırılmış olup en geniş olan gez sargısı 19,6 mm, en dar sargı 7,5 mm olarak tespit edilmiştir (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 370).

Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine ait okçuluk buluntuları arasında ıslık aparatlarına da yoğun bir şekilde rastlanıldığı görülmektedir. Toplamda tespit edilen 65 adet buluntudan zarar görmeden günümüze dek ulaşan ıslık aparatı sayısı 46'dır. Yapılan çalışmalarda, ıslık aparatlarının kemik yahut boynuzdan üretilmiş olduğu aktarılmıştır. Günümüze zarar görmeden ulaşan 46 ıslık aparatının uzunluğu 52,2 mm ile 14,3 mm; çapları ise 37,4 mm ile 11 mm arasında değişmektedir. Büyük çoğunluğu 3 adet ıslık deliğine sahip olan bu aparatların dışında 2 ve 1 ıslık delikli buluntulara da rastlanılmıştır. Islık deliklerinin çapları 4,8 mm ile 2 mm arasında değişmektedir.

Yukarıda bahsi geçen maddî kültür buluntuları arasında herhangi bir yelek, yani ok tüyü buluntusuna rastlanılmamıştır. Ancak Çin yıllıklarında kayıt altına alınmış bir diğer bilgi bu boşluğu doldurmakta, dönemin Türklerinin yelek için hangi tüyleri kullandığını öngörmemiz için bir yol ortaya koymaktadır. Çin yıllıklarında, özellikle kartal avlarında okların yelek kısımlarında akbaba tüylerinin kullanılmış olduğu aktarılmaktadır. Bu bilginin doğru olması kuvvetle muhtemeldir. Zira sonraki dönemlerde de özellikle avcı kuş tüylerinin ok yeleklerinde kullanıldığı bilinmektedir. İlgi çekici olan husus ise akbaba tüyü ile yeleklenmiş oklarla kartal avlanmış olmasıdır. Tahmin edileceği üzere uçan bir kuşun ok ile vurulması oldukça güç olup özel teçhizata ihtiyaç duyulması gayet olasıdır. Burada Osmanlı dönemi Türk okçuluk teçhizatına dair bazı bilgiler birlikte ele alınabilir. Çünkü bu dönemde kullanıldığı bilinen "karabatak

oku" ile ilgili bir bilgi oldukça ilginçtir. Zira bu ok türünü konu edinen *Türk Okçuluğu* isimli eserde, bu okun hangi sebeple kullanıldığının bilinmediği ifade edilmektedir (Yücel, 1999, s. 121). Aynı eserde karabatak tüylerinin sert ve kalın olduğu bilgisi de aktarılmaktadır (Yücel, 1999, s. 122). Akbaba tüyleri üzerine sonraki yıllarda yapılan çalışmalarda, akbaba tüylerinin de sert ve kalın bir yapıya sahip olduğu bilgisi ilgi çekicidir (Duriez, Eliotout, & Sarrazin, 2011; Morris & Slocum, 2019; Yamac, Ozden, Kirazli, & Malkoc, 2019). Zira bu bilgiden hareketle, sonraki dönemlerde kullanılmış olan karabatak oklarının avcı kuşları avlamak için kullanılmış olabileceği ihtimali akla gelmektedir. Ancak bu ihtimalin kontrollü deneylerle tecrübe edilerek değerlendirilmesi gerekmektedir.

Akbaba tüylerinin Türk oklarında kullanılması ile ilgili irdelenmesi gereken bir diğer husus ise arkeolojik buluntulardır. Her ne kadar yapılan çalışmalarda dönemin oklarının yelek tüyleri bütün olarak korunmamış olsa da Yustȳd – XII bölgesindeki 29 numaralı kurgan elde edilmiş ok buluntuları gerçekten dikkate değer niteliktedir. Bu ulunların gez kısımları korunmuş ve yelek takılacak ahşap kısımları günümüze dek ulaşmıştır. Ancak G.V. Kubarev'in yayımladığı envanter bilgilerinde ulun buluntularında tüy kalıntısı olup olmadığına dair herhangi bir bilgi vermemiştir (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005). Bu sebeple araştırmacılar, yeleklerin tutturulduğu kısımlarda tüylere ait genetik kalıntıları araştırmalı, eğer tüy kalıntısı varsa bunun hangi kuş türüne ait olduğunu tespit etmelidirler. Zira buradan elde edilecek her türlü bilgi, sonraki dönemlerde Türk Kağanlığı dönemine ait okçuluk teçhizatının yeniden inşası için oldukça önemlidir.

Çinli vakanüvisler tarafından kaydedilen ve tartışmaya açık bir diğer bahis, dönemin Türkleri arasında geçen bir muharebe anı ile ilgilidir. Kayda göre Çin tarafı için savaşan bir Türk, karşı taraftaki Türkü çok sayıda ok atışıyla vurmuştur. Ancak Çin ordusuna karşı savaşan Türk bu okları vücudundan çıkararak savaşa devam etmiştir (Mau-tsai, 2011, s. 360). Dikkat çekici olan bu ayrıntı, iki şekilde değerlendirilebilir. Bunlardan ilki, Çin tarafında savaşan Türk okçusunun kullandığı okların insan vücuduna fazla zarar vermeme ihtimalidir. Gerçekten de eğer bu Türk okçusu, arkeolojik buluntularda sıklıkla rastladığımız üç kanatlı temrenlere sahip okları kullanmışsa (Gavrilova, 1965; Gorbunov, 2003; Khudyakov Y. S., 1986; Kubarev G. V., 2005; Oktay

Çerezci, 2020) zırhlı bir askeri elimine edememiş olabilir. Çünkü tarafımızca yapılmış olan dijital bir simülasyonda üç kanatlı ok uçlarının 0.5 mm kalınlığındaki Türk zırh çeliğine nüfuz edemediği tespit edilmiştir (Coban, 2021). İlgili kayıt için ikinci değerlendirme ise Çinlilere karşı savaşan Türk okçusunun karşı taraftaki Türk okçusunun attığı oku sönümleyecek nitelikte olmasıdır. Ancak bu ihtimal, çalışmamızın kapsamı dışında kaldığı için burada değerlendirilmeyecek olup sonraki çalışmalarda ele alınması gerektiği düşünülmektedir.

Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine ait olan okçuluk teçhizatı arasında en dikkat çekici buluntulardan biri ahşap temrenlerdir. Kudȳrgē bölgesindeki 5 numaralı kurgandan elde edilen bu 10 temren, ele aldığımız dönem ve coğrafya için eşsizdir. Bu eşsiz örneklerin askerî teçhizat üzerinde çalışmaları olan araştırmacılar tarafından ayrıntılı şekilde tetkik edilmemiş olması ilgi çekicidir. Örneğin Avrasya'nın konargöçer halklarının askerî ekipmanlarına dair araştırmalardaki en önemli isimlerden biri olan Yu. S. Khudyakov, derleme çalışmalarında ahşap temrenlere yer vermemiştir. Benzer şekilde, Altay halklarının askerî teknolojilerini ele alan V.V. Gorbunov ve diğer araştırmacılar da ahşap temrenleri değerlendirmemişlerdir. Bu durumun başat sebebi, araştırmacıların ahşap temrenlerin askerî olmadıklarını düşünmeleri olabilir. Gerçekten de ahşap temrenlerin zırhlı bir askere karşı ne kadar etkili olabileceği tartışmalı bir konudur. Ancak askerî nitelik, bir silahın düşmana zarar verip vermeyeceği gibi göreceli bir ölçekle anlaşılması hayli güçtür. Çünkü ahşaptan imal edilmiş temrenlerin sonraki dönemlerde talim yapmak amacıyla kullanılmış olduğu bilinmektedir. Bu nokta üzerinden düşünüldüğünde ahşap temrenlerin Türk Kağanlığı döneminde de asker yetiştirme amacıyla askerî bir amaca hizmet etmiş olabilecekleri düşünülebilir.

Kudȳrgē bölgesinden elde edilmiş ahşap temrenlerin işlevine dair kuvvetli bir diğer öneri ise avcılık amaçlı olarak üretilmiş olmalarıdır. Bilindiği üzere su kaynaklarına yakın bölgelerde yaşayan pek çok topluluk balıkçılık yapmaktadır. Altay bölgesi de sahip olduğu zengin akarsu ve gölleriyle bu coğrafî kapsam içerisinde değerlendirilebilir. Etnolog Kustaa Vilkuna, Hantı topluluklarının benzer formdaki ahşap aparatları oklara takarak su kaynakları üzerindeki balıkçıl kuşları avladığını düşünmektedir. Ona göre ahşap oklar sahip oldukları form sayesinde su yüzeyine çarptıktan sonra sekmekte, dolayısıyla yüzeydeki balıkçıllara doğru düz bir formda ilerleyebilmektedir (Vilkuna,

1950). Benzer şekilde Adrianov da ahşap temrenlerin balıkçılık amaçlı kullanılmış olduğunu düşünmüş ve çalışmasında bu hususu dile getirmiştir (Adrianov, 1888). Adrianov ve Vilkuna'nın bu teorisini deneysel arkeoloji ile test eden Sami Maaranen, bahsi geçen ahşap aparatlara sahip okların su yüzeyinde sektiğini göstermiş ve bu testleri video olarak yayımlamıştır.[27] Her ne kadar Kudȳrgē bölgesinden elde edilmiş ahşap temrenler ile Hantılara ait temrenlerin formları farklılıklar arz etse de Adrianov ve Vilkuna'nın dile getirdiği bu ihtimal göz önünde bulundurulmalıdır.

Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı ile ilişkilendirilen kurganlarda tespit edilen okçuluk teçhizatlarından biri de ulunlar, yani oklarda kullanılan ahşap çubuklardır. Bunların bir kısmında gezler; yani okun kirişe (yayın iki ucunun bağlandığı ip) sabitlendiği kertikler bulunmaktadır. Araştırmamız amacıyla yaptığımız ölçümler, günümüze ulaşan gez kalıntılarının *gez derinlikleri*nin 7,7-13,3 mm; *gez boğazları*nın 8,4-10,8 mm; *gez ayağı kalınlıkları*nın 2,1-3,7 mm arasında değiştiğini göstermektedir. Bu verilerden hareketle bazı yorumlar yapmak mümkündür. Yukarıda da belirtildiği üzere gezler, kirişlere geçirilen kertikler olup bu iplerin çaplarına dair bilgi verebilir. Bu husus, gayet önemlidir. Zira döneme ait arkeolojik çalışmaların hiçbirinde kiriş buluntusuna rastlanılmamıştır. Dahası, kiriş çapının tespit edilmesi yayların azamî çekiş gücüne dair ihtimalleri de ortaya koyabilir. İlgili ihtimallerin ortaya konulabilmesi için yapılacak ilk aşama, gez boğazı ölçülerinin ortalamasına odaklanmaktır. Ortalama 9,5 mm olduğu görülen bu ölçümden hareketle kiriş çapına dair bir fikir yürütülebilir. Eğer dönemin gezleri, kirişleri sıkı geçme olacak şekilde sarıyorsa, yani kirişin çapından daha dar olacak şekilde üretilmişlerse, kirişlerin azamî 9,5 mm olabileceği düşünülebilir. Bu ölçeklendirmeyi temel aldığımızda 9,5 mm çapında bir kirişin kullanılmış olabileceğini öngörebiliriz. Ancak bu bilgi, kiriş yapımında kullanılan materyale dair bilgi olmaksızın anlamsızdır. Önceki bilgilerde de bahsedildiği üzere araştırmamız kapsamındaki coğrafyada kiriş buluntusuna rastlanılmamıştır. Lâkin farklı bir coğrafyada keşfedilmiş ve çok daha geç döneme tarihlenen bir mezarda, oldukça iyi korunmuş bir kiriş tespit edilmiştir. Literatürde *Tsagaan Khad yayı* olarak bilinen yaya ait kiriş, Moğolistan'ın Tsaagan Khad bölgesinde yer almakta ve 14. yüzyıla tarihlenmektedir. Bu kiriş, her ne

[27] Sami Maaranen'in bahsi geçen ahşap temrenlerin üretimini ve kullanımı anlattığı videoya bu bağlantıdan ulaşabilirsiniz. https://youtu.be/Owy6sAPusoc

kadar daha geç döneme tarihlenmiş olsa da yapısal ve kültürel açıdan bozkır konargöçerleri ile ilişkilendirilmektedir. Tsagaan Khad yayındaki kirişin yapımında ipek kullanılmıştır (Ahrens, Monguunsüren, & Piezonka, 2015, s. 82). Bu bilgiden hareketle Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı dönemi yaylarının kirişlerinin imalinde ipeğin kullanılmış olabileceği düşünülebilir. Ancak Tsagaan Khad yayındaki kirişin çapı 1,9 mm kadardır. Öyleyse gez boğazı üzerinden yaptığımız 9,5 mm azamî çap değerinin doğru olması düşük bir ihtimaldir. Bu durumda gez boğazının kiriş çapına oranla daha geniş açılmış olmasının sebebi üzerine düşünülmelidir.

Bilindiği üzere Türklerin bilinen tarihlerinin önemli bir kısmında atlı okçu sınıfının var olduğu bir askerî teşkilatlanma söz konusudur. Atlı okçuluk, at üzerinde ok atma pratiğine dayandığı için yaya olarak yapılan okçuluktan farklı prensiplere sahiptir. Çünkü yaya okçuluğun aksine okçu için büyük önem arz eden okun gezlenmesi (okun gez bölümünün yayın kiriş bölümüne takılması), yayın gerilmesi (yay kirişinin okun gezlendiği noktadan tutularak çekilmesi, bu sayede yayın kollarında enerjinin biriktirilmesi) ve okun hedefe bırakılması süreçleri, at hareket etmeye devam ettiği için farklı bir beceri gerektirmektedir. Bu sebeple bazı okçuluk teçhizatlarının atlı okçuluğa göre yeniden tasarlanmış olması gayet olasıdır. Öyleyse gez boğazındaki kiriş genişliğinin sebebi de atlı okçuluktaki ok kullanımı ile ilişkili olabilir. Çünkü dar bir gez boğazına sahip okun gezlenmesi, at üstünde daha zor olacaktır. Dönemin ok yapımcılarının yahut doğrudan okçuların gez boğazlarını daha genişletmiş olmasının sebebi bu zorluğu alt etmek olabilir.

Her ne kadar bu bilgileri destekleyecek tarihî bir metin olmasa da sonraki yıllarda atlı okçuluk pratiği yapan bazı okçuluk meraklılarının yaya okçuluğunda kullanılan gezlerden farklı şekilde tasarlanmış gezleri tercih ettikleri görülmektedir.[28] Diğer taraftan sonraki döneme ait bir kaynak olmasına rağmen el-Cahiz'in aktardığı Humayd'ın sözleri dikkat çekicidir. Ona göre Türklerin üstündeki okçuluk meziyetleri Haricîlere göre oldukça üstündür. Dahası, konumuz ile ilişkili olarak Türklerin Haricîlerden 10 kat daha hızlı ok gezleyebildiklerini şu cümlelerle aktarmıştır:

[28] Emrah Koç tarafından tasarlanıp patentlenen *koç gezi (koc nock)* bu kapsamda değerlendirilebilir. Bkz. (Koc, 2023) Bunlar dışında, sadece atlı okçuluk için tasarlanmış ve e-ticaret sitelerinde satışları devam eden gez tipleri de bulunmaktadır. Bkz. (Vermil Archery, 2023)

> "Türk; vahşi hayvana, kuşa, havadaki hedefe, insana, çömeltilmiş veya yere konmuş hayvandan hedeflere, avının üzerine pike yapan kuşlara ok atar. O, hayvanını hızla sürdüğü halde, öne, arkaya, sağa ve sola, yukarıya ve aşağıya ok atar. **Haricî yayına bir ok koymadan Türk on tane ok atar**." (Ebû 'Osman 'Amr b. Bahr el-Câhiz, 1988, s. 67)

Humayd'ın bu sözleri Türklerin bireysel yeteneklerinin ötesinde değerlendirilmelidir. Zira bireysel uzmanlık, yani okçuluk yeteneği ne kadar önemli olsa da okçuluk teçhizatındaki üstünlüğün olması daha gerçekçi bir ihtimaldir. Öyleyse, gez boğazlarındaki genişlik, atlı okçuluktaki gezleme sürecinin hızlandırılması ile ilişkili olabilir. En azından daha akla yatkın veri elde edilene kadar bu hipotez kabul edilebilir.

Gezlerle bağlantılı olan ve üzerinde durulması gereken bir diğer husus, ulunların son kısımlarında bulunan sargılardır. Tarafımızca *nişan izi* olarak isimlendirilmiş bu sargılar, yelek adı verilen tüylerle gez bölümünün arasında yer almaktadır. Özellikle Yustӯd-XII mezarlığında bulunan 29 numaralı kurgandan elde edilen 9 adet ulun buluntusunda farklı ölçülerde ve tiplerde nişan izlerinin bulunduğu görülmektedir (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nӯkh pamyatnikov, 2005, s. 217). Hangi amaçla kullanıldığı bilinmeyen bu izler için en bilindik teori, Sev'yan I. Vainshtein'e aittir. Yuliy S. Khudyakov'un aktardığı ve desteklediği teoriye göre dönemin Türk savaşçıları farklı tipte okların ulun kısımlarını siyah veya kırmızı şeritlerle işaretlemişler, bu sayede kapalı okluk içerisinden istedikleri tipte oku seçip kullanabilmişlerdir (Khudyakov Y. S., 1986, s. 150).

Vainshtein'in bu görüşü, hiçbir yazılı kaynak tarafından doğrulanmamış olmasına rağmen işlevsel olması sebebiyle kabul edilebilir bir fikirdir. Ancak at üzerinde giden bir okçunun kemerine asılmış olan okluktaki okları nasıl göreceği ve sadece 1-2 mm kalınlıktaki *nişan izleri*ni hangi sürede ayırt edebileceği tartışmalı bir husustur. Bu sebeple renklendirilmiş bu şeritlerin askerî bir amaç taşımaması daha olasıdır. Fakat avcılık gibi görece daha az hareketli ve ok seçiminin hayatî olmadığı zamanlarda bu işaretler Vainshtein'in öngördüğü şekilde kullanılmış olabilir. Bu ihtimalin dışında, ilgili işaretlemeler farklı bir amaca hizmet etmiş olması da gayet mümkündür. Zira bilindiği üzere askerî teçhizatlar üzerinde hanedanın ya da kullanan soylu kişilere ait semboller kullanılabilmektedir. Nişan izleri de bu kapsamda okların hangi Türk soylusuna ya da

hanedana ait olup olmadığını göstermiş olabilir. Belki de ilgili izleri, tüm bu olasılıkların ötesinde ele almak ve inanç temelinde değerlendirmek gerekmektedir. Çünkü farklı kültürlerde silahların farklı renk ve sembollerle süslendikleri, bu sembollerin savaşçıya şans getirdiği inancı yaygındır. Ancak tüm bunların ötesinde elimizde yazılı bir veri olmadığı için kesin bir yorum yapmak doğru değildir.

Altay bölgesi Türk Kağanlığı ile ilgili tartışılan bir diğer husus, büyük boyutlu temrenlerin askerî nitelikli olarak kullanılıp kullanılamadığı olmuştur. Bu kapsamda çalışmamızda listelediğimiz Taldura-I bölgesindeki 2 numaralı kült alanında yer alan 192,6 mm ve 163,5 mm uzunluğundaki iki temren; Bike-I, 9 numaralı kurgandaki 171,7 mm'lik temren; Kalbak-Tash bölgesindeki 2 numaralı kurgandan elde edilmiş 158,8 mm'lik temren gibi çok sayıdaki buluntu büyük boyutlu temren olarak ele alınabilir. Bilindiği üzere daha ağır oklar ve temrenler, zırh delici olarak Avrupa'nın farklı Orta çağ kültürleri tarafından uzun yıllar boyunca kullanılmıştır (Dillon, 1894; Hansard, 1840; Longman & Walrond, 1894). Araştırmacılar, bu temrenlerin zırh delici niteliklerinin formları ile ağırlıkları arasındaki ilişkiden kaynaklandığına dair görüşler belirtmişlerdir. Gerçekten de bir çeşit yatay atış hareketine tabi olan oklar, yaydan aldıkları enerjiyi bünyelerinde tutarak hedefe aktarmaktadırlar. Enerji aktarımı açısından yaydan oka aktarılan enerjinin büyüklüğü kadar, okun ağırlığı ile ilişkili olan enerji tutunumu da önem arz etmektedir (Edinborough, 2005; Pope, 1923; Milks, Parker, & Pope, 2019). Fakat Avrupa Orta Çağının kültürleri ile karşılaştırıldığında Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı ile ilişkilendirilen temrenlerin çoğunluğunun form açısından üç kanatlı olduğu, bu açıdan Avrupa'daki zırh delici temrenlerden ayrıştığı görülmektedir. Dahası, ne yazık ki yapılan çalışmalarda konu edindiğimiz Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı temrenlerinin ağırlıkları ölçülmemiştir. Dolayısıyla ilgili temrenlerin ağırlığı ve okun ağırlığı anlaşılmamış ve zırh delici niteliğin hedefe aktaracağı enerjinin hesaplanması mümkün olmamıştır. Yine de dijital mühendislik yazılımları ile formunu bildiğimiz temrenlerin ağırlığını ve farklı enerji yüklemeleri ile zırh plakalarına karşı ne kadar etki gösterdiklerini anlama şansı bulunmaktadır. Lâkin böyle bir çalışma için de temrenin yapıldığı metal alaşımının oranları ve fiziksel özellikleri ile ulunun üretildiği ahşabın türünü ve fiziksel özelliklerini bilmek gerekmektedir. Ne yazık ki, yapılan araştırmalarda bu veriler yer almamaktadır. Dolayısıyla elde edilen buluntuların yeniden ele alınarak

daha hassas şekilde ölçümlere tabi tutulması, ileri araştırmaların seyri açısından büyük önem arz etmektedir.

Okçulukla ilgili olması muhtemel ve yine yazıtlarda geçen bir diğer sözcük "okıglı (okıgalı)" olup Hüseyin Namık Orkun tarafından "çağırmak" (Orkun, 2011, s. 60-61); Erhan Aydın tarafından "davet etmek" (Aydın, Orhon Yazıtları, 2021, s. 90-91); Ahmet Bican Ercilasun tarafından "davet etmek" (Ercilasun, 2016, s. 572); Mehmet Ölmez tarafından "davet etmek" (Ölmez, 2013, s. 137); Talat Tekin tarafından "çağırmak" anlamlarıyla karşılanmıştır (Tekin, Orhon Yazıtları, 2014, s. 159). Bu kelimenin "ok" adı verilen askerî mühimmat ile olan ilişkisi kuşkusuz dilbilimciler tarafından ele alınması gereken bir meseledir. Bu hususu bir tarihçi olan Osman Turan, "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması" başlıklı makalesinde ele almış ve okun çeşitli Türk teşekküllerindeki örneklerinden hareketle "ok ile ilişkilendirilen kavimlerin yay ile ilişkilendirilen kavimlere tabi olduğu ve ok ile gönderilen haberin bir çeşit askerî davet olarak görüldüğü" açıklanmaktadır (Turan, 1945). Erkan Göksu da bu görüşü benimsemekte ve Turan'ın örneklerini çeşitlendirerek ilgili savı güçlendirmektedir (Göksu, Okla Yükselen Millet, 2013; Göksu, Türk Kültüründe Silah, 2015). Yine de Türkiye Türkçesi kapsamında yapılan derlemelerde günümüzde dahi kullanılmaya devam eden "okuntu" sözcüğü ile "okıgalı" sözcüğü arasındaki ilişkinin dilbilimsel açıdan değerlendirilmesi ve okçulukla ilintili olabilecek bu kelimelerin ayrıntılı bir tetkike tabi tutulması Türk Kağanlığı dönemi okçuluk mirası bakımından önem arz etmektedir.

1.3. Keş (Okluk)

Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen kurganlardaki okçuluk teçhizatları arasında dikkat çeken örneklerden biri de huş ağacı kabuğundan yapılmış keş (ok çantası) buluntularıdır. Toplamda tespit ettiğimiz 10 buluntu arasında 4'ü az hasarlı olarak günümüze ulaşabilmiştir. Bu örneklere bakıldığında tamamının tavandan tabana doğru genişleyen eliptik bir silindir formda olduğu görülmektedir. Örneklerin uzunluğu 1206,9-711,1 mm arasında değişmektedir. Okların yerleştirildiği çanta kısmındaki ağızların eliptik formda olduğu anlaşılmaktadır. Bu elips ağzın anlaşılabildiği tek örnek Talduair-I bölgesindeki 6 numaralı kurgandan elde edilmiştir. İlgili buluntunun ağız

genişliği 104,2 mm; taban genişliği ise 146,4 mm kadardır. Ancak tabanın kalınlığını gösterir kesitin çizimi yapılmamıştır. Taban kısmının her kesitinin görülebildiği tek örnek ise Barburgazȳ-I bölgesindeki 20 numaralı kurgandan çıkarılmıştır. Bu buluntu aynı zamanda günümüze az hasar alarak ulaşmış örnekler arasındaki en uzun ve en büyük örnektir. Bu örneğin taban genişliği 218-5, kalınlığı ise 44,9 mm kadardır.

Öz kaynaklarda da "keş" adı verilen okluklara ait veriler bulunmaktadır. Oznachennoye-I, Uyug-Turan (E-3) ve Elegesh - I (E-1) yazıtlarında "altınlı" niteleme sıfatıyla birlikte kullanılan keş tabiri (Orkun, 2011, s. 449, 573; Kormuşin, 2017, s. 46, 219, 265; Aydın, Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları, 2021, s. 49, 65, 97; Aydın, Bozkırın Tanıkları Eski Türkçe Yazıtlar, 2021, s. 149, 153), dilbilimci Clauson tarafından Eski Kırgızca ile ilişkilendirilmiş ve "ok çantası" olarak anlamlandırılmıştır. (Clauson, 1972, s. 797) Bu açıklamaya rağmen etimolojik tartışmaların uzmanlar tarafından yapılması, sözcüğün Türkçe olup olmadığının tespit edilmesi gerekmektedir. Ancak keş sözcüğünün dönemin Türkleri tarafından kullanıldığı aşikârdır. Arkeolojik buluntularda da "keş" adı verilen bu ok çantalarına rastlamak mümkündür: Barburgazȳ - I (20 numaralı kurgan), Dzholin - I (9 numaralı kurgan), Kara-Koba - I (85 numaralı kurgan), Katanda - III (11 numaralı kurgan), Kudȳrgē (5 numaralı kurgan), Talduair -I (6 numaralı kurgan), Ulandrȳk - I (10 numaralı kurgan), Ust'-Biyke - III (5 numaralı kurgan), Yustȳd - XII (29 numaralı kurgan) ve Ak Kooby kurgan. Bunlar arasında bütün hâlde bulunan keşlere bakıldığında uzunluklarının 70-120 cm, genişliklerinin ise 8-16 cm aralığında değiştiği görülmektedir. Huş ağacı kabuğunun ahşap bir iskelet ile desteklenerek silindir bir form verilmesi neticesinde imal edilen bu ok çantalarının dönemin Türk kavimleri açısından büyük önem arz ettiği anlaşılmaktadır. Zira yazıtlar incelendiğinde "keş" sözcüğünün mutlak şartla "altınlı" niteleme sıfatıyla birlikte kullanıldığı, buradan hareketle adına yazıt dikilen kişinin toplumdaki konumunun belirtilmesinde önem arz eder bir gösterge olduğu görülmektedir. Bu durum, sonraki yıllarda ortaya çıkan "yayın hâkimiyet sembolü olması" anlatısına bir tezatlık olarak okunabilir. Çünkü yazıtlar okunduğunda öz kaynakların, "yay" terimi açısından bir hayli az kullanıldığı tespit edilebilmektedir. Sadece, Açurı olarak isimlendirilen yazıtın 5. satırındaki ilgili ifade, Hatice Şirin tarafından "y(a)" olarak okunmuş ve anlamı yay olarak verilmiştir (Şirin, 2020). Bu okumanın dışında "yay" kelimesine ait herhangi bir örneğe rastlanılamamıştır. Oysa

yukarıda da ifade edildiği gibi özellikle Oğuz Han ve oğulları ile ilgili kaynaklarda yayın bir hâkimiyet sembolü olduğu ve hâkim olan boylar tarafından kullanıldığı anlatılmaktadır. Sonraki yıllarda yapılan araştırmalar da bu görüşü destekleyen çok sayıda örneği birlikte ele almış ve bu önermeyi kabul etmiştir (Turan, 1945; Göksu, Okla Yükselen Millet, 2013; Göksu, Türk Kültüründe Silah, 2015). Ancak Türk yazıtlarında "yay" sözcüğünün bu denli az geçiyor olması, aksi tarafta "keş" sözcüğünün ise "altınlı" niteleme sıfatıyla birlikte kişinin konumunu vurgulaması düşünülmesi gereken bir ayrıntıdır. Bize göre "yay" sözcüğünün hâkimiyet sembolü olarak algılanması süreci, Türklerin batıya doğru göçleri ve Ortadoğu'daki yerleşik kültürlerle buluşması sonrasında vuku bulmuş olabilir. Zira bu bölgedeki kültürlerin çok erken yıllardan itibaren "yay" sembolünü "hâkimiyet ve kutsiyet" ile ilişkili şekilde kullandığı bilinmektedir. Bu bağlamda Ortadoğu'daki Naram-Sin dikilitaşına (Gonen, 1976, s. 13; Powell, 2010, s. 39-40), Uruk kentinden çıkarılan "Rahip-Kral'ın Boğa Avı ve Kuşatma Sahnesi" kabartmalarına (Hansen, 2003, s. 22-23), Ashurbanipal ve II. Ashurnasirpal'ı gösteren Assur dikilitaşlara bakılabilir (Sevin, 2014). Bu hipotezin ayrıntılı şekilde ele alınması, farklı Türk boylarındaki diğer anlatılarla beraber karşılaştırılma olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Bize göre, yukarıda da belirttiğimiz üzere dönemin Türk halklarında "yay" yerine "altınlı keş" sembolünün sınıfsal bir gösterge olması daha kuvvetli bir ihtimaldir. Ancak bu sembol, hâkimiyet yerine soyluluk göstergesi olabilir. Zira "altınlı keş" terimi, Orhun abidelerinde geçmemektedir. Dahası, Türklerde topluluk adı olarak kullanılan "ok" tabiri de "keş" sözcüğünün soyluluk ve hâkimiyet bağıyla ilintili olabilir. Çünkü "keş", okları muhafaza eden bir kaptır. Öyleyse On-ok gibi Türk boyları için "keş" kelimesi, bu boylara hükmeden kişiye "altınlı keşli hükümdar" sanının kullanılmış olması düşünülebilir.

1.4. Bilzek (Zihgir)

Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı dönemi buluntuları arasında 2 adet bilzek (okçu yüzüğü / zihgir) bulunmuştur. Bu 2 bilzeğin belli bir standartta ve aynı malzemeden üretilmiş olmaları dikkat çekicidir. Kemik yahut boynuz olduğu düşünülen bir materyalin

kullanıldığı bilzekler, kalın bir yüzük formuna sahip olup dış çapları yaklaşık 34 mm, iç çapları 27 mm kadardır. Yükseklikleri ise ortalama 20 mm civarındadır.

Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı dönemine ait okçuluk teçhizatı arasında sadece 2 adet bilzek buluntusuna rastlanılmıştır. İki buluntu da Katanda - III, 2 numaralı kurgandan elde edilmiştir (Mamadakov & Gorbunov, 1997). Okçuların başparmağına takarak kullandıkları bilzekler, Osmanlı dönemi okçuluk terminolojisinde zihgir adıyla bilinmektedir. Ancak Osmanlı dönemine ait bilzek (zihgir) örneklerine bakıldığında Türk Kağanlığı dönemi bilzeklerinin form olarak farklı olduğu görülmektedir. Osmanlı dönemi bilzekleri, başparmağın formunu tam olarak kavraması için yapılmış ve bu bakımdan daha ince bir işçilikle üretilmişlerdir (Yücel, 1999; Göksu, Okla Yükselen Millet, 2013). Diğer taraftan Türk Kağanlığı dönemi bilzeklerinin, kalın bir yüzük formunda imal edildiği görülmektedir. Çin kültürü başta olmak üzere Avrasya'nın doğusundaki pek çok kültürde de görülen bu tasarımın Osmanlı dönemi bilzeklerine göre avantaj ve dezavantajları bilinmemektedir. Ancak Türk bilzekleriyle Çin bilzekleri arasındaki tasarım benzerliği dikkat çekicidir. İki kültürün de birbirlerine benzer yapıda silindirik formlu kalın yüzük biçiminde bilzeklere sahip olduğu görülmektedir. Bu benzerlik, iki kültür arasında bilzekler özelinde bir aktarımın söz konusu olup olmadığı sorusunu akla getirmektedir. Dönemin önemli kaynaklarından olan Çin yıllıklarında, Çin bürokrasisi ile Türk bürokrasisinin farklı vesilelerle bir araya geldiğine ve bu ziyaretlerde okçuluk pratiği yaptıklarına dair bahisler de bu argümanı destekler niteliktedir. Ancak bu durum, bilzeklerin sadece Türk yahut Çin kültürüne ait olduğu yanılgısını oluşturmamalıdır. Zira yukarıda da belirtildiği üzere kalın kenarlı ve silindirik formda üretilmiş bilzekler pek çok kültürde kullanılmıştır (Selby, 2000). Bize göre, ilgili veri ve argüman çerçevesi üzerinden cevaplanması gereken asıl soru, okçuluk açısından önemli olan kültürlerin neden bu tasarımı tercih ettikleri olmalıdır.

Çin ve Türk kültürlerinin benzer tasarımlarda bilzek kullanmış olmalarının sebeplerine dair fikir yürütebilmek için teknolojinin evrimi yahut gelişimi üzerine yapılan çalışmalara göz atılması gerekmektedir. Zira bu çalışmalar, sadece okçuluk teçhizatının gelişimi değil; insanlık tarihinin farklı safhalarında ortaya çıkan teknoloji ürünlerinin hangi sebeplerden dolayı değişim geçirdiklerini, icat edilmelerinde sürükleyici faktörün neler olduğunu çözümlemeye çalışmakta ve örnekler üzerinden önerdikleri teorileri

kanıtlamaya gayret etmektedirler. Bu kapsamda, Çin ve Türk kültürlerinde benzer bilzeklerin kullanıldığına dair fikir yürütmemizi kolaylaştıracak Lewis Binford'ın *Orta Menzil* teorisi ile Michael Schiffer'ın *Davranışsal Arkeoloji* teorisi ele alınabilir (Edinborough, 2005; Binford L. R., 1965; Binford & Binford, 1968). *Orta Menzil Teorisi* adıyla bilinen görüşün sahibi olan Lewis Binford ve bu teorinin destekçilerine göre teknoloji, canlı sistemlerindeki organizasyonel değişimlerin sonucunda ortaya çıkan değişikliklere göre oluşmaktadır. İlgili teoriye göre teknoloji, doğal bir seçilim üzerinden işlemekte, işlevsellik niteliğine göre evrimleşmektedir. Eğer bu teori doğruysa, Çin ve Türk okçuları, aynı tip bilzekleri işlevsel açıdan daha iyi olduğu için seçmiş olmalıdır. Bu makul bir çıkarım gibi görünse de bahsi geçen bilzek benzerliğini, G. Basalla'nın teorisini iyileştirerek *Davranışsal Arkeoloji* kuramını geliştiren Michael Schiffer'ın görüşleri üzerinden de değerlendirilebilir. Schiffer'ın teorisine göre teknoloji, tarihsel olumsallığa göre ve seçilimle elenerek gelişir. Ancak bu süreçte kendine ait bir yaşam öyküsüne sahiptir. Yaşam öyküsünün mevcut hâli, icadın ya da teknolojik üründeki yeniliğin ortaya çıktığı zaman ve mekânın ruhuna uygunsa (bu uygunluğun belirlenmesinde reklamlar dahi rol oynayabilir) seçilim sağlanır (Basalla, 2016). Diğer seçenekler elenerek bu yarışta pasif konuma düşerler. Buna göre bilzeklerin de kendilerine ait bir hikayeleri olmalıdır. Bu hikâyeye ait herhangi bir bilgimiz olmadığı için bilzeklerin her iki kültürde benzer tasarımlara sahip olmasına dair bir görüş bildirmemiz de olası değildir. Bu durum, verinin kendinden çok değerlendirilmesinde kullanılan yöntemin arz ettiği önemi göstermektedir. Zira bir teori üzerinden görece cevaplanmış olan bir soru, bir diğer teori tarafından belirsizliğe itilmiştir. Dolayısıyla cevapladığımız her sorunun, verinin değerlendirilmesinde kullanılan yöntemin çerçevesine göre bir anlamı karşıladığı söylenebilir.

1.5. Yasık/Kurman (Yaylık)

Türk runik alfabesiyle kayıt altına alınmış sözcükler arasında dikkati çeken bir diğer terim "yosuk" ya da "yasık"tır. Yay kabı ya da yay kılıfı olarak açıklanan bu sözcük (Orkun, 2011, s. 260; Kâşgarî, 1986, s. 354), dönemin Türklerinde yaylar için bir çeşit çanta yahut kılıfın kullanılmış olduğuna işaret olarak yorumlanabilir. Ancak

incelediğimiz kurgan ve kült alanlarında yaylar için kullanıldığı düşünülen bir buluntuya rastlanılmamıştır. G.V. Kubarev, Kazakistan'daki Bobrovsky bölgesindeki 6 numaralı kurgandan elde edilmiş olan buluntudan hareketle Türk Kağanlığı döneminde yay kılıfları olduğunu düşünmektedir. Ona göre bu yay kılıfları, iki ayrı tipte görülmektedir. İlk tip, yayın kurulmamış hâlini saklamakta; ikinci tip ise yayın kurulu hâline göre tasarlanmıştır. Bu tasarımlara yönelik tek bulgular ise kaya resimleridir. (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 91-92) Bize göre bu kaya resimleri, görsel açıdan bir kanıt niteliği taşımasına rağmen sanatçının bilinçli yahut bilinçsiz yaptığı hatalar sebebiyle malzeme ve boyutsal açıdan ayrıntılı tetkiklere uygun değildir. Yine de G.V. Kubarev, bu kılıfların büyük çoğunluğunun huş ağacı kabuğundan, kalan kısmının ise deriden imal edilmiş olduğunu düşünmektedir (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 92). Bu ihtimal, "keş" adı verilen ok çantaları ile ilişkilendirildiğinde makul bir hipotez olarak göze çarpmaktadır. Zira arkeolojik buluntular, huş ağacı kabuğunun başta keşler olmak üzere pek çok unsurda sıklıkla kullanıldığını göstermektedir. Ancak yazıtlarda geçen "yasık" sözcüğünün, G.V. Kubarev'in ifade ettiği gibi iki tip yay kılıfı için de kullanıp kullanılmadığı bir soru işaretidir. Bizce burada "yasık" kelimesine yoğunlaşılması ve bu terimin en eski kullanım örneğini taşıyan Dîvânu Lugâti't-Türk'e tekrar dönerek ilgili maddelerin yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu maddede "yasık" kelimesinin karşılığı olarak şu açıklama verilmiştir:

> "yasık: yaylık (yay konan yer). Türk dilinde. Oğuz ve Kıpçaklar bunu bilmezler; onlar buna **kurma.n** adını verirler. **(452)** Atasözü: **Oprak yasıkdın tozlug ya çıka.r.** Anlamı: Yıpranmış yaylıktan tozlu yay çıkabilir. Bu da *tera'r-raculu'n-nahi:fe fe-tezderi:hi we fi: eşwa:bihi esedun mezi:dun* (zayıf bir adamı görürsen; ona değer vermezsin; aslında o elbisesi içinde artırılmış -kükremiş- bir aslandır.) sözü gibidir." (Kaşgarlı, 2015, s. 354)

Bu açıklamada verilen atasözü örneği, "yasık" kelimesine dair önemli bir ipucu içermektedir. Atasözüne göre yay, yıpranmış ve eski bir yay kılıfın içinde dursa dahi tahmin ettiğinden daha değerli çıkabileceği anlatılmaktadır. Bu anlatım, yasıkta kurulmamış (yasılmış) bir yayın durduğunu düşündürmektedir. Öyleyse yasık adı verilen

kılıflarda sadece kurulmamış yayların korunmuş olması iddia edilebilir. Diğer taraftan aynı maddede "yasık" isimli yay kılıfının Oğuz ve Kıpçaklar tarafından "kurman" olarak adlandırıldığı da ifade edilmiştir. Bu sözcük Kâşgarlı Mahmud'a göre yasık sözcüğünün eş anlamlısı gibi açıklanmış olsa dahi kökünde yer alan "kur-" sözü dikkat çekicidir. Zira bu kökten hareketle "kurman" ve "yasık" arasında, Kâşgarlı Mahmud'un ifade ettiği eş anlamlılığın dışında keskin farklılıklar olma ihtimale olabileceği akla gelmektedir. Bilindiği üzere, Türklerin kullandıkları yaylar atış yapmaya hazır olması için tersine doğru bükülmekte ve kirişi takılmaktadır. Bu hâldeki yaylar, "kurulmuş yay" olarak adlandırılmaktadır. Tersine bükülmemiş ve kirişi takılmamış olan yaylar ise "yasılmış yay" şeklinde isimlendirilmektedir. Bu iki farklı yay hâlinin niteleme sıfatlarının "kur-" ve "yas-" köklerine bakıldığında "kurman" ve "yasık" terimleriyle olan benzerlikleri dikkat çekmektedir. Kuşkusuz bu benzerlikler arasındaki ilişkiler dilbilimciler tarafından analiz edilmelidir. Bize göre bu iki terimin sahip olduğu kökler, iki ayrı ihtimali akla getirmektedir. Bu ihtimallerden ilki "kurman" adı verilen kılıfların kurulmuş yaylarda, "yasık" adı verilen kılıflar yasılmış yaylarda kullanılmış olmasıdır. Sonraki yıllarda ise iki terim özdeşleşerek eş anlamlı hâle gelmiş olabilir. Bir başka ihtimal ise farklı Türk topluluklarının kendine özgü askerî teçhizat ve silah kullanım usullerinin olmasıdır. Buna göre Karluk Türkleri askerî bir gelenek olarak "yasık" tipi yay kılıflarını tercih etmiş ve yaylarını da yasılmış hâlde taşımış olabilir. Öte yandan Oğuz ve Kıpçak Türkleri "kurman" tipi yay kılıflarını kullanmış ve bu kılıflar içerisinde kurulmuş yayları saklamış olabilirler. Ancak daha önce de ifade edildiği üzere bu iki terim arasındaki işlevsel ve anlamsal açıdan terminolojik bir ayrışmanın söz konusu olup olmadığı, etimolojik açıdan nasıl bir yorum yapılabileceği alanın uzmanları tarafından derinlemesine incelenmelidir.

2. Altay Bölgesi Türk Kağanlığı Dönemi Okçuluk İcrası

2.1. Askerî Okçuluk

Türk Kağanlığı dönemine dair askerî okçuluk bahislerinin ilki, Kül Tigin Yazıtı'nda geçmektedir. Yazıtın doğu yüzünün 33. satırında, Kül Tigin'in Yiğen Silig[29] Bey'in atıyla beraber düşman üzerine yaptığı saldırıda ok yağmuruna tutulduğu, yüzlerce okun atının zırhına ve vücuduna saplandığı, ancak hiçbir okun yüzüne isabet etmediği anlatılmaktadır. Bu ifadeyle birlikte yazıtlarda Türklerin ok atılması eylemi "urmak" fiilinin kullanıldığını göstermektedir (Orkun, 2011, s. 45; Tekin, 2014, s. 32, 33; Aydın, 2021, s. 62). Doğu yüzünün 36. satırındaki bir diğer bahiste ise Kül Tigin'in Bayırkulara karşı yapılan seferde at sürerek bir düşman erini okuyla, iki eri ise mızrağı ile öldürdüğünü anlatmaktadır. Bu satırda da okun atılması fiilinin karşılığı olarak "ok urmak" ifadesinin kullanıldığı görülmektedir (Orkun, 2011, s. 46; Tekin, 2014, s. 34, 35; Aydın, 2021, s. 63). Bu bahis, Kül Tigin Yazıtı'nda Kül Tigin'in Bayırkulara karşı atlı okçuluk icrasını gerçekleştirdiğine dair ilk Türkçe kanıt olması bakımından oldukça önemlidir. Dahası, yine bu veri, Türk Kağanlığı ordusundaki askerlerin süvari savaşı sırasında ok-yay ve mızrak taşıyıp kullandıklarının açık bir kanıtıdır.

Öz kaynaklar olarak isimlendirdiğimiz Türkçe yazıtlarda askerî okçuluğa dair daha ayrıntılı verilerin olmaması dikkat çekicidir. Diğer taraftan dış (yabancı) kaynaklar olarak adlandırabileceğimiz komşu kavimlere ait yazılı belgelerde dönemin Türklerinin askerî açıdan okçuluğu nasıl icra ettiklerine dair daha ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Bunlardan biri Chou hanedanı sonrasındaki devirlerine ait kaynaklardan biri olan ve Sui hanedanı yıllıkları olarak bilenen Sui shu (Sui Tarihi) bünyesinde görülebilir. Eser içerisinde Türklerin kullandığı silahlara dair cümleler kaydedilmiştir. Bu kayıt, Türklerin zırhlı yelekler giydiği, uzun süvari mızrakları ve kılıçlara sahip oldukları, bunun yanında boynuzla süslü yaylarıyla ustaca ok attıklarını aktarmaktadır:

[29] Erhan Aydın tarafından Yegen Silig olarak okunmuştur. (Aydın, Orhon Yazıtları, 2021, s. 62)

> "T'u-küe'lerin boynuzla süslü yayları (küe-kung), okları, zırhlı yelekleri, uzun süvari mızrakları ve kılıçları vardı. Atıcılık ve binicilikte ustaydılar. Vahşi ve kabaydılar. Yazıları yoktu, sözleşmelerini bir tahta parçasının üzerine, küçük bir tahtayla kakarak ifade ederlerdi. Dolunay olmasını beklerler, sonra da yağmaya, talana çıkarlardı." (Mau-tsai, 2011, s. 63)

Boynuzla süslü yay ifadesi, teçhizat bölümü altındaki yay kısmında değerlendirilmiştir. Değerlendirmemizde de görüleceği üzere bu ifade Çin vakanüvislerinin bir yazım geleneğidir. Diğer taraftan, yine yay kısmında da aktarıldığı üzere Altay bölgesi Türklerinin yapısal olarak kemik/boynuz kaplamalarıyla desteklenen yaylar tercih ettikleri görülmektedir. Bu bilgiden hareketle ilgili kayıt, Türklerin askerî harekâtlarında yay bölümünde ayrıntılı olarak ele aldığımız yaylarla teçhiz edildikleri şeklinde yorumlanabilir. Dahası bu bahis, dönemin Türk askerî yaylarının yapısal mimarisinin kemik/boynuz kaplamalarıyla desteklendiklerine dair tek veridir.

Yine Sui Shu'da Türklerin Sui hanedanına karşı yaptığı bir saldırının bahsi yer almaktadır. Bu bahiste Çin İmparatoru'nun tahta geçer geçmez Türk Kağanlığı'na karşı aşağılayıcı davranışlarda bulunduğu, ardından çıkan isyanla birlikte She-t'u (Şa-po-lüe) Kağan'ın 400 bin okçusuyla saldırıya geçtiği anlatılmaktadır:

> "… Şa-po-lüe'nin karısı, Yüv'ün (eski Kuzey Çov) imparatorluk sülalesinin kızıydı, adı Prenses Ts'ien-kin'di (Bin altın). Soyu yok olduğu ve atalarına artık hiç kurban sunamadığı için çok mutsuzdu. Bu yüzden de Sui'lere karşı sürekli intikam duygularıyla doluydu. Gece gündüz demeden Şa-po-lüe'yi ikna etmeye uğraştı, sonunda Şa-po-lüe 400 bin okçudan müteşekkil askeri gücünü toplayarak, Çin topraklarına saldırdı." (Mau-tsai, 2011, s. 66-67)

Kaynakta geçen 400 bin okçudan müteşekkil orduya dair bilgi, iki açıdan dikkat çekicidir. Bu bahisten hareketle, Türk Kağanlığı ordusunun ekseriyetinin okçulardan oluştuğu; daha doğru bir ifadeyle, Türk Kağanlığı askerlerinin büyük çoğunluğunun mızrakla beraber ok-yay ile teçhiz oldukları söylenebilir. Soru işareti yaratan aslî mesele ise okçu sayısına dair veridir. Oldukça yüksek olan bu sayının tetkik edilmesi elzemdir.

Daha önce "Hsiung-nu Askerî Teşkilatlanması Üzerine Görüşler" başlıklı çalışmamızda da ifade ettiğimiz üzere kaynaklardaki ordu mevcudiyetlerine dair bilgilerin tetkik edilmesi için İbn Haldun'un ifadeleri ilham vericidir (Çoban, 2017) . İbn

Haldun'a göre kaynakta geçen ordu mevcudiyeti, gözün görebileceği mesafenin çok üzerinde olmamalıdır. Aksi hâlde, idare edilmesi imkânsızlaşır. (İbn Haldun, 2016, s. 166) Buradan hareketle ordunun başındaki komutanın görüş alanı hesaplanmalı, görüş alanı ile mevcudiyet bilgisi tutarlı olmalıdır. Bu amaca yönelik olarak komutanın görüş alanını tespitinde $\sqrt{(R-h)^2-R^2}$ formülü kullanılabilir (How far away is the horizon?, 2023). Görüş alanını etkileyecek engelin olmadığı optimum koşullardaki azamî görüş alanını tespit etmek için yeterli olacak bu formülde komutanın gözlerinin yerden yüksekliği 2,5 metre olarak varsayıldığında ordusunu yöneten komutan için görüş mesafesi;

$$= \sqrt{(R+h)^2-R^2}$$

$$= \sqrt{(6371+0{,}0025)^2-6371^2}$$

$$= \sqrt{40589672{,}85500625-40589641}$$

$= \sqrt{31{,}85} = 5{,}64\ km$ değerine ulaşılır.

Bu hesaptan hareketle komutanın azamî görüş alanı 50 km^2 civarı olacaktır. Ortalama ölçülere sahip bir bozkır atına binen süvarinin asgarî 2 m^2 yer kapladığını varsayar (Boyd & Houpt, 1994), düşman ordusunun konumlanması ve arazinin paylaşımını da göz önünde bulundurursak süvarilerden müteşekkil bir ordu mevcudiyetinin 15 bini geçemeyeceğini söyleyebiliriz (Çoban, 2017). Öyleyse, kaynakta geçen 400 bin okçu verisinin doğru olmadığı söylenebilir.

Sui Shu'daki bir diğer bahiste, T'ie-lê adlı Türk topluluğuna ait bilgiler yer almaktadır. Bu kavimle ilgili bilgiler arasında T'ie-lê'lerin de at binme ve ok atma konusunda ustalığına atıfta bulunulmuştur:

> "Boyları farklı isimlere sahip olsalar da, hepsi aynı şekilde T'ie-lê olarak anılıyordu. (Ortak) bir hükümdarları yoktu ve bazıları Doğu T'u-küe'lere bazı Batı Türklere bağlılığını bildirmişti! Sabit bir ikametgâhları yoktu; su ve otlak arayarak dolaşıyorlardı. Karakter olarak yabani ve acımasızdılar. **At binme ve ok atma konusunda ustaydılar**. Bunun dışında çok açgözlüydüler ve geçimlerini yağmayla, soygunla sağlıyorlardı. Batı sınırında yaşayanlar bitki yetiştirmekle çok uğraşıyorlardı ve çok sayıda sığıra ve koyuna, ama çok az ata sahiptiler." (Mau-tsai, 2011, s. 172)

Wen Ta-ya tarafından yazılan *Ta-t'ang ç'uang-ye k'i-kü-çu* isimli eser, Türklerin askerî gücünün kaynağının atlı okçuluk olduğunu, harekâtlarda belirli bir düzen dahilinde hareket etmediklerini; lojistik ve iaşe gibi en temel askerî kaidelerin dahi plansız şekilde gerçekleştirildiğini aktarmaktadır:

> "**T'u-küe'lerin gücü yalnızca ata binme ve ok atmadan oluşuyor**; avantajlı bir durum gördüklerinde hücum ediyorlar; bir tehlike sezdiklerinde hemen geri çekiliyorlar; fırtına ve yıldırım gibi uğultuyla uzaklaşıyorlar ve düzenli bir savaş nizamı nedir (bilmiyorlar). **Ok ve yay onların pençeleri ve dişleri, zırhlar ve miğferler onların günlük giysileri**. Birlikleri sıra ve takım halinde yürümüyor ve belli bir yerde konaklamıyorlar; nerede su ve ot bulurlarsa orada dinleniyorlar, koyunları ve atları onların savaş erzakı. Galip geldiklerinde yalnızca hazine arıyorlar ve yenildiklerinde hiçbir şekilde utanmıyorlar. Gece gündüz nöbetçi dikme ve devriye dolaştırma zahmetine girmiyorlar, mevzi oluşturmak ve erzak hazırlamak için hiçbir çaba harcamıyorlar." (Mau-tsai, 2011, s. 174)

Chiu T'ang-shu isimli eserde de Türklerin ok kullanımına dair bir veri yer almaktadır. Kaynakta, T'u-li Kağan'ın erkek kardeşi olan Chieh-she-shuai[30] 639 yılında beraberindeki 40 askeriyle Çin İmparatorunun ordugâhına sokulmuş ve onlarca saray muhafızını oklarıyla öldürmüşlerdir. Bu bahis, Türklerin baskın tarzı harekâtları gerçekleştirdiğini ve gizlilik gerektiren bu gibi harekâtlarda ok ve yayı kullandıklarını göstermektedir:

> "**18.** T'u-li Kağanın biraderi Chieh-she-shuai, *Chen-kuan* saltanat devresinin ilk yıllarında, yâni, 627'lerde, huzura çıkmış ve saray muhafızları sanggünü olarak atanmıştı. **19.** 13. yılda (639) İmparator Ch'ang-an'daki, saraydan çıkıp Chiu-che'eng Sarayına doğru yola koyulduğunda, o, yâni, Chieh-she-shuai, kendi *bölüğünden* 40 kişi ile anlaştı; bunlar, Ho-lo-ku'yu koruma altına alıp geceleyin İmparatorun ordugâhına sokuldular; tam dört sıra kalın perde-duvarı aştılar; yaylarını gererek rastgele ok atmağa başladılar ve böylece, onlarca saray muhafızını öldürdüler." (Togan, Kara, & Baysal, 2017, s. 25; Mau-tsai, 2011, s. 198, 283)

Yine *Chiu T'ang-shu*'nun 194.a bölümünde Türklere tabi olan halkların nüfusu ile ilgili bir bilgi yer almaktadır. Bu bilgiye göre Çinli vakanüvisler 605-617 arasında

[30] Türk edebiyatında Sabahattin Ali'nin kaleme aldığı *Esir* isimli piyesin ve Hüseyin Nihal Atsız'ın yazdığı *Bozkurtların Ölümü* adlı romanın karakterlerinden biri olan Kür Şad, *Chiu T'ang-shu*'da geçen Chieh-she-shuai isimli gerçek kişiden esinlenilerek yaratılmıştır.

Türk Kağanlığı'na tabi olan askerleri "yay çekenler" olarak adlandırmış ve ilgili bahsi "Türk ülkesindeki yay çekenlerin yâni, askerlerin sayısı bir milyonu aşıyordu." cümlesiyle kayıt altına almışlardır (Togan, Kara, & Baysal, 2017, s. 3; Mau-tsai, 2011, s. 177, 255). Yukarıda ayrıntılı olarak analiz ettiğimiz üzere abartılı olduğunu düşündüğümüz bu istatistik sayısal veride yapabileceğimiz en büyük çıkarım Çinlilerin Türk askerlerini okçu olarak tanımlamalarıdır.

Yine *Chiu T'ang-shu*'da T'ie-lê'lerin boylarından Sie-yen-t'o isimli Türk topluluğuna dair bilgiler yer almaktadır. Bu bahislerden birinde Sie-yen-t'o'ların muharebe sırasında T'ang ordusunu ok yağmuru, yani yaylım atışıyla vurduklarını ifade etmektedir:

> "T'u-küe'lerin (imparatorluk birliklerinin saflarında savaşan) askerleri onların karşısına ilk çıkanlar oldu, fakat hemen geri çekildiler. (Sie-)yen-t'olar zaferlerinden yararlanarak onları takip etti. (Li) Tsi'nin askerleri (Sie-yen-t'o'lara) bir karşı saldırıda bulundu, ama (Sie-)yen-t'o'lar on binlerce oku bir defada atarak bizim T'angların savaş atlarını yaraladı." (Mau-tsai, 2011, s. 476)

Çinli vakanüvislerin bir diğer Çin kaynağı olan *Hsin T'ang-shu*'da eklediği özgün bahislerden biri, yağmur sonrasında Türklerin yay ve oklarının formlarının bozulduğuna dair olan kayıttır. Bu bahse göre Türk Kağanlığı'nın sınırlarda yaptığı akınları durdurmak adına sefere çıkmak için görüşmeler yapan Çin kuvvetleri, onlara katılacak olan kavimlerin ayrılmaları sebebiyle planlarından vazgeçmişlerdir. Bu sırada yoğun şekilde yağan yağmur, Türklerin sahip olduğu yay ve okların tümünün formlarını kaybetmesine sebep olmuş, dolayısıyla Türk Kağanlığı'nın ordusu Çin sınırından kendi topraklarına dönmek zorunda kalmıştır. Buradan hareketle Türkler tarafından sürdürülen askerî harekâtlarda okçuluk teçhizatının çok önem arz ettiğini, seferlerin bu kapsamda düzenlenmesinin kuvvetli bir ihtimal olduğunu söyleyebiliriz:

> "… Ts'in prensi şöyle dedi: 'Eskiden beri barbarlar Çin için endişe kaynağı, ama Çolarda ya Hanlarda (başkentin) taşınmasıyla ilgili bir şey duymadım. Bana birkaç yıl zaman verirsen, kağanı yakalayıp (majestelerinize) getireceğim!' Bunun üzerine imparator planından vazgeçti. Hie-li zaten barışçıl olmuştu. **Tam o sıralarda o kadar yoğun yağmur yağdı ki, (T'u-küe'lerin) yayları ve oklarının tümü yamuldu ve kullanılamaz oldu**. Bunun üzerine (mevzilerini) terk edip geri döndüler." (Mau-tsai, 2011, s. 265)

2.2. Sportif Okçuluk

Altay bölgesi Türk Kağanlığı ile ilişkili metinlere bakıldığında okçuluğun sadece askerî bir faaliyetin dışında sportif bir etkinlik olarak da icra edildiği görülmektedir. Bu kapsamdaki kayıtlardan ilki *Ç'ang-sun Şeng'in Biyografisi* başlıklı kaynakta geçmektedir. Kaynağa göre Çinli bir diplomat olan Ç'ang-sun Şeng, bir süreliğine Türk Kağanlığı'nın hanedan üyeleriyle yaşayarak Türkler arasında saygınlık kazanmış, hatta Çin İmparatoru'nun Jan-Kan'ı Kağan olarak ilan etmesine vesile olarak Çin'e sığınan Türk gruplarının kabul edilmelerine yardımcı olmuştur (Mau-tsai, 2011, s. 141-143). Bu süreç sonrasında Çin İmparatoru, sarayında Jan-kan Kağan onuruna bir ok atma şenliği düzenlemiş ve bu şenlikte 12 usta okçu yarışmıştır. İki gruba ayrılan okçuları gören Jan-kan (K'i-jen) Kağan, Çin imparatoruna ok atma yarışında Ç'ang-sun Şeng'in ekibinde yer almak istediğini ifade etmiştir. İmparator da bunu kabul etmiş, Ç'ang-sun Şeng'in attığı her ok hedefi vurmuş ve yarışı Jan-Kan Kağan kazanmıştır. Çin imparatoru, yarışmadan sonra gökyüzünde gördükleri karga sürüsüne ok atmalarını istemiş, Ç'ang-sun Şeng da bu emirle on ok atmış ve on kargayı vurarak hediyeler kazanmıştır:

> "İmparator, hemen ardından Jan-kan'ı, İ-li-mi-tou-k'i-jen Kağan tayin ederek, onuruna Wu-an-tien Sarayında **bir ok atma şenliği** düzenledi. Şenliğe **12 usta okçu** seçildi ve iki gruba ayrıldı. K'i-jen (= K'i-min) Kağan şöyle dedi: 'Tebanız olan ben, elçi Ç'ang-sun Şeng aracılığıyla, Siz Majestelerini tanıdım, bu nedenle **bugünkü ok atma yarışında onun tarafında olmak istiyorum!**' İmparator bunu kabul etti. (Ç'ang-sun) **Şeng'e ok ve yayını verdiler**; okunu her attığında hedefe isabet etti, sonunda K'i-jen'nin grubu yarışı kazandı.
>
> Tam o sırada havada bir karga sürüsü görüldü. İmparator (Ç'ang-sun) Şeng'e şöyle dedi: 'Onlar **Tatar oklarına pek aşinadırlar**, birkaç tane atın!' **Şeng, on ok attı; her isabetinde bir okla bir karga yere çakıldı**. Aynı gün bütün memurlar bir sürü hediye aldı, ama en çoğunu Şeng aldı." (Mau-tsai, 2011, s. 143)

Farklı bir Çin kaynağı olan Ho-jo Pi Biyografisi'nde yine sportif okçulukla ilgili bir anlatı yer almaktadır. Anlatıya göre 607 yılı civarında bir Türk İmparatorluk sarayına gitmiş, Sui İmparatoru Kao-tsu da onun için bir ok atma şöleni düzenlemiştir. Bu şölen sırasında Türk ilk atışta hedefi vurmuştur. Türk okçunun bu atışından çok etkilenen

İmparator, kendi maiyetinde yer alan (Ho-jo) isimli kişiden başka kimsenin böyle atış yapamayacağını söylemiş ve (Ho-jo) Pi'nin aynı hedefe ok atmasını istemiştir. Bunun üzerine Pi isimli okçu da ilk atışta başarılı olmuş ve hedef tahtasını delmiştir. Pi'nin başarılı olduğunu gören İmparator da böyle bir okçuya sahip olduğu için mutluluğunu belirtmiştir:

> "Bir tarihlerde bir T'u-küe tesadüfen kraliyet sarayının huzuruna çıktığında, Sui'lerin imparatoru Kao-tsu onun onuruna **bir ok atma şöleni** düzenledi. **T'u-küe ilk çektiği okla hedefi vurdu.** İmparator bunun üzerine **ok atmada T'u-küe'yü (Ho-jo) Pi'den başkasının geçemeyeceğini söyledi.** Ve (Ho-jo) Pi'ye okunu atmasını emretti. Ho-jo Pi imparatorun önünde birkaç kez eğilerek dua etti ve şöyle dedi: 'Şayet sadık ve yararlı bir tebanız isem, dilerim, ilk vuruşta hedefe isabet edeyim.' İlk okunu fırlattığında, hedef tahtası delindi. İmparator buna son derece sevindi ve T'u-küe'ye dönerek, 'Bu adam bana gökyüzünün hediyesidir' dedi." (Mau-tsai, 2011, s. 110)

Türkler ile Çinliler arasındaki bahislerde dikkat çeken bir diğer husus, iki kavim arasındaki bağların tesisinde okçuluğun büyük önem arz ettiğidir. Türk Kağanlığı'nın hanedan üyeleri ve soylu kesimi, hem kendi topraklarına diplomatik bağlar kurmak adına gelen Çin heyetleriyle hem de Çin sarayına gönderdikleri kendi heyetlerinde okçuluk yetkinliğini ilişkilerin merkezinde tutmuştur. Çinli vakanüvislerin kayıtlarına göre Türk topraklarına giden Çin heyetinde yer alan iyi bir okçu, başta Kağan olmak üzere tüm hanedan tarafından sevilmiş ve kabul edilmiştir, soylulara ok atma dersi dahi vermiştir (Mau-tsai, 2011, s. 133-134). Türklerin bu ilgisi ve görece zaafının da Çinliler tarafından fark edildiği görülmektedir. Zira Çin sarayına yapılan ziyaretlerde sıklıkla okçuluk müsabakaları yapıldığı, heyetlerle birlikte avlara çıkıldığı farklı bahislerde anlatılmıştır (Mau-tsai, 2011, s. 110, 143). Öyle ki bu durum, Çinli devlet adamlarının Çin İmparatoru'nu eleştirmesine dahi sebep olmuştur. Kayıtlar, Çin İmparatoru'nun Türklerden bir grubu maiyetine aldığını ve bunlara at binme ile ok atma izinlerinin verildiğini aktarmaktadır. Bu durumun İmparator'un hayatını riske attığını düşünen Çin devlet adamı, İmparator'a açık bir mektup yazmış ve mevcut durumu zayıflık olarak addetmiştir (Togan, Kara, & Baysal, 2017, s. 58-59; Mau-tsai, 2011, s. 248-249). Bu bakımdan düşünüldüğünde okçuluğun her iki kavim açısından da diplomatik ilişkilerin

ilerlemesinde, gelişmesinde ve kırılmasında önemli bir araç olarak kullanıldığı iddia edilebilir.

2.3. Avcılık Amaçlı Okçuluk

Çinli vakanüvisler tarafından kaydedilmiş yıllık ve biyografilerde Türk Kağanlığı dönemi avcılığında okçuluk icralarına dair bahislere de yer verilmiştir. Bunlardan biri olan *Ç'ang-sun Şeng'in Biyografisi* içerisinde ok atıcılığı ile ünlü Ç'ang-sun'un Türk Kağanlığı'na gittiğinde yaşanan bir hadisedir. Kayda göre, dönemin Kağanı olan She-t'u, okçuluk yeteneği sebebiyle Ç'ang-sun'u yakınında tutmuş ve onunla ava gitmiştir. Bu avlardan biri sırasında et parçası için havada birbirleriyle mücadele eden iki kartal gören She-t'u Kağan kartalları göstererek Ç'ang-sun Şeng'in eline iki ok vermiş ve onları vurmasını istemiştir. Bunun üzerine Ç'ang-sun Şeng tek bir okla iki kartalı birlikte vurmuştur. Okçunun yetkinliğine çok mutlu olan Kağan beraberindekilere Ç'ang-sun Şeng ile dost olmalarını tavsiye etmiş; bunun üzerine Ç'ang-sun Şeng, She-t'u Kağan'ın yanında kaldığı sürece saygı görmüş ve hatta Kağan'ın yakınlarına okçuluk ve mızrak eğitimi dahi vermiştir:

> "Ç'ang-sun Şeng ok atmada ustaydı. … Böylece Ju-nan Dükü Yü-wen Şen-k'ing'i koruyan (Ç'ang-sun) Şeng, Prenses Ts'ien-kin'e T'u-küe'lerin sarayına kadar refakat etmek üzere görevlendirildi. T'u-küe'lere o tarihlerde topu topu on elçi gitmişti, fakat She-t'u bunların çoğuna nazik davranmamıştı. İçlerinden sadece (Ç'ang-sun'u) lütufkâr bir şekilde karşıladı. Onunla sık sık ava gidiyordu, yol sonuna kadar da onu yanında tuttu. Ava çıktıkları bir gün, bir et parçası için havada birbirleriyle didişen iki kartal gördüler. **Bunun üzerine kağan (Ç'ang-sun) Şeng'e iki ok vererek şöyle dedi**: 'Lütfen bu kuşları vurun!' **Şeng** [sheng] **yayını gererek, kanatlarını çırpa çırpa kendisine doğru uçan kuşlara doğrulttu, bir okla iki kartalı birden vurmayı başardı.** Şê't'u memnun olmuştu. Hemen oğullarını, erkek kardeşlerini ve sarayın diğer asillerini çağırarak, onlara Ç'ang-sun Şeng'le dost olmalarını emretti. O günden sonra herkes **Ç'ang-sun Şeng'i yakından tanıdılar ve kendisinden mızrak ve ok atmayı öğrendiler**." (Mau-tsai, 2011, s. 133-134)

Bu kayıt, dönemin Türklerinin avcılık amaçlı okçulukta gelişime açık olduklarını göstermektedir. Yine ilgili bahisten hareketle Türklerin okçulukta gelişebilmek adına Çinli bir okçudan ders aldıkları ve bunu tatbik ederek içselleştirme gayreti içinde oldukları ifade edilebilir. Dahası, bu kayıt Türklerin Çinlilerle okçuluk uygulamaları açısından kültürel bir alışverişin de söz konusu olduğunu göstermektedir. Buradan

hareketle, sadece kültürel değil, okçuluk teçhizatları açısından da etkileşimin gerçekleşmiş olabileceği düşünülebilir.

Bir diğer Çin kaynağı olan *Chiu T'ang-shu*'da geçen ve Bilge Kağan döneminde yaşanan bir hadisede, Türklerin okçuluklarına dair önemli bir ayrıntı dikkat çekmektedir. Kayıtlara göre Bilge Kağan yönetimindeki bazı topluluklar Türk Kağanlığı'na isyan ederek mülteci olmuş ve Sarı Irmak'ın güneyine geçmişlerdir. Mülteci kavimlerin kendi güvenliklerine risk teşkil ettiğine inanan sınır müfettişleri bu toplulukların ok ve yaylarına el koymuştur. Zamanla bu durumdan mustarip olan mülteci Türkler, ok ve yayları olmadığı için avlanamadıkları hususunda şikâyetlerini dile getirmiş ve silahlarına kavuşmuşlardır. Fakat sonrasında, A-hsi-lan ve Adiztay gibi bazı topluluklar Çinlilere başkaldırmış ve mağlup etmişlerdir. Elde ettikleri zafer sonrasında Bilge Kağan'a katılan bu topluluklara ait bahis, Çinli vakanüvisler tarafından şöyle kaydedilmiştir:

> "**11.** Aniden, mülteci hanelerden A-hsi-lan ve Adiztay gibi reisler, tekrar Sarı Irmağın büklümünde isyan edip, Bilge Kağana katıldılar. **12.** Evvelce mülteci haneler, güneye *ch'an-yü* idaresine gelirlerdi; sol muhafız ulu sanggünü, Ch'an-yü Askerî Vali yardımcısı Chang Chih-yün, onların bütün teçhizatlarını ele geçirip, kendilerinin Sarı Irmağın güneyine geçmelerini emretmiş olduğu için, sınır ötesi kavimler öfkelenmişti. **13.** Denetleme kurumu müfettişi Chiang Hui sınır müfettişi olarak gelmişti. Buradaki sınır ötesi kavimler, **ok ve yayımız olmadığı için avlanamıyoruz**, diye şikâyet etmişlerdi. Chiang Hui, onların **bütün ok ve yaylarını geri verdirdi**; böylece, düşmana karşı direnecek silahları olmuş oldu. **[5174] 1.** Hazırlıksız yakalanan Chang Chih-yün, mülteci hanelerle Karakaya Tepesi'nde çatışmaya girmiş ve onlar tarafından yenilgiye uğratılmıştı." (Togan, Kara, & Baysal, 2017, s. 52; Mau-tsai, 2011, s. 240, 311)

Çinli vakanüvisler tarafından kayıt altına alınan bir diğer konu da Türk Kağanlığı'ndan Çin sarayına gelen diplomatik heyetlere dair bahislerdir. Bu bahislerden birinde Elteber'in önderlik ettiği Türk Kağanlığı maiyetinin, diğer kavimlerin ileri gelenleriyle beraber Çin İmparatoru'nu ziyareti anlatılmıştır. Ziyareti sırasında Çin İmparatorluğu tarafından kendilerine ok ve yay verilen bu grup, İmparator'un okçuluk maharetine şahit olmuştur. İmparator, tek bir ok ile kaçan tavşanı vurmuştur. Bunun üzerine Elteber Çin İmparatoru'na övgü dolu sözler söylemiş, kendisinin askerî dehasının büyüklüğü karşısında şaşkınlığını ifade etmiştir. Bu sözlerden çok etkilenen Çin

İmparatoru ise o günden itibaren Türk Kağanlığı maiyetinin beraberinde ata binmelerine ve ok atmalarına izin vermiştir. *Chiu T'ang-shu*'da bu olay şöyle kaydedilmiştir:

> "**4.** Hsüan-tsung başkentten çıkıp Chia-hui-tun'a gelince, Elteber'i ve her türlü sınır ötesi kavimlerin bütün ileri gelenlerinin maiyyet erkânı içinde yer almalarını sağlayarak, onlara **ok ve yay verdirtti**. **5.** Orada bir tavşan asb-i şahanenin önüne çıkıverdi. İmparator yayını gerip, yana dönerek ok attı ve bir kerede tavşanı vurdu. **6.** Eltabar, bunun üzerine attan inip, tavşanı iki eliyle İmparatora uzatıp coşkuyla raksetti ve dedi ki: 'Bir kutsal kişi olan Zat-ı Şahanelerinin olağanüstü askerî dehasının üstüne yoktur. Eğer böyle bir maharet gökte varsa, ben bundan habersizim. Ama, insanlar arasında muhakkak ki yok. **7.** Bunun üzerine İmparator ona: 'Karnınız aç mı?' diye sordu. O da şöyle yanıt verdi: 'Zat-ı Şahanelerinin bu türlü maharetlerini görünce, on gün yemek yemesem de karnım tok kalır." **8.** Bundan sonra İmparator, Türklerin her zaman maiyyet erkânı içinde yer almalarına, **ata binmelerine ve ok atmalarına izin verdi**." (Togan, Kara, & Baysal, 2017, s. 57-58; Mau-tsai, 2011, s. 247, 316)

Çin İmparatoru'nun Türklere bu izni vermesi üzerine Vakanüvis Lü Hsiang ise kuzeyli halklara güvenilmemesi gerektiğini söylemiş; Türkleri vahşi hayvanlara benzeterek at üzerinde ok ve yaylarıyla beraber İmparator'un yanında bulunmalarının çok büyük tehlike arz ettiğini, onu küçük düşüreceklerini ifade etmiştir. Bu bahsi kayıt altına alan Çinli vakanüvisler ise Lü Hsiang'ın söylediklerini şöyle aktarmışlardır:

> "**9.** Kulunuz işitmişti ki, bir baykuş haykırmasa da, kutlu bir kuş, yâni, zümrüd-ü anka haline gelemezmiş; yırtıcı bir kaplan ne kadar sessiz sedasız yatsa da, yine de merhamet gösteremezmiş; o, ne de olsa eninde sonunda vahşi bir hayvandır. Bu hayvanlar habis tabiatlı oldukları, kötü niyetli işler yaptıkları ve uzun zamandır bu huylara sahip oldukları için, bu özellikler onların vazgeçilmez bir yönüdür. **10.** Şimdiki Türkler, işte tam bu cinstendirler. Zat-ı Şahaneleri hükümdar kişiliğiyle, bu tür haydutlara rahatlıkla nasıl tahammül edebiliyor? … Onlar, Zat-ı Şahanelerinin yaklaşılmaz kutsallığı karşısında dehşete düşüyor ve Zat-ı Şahanelerinin şan ve şerefi altında ihsanlara boğuluyorlar; bizim güç ve kudretimizden dolayı, eşiğinize yüz sürmekten başka bir şey yapamazlardı zaten. Onun için de şimdi ayaklarınıza kapanıp, kendilerinin sizin tebaanız olduklarını ilân ediyorlar ve hemencecik elçilerini sarayımıza koşuşturuyorlar. … **13.** Onun için de, Zat- Şahanelerini defalarca fermanlar sâdır ederek, onların Zat-ı Şahanelerinin maiyeti içinde gezik durmalarına izin vermekte; çatışmalara son verme çağırısına uyan bu kişiler de, dört bir tarafa

> akseden nur yüzünüzün güzelliğini hayranlıkla temaşa ederek, Zat-ı Şahanelerinin *kut*'lu becerilerinin yüzlerce tezahürüne şahit olmaktadırlar. Zat-ı Şahanelerinin bütün bu inayetlerinin gerçekten fevkine varılamaz. **14.** Şimdi, onlara geniş çaplı hareket serbestisi ihsan edilmesiyle, onların **atlarını istedikleri yere koşuşturmaları, yay çekip ok atmaları**, huzurunuzda yarışlara katılmaları ve avı ele geçirmeden dolayı duyduğunuz coşkuyu paylaşmaları, Zat-ı Şahanelerini küçük düşürücü ve haddini aşan hususlar olup, bendenizin onaylamaya cesaret edemeyeceği işlerdir." (Togan, Kara, & Baysal, 2017, s. 58-59; Mau-tsai, 2011, s. 248-249)

Avcılık kapsamında ele alabileceğimiz bir diğer önemli unsur ise Kudȳrgē bölgesinden elde edilmiş ahşap temrenlerdir. Avcılık amaçlı kullanılmış olabileceği düşünülen bu temrenler, Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemi okçuluk buluntuları arasında benzersiz örneklerdendir. "Ok" bölümünde de anlatıldığı üzere su kaynaklarına yakın bölgelerde yaşayan pek çok topluluk balıkçılık yapmaktadır. Altay bölgesi de sahip olduğu zengin akarsu ve gölleriyle bu coğrafî kapsam içerisinde değerlendirilebilir. Etnolog Kustaa Vilkuna, bir Ugor topluluğu olan Hantılardaki benzer formdaki ahşap temrenlerden bahsetmektedir. Ulunların ucuna takılan ahşap temrenlerin su kaynakları üzerindeki balıkçıl kuşları avladığını düşünen Vilkuna, ahşap temrenlerin sahip oldukları form sayesinde su yüzeyine çarptıktan sonra sektiklerini, böylece yüzeydeki balıkçıllara doğru düz bir formda ilerleyebildiklerini düşünmüştür (Vilkuna, 1950). Benzer şekilde Adrianov da ahşap temrenlerin balıkçılık amaçlı kullanılmış olduğunu düşünmüş ve çalışmasında bu hususu dile getirmiştir (Adrianov, 1888). Adrianov ve Vilkuna'nın bu teorisini deneysel arkeoloji ile test eden Sami Maaranen, bahsi geçen ahşap temrenlere sahip okların su yüzeyinde sektiğini göstermiş ve bu testleri video olarak yayımlamıştır.[31] Her ne kadar Kudȳrgē bölgesinden elde edilmiş ahşap temrenler ile Hantılara ait temrenlerin formları farklılıklar arz etse de Adrianov ve Vilkuna'nın dile getirdiği bu ihtimal göz önünde bulundurulmalı ve dönemin Türklerinin kuvvetle muhtemel ahşap temrenleri, balıkçıl kuşları ve balıkları avlamak adına kullanmış olabilecekleri üzerinde düşünülmelidir.

[31] Sami Maaranen'in bahsi geçen ahşap temrenlerin üretimini ve kullanımı anlattığı videoya bu bağlantıdan ulaşabilirsiniz. https://youtu.be/Owy6sAPusoc

3. Sonuç

Çalışmamız boyunca Türk runik harfli 26 öz kaynak değerlendirilmiştir. Bu taramada 5 adet okçuluk terimi tespit edilmiş ve anlamları aşağıdaki listede verilmiştir:

Terim adı	**Anlam(lar)ı**
ok	Genellikle ahşap kullanılarak silindir formlu bir çubuğun (ulun) ucuna takılan daha sert bir materyal takılması ile imal edilen, yay adı verilen basit makineden atılarak sahip olduğu enerjiyi atıldığı yüzeye aktararak nüfuz ederek delebilen bir çeşit mühimmat.
yosuk / yasık	Yay adı verilen basit makinenin kurulmuş (atış yapmaya hazır) yahut kurulmamış hâlde saklanması amacıyla deriden, kumaştan, ağaç kabuğundan ya da çeşitli metallerden imal edilebilen bir çeşit çanta.
yasıç	DLT'te yassı olduğu aktarılan ancak formunun ayrıntılarına dair herhangi bir bilginin yer almadığı temren (ok ucu) tipi.
keş	Okların taşınması için kullanılan bir çeşit çanta, okluk, tirkeş. Üretiminde çoğunlukla huş ağacı çıtaların ve huş ağacı kabuğunun kullanıldığı, kapaklı ya da kapaksız şekilde üretilen silindirik formlu ok çantası.
ya/yay	Genelde ahşap, boynuz gibi esneyebilen uzun bir çubuğun iki ucundan daha kısa bir ip ile bağlanması neticesinde kavuşan fırlatma aracının adıdır. Yayların aslî amacı, ipin çekilmesi sırasında yapıldığı malzemenin bünyesinde mümkün olduğunca potansiyel enerjiyi depolamak ve bırakıldığında bağlı ip vasıtasıyla enerjisini atılacak mühimmata aktarmaktır.

Bu terimlerin dışında dış kaynak olarak isimlendirdiğimiz 9 kronik (yıllık) muhtevasında yer alan Türk Kağanlığı ile ilişkili okçuluk bahisleri derlenmiştir. İlgili kayıtlarda, dönemin Türklerinin silah olarak ok ve yay tercihleri; temrenleri mühür olarak kullanmış oldukları; yay yapımında hangi çeşit tutkal imal ettikleri; oklarına yelek olarak hangi hayvanın tüylerini taktıkları ve bu oklarla hangi hayvanları avladıkları; kaç okçu asker çıkarabildikleri; Çin sarayında misafir edildiklerinde katıldıkları ok müsabakasında elde ettikleri başarıları; Kağanlık merkezinde misafir ettikleri Çinli bir okçudan okçuluk dersi aldıkları gibi pek çok bilgi yer almaktadır. Bu bahisler, Çinli vakanüvislerin yahut bu kayıtların tutulmasını talep eden Çin bürokrasisinin Türk Kağanlığı'nın okçuluk yetkinliklerine ve bu yetkinliklerinin etkilerine karşı duyarlı oldukları, iki kültür arasında okçuluk özelinde kültürel bir alışverişin söz konusu olduğu izlenimini vermektedir.

Araştırmamızda Altay bölgesinde bulunan ve Türk Kağanlığı'yla ilişkilendirilen okçuluk teçhizatı buluntularının yer aldığı 54 kurgan ile 13 kült alanı değerlendirilmiştir. Yapılan değerlendirme neticesinde 275 temren, 2 bilzek, 17 ulun, 1 gez, 65 ıslık aparatı, 34 kulak kaplaması, 4 ahşap kulak, 77 kabza kaplaması, 2 ahşap kabza ve 10 keş buluntusu tespit edilmiştir. Her buluntu, yayımlanmış teknik çizimlerden hareketle ölçülmüş, tasniflenmiş ve tablolar oluşturulmuştur.

Buluntuların büyük çoğunluğunu oluşturan temrenlerin yaklaşık %93'ü (250 adet) demir, %3'ü ahşap (7 adet), %4'ü (8 adet) ise boynuz/kemikten imal edilmiştir. Tüm temrenlerin sadece %11'i (30 adet) hasar almadan günümüze dek ulaşabilmesine rağmen hasar almış temrenlerde dahi genel gövde formları, iğne uzunlukları ve yapısal özellikleri anlaşılabilmektedir. Bu şekilde tasnifleme sırasında temren gövdesinin yatay ve dikey kesitlerinin hangi formlarda olduğu tespit edilmiştir. Buna göre temrenlerin yatay kesiti altıgen, dörtgen, çam formlu, küt başlı dörtgen, kısa başlı dörtgen, yaprak ve mahmuzlu yaprak olmak üzere 7 tipte; dikey kesiti daire, kare, dörtgen, üçgen, iki kanatlı ve üç kanatlı olmak üzere 6 tipte üretildiği görülmüştür. Gövde ile iğne arasında bulunan ve iğne kısmının ulun içinde ilerlemesini engelleyen bilezik çıkıntısı sadece %8'inde (22 temren) kullanılmıştır. Sap kısımlarında ise çatal, iğne ve kovan olmak üzere 3 ayrı tip olduğu görülmüştür. Bunlar arasında iğne saplı temrenler %93 gibi yüksek bir orana sahiptir.

Temrenlerin ölçüleri, diğer buluntulara kıyasla daha ayrıntılı bir değerlendirmeyi gerektirmiştir. Yapılan ölçümlerde en uzun temrenin 192,6 mm olduğu görülmüştür. En kısa temren ölçüsü değerlendirmeye alınmamıştır. Çünkü bu temrenlerin büyük bir kısmı deforme olmuş ve bütünüyle günümüze ulaşamamıştır. Dolayısıyla ölçülen verilerin aldatıcı olabileceği düşünülmelidir. Aynı sebepten ötürü tüm temrenlerin ortalama uzunlukların hesaplanması da mümkün olmamıştır. Diğer taraftan bütün hâlde bulunan 30 temren değerlendirildiğinde ortalama uzunluğun 96,6 mm olduğu hesaplanmıştır. Ancak bu ortalamanın hesaplanmasında temrenin sap bölümündeki farklılıkların göz önünde bulundurulmadığı dikkatten kaçmamalıdır. Her sap tipi için ayrı bir değerlendirilme yapıldığında ve bütün hâlde bulunmuş iğne saplı temrenlerin önceki hesaplamaya dahil edilmeleri hâlinde, ortalamanın tesadüfî bir şekilde 96,6 mm; çatal saplı temrenlerin 57,5 mm; kovan saplı temrenlerin 86,4 mm uzunluğa sahip olduğu görülmüştür. İğne saplı temrenlerin iğne uzunlukları ise toplam uzunluklarının önemli kısmını oluşturmaktadır. Bütün hâlde günümüze ulaşmış olan temrenler arasında en uzun iğne 129,1 mm olarak tespit edilmiştir. Yine iğne ölçümleriyle ilgili dikkat çeken bir diğer husus, iğne çaplarının değişken olmasıdır. İğnenin en kalın olduğu kısımda yapılan ölçümler neticesinde iğne çapının azamî 9,4 mm'e kadar çıkabildiği, asgarî ise 3,6 mm'ye kadar düşebildiği görülmüştür.

Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı dönemi buluntuları arasında 2 adet bilzek (okçu yüzüğü / zihgir) bulunmuştur. Bu iki bilzeğin belli bir standartta ve aynı malzemeden üretilmiş olmaları dikkat çekicidir. Kemik yahut boynuz olduğu düşünülen bir materyalin kullanıldığı bilzekler, kalın bir yüzük formuna sahip olup dış çapları yaklaşık 34 mm, iç çapları 27 mm kadardır. Yükseklikleri ise ortalama 20 mm civarındadır.

Çalışmamız neticesinde tamamı Yustȳd-XII bölgesindeki 29 numaralı kurgandan elde edilmiş olan 17 adet ulun buluntusu değerlendirilmiştir. Bu ulunların huş ağacından yapılmış olduğu düşünülmektedir. Bütün hâlde hiçbir örneğin yer almadığı buluntulardan hareketle dönemin oklarının uzunluklarını öğrenmek mümkün olmamıştır. Zarar görmüş buluntular arasında en uzun örnek 371,4 mm civarındadır. Diğer taraftan ulunların çapları kesin bir şekilde görülebilmektedir. Bu kapsamda en kalın ulun çapı 11,3 mm; en dar ulun çapı olarak 5,7 mm olarak ölçülmüştür. Ortalama ulun çapı ise 8,2 mm civarındadır. 17

adet ulun buluntusunun 11'inde gez kısmının günümüze kalmış olması ise araştırmacılar için büyük bir şanstır. Büyük çoğunluğu tahrip olmuş olan gez buluntular arasında dikkat çekici olan bazı veriler bulunmaktadır. Bunlar arasında 3 adet gezde, *gez derinliği* olarak isimlendirdiğimiz, kirişin takıldığı oyuğun derinliği 7,7-10,5 mm arasında değişmektedir. Aynı gezlerde, *gez boğazı* olarak adlandırdığımız, kirişin girdiği oyuğun genişliğinin 9,9 ile 10,3 mm arasında olduğu görülmüştür. Buluntular arasında dikkat çekici olan bir diğer husus ise ulunların gez kısmına yakın bölgelerinde görülen sargılardır. Hangi malzemeden yapıldığı ilgili kaynaklarda geçmeyen bu sargıların hayvan tendonlarıyla yapılmış olması muhtemeldir. Çalışmamızda bu sargılar, *gez sargısı* olarak adlandırılmış olup en geniş olan gez sargısı 19,6 mm, en dar sargı 7,5 mm olarak tespit edilmiştir.

Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine ait okçuluk buluntuları arasında ıslık aparatlarının yoğun bir şekilde rastlanıldığı görülmektedir. Toplamda tespit edilen 65 adet buluntudan zarar görmeden günümüze dek ulaşan ıslık aparatı sayısı 46'dır. Yapılan çalışmalarda, ıslık aparatlarının kemik yahut boynuzdan üretilmiş olduğu aktarılmıştır. Günümüze zarar görmeden ulaşan 46 ıslık aparatının uzunluğu 52,2 mm ile 14,3 mm; çapları ise 37,4 mm ile 11 mm arasında değişmektedir. Büyük çoğunluğu 3 adet ıslık deliğe sahip olup 2 ve 1 ıslık delikli buluntulara da rastlanılmıştır. Islık deliklerinin çapları 4,8 mm ile 2 mm arasında değişmektedir.

Elde edilen buluntular arasında dikkat çekici bir diğer grup kulak kaplamalarıdır. Toplamda 34 adet kulak kaplamasının 22'si günümüze oldukça az hasar alarak ulaşabilmiştir. Tümü yanal kaplamadır. Hasarsız bu örneklere bakıldığında uzunlukların 230,5 mm ile 69,4 mm arasında değiştiği görülmektedir. Yine kirişin takıldığı *kertik ağzı* olarak isimlendirdiğimiz bölümdeki ölçüler 7,5 mm ile 3,8 mm arasında değişmektedir. Kulaklıkların kalınlığı ise oldukça değişken olup 4,4 ile 2 mm aralığında ölçülmüştür. Buluntulara ait teknik çizimlerin yayımlandığı bazı çalışmalarda kalınlık verisinin hesaplanmasına imkân verecek kesitler yer almamaktadır. Diğer taraftan kulak kaplamalarının sabitlendiği bölüm olan ahşap kulak buluntularının sayısı sadece 4 adettir. Yustȳd-XII bölgesindeki 29 numaralı kurgandan elde edilen bu 4 buluntunun tamamı hasarlıdır. Zarar görmüş olan buluntular üzerinde yapılan ölçümlerde uzunluklarının 208,5-119,4 mm arasında değişmekte olduğu görülmüştür.

Temren buluntularının ardından en fazla rastlanılan buluntu grubu kabza kaplamalarıdır. Bu kaplamalar, kulak kaplamalarında olduğu gibi kemik yahut boynuzdan imal edilmiş olup tarafımızdan sabitlendikleri kabza yüzüne binaen "yanal kabza kaplaması" ya da "ön kabza kaplaması" olarak isimlendirilmişlerdir. Toplamda tespit edilen 77 kabza kaplaması arasında hem uzunluk hem de genişlik açısından hasar görmemiş 28 örneğe rastlanılmıştır. Genişlik açısından hasar görmemiş örnek sayısı ise 73'tür. Hasarsız olarak tanımlayabileceğimiz 24 yanal kabza kaplaması değerlendirildiğinde uzunluğun 214-105,4 mm, genişliğin 33,8-21,5 mm arasında değiştiği görülmektedir. Diğer taraftan 4 adet ön kabza kaplamasında uzunluk değerleri 120,4-105,4; genişliği ise 14,4-10,2 aralığındadır. Kabza kaplamalarını yayımlayan pek çok araştırmacı, kulak kaplamalarında olduğu gibi kalınlık kesitlerine yer vermemiştir. Bütün hâlde günümüze ulaşan örnekler arasında sadece 9 buluntuya dair kalınlık kesitleri yayımlanmıştır. Yayımlanan örneklerde kalınlığın 5,5-2,6 mm arasında olduğu görülmüştür. Yine kulak bölümlerinde olduğu gibi sadece Yustȳd-XII, 29 numaralı kurganda 2 adet ahşap kabza parçasına rastlanılmıştır.

Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen kurganlardaki okçuluk teçhizatları arasında dikkat çeken örneklerden biri de huş ağacı kabuğundan yapılmış keş (ok çantası) buluntularıdır. Toplamda tespit ettiğimiz 10 buluntu arasında 4'ü az hasarlı olarak günümüze ulaşabilmiştir. Bu örneklere bakıldığında tamamının tavandan tabana doğru genişleyen eliptik bir silindir formda olduğu görülmektedir. Örneklerin uzunluğu 1206,9-711,1 mm arasında değişmektedir. Okların yerleştirildiği çanta kısmındaki ağızların eliptik formda olduğu anlaşılmaktadır. Bu elips ağzın anlaşılabildiği tek örnek Talduair-I bölgesindeki 6 numaralı kurgandan elde edilmiştir. İlgili buluntunun ağız genişliği 104,2 mm; taban genişliği ise 146,4 mm kadardır. Ancak tabanın kalınlığını gösterir kesitin çizimi yapılmamıştır. Taban kısmının her kesitinin görülebildiği tek örnek ise Barburgazȳ-I bölgesindeki 20 numaralı kurgandan çıkarılmıştır. Bu buluntu aynı zamanda günümüze az hasar alarak ulaşmış örnekler arasındaki en uzun ve en büyük örnektir. Bu örneğin taban genişliği 218-5, kalınlığı ise 44,9 mm kadardır.

Buluntu Kodu	Buluntu Yeri	Malzeme	Durum	Gövde Yatay Kesiti	Gövde Dikey Kesiti	Toplam Uzunluk	Gövde Uzunluğu	Gövde Genişliği	Sap Tipi	İğne Uzunluğu	İğne Çapı	Kovan Derinliği	Kovan Çapı
T.1	Ak-Kooby Kurganı	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	79	69.5	28.1	İğne	9.5	8.3	0	0
T.2	Ak-Kooby Kurganı	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	75.2	54.2	20.6	İğne	21	11.5	0	0
T.3	Ak-Kooby Kurganı	Demir	Tam	Altıgen	Üç Kanatlı	116	69.5	25.9	İğne	46.5	5.1	0	0
T.4	Ak-Kooby Kurganı	Demir	Tam	Altıgen	Üç Kanatlı	96.2	46.1	22.8	İğne	50.1	7.3	0	0
T.5	Ak-Kooby Kurganı	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	126.5	77.2	35.8	İğne	49.3	7.7	0	0
T.6	Ak-Kooby Kurganı	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	89.7	45.3	18	İğne	44.4	7.8	0	0
T.7	Ak-Kooby Kurganı	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	108.8	57.2	24.1	İğne	51.6	9	0	0
T.8	Ak-Kooby Kurganı	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	66.3	39.1	31.4	İğne	27.2	8.3	0	0
T.9	Balyk-Sook - I. 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	0	?	?	İğne	?	6.5	0	0
T.10	Barburgazy - I. 20 numaralı kurgan	Demir	Tam	Altıgen	Üç Kanatlı	157.4	61.8	29.9	İğne	95.6	7.4	0	0
T.11	Barburgazy - I. 20 numaralı kurgan	Demir	Tam	Altıgen	Üç Kanatlı	134.2	50.2	28.5	İğne	84	7.6	0	0
T.12	Barburgazy - I. 20 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	104.8	49.8	19.7	İğne	55	4.4	0	0
T.13	Barburgazy - II. 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	102	45	17.1	İğne	57	6.9	0	0
T.14	Barburgazy - II. 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	107.9	42.6	14.8	İğne	65.3	5.7	0	0
T.15	Barburgazy - II. 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	93.2	40.2	15.2	İğne	53	4.8	0	0
T.16	Barburgazy - II. 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	75.1	44.4	27.2	İğne	30.7	7.7	0	0
T.17	Barburgazy - II. 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	İki Kanatlı	84.9	58.9	33.5	İğne	26	6.9	0	0
T.18	Barburgazy - II. 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	75.9	48.9	11.3	İğne	27	6.7	0	0
T.19	Barburgazy - II. 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üçgen	79.5	37.2	11.1	İğne	42.3	4.1	0	0
T.20	Barburgazy - II. 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	64.5	64.5	25.1	İğne	0	5.2	0	0
T.21	Barburgazy - II. 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	69.1	47.1	24.3	İğne	22	7.1	0	0
T.22	Barburgazy - II. 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	53.6	40.6	23.4	İğne	13	9.4?	0	0
T.23	Barburgazy - II. 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	50.3	50.3	26.6	İğne	0	0	0	0
T.24	Barburgazy - II. 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	46.9	23.7	17	İğne	23.2	5.2	0	0
T.25	Barburgazy - II. 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	51.3	51.3	22.8	İğne	0	0	0	0
T.26	Barburgazy - II. 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	53.8	44.4	14.2	İğne	9.4	6.9	0	0
T.27	Barburgazy - II. 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	51.5	45.2	15.7	İğne	6.3	8	0	0
T.28	Barburgazy - II. 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	43.5	38.6	19.6	İğne	4.9	8.6?	0	0
T.29	Bike - I. 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	171.7	116.7	38	İğne	55	4.8	0	0
T.30	Bike - I. 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	62.2	43.1	15.4	İğne	19.1	3.7	0	0
T.31	Bike - I. 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	73	24.5	14.1	İğne	48.5	7.7	0	0
T.32	Bike - I. 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	72.2	0	0	İğne	72.2	6	0	0
T.241	Boi'sboj Kurmanak, A-I numaralı antsal alan	Demir	Eksik	Dörtgen?	İki Kanatlı	86.1	42.5	11	İğne	43.6	3.7	0	0
T.242	Boi'sboj Kurmanak, A-I numaralı antsal alan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	69.8	31.7	15.1	İğne	38.1	3	0	0
T.33	Borotal - I. 82 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	118.7	70.2	25.2	İğne	48.5	6.6	0	0
T.34	Borotal - I. 82 numaralı kurgan	Demir	Tam	Altıgen	Üç Kanatlı	115.6	56	21.8	İğne	59.6	5.5	0	0
T.35	Borotal - I. 82 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	72.9	42.7	19.8	İğne	30.2	5.8	0	0
T.36	Borotal - I. 82 numaralı kurgan	Demir	Tam	Dörtgen	Üç Kanatlı	89.7	41.6	14	İğne	48.1	3.8	0	0
T.37	Borotal - I. 82 numaralı kurgan	Demir	Tam	Dörtgen	Üç Kanatlı	82	41.2	16	İğne	40.8	4.5	0	0
T.38	Borotal - I. 82 numaralı kurgan	Demir	Tam	Altıgen	Dörtgen	79.3	41.3	14	İğne	38	3.6	0	0
T.243	Bulan-Koby-IV. 6 numaralı antsal alan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	53.7	39.3	18.1	İğne	14.4	7.4	0	0
T.244	Bulan-Koby-IV. 6 numaralı antsal alan	Kemik / Boynuz	Eksik	Yaprak?	Üçgen	37.2	16.7	7.6	Çatal	20.5	5.9	0	0
T.39	Choba - VII. 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	100.1	52.5	14	İğne	47.6	8.1	0	0
T.40	Choba - VII. 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	110.9	41.1	16.7	İğne	69.8	7.1	0	0
T.41	Choba - VII. 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	70.7			İğne				

Tablo - 12. Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen temren buluntuları

T.42	Choba - VII, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	46,2			İğne				
T.43	Dzholin - I, 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	99,5	55,7	31,6	İğne	43,8	10,3	0	0
T.44	Dzholin - I, 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	111,7	83	29,2	İğne	28,7	10,5	0	0
T.45	Dzholin - I, 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	148,3	85,8	27,5	İğne	62,5	8,4	0	0
T.46	Dzholin - I, 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	144,5	79,3	41,7	İğne	65,2	9,2	0	0
T.47	Dzholin - I, 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	145,6	74,9	39,2	İğne	70,7	12,8	0	0
T.48	Dzholin - I, 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	143	91,2	32,7	İğne	51,8	13,6	0	0
T.49	Kalbak-Tash, 2 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	İki Kanatlı	158,8	80,6	38,6	İğne	78,2	12,3	0	0
T.50	Kalbak-Tash, 2 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üçgen	100,2	70,3	22,7	İğne	29,9	8,6	0	0
T.51	Kalbak-Tash, 2 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üçgen	86,8	35,4	16,8	İğne	51,4	8,4	0	0
T.52	Kalbak-Tash, 2 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üçgen	81,1	42,4	20,3	İğne	38,7	8,8	0	0
T.53	Kalbak-Tash, 2 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üçgen	94,7	58	21,1	İğne	36,7	9,4	0	0
T.54	Kalbak-Tash, 2 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üçgen	87,9	53,5	22,5	İğne	34,4	7,4	0	0
T.55	Kalbak-Tash, 2 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üçgen	83,4	34,8	22,9	İğne	48,6	7,4	0	0
T.56	Kara-Koba - I, 85 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	59,3	46,1	29	İğne	13,2	5,5	0	0
T.57	Kara-Koba - I, 85 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	47,9	42,1	26,8	İğne	5,8	8,7	0	0
T.58	Kara-Koba - I, 85 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	76,8	53,3	20,1	İğne	23,5	9,1	0	0
T.59	Kara-Koba - I, 85 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	75,8	50,5	27	İğne	25,3	7,5	0	0
T.60	Kara-Koba - II, 13 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	60,1	45,3	19,9	İğne	14,8	7,6	0	0
T.61	Kara-Koba - II, 13 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	59,1	?	?	?	?	?	?	?
T.62	Kara-Koba - II, 13 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	38,8	?	?	?	?	?	?	?
T.63	Kara-Koba - II, 13 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	50,1	?	?	?	?	?	?	?
T.64	Kara-Koba - II, 13 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	30,2	?	?	?	?	?	?	?
T.65	Kara-Koba - II, 13 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	124,3	54,6	33,7	İğne	69,7	10	0	0
T.68	Katanda - III, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üçgen	146,3	29,9	11	İğne	116,4	5,1	0	0
T.69	Katanda - III, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen?	Üç Kanatlı	96,1	50,9	22,1	İğne	45,2	6,3	0	0
T.70	Katanda - III, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	85,8	51,4	26	İğne	34,4	6,6	0	0
T.71	Katanda - III, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	79,4	46,9	21,9	İğne	32,5	7	0	0
T.72	Katanda - III, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	103,9	33,8	17	İğne	70,1	5,2	0	0
T.73	Katanda - III, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Yaprak?	Üç Kanatlı	68,5	34,9	15,3	İğne	33,6	6,8	0	0
T.74	Katanda - III, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı?	0			İğne				
T.66	Katanda - III, 11 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Tam	Dörtgen	Dörtgen	55,1	28,7	11,7	Çatal	26,4	0	0	0
T.67	Katanda - III, 11 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Tam	Dörtgen	Dörtgen	59,9	33,5	12,7	Çatal	26,4	0	0	0
T.75	Katanda - III, 21 numaralı kurgan	Demir	Tam	Yaprak?	Dörtgen	75,7	14,9	8,7	İğne	60,8	3,9	0	0
T.76	Katanda - III, 21 numaralı kurgan	Demir	Tam	Yaprak?	Dörtgen	79,1	13,6	7,2	İğne	65,5	4,1	0	0
T.245	Ker-Kechu, A-1 numaralı anıtsal alan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	106,5	62,1	24,6	İğne	44,4	4,4	0	0
T.246	Ker-Kechu, A-1 numaralı anıtsal alan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	115,7	63,4	19,4	İğne	52,3	3,4	0	0
T.247	Ker-Kechu, A-1 numaralı anıtsal alan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	108	55,5	23,9	İğne	52,5	3,4	0	0
T.248	Ker-Kechu, A-1 numaralı anıtsal alan	Demir	Eksik	Yaprak	Üç Kanatlı	55,9	45,2	16,4	İğne	10,7	4,4	0	0
T.249	Ker-Kechu, A-1 numaralı anıtsal alan	Demir	Eksik	Yaprak	Üç Kanatlı	79,2	46,3	17,8	İğne	32,9	4,6	0	0
T.250	Ker-Kechu, A-1 numaralı anıtsal alan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	86,4	45	13,3	İğne	41,4	3	0	0
T.251	Ker-Kechu, A-1 numaralı anıtsal alan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	96,7	42,9	21,1	İğne	53,8	3,4	0	0
T.252	Ker-Kechu, A-1 numaralı anıtsal alan	Demir	Eksik	Yaprak	Üç Kanatlı	67,7	46,5	12	İğne	21,2	3,8	0	0
T.253	Ker-Kechu, A-1 numaralı anıtsal alan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üçgen	47,3	37,2	15,3	İğne	10,1	3	0	0
T.254	Ker-Kechu, A-1 numaralı anıtsal alan	Demir	Eksik	Çam formlu	Üç Kanatlı	97,5	39	15	İğne	58,5	4,8	0	0
T.255	Ker-Kechu, A-2 numaralı anıtsal alan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	117	76,5	39,5	İğne	40,5	4	0	0
T.256	Ker-Kechu, A-2 numaralı anıtsal alan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	101,1	76,2	26,1	İğne	24,9	3,4	0	0
T.257	Ker-Kechu, A-2 numaralı anıtsal alan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	109,9	71,5	25	İğne	38,4	3,3	0	0

T.258	Ker-Kechu, A-2 numaralı anıtsal alan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	96,5	57,3	15,5	İğne	39,2	4	0	0
T.259	Ker-Kechu, A-2 numaralı anıtsal alan	Demir	Eksik	Çam formlu	Üç Kanatlı	64,7	53,9	20,9	İğne	10,8	5,5	0	0
T.260	Ker-Kechu, A-2 numaralı anıtsal alan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üçgen	101,5	45,3	11,3	İğne	56,2	4,2	0	0
T.261	Ker-Kechu, A-2 numaralı anıtsal alan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üçgen	62,3	23,2	13	İğne	39,1	3,7	0	0
T.262	Ker-Kechu, A-2 numaralı anıtsal alan	Demir	Eksik	Altıgen	Kare	83,2	25,3	10,7	İğne	57,9	4,4	0	0
T.263	Ker-Kechu, A-2 numaralı anıtsal alan	Demir	Eksik	Dörtgen	İki Kanatlı	115,1	62,8	25,2	İğne	52,3	5,5	0	0
T.264	Kudyrge, 104 numaralı anıtsal alan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	44,9	30,6	19,9	İğne	14,3	8	0	0
T.103	Kudyrge, 11 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	78	62,5	31,7	İğne	15,5	8	0	0
T.104	Kudyrge, 11 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	38,1	38,1	33,2	İğne	?	?	0	0
T.77	Kudyrge, 2 numaralı kurgan	Demir	Tam	Yaprak?	Üç Kanatlı	61,9	44,9	15,4	İğne	17	6,1	0	0
T.78	Kudyrge, 2 numaralı kurgan	Demir	Tam	Yaprak?	Üç Kanatlı	79,1	79,1	23,7	İğne	?	?	0	0
T.105	Kudyrge, 22 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	68,1	44,5	19,6	İğne	23,6	7,3	0	0
T.106	Kudyrge, 22 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	106,4	60,1	29,5	İğne	46,3	5,7	0	0
T.79	Kudyrge, 5 numaralı kurgan	Ahşap	Tam	Yaprak?	Daire	59,5	59,5	12,7	Kovan				
T.80	Kudyrge, 5 numaralı kurgan	Ahşap	Tam	Yaprak?	Daire	64,3	64,3	11,4	Kovan				
T.81	Kudyrge, 5 numaralı kurgan	Ahşap	Tam	Yaprak?	Daire	55,9	55,9	13,1	Kovan				
T.82	Kudyrge, 5 numaralı kurgan	Ahşap	Tam	Yaprak?	Daire	40,2	40,2	12,1	Kovan				
T.83	Kudyrge, 5 numaralı kurgan	Ahşap	Tam	Yaprak?	Daire	40	40	11,6	Kovan				
T.84	Kudyrge, 5 numaralı kurgan	Ahşap	Tam	Yaprak?	Daire	35,1	35,1	10	Kovan				
T.85	Kudyrge, 5 numaralı kurgan	Ahşap	Tam	Yaprak?	Daire	25,5	25,5	11,1	Kovan				
T.86	Kudyrge, 5 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen?	Üçgen	41,1	20	9,3	İğne	21,1	4,7	0	0
T.87	Kudyrge, 5 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	55,3	55,3	20,7	İğne	?	?	0	0
T.88	Kudyrge, 5 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Yaprak?	Üç Kanatlı	54,5	54,5	21,5	İğne	?	?	0	0
T.89	Kudyrge, 5 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	61,4	49,9	27,4	İğne	11,5	8,4	0	0
T.90	Kudyrge, 5 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Yaprak?	Üç Kanatlı	85,2	51,9	26,1	İğne	33,3	10,5	0	0
T.91	Kudyrge, 5 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Yaprak?	Üç Kanatlı	49,2	49,2	9	İğne	?	?	0	0
T.100	Kudyrge, 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Kısa başlı dörtgen	Üç Kanatlı	88,9	59,5	35,1	İğne	29,4	7,6	0	0
T.101	Kudyrge, 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Mahmuzlu yaprak	Üç Kanatlı	51,8	37	15,9	İğne	14,8	5,6	0	0
T.102	Kudyrge, 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Yaprak?	Üç Kanatlı	45,2	45,2	16,3	İğne	?	?	0	0
T.92	Kudyrge, 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen?	Üç Kanatlı	60	60	36,5	İğne	?	?	0	0
T.93	Kudyrge, 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Yaprak?	Üç Kanatlı	33,2	33,2	19,5	İğne	?	?	0	0
T.94	Kudyrge, 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	101,6	51,5	36,3	İğne	50,1	5	0	0
T.95	Kudyrge, 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Yaprak?	Üç Kanatlı	100,2	60,5	23,2	İğne	39,7	5,5	0	0
T.96	Kudyrge, 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	79,3	55,4	38,7	İğne	23,9	8,7	0	0
T.97	Kudyrge, 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen?	Üç Kanatlı	43,8	43,8	37,9	İğne	?	?	0	0
T.98	Kudyrge, 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	52,8	52,8	35,1	İğne	?	?	0	0
T.99	Kudyrge, 9 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	60,4	46,8	38,4	İğne	13,6	7,6	0	0
T.265	Nizhnaya Soru,V-3 ve G-1 anıtsal alanları	Demir	Eksik	Küt başlı dörtgen	Üç Kanatlı	153,5	62,5	47,4	İğne	91	6,9	0	0
T.266	Nizhnaya Soru,V-3 ve G-1 anıtsal alanları	Demir	Eksik	Küt başlı dörtgen	Üç Kanatlı	137,3	64,4	44,4	İğne	72,9	5,9	0	0
T.107	Oroktoj, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen?	Üç Kanatlı	25,2	37	12,1	İğne	37,4	4,4	0	0
T.108	Oroktoj, 1 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Eksik	Yaprak?	Daire	89,8	53,1	14,2	Çatal	36,7	0	0	0
T.109	Oroktoj, 1 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Tam	Yaprak?	Daire	73,4	73,4	15,1	Kovan	0	0	?	?
T.110	Pazyryk, 5 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	90,5	40,7	24,2	İğne	49,8	6,5	0	0
T.267	Sary-Koba-II, G numaralı anıtsal alan	Demir	Eksik	Yaprak?	Üç Kanatlı	105,2	35,4	13,9	İğne	69,8	5,5	0	0
T.268	Sary-Koba-II, G numaralı anıtsal alan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	82,4	33,7	17,5	İğne	48,7	7,2	0	0
T.111	Talduair - I, 6 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen?	Üç Kanatlı	111,5	50,1	20,8	İğne	61,4	9,6	0	0
T.112	Talduair - I, 6 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen?	Üç Kanatlı	130,5	57,2	35,5	İğne	73,3	8,1	0	0
T.113	Talduair - I, 6 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen?	Üç Kanatlı	113,1	58,5	30	İğne	54,6	8,8	0	0

T.114	Talduair - I, 6 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen?	Üç Kanatlı	131,1	51,1	25,1	İğne	80	7,5	0	0
T.115	Talduair - I, 6 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen?	Üç Kanatlı	134,8	61,2	27,9	İğne	73,6	8,8	0	0
T.116	Talduair - I, 6 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen?	Üç Kanatlı	110,9	40,5	26,9	İğne	70,4	6,5	0	0
T.117	Talduair - I, 6 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen?	Üç Kanatlı	108,5	47,8	24	İğne	60,7	7,6	0	0
T.118	Talduair - I, 6 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen?	Üç Kanatlı	100,7	38,7	19,5	İğne	62	9,6	0	0
T.119	Talduair - I, 6 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen?	Üç Kanatlı	127,9	41,7	18,1	İğne	86,2	7,3	0	0
T.120	Talduair - I, 7 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen?	Üç Kanatlı	110,9	44,7	22,1	İğne	66,2	8,4	0	0
T.121	Talduair - I, 7 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen?	Üç Kanatlı	76,1	25	20,4	İğne	51,1	9,1	0	0
T.122	Talduair - I, 7 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	67,5	17,5	13,2	İğne	50	6,7	0	0
T.123	Talduair - I, 7 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	90,2	40	12,6	İğne	50,2	6,6	0	0
T.124	Talduair - I, 7 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Yaprak?	Üç Kanatlı	75,8	40,4	17,5	İğne	35,4	6,2	0	0
T.125	Talduair - I, 7 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Yaprak?	Üç Kanatlı	53,2	46,4	18,3	İğne	6,8	3,5	0	0
T.126	Taldura - I, 2 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Yaprak?	Üç Kanatlı?	50,4	37,1	13,1	İğne	13,3	6,9	0	0
T.127	Taldura - I, 2 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	97,7	42,8	23,5	İğne	54,9	9,5	0	0
T.128	Taldura - I, 2 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	103,6	38,7	18,3	İğne	64,9	7,7	0	0
T.129	Taldura - I, 2 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	84,7	35,6	31,2	İğne	49,1	10,5	0	0
T.130	Taldura - I, 2 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	80,3	31,8	16,7	İğne	48,5	7,2	0	0
T.131	Taldura - I, 2 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	120,8	58,8	31,8	İğne	62	7,2	0	0
T.269	Taldura-I, 2 numaralı anıtsal alan	Demir	Tam	Dörtgen	Üç Kanatlı	138,5	55,4	21,9	İğne	83,1	7,4	0	0
T.270	Taldura-I, 2 numaralı anıtsal alan	Demir	Tam	Dörtgen	Üç Kanatlı	151	58,3	21,9	İğne	92,7	8,3	0	0
T.271	Taldura-I, 2 numaralı anıtsal alan	Demir	Tam	Yaprak	Üç Kanatlı	107,7	47,6	22,8	İğne	60,1	6,7	0	0
T.272	Taldura-I, 2 numaralı anıtsal alan	Demir	Tam	Dörtgen	Üç Kanatlı	138,6	52,6	22,6	İğne	86	7,1	0	0
T.273	Taldura-I, 2 numaralı anıtsal alan	Demir	Tam	Altıgen?	Üç Kanatlı	148,6	62,2	28,1	İğne	86,4	5,5	0	0
T.274	Taldura-I, 2 numaralı anıtsal alan	Demir	Tam	Altıgen	Üç Kanatlı	163,5	63,2	33,1	İğne	100,3	7,6	0	0
T.275	Taldura-I, 2 numaralı anıtsal alan	Demir	Tam	Altıgen	Üç Kanatlı	192,6	63,5	24,5	İğne	129,1	6,7	0	0
T.132	Tyangys-Tyt, 6 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı?	54,9	13,3	17,7	İğne	41,6	6,8	0	0
T.133	Tyangys-Tyt, 6 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı?	49,7	8,7	8,7	İğne	41	5,6	0	0
T.167	Tytkesken' - VI, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	56,4	29,3	19	İğne	27,1	4,7	0	0
T.168	Tytkesken' - VI, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	47,7	35,5	17,2	İğne	12,2	3,5	0	0
T.169	Tytkesken' - VI, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	56,7	33,7	14,7	İğne	23	5,5	0	0
T.170	Tytkesken' - VI, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	127	59,4	27,7	İğne	67,6	5,9	0	0
T.171	Tytkesken' - VI, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	114,9	56,3	26,4	İğne	58,6	6	0	0
T.172	Tytkesken' - VI, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	102,7	48,6	27,1	İğne	54,1	3,9	0	0
T.173	Tytkesken' - VI, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	69,4	69,4	41	İğne	?	?	0	0
T.174	Tytkesken' - VI, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen?	Üç Kanatlı	55,9	55,9	30,3	İğne	?	?	0	0
T.175	Tytkesken' - VI, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen?	Üç Kanatlı	45,4	45,4	18,9	İğne	?	?	0	0
T.176	Tytkesken' - VI, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen?	Üç Kanatlı	103,7	57,6	32,1	İğne	46,1	5,4	0	0
T.177	Tytkesken' - VI, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	103,5	?	?	İğne	103,5	8,1	0	0
T.178	Tytkesken' - VI, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	90,3	30,4	14	İğne	59,9	5,1	0	0
T.179	Tytkesken' - VI, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	15,1	?	?	İğne	15,1	6,5	0	0
T.180	Tytkesken' - VI, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	41,5	?	?	İğne	41,5	5,8	0	0
T.181	Tytkesken' - VI, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	35,1	?	?	İğne	35,1	4,8	0	0
T.182	Tytkesken' - VI, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	35,2	?	?	İğne	35,2	4,6	0	0
T.183	Tytkesken' - VI, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	56,6	17,9	15,2	İğne	38,7	7,1	0	0
T.184	Tytkesken' - VI, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	24,2	16,4	17,9	İğne	7,8	4,4	0	0
T.185	Tytkesken' - VI, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	21	16,9	10,1	İğne	4,1	4,8	0	0
T.186	Tytkesken' - VI, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	25,7	25,7	12,3	İğne	?	?	0	0
T.187	Tytkesken' - VI, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	33	33	17,5	İğne	?	?	0	0

T.136	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	92,3	63	39,8	İğne	29,3	8,6	0	0
T.137	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	116,7	39,2	26,3	İğne	77,5	6	0	0
T.138	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	120,8	63,4	31,8	İğne	57,4	6,5	0	0
T.139	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen?	Üç Kanatlı	65,9	48,6	24,6	İğne	17,3	4,8	0	0
T.140	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen?	Üç Kanatlı	53,4	53,4	21,5	İğne	?	?	0	0
T.141	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	101,1	13,5	13,3	İğne	87,6	7,3	0	0
T.142	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	115,7	51	33,3	İğne	64,7	5,2	0	0
T.143	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	24,9	24,9	15,4	İğne	?	?	0	0
T.144	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	25,2	25,2	14,7	İğne	?	?	0	0
T.145	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Tam	Küt başlı dörtgen	Üç Kanatlı	143,2	62,9	43,1	İğne	80,3	9,4	0	0
T.146	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	53	40,2	19,4	İğne	12,8	4,5	0	0
T.147	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	28,5	28,5	20,4	İğne	?	?	0	0
T.148	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	29,6	20,4	14	İğne	9,2	5,5	0	0
T.149	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	22,7	16,6	25,3	İğne	6,1	7	0	0
T.150	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	32,6	?	15,4	İğne	?	?	0	0
T.151	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	13,7	?	14,4	İğne	?	?	0	0
T.152	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	22	?	10,1	İğne	?	?	0	0
T.153	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	32,7	?	7,8	İğne	?	?	0	0
T.154	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	29,5	?	?	İğne	29,5	5,9	0	0
T.155	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	28,5	?	?	İğne	28,5	5,2	0	0
T.156	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	26,3	?	?	İğne	26,3	7,8	0	0
T.157	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	20,4	?	?	İğne	20,4	7,5	0	0
T.158	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	41	?	?	İğne	41	7,7	0	0
T.159	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	25,2	?	?	İğne	25,2	6,1	0	0
T.160	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	36,2	?	?	İğne	36,2	6,6	0	0
T.161	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	46,9	?	?	İğne	46,9	7,8	0	0
T.162	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	16,9	?	?	İğne	16,9	4,1	0	0
T.163	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	43,3	?	?	İğne	43,3	9,9	0	0
T.164	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	20,5	?	?	İğne	20,5	5,7	0	0
T.165	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	151,1	71,8	27,7	İğne	79,3	6,3	0	0
T.166	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	67,9	42,7	19,2	İğne	25,2	5,8	0	0
T.134	Tytkesken' - VI, 5 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	61,6	25,2	6,8	İğne	36,4	4,9	0	0
T.135	Tytkesken' - VI, 5 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	21,6	?	5,5	İğne	?	?	0	0
T.188	Ulandyrk - I, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	86,7	52,7	24,6	İğne	34	9,8	0	0
T.189	Ulandyrk - I, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	84,1	64,1	25,3	İğne	20	9,1	0	0
T.190	Ulandyrk - I, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	38,8	38,8	18,3	İğne	?	?	0	0
T.191	Ulandyrk - I, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	65,3	36,9	20	İğne	28,4	9,1	0	0
T.192	Ulandyrk - I, 10 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	73,7	38,4	16,8	İğne	35,3	9	0	0
T.193	Ulandyrk - I, 10 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	88,1	56,4	21,4	Çatal	31,7	8	0	0
T.194	Ust'-Bijke - III, 5 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Küt başlı dörtgen	Üç Kanatlı	117,3	44,3	46,5	İğne	73	12,2	0	0
T.195	Ust'-Bijke - III, 5 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	105,1	57,1	23,3	İğne	48	11,6	0	0
T.196	Ust'-Bijke - III, 5 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	106,5	39,9	32,1	İğne	66,6	10,9	0	0
T.197	Ust'-Bijke - III, 5 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	82,3	32,2	25,2	İğne	50,1	7,9	0	0
T.198	Ust'-Bijke - III, 5 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı	88,6	43,6	13,1	İğne	45	6,4	0	0
T.199	Ust'-Bijke - III, 5 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Eksik	Dörtgen	Üçgen	116,6	85	19,5	Kovan	0	0	31,6	10,8
T.200	Ust'-Bijke - III, 5 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Eksik	Dörtgen	Üçgen	120,9	88,1	16,5	Kovan	0	0	32,8	6,4
T.201	Ust'-Bijke - III, 6 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Küt başlı dörtgen	Üç Kanatlı	91,8	33,3	28,1	İğne	58,5	7,6	0	0
T.202	Ust'-Bijke - III, 6 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Küt başlı dörtgen	Üç Kanatlı	84,2	33	31,2	İğne	51,2	5,5	0	0

T.203	Ust'-Bijke - III, 6 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	123,9	51,7	17,8	İğne	72,2	5,1	0	0
T.204	Yabogan-I, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	68,4	18,5	24,4	İğne	49,9	7,5	0	0
T.205	Yabogan-I, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen?	Üç Kanatlı	48,3	40,3	16,7	İğne	8	5,5	0	0
T.206	Yabogan-I, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	51,3	?	?	İğne	?	?	0	0
T.207	Yabogan-I, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	46,8	?	?	İğne	?	?	0	0
T.208	Yabogan-I, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	82,1	44,9	21,5	İğne	37,2	6,5	0	0
T.209	Yabogan-I, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	57,8	40	15,6	İğne	17,8	6,6	0	0
T.210	Yabogan-I, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen?	Üç Kanatlı	78,4	36,1	18,8	İğne	42,3	7,4	0	0
T.211	Yabogan-I, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	74,1	57,4	27,4	İğne	16,7	8,3	0	0
T.212	Yabogan-I, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen?	Üç Kanatlı	47,8	38,6	23,7	İğne	9,2	3,7	0	0
T.213	Yabogan-I, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	50,6	35,9	23,1	İğne	14,7	5,1	0	0
T.214	Yabogan-I, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	51,8	35,2	21,4	İğne	16,6	3,8	0	0
T.215	Yabogan-I, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	58,9	41,8	25,4	İğne	17,1	7,4	0	0
T.216	Yabogan-I, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Yaprak?	Üç Kanatlı	62,4	38,9	23,1	İğne	23,5	5,1	0	0
T.217	Yabogan-I, 1 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	89,4	44,7	17,9	İğne	44,7	5,9	0	0
T.218	Yakonur, 5 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Küt başlı dörtgen?	Üç Kanatlı	104,7	54,5	37	İğne	50,2	8,1	0	0
T.219	Yakonur, 5 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	89,1	64,1	31	İğne	25	8,3	0	0
T.220	Yakonur, 5 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Çam formlu	Üç Kanatlı	63,1	63,1	36,7	İğne	?	?	0	0
T.221	Yakonur, 5 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	51,8	?	?	İğne	51,8	12,6	0	0
T.222	Yakonur, 5 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	47,5	?	?	İğne	47,5	11,2	0	0
T.223	Yakonur, 5 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	64,8	?	?	İğne	64,8	9,5	0	0
T.224	Yustyd-XII, 29 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Yaprak?	Üç Kanatlı	119,6	59,9	32,4	İğne	59,7	6,6	0	0
T.225	Yustyd-XII, 29 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Yaprak?	Üç Kanatlı	126,4	66,5	29,6	İğne	59,9	9,1	0	0
T.226	Yustyd-XII, 29 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Yaprak?	Üç Kanatlı	49,5	49,5	24,5	İğne	?	?	0	0
T.227	Yustyd-XII, 29 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	?	58,4	23,2	10,6	İğne	35,2	6	0	0
T.228	Yustyd-XII, 29 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Yaprak?	Üç Kanatlı	98,5	61,5	22,9	İğne	37	8,2	0	0
T.229	Yustyd-XII, 29 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Yaprak?	Üç Kanatlı	95,6	46,5	24,6	İğne	49,1	7,6	0	0
T.230	Yustyd-XII, 29 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Yaprak?	Üç Kanatlı	110,5	51	20,9	İğne	59,5	9,4	0	0
T.231	Yustyd-XII, 29 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Yaprak?	Üç Kanatlı	89,4	50,4	14,1	İğne	39	7,6	0	0
T.232	Yustyd-XXIV, 13 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	135,1	60,4	33,6	İğne	74,7	8,1	0	0
T.233	Yustyd-XXIV, 13 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	127,7	62,2	27,7	İğne	65,5	7,1	0	0
T.234	Yustyd-XXIV, 13 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	138,2	71,7	24,5	İğne	66,5	7,2	0	0
T.235	Yustyd-XXIV, 13 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen	Üç Kanatlı	106,3	49,6	16,3	İğne	56,7	7,9	0	0
T.236	Yustyd-XXIV, 13 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	136,2	51,3	18,9	İğne	84,9	8,8	0	0
T.237	Yustyd-XXIV, 13 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen	Üç Kanatlı	131,9	55,8	17,8	İğne	76,1	7,7	0	0
T.238	Yustyd-XXIV, 13 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Dörtgen?	Üç Kanatlı	108,6	48,1	15	İğne	60,5	8,9	0	0
T.239	Yustyd-XXIV, 13 numaralı kurgan	Demir	Eksik	?	Üç Kanatlı?	84,8	41,5	25,7	İğne	43,3	8,4	0	0
T.240	Yustyd-XXIV, 13 numaralı kurgan	Demir	Eksik	Altıgen?	Üç Kanatlı	91,6	41,2	27,1	İğne	50,4	10,2	0	0

Buluntu Kodu	Buluntu Yeri	Malzeme	Toplam Uzunluk	Kalınlık
KU.2	Borotal -I, 82 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	208,8	?
KU.3	Borotal -I, 82 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	0	?
KU.1	Borotal -I, 82 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	210,1	?
KU.4	Borotal -I, 82 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	169,8	?
KU.7	Kudyrge, 11 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	106,7	3,3
KU.5	Kudyrge, 2 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	106,5	2,8
KU.8	Kudyrge, 22 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	297,7	2,9
KU.34	Kudyrge, 6 numaralı anıtsal alan	Kemik / Boynuz	227,7	2,9
KU.6	Kudyrge, 9 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	230,5	3
KU.11	Tytkesken' - VI, 1 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	107,6	3,4
KU.12	Tytkesken' - VI, 1 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	103	2,6
KU.9	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	187,4	3,7
KU.10	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	179,6	2,2
KU.14	Ust'-Bijke - III, 5 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	229,9	2
KU.13	Ust'-Bijke - III, 5 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	226,3	4,4
KU.16	Ust'-Bijke - III, 5 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	192,5	3,2
KU.15	Ust'-Bijke - III, 5 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	188,8	2,8
KU.17	Uzuntal-I, 1 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	211,6	?
KU.18	Uzuntal-I, 1 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	106,1	?
KU.19	Uzuntal-I, 1 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	94,7	?
KU.20	Uzuntal-I, 1 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	198	?
KU.21	Yakonur, 5 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	214,9	4,4
KU.22	Yakonur, 5 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	193,3	4,7
KU.23	Yustyd - I, 8 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	229,3	?
KU.24	Yustyd - I, 8 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	102,6	?
KU.27	Yustyd-XII, 29 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	122,9	?
KU.28	Yustyd-XII, 29 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	121,9	?
KU.29	Yustyd-XII, 29 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	138,2	?
KU.30	Yustyd-XII, 29 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	135	?
KU.25	Yustyd-XII, 29 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	102,6	?
KU.26	Yustyd-XII, 29 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	69,4	?
KU.31	Zagal Mezarlığı	Kemik / Boynuz	138,6	2,2
KU.32	Zagal Mezarlığı	Kemik / Boynuz	136,4	2,4
KU.33	Zagal Mezarlığı	Kemik / Boynuz	136,2	2,4

Tablo - 13. Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemin tarihlenen kulak kaplaması buluntuları

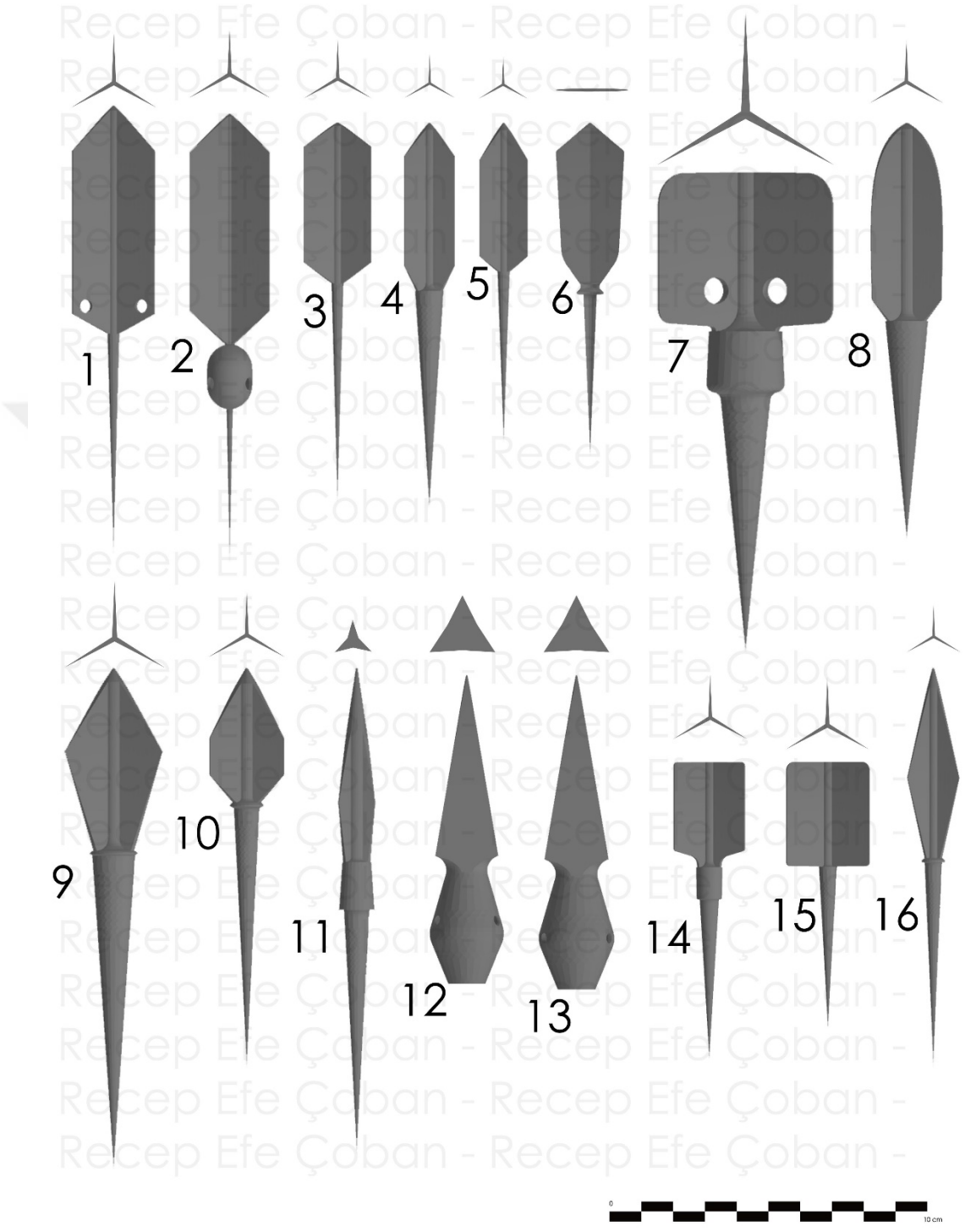
Buluntu Kodu	Buluntu Yeri	Malzeme	Tip	Uzunluk	Genişlik	Kalınlık
KA.1	Balyk-Sook - I, 9 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	142,8	22,1	?
KA.2	Balyk-Sook - I, 9 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	144,5	25	?
KA.3	Balyk-Sook - I, 9 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	71,4	27,2	?
KA.4	Balyk-Sook - I, 9 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	62,3	21,8	?
KA.5	Balyk-Sook - I, 9 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	75,4	25,6	?
KA.6	Balyk-Sook - I, 10 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	173,8	25,9	?
KA.7	Balyk-Sook - I, 10 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	171	26,3	?
KA.8	Balyk-Sook - I, 10 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	145,2	21,5	?
KA.9	Balyk-Sook - I, 10 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	131,7	22,4	?
KA.10	Balyk-Sook - I, 19 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	131,7	27,6	?
KA.11	Balyk-Sook - I, 19 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	109,4	26,4	?
KA.12	Barburgazy - I, 20 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	134,7	30,7	?
KA.13	Barburgazy - II, 9 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	155,6	23,7	?
KA.14	Barburgazy - II, 9 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	135,6	23,5	?
KA.15	Barburgazy - III, 7 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	143	24,9	?
KA.16	Barburgazy - III, 7 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	145,2	26,9	?
KA.17	Borotal - I, 82 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	141,4	26,1	?
KA.18	Borotal - I, 82 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	143,9	25,8	?
KA.19	Borotal - I, 82 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Ön	112,8	11,1	?
KA.20	Kalbak-Tash, 2 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	196?	24,1	?
KA.21	Kalbak-Tash, 2 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	197?	22,2	?
KA.22	Kara-Koba - I, 25 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	183,9	32,8	3
KA.23	Kara-Koba - I, 25 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	188,9	32,3	3,2
KA.24	Kara-Koba - I, 85 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	127,6	22,3	3,8
KA.25	Kara-Koba - I, 85 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	121	23,6	4,6
KA.26	Kara-Koba - II, 13 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	172,7	31,3	4,6
KA.27	Kara-Koba - II, 13 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	174	29,3	4,2
KA.28	Katanda - III, 1 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	186,8	26,6	5,5
KA.29	Katanda - III, 1 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	190,3	28,8	4,1
KA.30	Katanda - III, 1 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	202,1	30,4	5,1
KA.31	Katanda - III, 21 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	146,9	25,1	4,1
KA.32	Oroktoj, 1 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	115,2	21,7	2,6
KA.33	Oroktoj, 1 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	81,3	20,4	1,6
KA.34	Talduair - I, 10 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	214	30	?
KA.35	Talduair - I, 10 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	207	29,1	?
KA.36	Talduair - I, 7 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	184,4	26	?
KA.37	Talduair - I, 7 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Ön	120,4	14,4	?
KA.38	Talduair - I, 7 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	178,5	26	?
KA.39	Tashanta - II, 5 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	157,9	27	?
KA.40	Tashanta - II, 5 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	156,5	26,9	?
KA.41	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	179,4	28	3,4
KA.42	Tytkesken' - VI, 10 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	175	28	2,7
KA.43	Tytkesken' - VI, 1 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	143,2	27,2	2,7
KA.44	Ulandyrk - I, 10 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	171,9	26,6	?
KA.45	Ulandyrk - III, 5 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	181,6	30	?
KA.46	Ulandyrk - III, 5 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	186,4	28,5	?
KA.47	Ulandyrk - III, 5 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Ön	105,4	12	?
KA.48	Balchikova-III, 7 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	138,9	24,4	3,4
KA.49	Ust'-Bijke - III, 5 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	152,8	24,7	3,4

Tablo - 14. Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen kabza kaplaması buluntuları

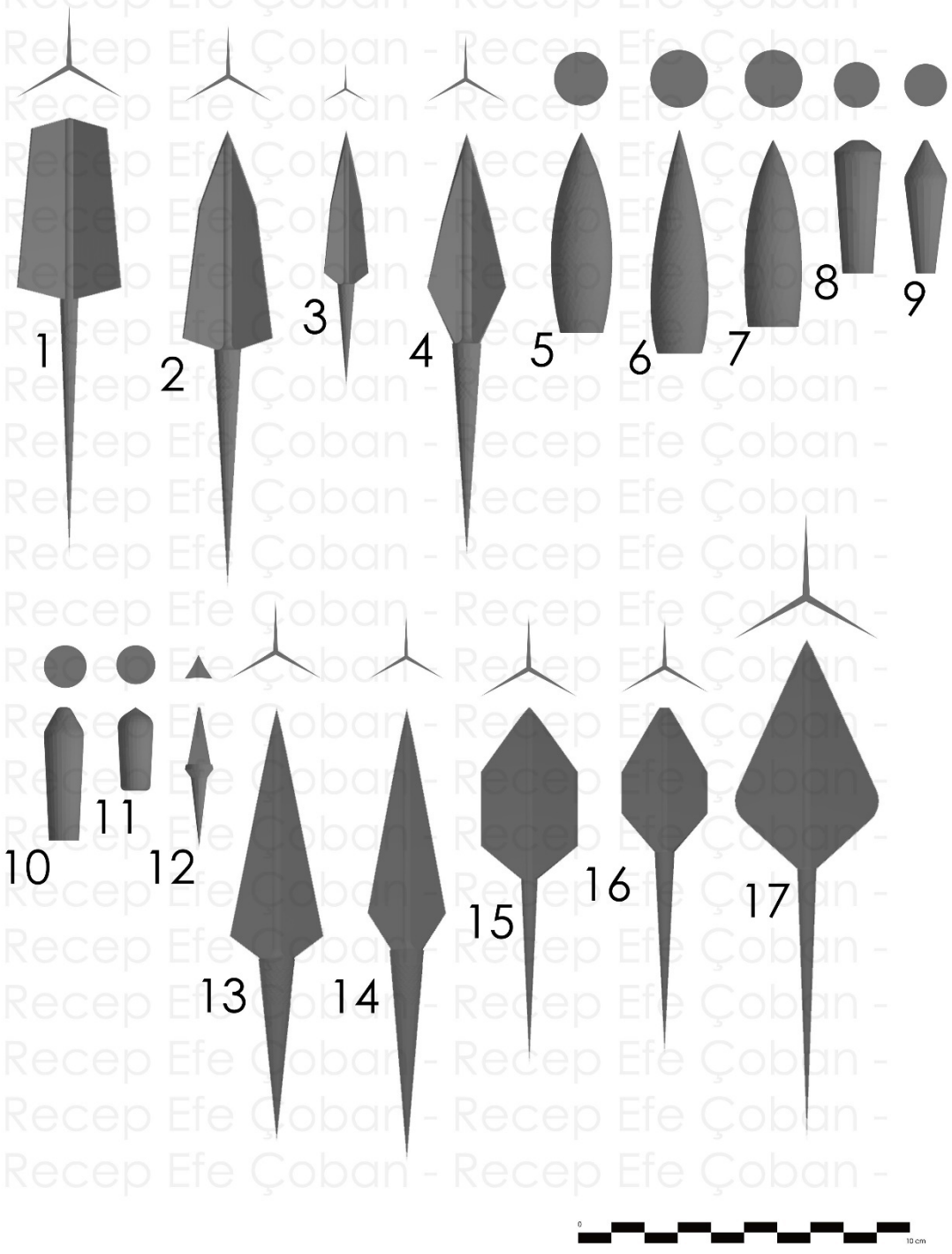
KA.50	Ust'-Bijke - III, 5 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	149,6	25,8	3,7
KA.51	Ust'-Bijke - III, 6 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	148,8	22,5	2,9
KA.52	Ust'-Bijke - III, 6 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Ön	109,5	10,9	3,6
KA.53	Ust'-Bijke - III, 6 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Ön	137,6	21,4	3,2
KA.54	Uzuntal-I, 1 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	179	26,4	?
KA.55	Uzuntal-I, 1 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	173,9	23,8	?
KA.56	Uzuntal-I, 2 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	175,5	23,4	?
KA.57	Uzuntal-I, 2 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	172,2	23,4	?
KA.58	Uzuntal-I, 2 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	135,8	21,8	?
KA.59	Uzuntal-I, 2 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	92,5	22,4	?
KA.60	Uzuntal-V, 2 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	130,3	21,5	?
KA.61	Uzuntal-V, 2 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	152,2	18,4	?
KA.62	Yabogan-I, 1 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	184,9	27,9	?
KA.63	Yabogan-I, 1 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	183,7	29,3	?
KA.64	Yakonur, 5 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	166,9	26,5	5,5
KA.65	Yakonur, 5 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Ön	38,9	13	2,4
KA.66	Yakonur, 5 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	153,6	26,4	5,3
KA.67	Yustyd - I, 8 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	203,4	26,8	?
KA.68	Yustyd - I, 8 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	200,5	26,8	?
KA.69	Yustyd-XII, 29 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	138,7	22,8	?
KA.70	Yustyd-XII, 29 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	185,3	29,6	?
KA.71	Yustyd-XII, 29 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	144,1	26,6	?
KA.72	Yustyd-XII, 29 numaralı kurgan	Kemik / Boynuz	Yan	131,3	21,5	
KA.73	Zagal Mezarlığı	Kemik / Boynuz	Yan	172,3	31,1	3,8
KA.74	Zagal Mezarlığı	Kemik / Boynuz	Ön	119,8	10,2	2,6
KA.75	Zagal Mezarlığı	Kemik / Boynuz	Yan	175,7	33,8	3,5
KA.76	Bojtygem-IV, 1 numaralı anıtsal alan	Kemik / Boynuz	Ön	87,9	25,1	7
KA.77	Kara-Koba-I, 69 numaralı anıtsal alan	Kemik / Boynuz	Yan	96,3	24,7	3,5

Buluntu Kodu	Buluntu Yeri	Malzeme	Durum	Toplam Uzunluk	Ağız Genişliği	Ağız Kalınlığı	Taban Genişliği	Taban Kalınlığı
KE.1	Ak-Kooby Kurganı	Huş Ağacı Kabuğu	Eksik?	500,1	70,2	27,2	98,9	27,2
KE.2	Barburgazy - I, 20 numaralı kurgan	Huş Ağacı Kabuğu	Tam	711,1	82,6	?	124	18,9?
KE.3	Dzholin - I, 9 numaralı kurgan	Huş Ağacı Kabuğu	Eksik?	880,9	138,5	?	181,9	?
KE.4	Kara-Koba - I, 85 numaralı kurgan	Huş Ağacı Kabuğu	Tam	854,8	104,2	?	146,5	?
KE.5	Katanda - III, 11 numaralı kurgan	Huş Ağacı Kabuğu	Eksik	773,5	?	?	163,2	?
KE.6	Kudyrge, 5 numaralı kurgan	Huş Ağacı Kabuğu	Eksik	693,5?	?	?	?	?
KE.7	Talduair - I, 6 numaralı kurgan	Huş Ağacı Kabuğu	Tam	1206,9	149,1	?	218,5	44,9
KE.8	Ulandyrk - I, 10 numaralı kurgan	Huş Ağacı Kabuğu	Eksik	234,8	129,7	25,7	?	?
KE.9	Ust'-Bijke - III, 5 numaralı kurgan	Huş Ağacı Kabuğu	Eksik	836,3	163,9	?	214,6	42,5
KE.10	Yustyd-XII, 29 numaralı kurgan	Huş Ağacı Kabuğu	Tam	1013,8	147	?	242,5	?

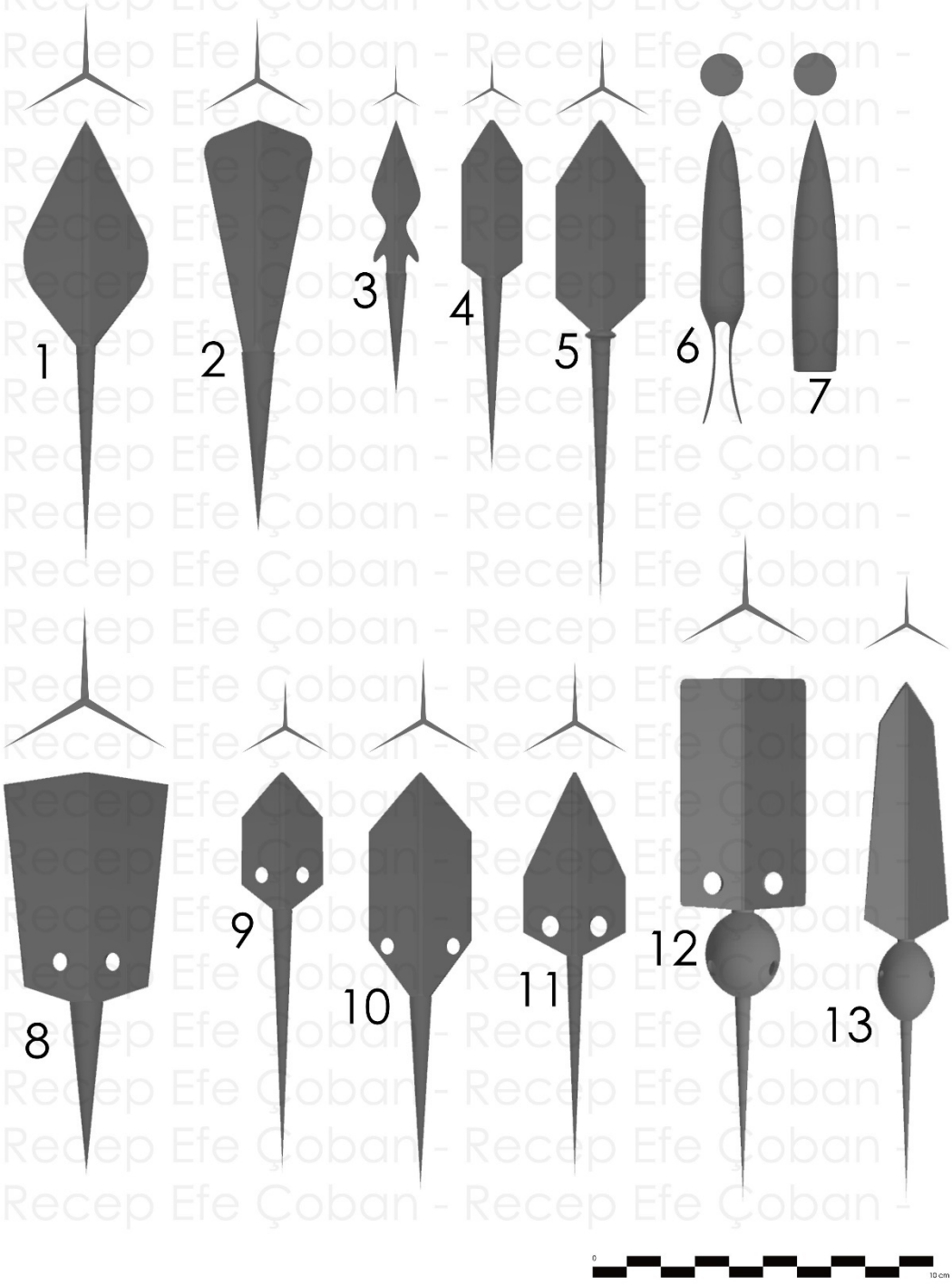
Tablo - 15. Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen keş buluntuları

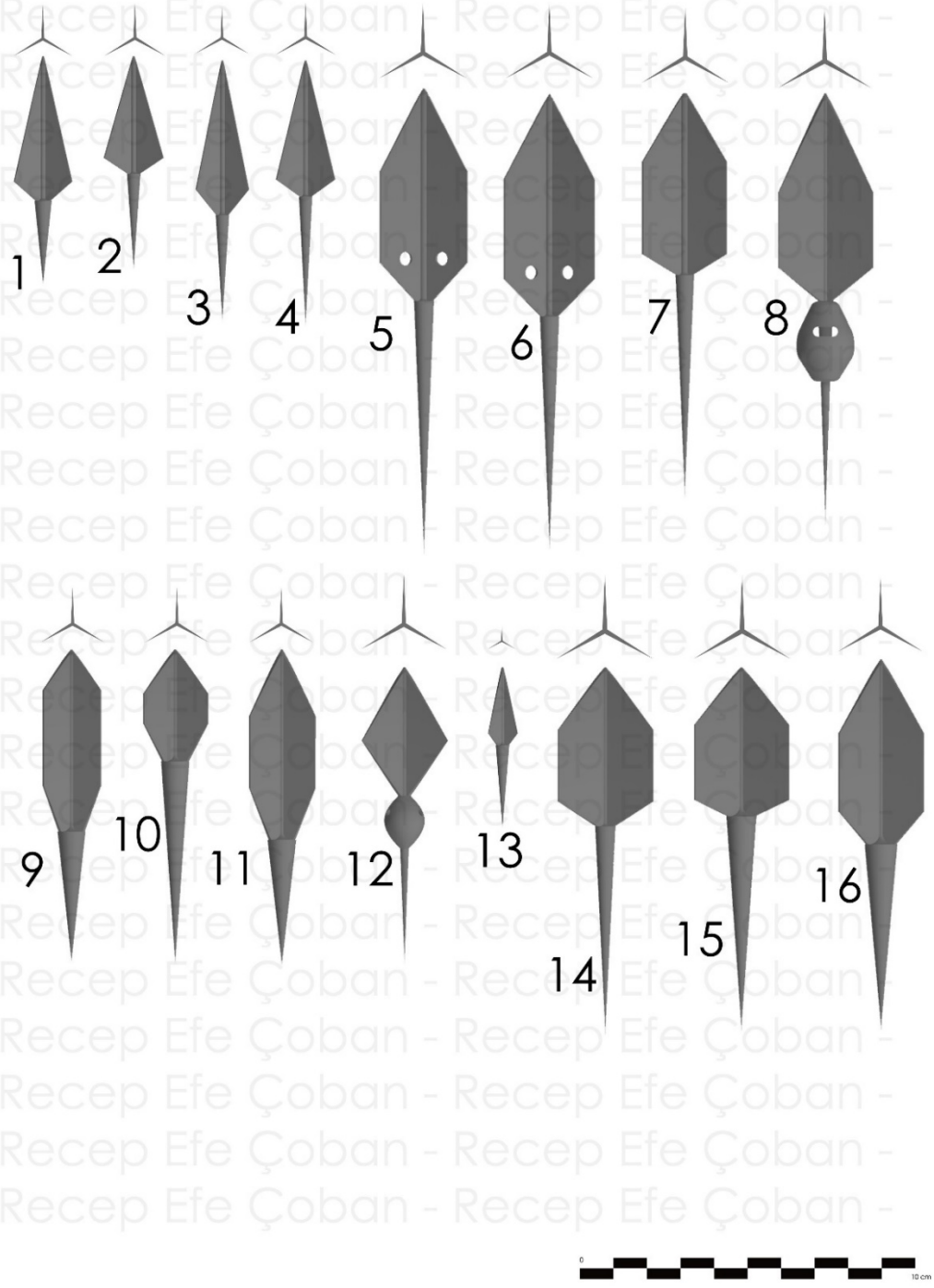
Görsel - 12. Tarafımızca çizilmiş temren buluntularını gösteren görseller (1-6: Borotal, 82 numaralı kurgan; 7-13: Ust'-Biyke – III, 5 numaralı kurgan; 14-16: Ust'Biyke – III, 6 numaralı kurgan)

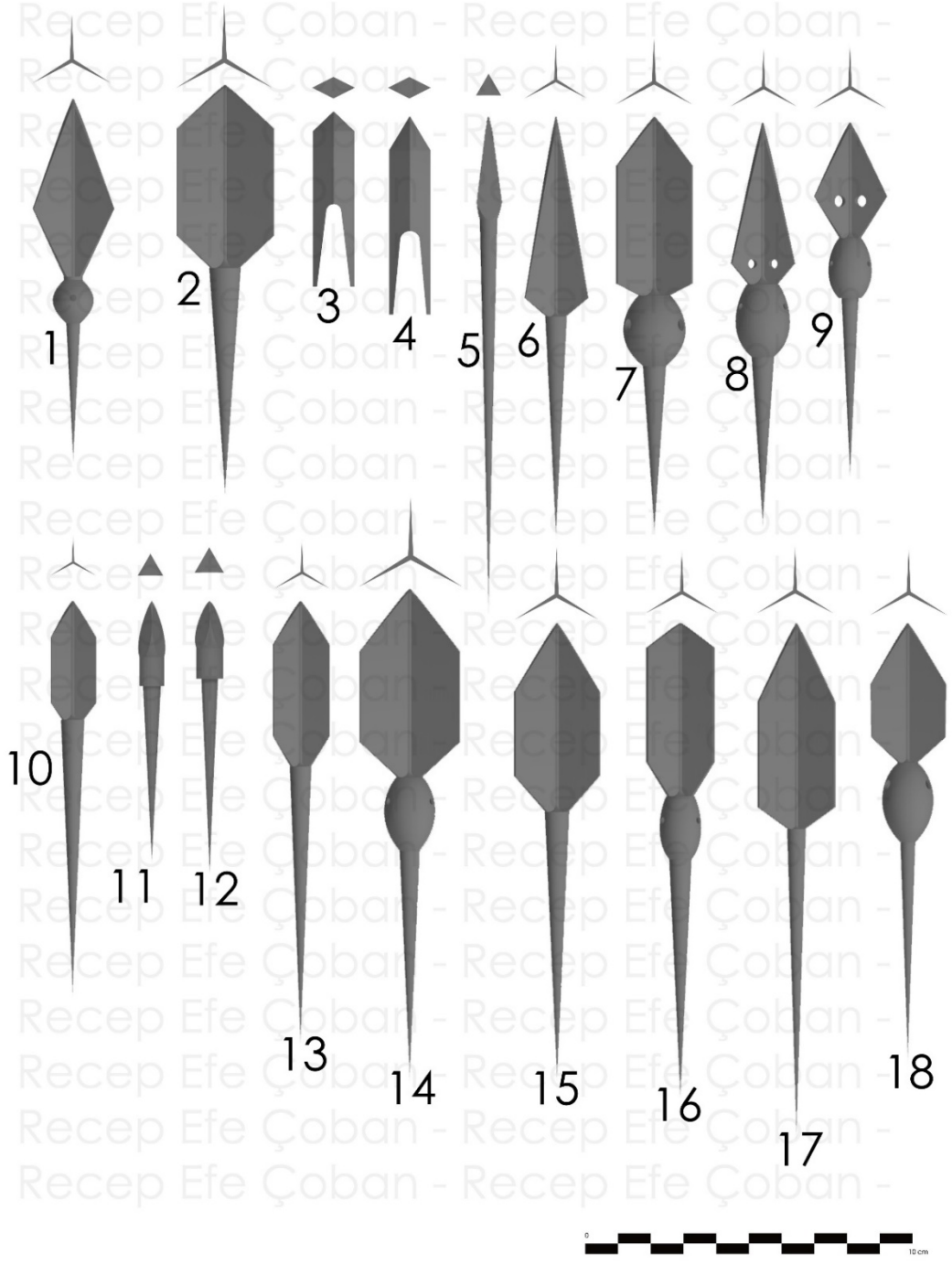
Görsel - 13. Tarafımızca çizilmiş temren buluntularını gösteren görseller (1-2: Yakonur, 5 numaralı kurgan; 3-4: Kudȳrgē, 2 numaralı kurgan; 5-14: Kudȳrgē, 5 numaralı kurgan; 15-16: Kudȳrgē, 9 numaralı kurgan; 17: Kudȳrgē, 11 numaralı kurgan)

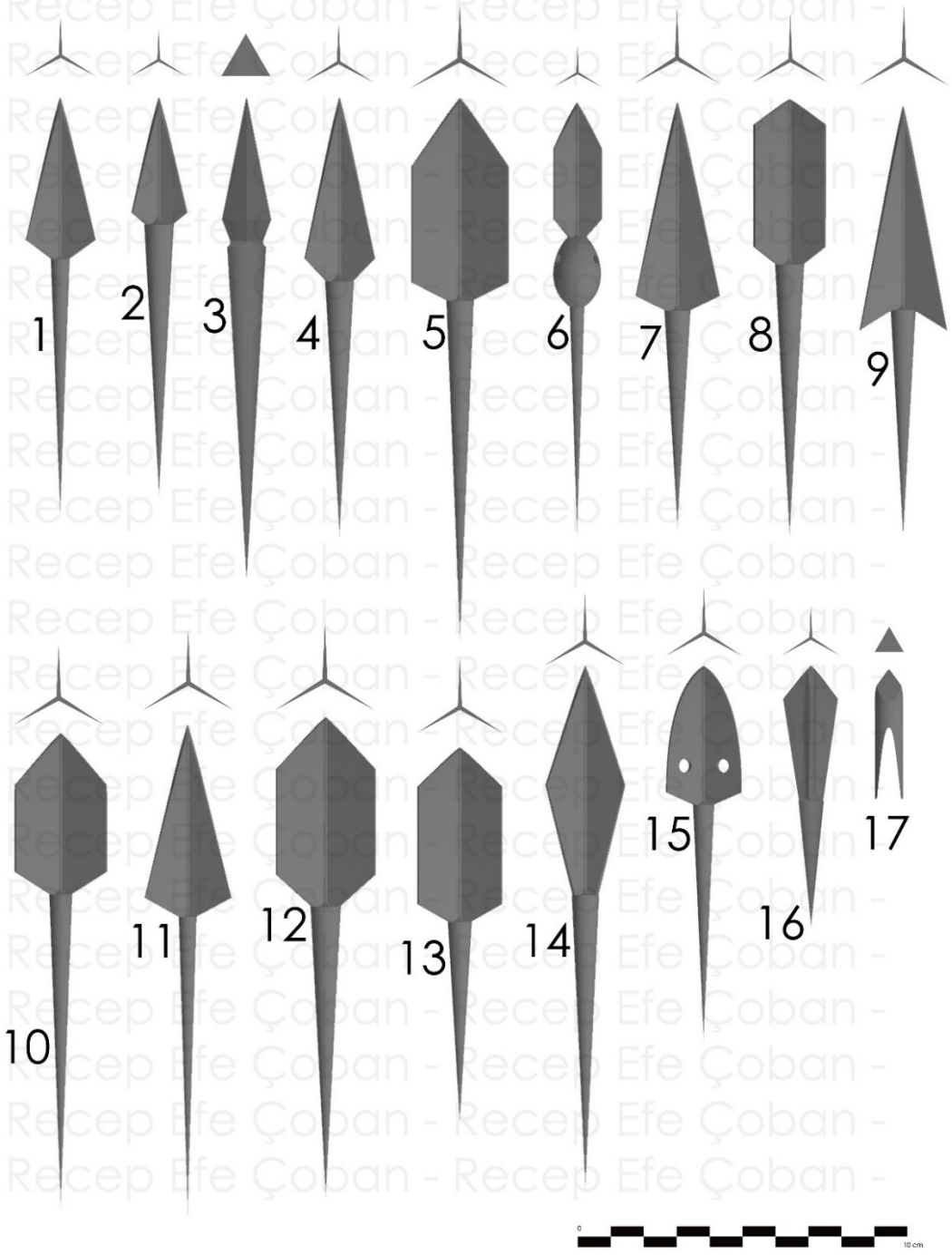
Görsel - 14. Tarafımızca çizilmiş temren buluntularını gösteren görseller (1-3: Kudȳrgē, 11 numaralı kurgan; 4-5: Kudȳrgē, 22 numaralı kurgan; 6-7: Oroktoy, 1 numaralı kurgan; 8-13: Tȳtkesken′ – VI, 10 numaralı kurgan)

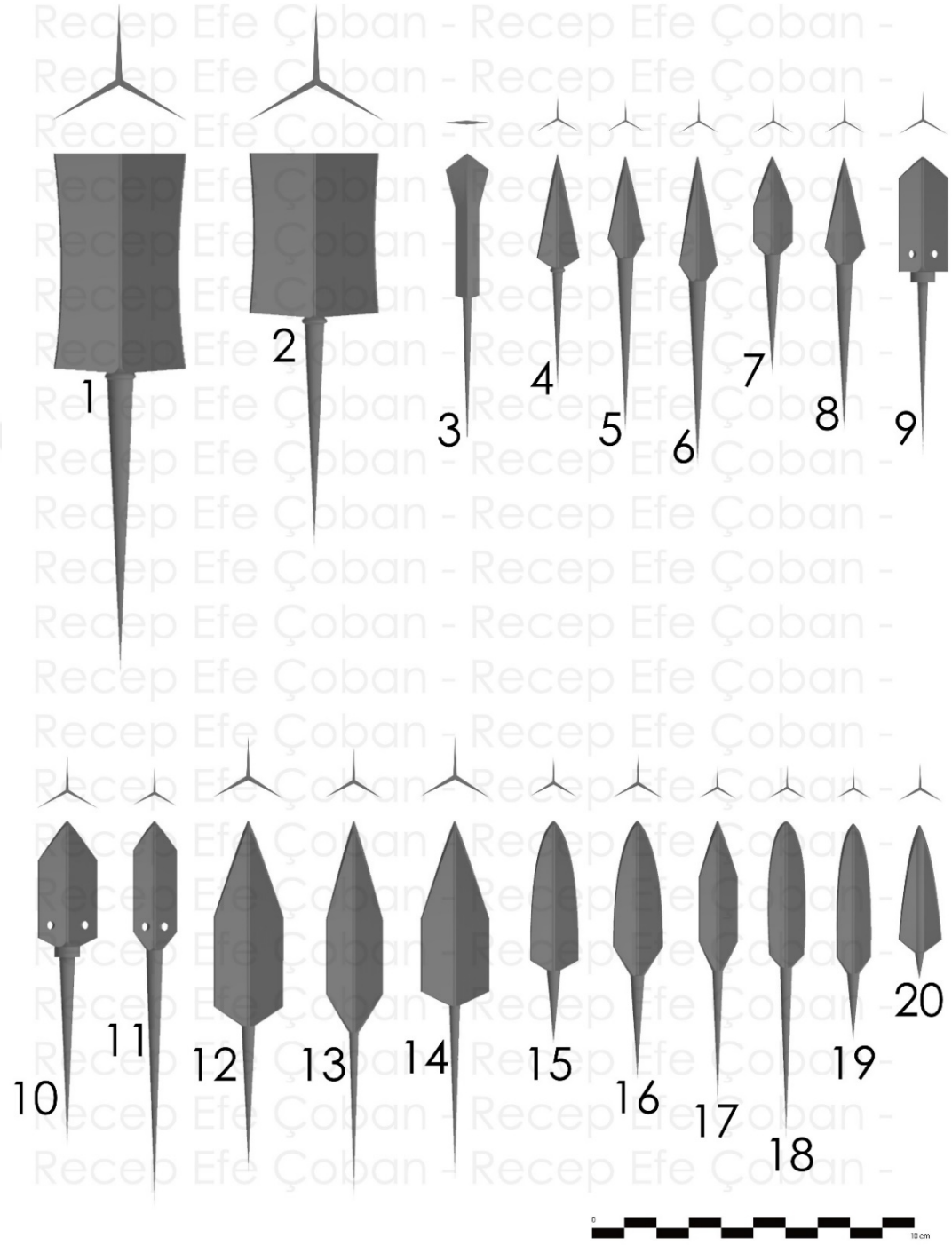
Görsel - 15. Tarafımızca çizilmiş temren buluntularını gösteren görseller (1: Tŷtkesken′ – VI, 10 numaralı kurgan; 2-8: Tŷtkesken′ – VI, 1 numaralı kurgan; 9-11: Ak-Koobŷ kurganı; 12-13: Bike – I, 9 numaralı kurgan; 14-16: Kara-Koba – I, 85 numaralı kurgan)

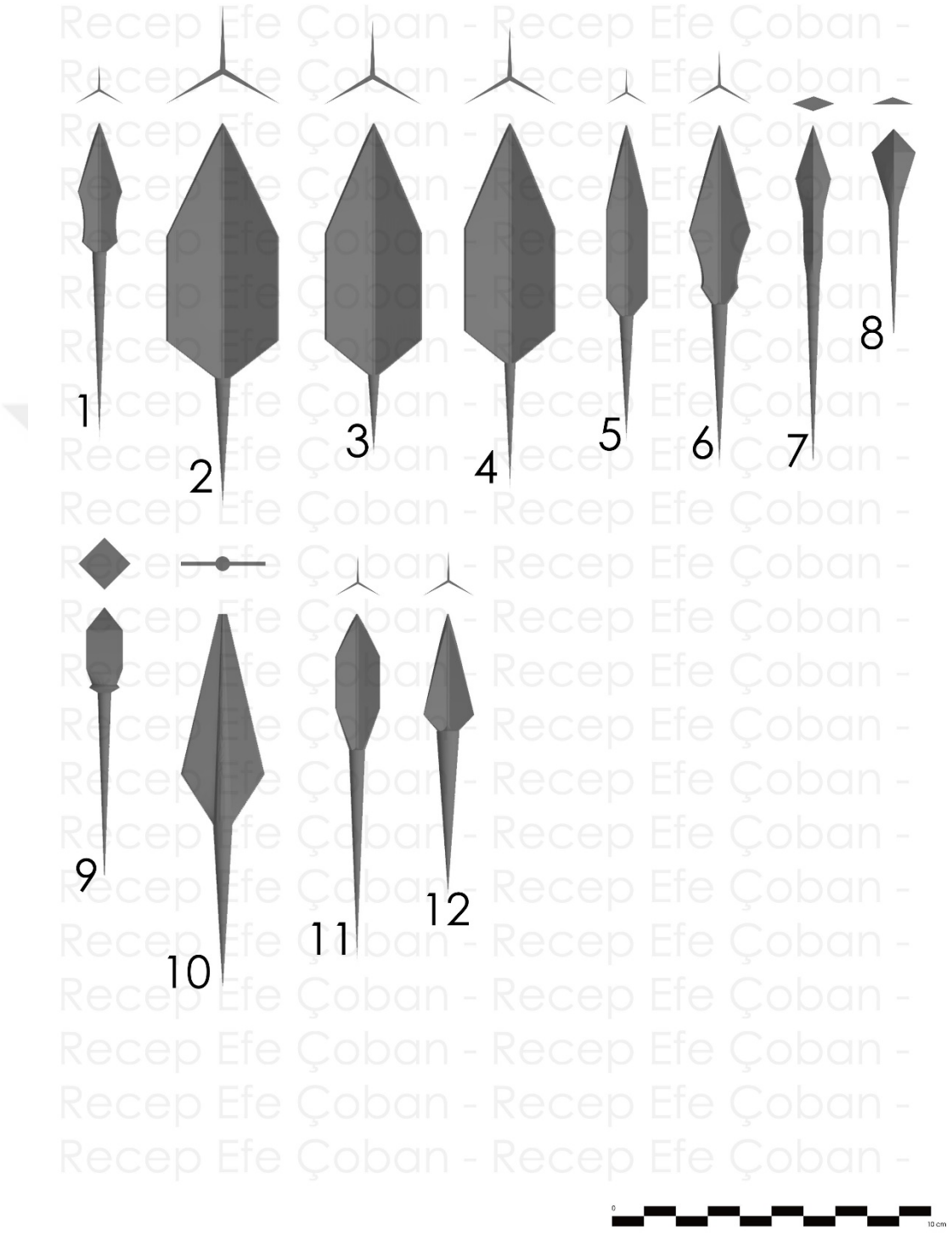
Görsel - 16. Tarafımızca çizilmiş temren buluntularını gösteren görseller (1: Kara-Koba – I, 85 numaralı kurgan; 2: Kara-Koba – II, 13 numaralı kurgan; 3-4: Katanda – III, 11 numaralı kurgan; 5-10: Katanda – III, 1 numaralı kurgan; 11-12: Katanda – III, 21 numaralı kurgan; 13-18: Talduair – I, 6 numaralı kurgan)

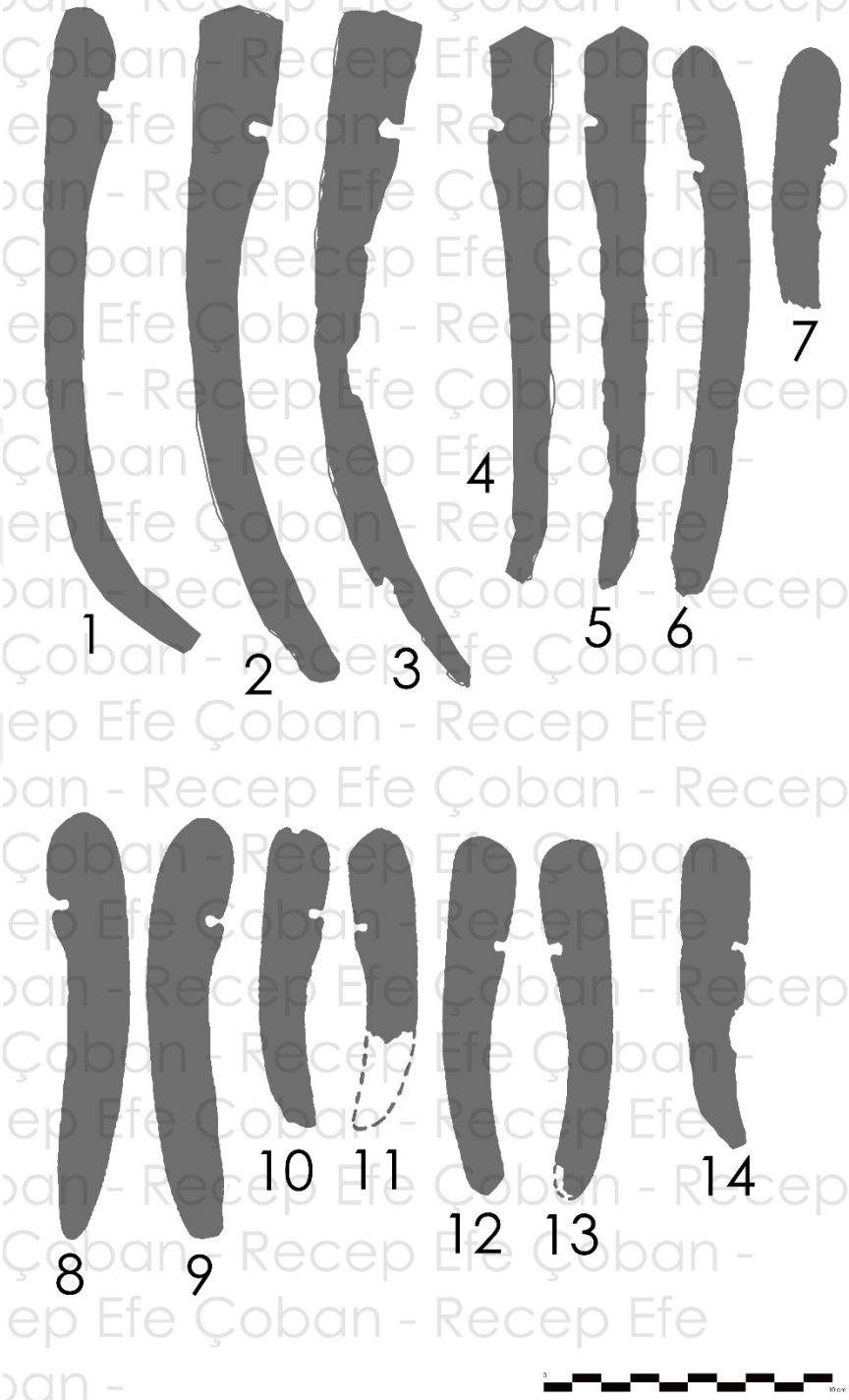
Görsel - 17. Tarafımızca çizilmiş temren buluntularını gösteren görseller (1: Talduair – I, 6 numaralı kurgan; 2-3: Taldura – I, 2 numaralı kurgan; 4: Choba – VII, 1 numaralı kurgan; 5-12: Yabogan – I, 1 numaralı kurgan; 13: Pazȳrȳk, 5 numaralı kurgan; 14-15: Bulan-Kobȳ – IV, 6 numaralı kült alanı; 16-17: Nizhnyaya Soru, V-3 ve G-1 numaralı kült alanları)

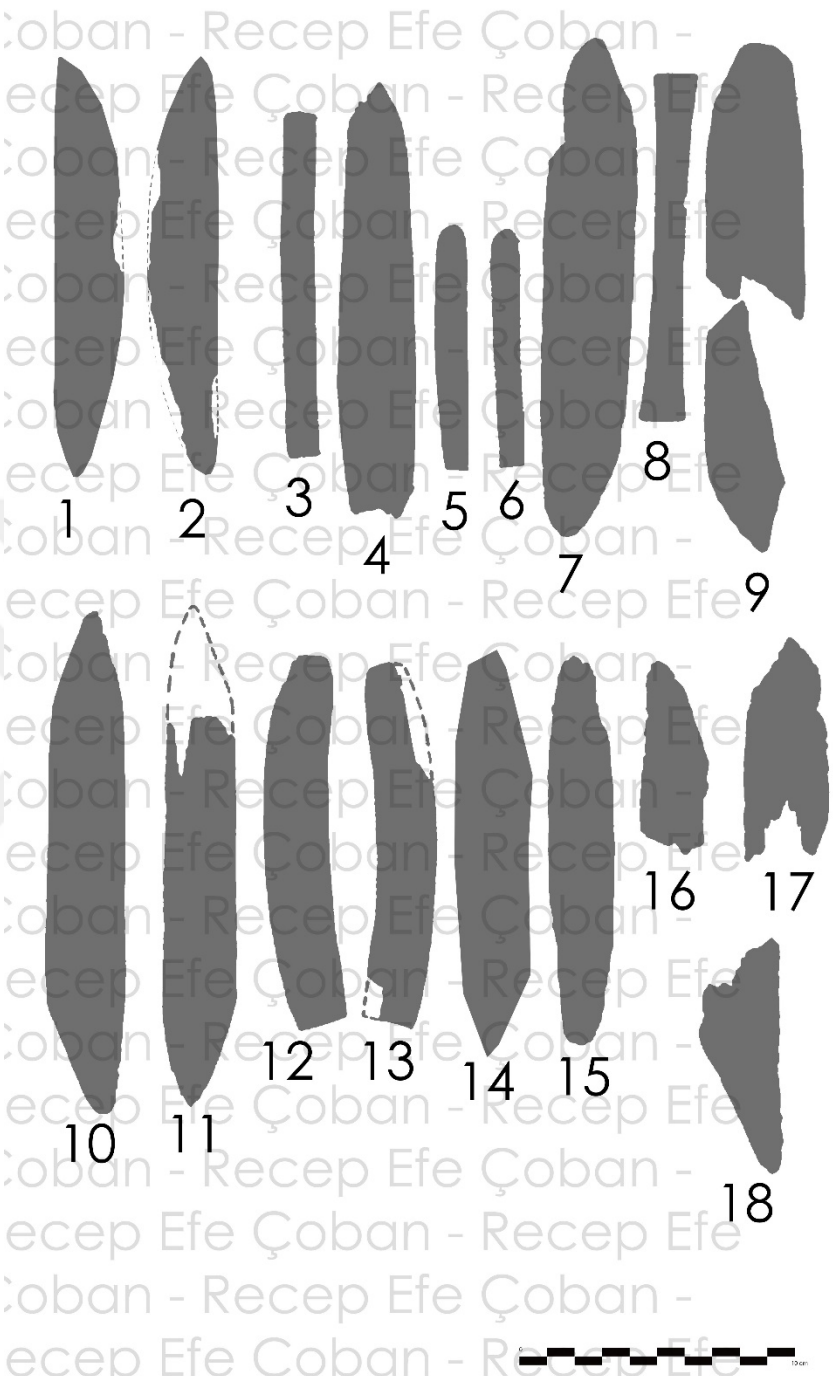
Görsel - 18. Tarafımızca çizilmiş temren buluntularını gösteren görseller (1-2: Bol′shoy Kurmanak – I, A-1 numaralı kült alanı; 3-9: Taldura – I, 2 numaralı kült alanı; 10-19: Ker-Kechu, A-1 numaralı kült alanı; 20: Ker-Kechu, A-2 numaralı kült alanı)

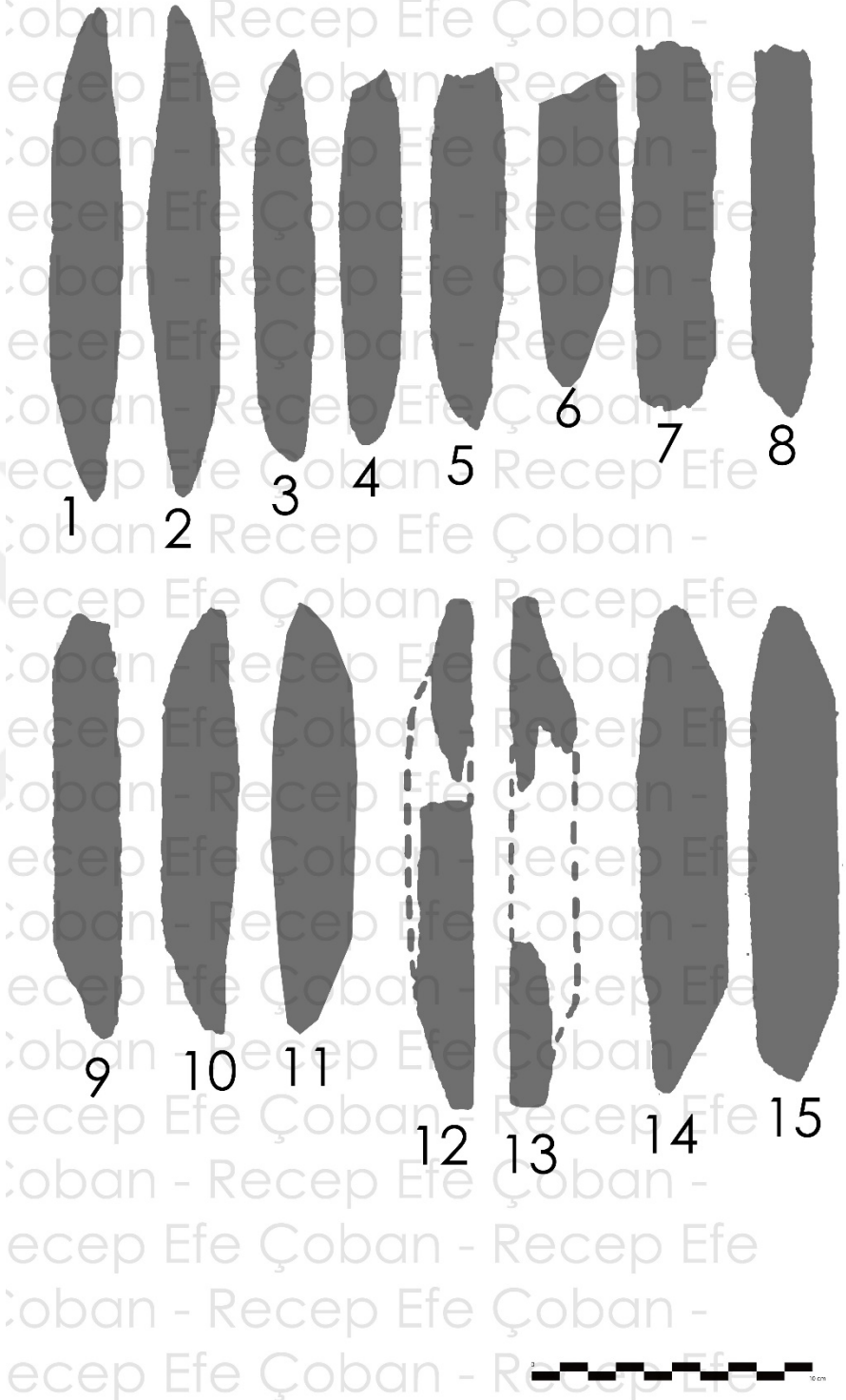
Görsel - 19. Tarafımızca çizilmiş temren buluntularını gösteren görseller (1-10: Ker-Kechu, A-2 numaralı kült alanı; 11-12: Sarȳ-Koba – II, G numaralı kült alanı)

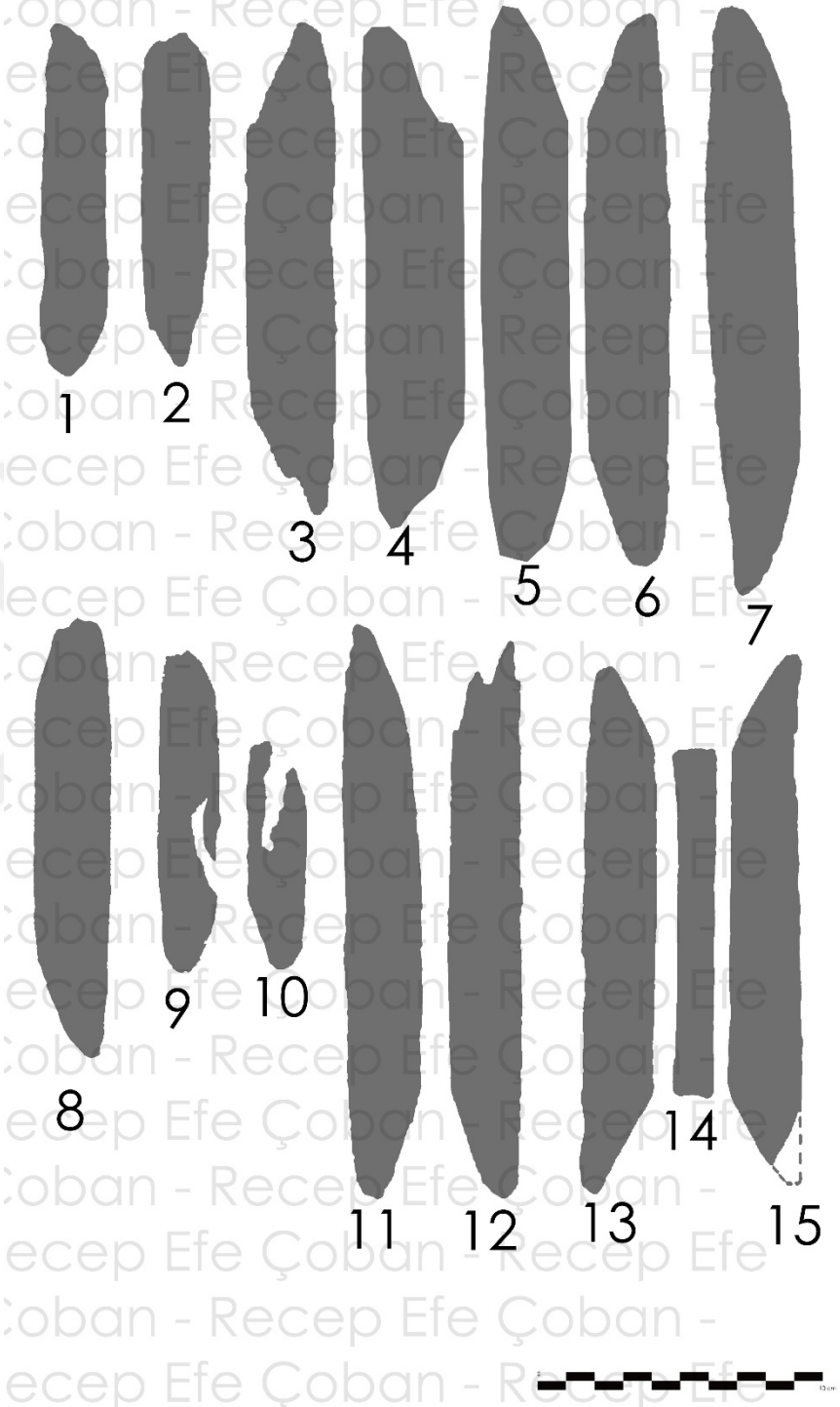
Görsel - 20. Tarafımızca çizilmiş kulak kaplaması buluntularını gösteren görseller (1: Kudȳrgē, 9 numaralı kurgan; 2-5: Ust'-Biyke – III, 5 numaralı kurgan; 6-7: Borotal – I, 82 numaralı kurgan; 8-9: Zahal mezarı; 10-13: Yustȳd-XII, 29 numaralı kurgan 14: Kudȳrgē, 2 numaralı kurgan)

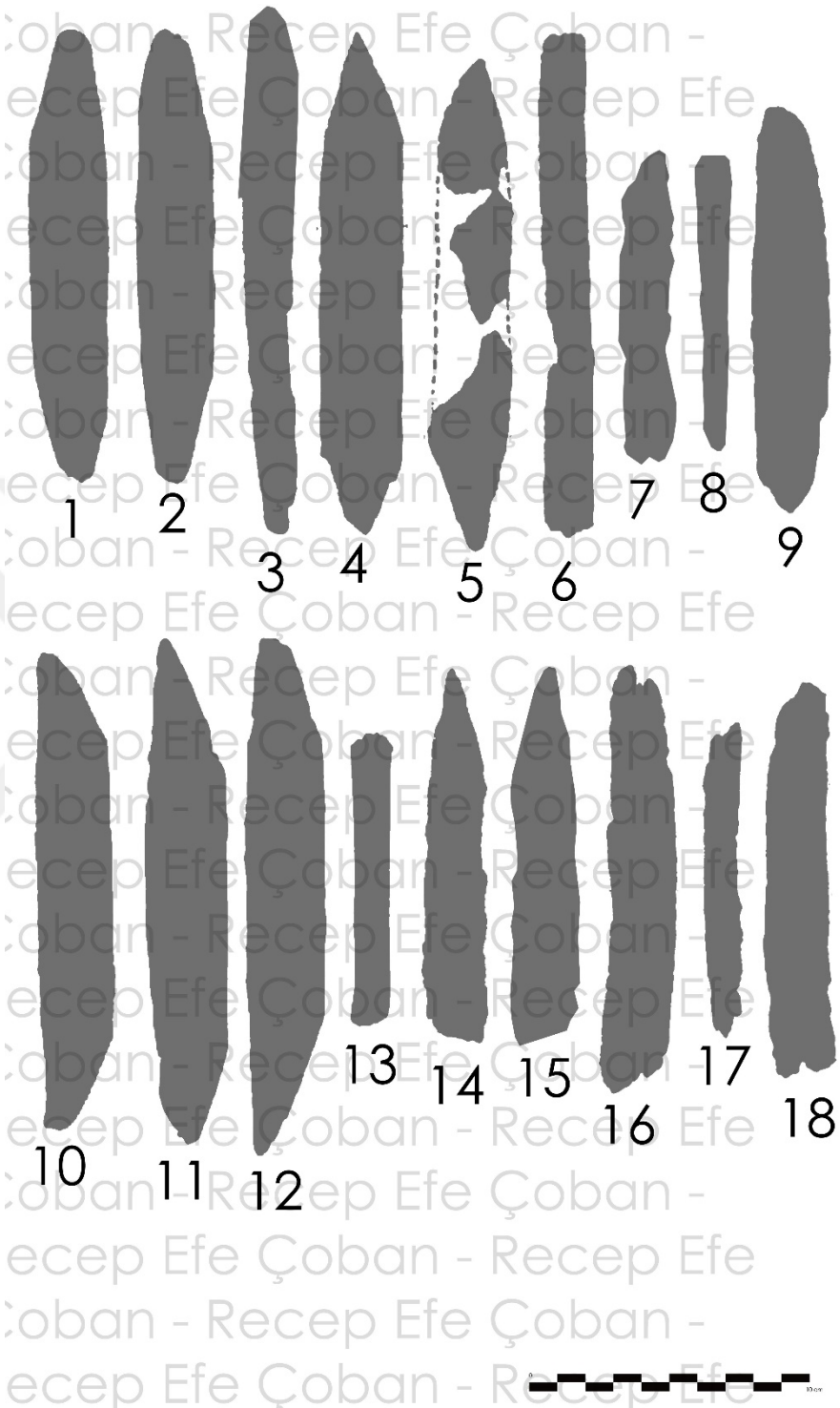
Görsel - 21. Tarafımızca çizilmiş kabza kaplaması buluntularını gösteren görseller (1-2: Ust'-Biyke – III, 5 numaralı kurgan; 3-6: Borotal, 82 numaralı kurgan; 7-9: Zagal mezarı; 10-13: Yustȳd – XII, 29 numaralı kurgan; 14-18: Balȳk-Sook – I, 9 numaralı kurgan)

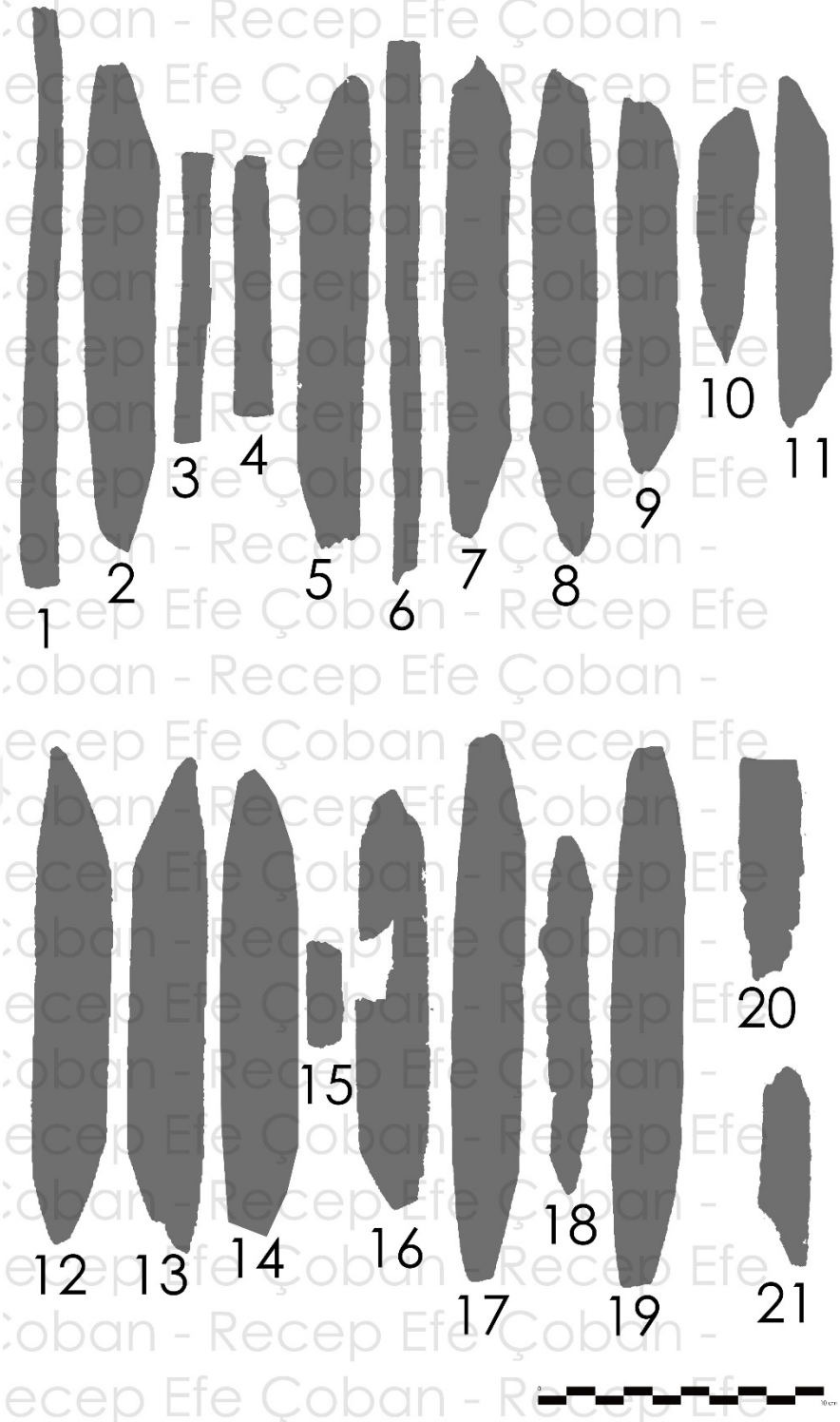
Görsel - 22. Tarafımızca çizilmiş kabza kaplaması buluntularını gösteren görseller (1-4: Balȳk-Sook – I, 10 numaralı kurgan; 5-6: Balȳk-Sook – I, 19 numaralı kurgan; 7: Barburgazȳ – I, 20 numaralı kurgan; 8-9: Barburgazȳ – II, 9 numaralı kurgan; 10-11: Barburgazȳ – III, 7 numaralı kurgan; 12-13: Kalbak-Tash, 2 numaralı kurgan; 14-15: Kara-Koba – I, 25 numaralı kurgan)

Görsel - 23. Tarafımızca çizilmiş kabza kaplaması buluntularını gösteren görseller (1-2: Kara-Koba – I, 85 numaralı kurgan; 3-4: Kara-Koba – II, 13 numaralı kurgan; 5-6: Katanda – III, 1 numaralı kurgan; 7: Katanda – III, 4 numaralı kurgan; 8: Katanda – III, 21 numaralı kurgan; 9-10: Oroktoy, 1 numaralı kurgan; 11-12: Talduair – I, 10 numaralı kurgan; 13-15: Talduair – I, 7 numaralı kurgan)

Görsel - 24. Tarafımızca çizilmiş kabza kaplaması buluntularını gösteren görseller (1-2: Tashanta – II, 5 numaralı kurgan; 3-6: Tytkesken′ – VI, 10 numaralı kurgan; 7-9: Tytkesken′ – VI, 1 numaralı kurgan; 10: Ulandryk – I, 10 numaralı kurgan; 11-13: Ulandryk – III, 5 numaralı kurgan; Balchikova – III, 7 numaralı kurgan; 16-18: Ust'*Biyke – III, 6 numaralı kurgan)

Görsel - 25. Tarafımızca çizilmiş kabza kaplaması buluntularını gösteren görseller (1-6: Uzuntal – I, 1 numaralı kurgan; 7-10: Uzuntal – I, 2 numaralı kurgan; 11: Uzuntal – V, 2 numaralı kurgan; 12-13: Yabogan – I, 1 numaralı kurgan; 14-16: Yakonur, 5 numaralı kurgan; 17-19: Yustŷd – I, 8 numaralı kurgan; 20: Boytŷgem – IV, 1 numaralı kurgan; 21: Kara-Koba – I, 69 numaralı kurgan

Çalışmamız neticesinde Türk Kağanlığı döneminde kullanılmış olması muhtemel bazı Türkçe okçuluk terimlerinin olduğu görülmüştür. Tespit edebildiğimiz bu terimler *ok, yosuk/yasık, yasıç, ya/yay* ve *keş* olarak sayılabilir. Bunlar arasında ok ve yay sözcüğü günümüze dek taşınmış ve anlamını yitirmeden kullanılmıştır. Ancak yay kabı anlamına gelen *yosuk/yasık* ve ok çantası manasındaki *keş* sözcüklerinin unutulduğu, en azından modern okçuluk terminolojisi üzerinde kullanılmadığı görülmektedir. Günümüzde *keş* terimi yerine, Farsça kökenli olan *tirkeş* sözcüğü tercih edilirken, yay kılıfı/çantası anlamına gelen kabul edilmiş bir terim bulunmamaktadır. Bu sebeple *keş* sözcüğü olmasa bile yosuk/*yasık* teriminin geleneksel okçuluk ile ilgili terminolojiye yerleşmesi gerekmektedir. Araştırmacıların terminoloji ortaklığına gidebilmesi adına önemli olduğunu düşündüğümüz bu terimler, sadece okçuluk araştırmaları adına değil, Türk dili üzerine yapılan çalışmalar için de faydalı olabilir. Çünkü bu çalışmalarda, özellikle teknik okçuluk terimleriyle ilgili yanlış anlaşılmalar, metnin hatalı yorumlanmasına sebep olabilmektedir. Dolayısıyla geçmişte kullanılan okçuluk terminolojisinin bu alanda uzmanlaşmış kişiler tarafından açıklanması ve özellikle arkeolojik buluntulara dair görsellerle desteklenmesi, pek çok alana katkı sağlama potansiyeline sahiptir. Araştırmamızın bu amaca yönelik olarak terminolojinin ortaya çıkarılması, anlaşılır görsellerle desteklenmesine fayda sağladığına inanıyoruz.

Altay bölgesindeki Türk Kağanlığı dönemiyle ilişkilendirilen okçuluk buluntularına bakıldığında, Türklere ait kurgan ve kült alanlarında uygulanmış ölü gömme adetlerine dair okçuluk özelinde bir standardın bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bazı kurganlarda yoğun şekilde görülen okçuluk teçhizatı buluntuları, bazı kurganlarda çok az sayıda rastlanılmakta, bazılarında ise hiçbir örneğe . Yine bu kapsamda yapılan arkeolojik araştırmalar neticesinde yayımlanan monografi, kazı raporu ve makalelerde teknik çizimlerde tutarlı bir metodun benimsendiği de görülmektedir. Çalışmaların bir kısmında kesitlerin yer almadığı, ağırlık başta olmak üzere ayrıntılı ölçümlerin yapılmadığı ve üretim malzemelerinin analiz edilmediği tespit edilmiştir. Bu durum, araştırmacıların ileri seviyedeki çalışmalarına engel teşkil etmekte olup envanterin yeniden yayımlanması gerekmektedir. Hatta bu yayınlarda 3B tarama ve metalurjik analiz gibi ileri yöntemlerle elde edilecek verilerin de yer alması, sadece günümüz için değil, gelecek on yıllar boyunca yapılacak rekonstrüksiyon (yeniden inşa), deneysel arkeoloji ve mühendislik

temelli simülasyonlarda yapılacak araştırmaların mümkün olmasını sağlayacaktır. Araştırmamız, yayımlanmış çalışmalardan hareketle yapıldığı için verinin kendisiyle sınırlı olup aslî potansiyeline ulaşamamıştır. Bu yüzden gelecekte yapılacak araştırmaların, envanterin yeniden yayımlanması süreci sonunda bazı hususların yeniden ele alması gerekecektir.

Araştırmamız kapsamında ele aldığımız yazılı kaynakların Türk Kağanlığı'nın Altay bölgesindeki okçuluk mirasına dair önemli veriler içerdiği görülmektedir. Öz kaynaklar olarak isimlendirdiğimiz Türk runik alfabesiyle kayıt altına alınmış ifadelerde, okçuluğun pratiğine dair herhangi bir veri bulunmamasına rağmen dönemin terminolojisine dair kısıtlı da olsa sözcüklere rastlanılmıştır. Diğer taraftan dış kaynaklar şeklinde isimlendirdiğimiz ve Çinli vakanüvisler tarafından kayıt altına alınmış anlatılarda, dönemin Türk okçuluğunun Çinliler tarafından nasıl görüldüğü, bu faaliyetin diplomatik olarak ne işlevleri gerçekleştirdiği, okçuluk teçhizatlarının hangi materyallerden üretildiği gibi hususlarda bilgiler verilmiştir. Araştırmamızda, öz kaynakların farklı araştırmacılar tarafından yaptıkları aktarmalar ile dış kaynakların tercümeleri kullanılmıştır. Bu durum, bazı anlamlandırmalarda hatalarımızın olabileceği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla araştırmacıların gelecekte yapılacak çalışmalarda tarafımızdan yapılmış olması muhtemel tercüme kaynaklı hataları göz ardı etmemeleri, verileri bu gözle yeniden ele almaları gerekmektedir.

Yaptığımız araştırmada Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemine ait okçuluk teçhizatında bazı yapısal ve tasarımsal konseptlerin sık tekrarlandığı anlaşılmıştır. Örneğin temrenlerin ekseriyetinin demirden yapılmaları ve dikey kesit açısından üç kanatlı forma sahip olmaları dikkat çekicidir. Yine yayların ekseriyetinde yanal kulak kaplamalarının kullanılmış olduğu görülmektedir. Ancak bu buluntulardan hareketle Türklerin günümüz literatüründe kullanıldığı anlamıyla *bileşik yaylar* kullanıp kullanmadıkları söylenemez. Çünkü kulak ve kabza buluntuları, yayların bünyelerinde tutabildikleri potansiyel enerji miktarında doğrudan etkileyen katmanlı sal (yay kolu) yapısının unsurları arasında değildir. Fakat kulak ve kabza kaplamalarının yayın belirli kısımlarındaki esnekliği doğrudan etkileyerek rijitliği (sertliği) artırdıkları, bu sayede yayın fiziksel kapasitesini etkiledikleri aşikârdır. Dolayısıyla Altay Türklerinin bu tarih aralığında bileşik yay kullanıp kullanmadıkları hususunda keskin bir yorum yapmak

doğru değildir. Diğer taraftan gelecekteki arkeolojik araştırmalarda, yayların sal kısmına sabitlenen boynuz plakalarına rastlanılırsa ve ilgili buluntular anlamlı bir sıklığa sabitse *bileşik yayları*n Türkler arasında kullanılmış bir yapısal mimari olduğu söylenebilir. Dahası, konumuza ilişkin yapılan çalışmalarda okçuluk teçhizatının nasıl üretildiğine dair herhangi bir anlamlı veri sıklığı da söz konusu değildir. Eldeki tek veri, Kiselyov tarafından yayımlanan bir keser ile ilgili olup Kiselyov bu keserin yay üretimi için kullanılmış olabileceğini düşünmektedir (Kiselyov S. V., 1951).

Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemi okçuluk mirasını konu edinen araştırmamız sırasında, bu alanda yapılmış araştırmaların müstakil olarak bu tarihî dönemi ve coğrafyayı ele almadığı, daha geniş coğrafyada kısıtlı bir dönemi yahut kısıtlı bir coğrafyada uzun bir dönem aralığını konu edindiği görülmüştür. Bu durum, Türk tarihi açısından önem arz ettiğini düşündüğümüz okçuluk temelli etno-arkeolojik bakış açısını destekleyecek araştırmalara ket vurmuş; Türk okçuluğuna ilişkin maddî kültür unsurlarının başat özelliklerinin öne çıkarılmasına ve bu özelliklerden hareketle kurgulanacak öncül ve ardıl miras ilişkilerinin ortaya koyulmasına engel teşkil etmiştir. Bu sebeple gelecek araştırmaların geniş tarihî dönemleri ve coğrafyaları konu edinmemesi gerektiğini, okçuluk mirası üzerinde odaklanılarak daha dar dönem aralıklarının ele alınmasının önemli olduğunu düşünüyoruz. Bu kapsamdaki çalışmaların Türk okçuluğuna dair birikimin sağlıklı şekilde geliştirilmesine ve alandaki eksikliklerin kısa sürede giderilmesine imkân sağlayacağını, daha dar kapsamda ele alınan çalışmaların artırılması yoluyla elde edilecek küçük parçalarla bütününe yaklaşma imkânının söz konusu olabileceğini öngörüyoruz.

Netice olarak Altay bölgesinde Türk Kağanlığı ile ilişkilendirilen okçuluk mirasına ait maddî kültür unsurlarının gayet zengin olduğu, ancak bu hususta yayımlanmış eserlerin detayları ihtiva etmediği; yazılı kaynaklarda elde edilen verilerin ise maddî kültür buluntularına kıyasla kısıtlı olduğu anlaşılmaktadır. Dahası, Bernstam'ın da ifade ettiği üzere arkeologlar tarafından sürdürülen çalışmalar ekseriyetle büyük kurganlara yönelmişlerdir (Bernshtam, 1947; Bernshtam, 1946). Bu durum, halkın büyük çoğunluğunu oluşturan kara budunun okçuluk mirasının ortaya çıkarılması için önemli bir engeldir. Tüm bu sebeplerden dolayı dönemin Türk okçuluğuna dair bazı hususlar hâlen çözümlenememiştir. Gelecekte yapılacak araştırmalar, başta Türk Kağanlığı

dönemi olmak üzere tarihsel bir bütünlük içinde olduğunu düşündüğümüz Türk okçuluğu mirasının anlaşılmasını sağlayacaktır.

Kaynakça

Adrianov, A. V. (1888). *Puteshestvȳe na Altay i za Sayanȳ sovershennoe v" 1881 godu.* St. Petersburg.

Ahrens, B., Monguunsüren, G., & Piezonka, H. (2015). Das mittelalterliche Höhlengrab von Cagaan Chad, Mongolei. Eine Kriegerbestattung am nördlichen Rand der Wüste Gobi. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*(43), s. 59-126.

Alimov, R. (2014). *Tanrı Dağı Yazıtları.* Konya: Kömen Yayınları.

Alram, M. (2012). The coinage of the Persian Empire. W. Metcalf (Dü.) içinde, *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage* (s. 61-87). New York: Oxford University Press.

Anuchina, D. N. (1887). O drevnem luke i strelakh. *Trudy arkheologicheskikh s"yezdov*, s. 337-411.

Aspelin, J. R. (1890). *Types de peuples de l'ancienne Asie centrale.* Helsinki: Imprimerie de la societe de litterature Finnoise.

Aydın, E. (2021). *Bozkırın Tanıkları Eski Türkçe Yazıtlar.* İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları.

Aydın, E. (2021). *Orhon Yazıtları.* İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları.

Aydın, E. (2021). *Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları.* İstanbul: Kronik Yayınları.

Aydın, E. (2021). *Uygur Yazıtları.* İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları.

Baeyens, W., Dehandschutter, B., Leermakers, M., Bobrov, V. A., & Hus, R. (tarih yok). Natural Mercury Levels in Geological Enriched and Geological Active Areas: Case Study of Katun River and Lake Teletskoye, Altai (Siberia). *Water, Air, and Pollution*(142), s. 375-393.

Balfour, H. (1890). On the structure and affinities of the composite bow. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*(19), 220-250.

Balogh, C. (2016). Karpat Havzası'nda Bir Avar Yay Ustasının Mezar Kalıntıları Eski Türklerde Bileşik (Kompozit) Yay Yapımına İlişkin Arkeolojik Bulgular. *Art-Sanat*, s. 109-120.

Basalla, G. (2016). *Teknolojinin Evrimi.* İstanbul: Doğu Batı Yayınları.

Bernshtam, A. N. (1946). *Sotsial'no-ēkonomicheskiy stroy orkhono-enisenskikh Tyurok VI-VIII vekov.* Moskova: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

Bernshtam, A. N. (1947). Drevneyshie tyurkskie ēlementȳ v ētnogeneze Sredney Azii. *Sovyetskaya Etnografiya*(VI-VII), s. 148-158.

Bichurin, N. Y. (1851). *Sobranie svedeniy o narodakh, obitavshikh v Sredney Azii v drevnie vremena.* St. Petersburg: Tipografii Voen.-Ucheb. Zavedenij.

Bichurin, N. Y. (1960). *Sobranie svedeniy po istoricheskoy geografii Vostochnoy i Sredinnoy Azii.* Cheboksary: Chuvas. gos. izdatel'stvo.

Binford, L. R. (1965). Archaeological systematics and the study of culture process. *American Antiquity, 31*(2), s. 203-210.

Binford, S. R., & Binford, L. (1968). *New Perspectives in Archaeology.* Chicago: Aldine Press.

Boyd, L., & Houpt, K. (1994). *Przewalski's Horse.* New York: State University of New York Press.

Burgan, M. (2005). *Empire of the Mongolians.* New York: Shoreline Publishing Group.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of the Pre-Thirteenth-Century of Turkish.* Oxford: Clarendon Press.

Coban, R. E. (2021). 3D engineering simulations for evaluating arrowheads: an example for the comparison of arrowheads with different tang lengths from the Turkic Khaganate period. *Archaeological and Anthropological Sciences*(13). doi:10.1007/s12520-021-01389-y

Çetin, S. (2023). *Osmanlı Türkçesine Giriş ve Arşiv Vesikalarından Örnekler.* Ankara: Berikan Yayınevi.

Çoban, R. E. (2017). Hsiung-nu Askerî Teşkilatlanması Üzerine Görüşler. U. Üren, & D. Çatalkılıç içinde, *İtil Suwı Aka Turur* (s. 103-123). İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü.

Derleme Sözlüğü (Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü) (Cilt 9 (L-R)). (1977). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Dillon, V. (1894). Military Archery in the Middle Ages. C. J. Longman, & H. Walrond içinde, *Archery* (s. 105-120). London: Longmans, Green, and Co.

Doğan, Ş. (2013). *Altay Türkçesinin Tarihî Karşılaştırmalı Ses Bilgisi.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı, İzmir.

Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Drevnie Kurganȳ Altaya. (1998). Gorno-Altaysk: Ak Checheck Isdatel'stvo.

Drews, R. (2004). *Early Riders: The Beginnings of Mounted Warfare in Asia and Europe.* Londra: Routledge Publishing.

Duriez, O., Eliotout, B., & Sarrazin, F. (2011). Age identification of Eurasian Griffon Vultures Gyps fulvus in the field. *Ringing & Migration*(26), s. 24-30. doi:10.1080/03078698.2011.585912

Ebû 'Osman 'Amr b. Bahr el-Câhiz. (1988). *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Fazîletleri.* (R. Şeşen, Çev.) Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Edinborough, K. S. (2005). Evolution of Bow-Arrow Technology. London, United Kingdom: University College of London, PhD Thesis.

Emeneau, M. B. (1953, Şubat 14). The Composite Bow in India. *Proceedings of the American Philosophical Society*, *97*(1), s. 77-87.

Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları.* Ankara: Dergah Yayınları.

Erden, U. (2017). *İslam öncesi Türklerde Madencilik ve Maden Ürünlerinin Ticareti (Hunlar, Göktürkler, Uygurlar).* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Bilecik.

Evtyukhova, L., & Kiselyov, S. (1939). Otkrȳtiya Sayano-Altayskoy arkheologicheskoy ēkspeditsii v 1939 g. *Vestnik drevney istorii*(4), s. 159-168.

Farrokh, K., Khorasani, M. M., & Dwyer, B. (2018). Depictions of archery in Sassanian silver plates and their relationship to warfare. *Revista de Artes Marciales Asiáticas, 13*(2), s. 82-113.

Fujita, K., Takeuchi, N., Aizen, V., & Nikitin, S. (2004). Glaciological observations on the plateau of Belukha Glacier in the Altai Mountains, Russia from 2001 to 2003. *Bulletin of Glaciological Research*(21), s. 57-64.

Gavrilova, A. A. (1965). *Mogil'nik Kudʏ̄rgē kak Istochnik po Istorii Altayskikh Plemen.* Leningrad: Nauka Leningradskoye Otdelenie.

Gonen, R. (1976). *Weapons and Warfare in Ancient Times.* Minneapolis: Lerner Publications Company.

Gorbunov, V. V. (2003). *Voennoe delo naseleniya Altaya v III-XIV vv. Chast' 1: Nastupatel'noe vooruzheniya (Oruzhie).* Barnaul: Izdatel'stvo Altayskogo Universiteta.

Gorbunov, V. V. (2003). *Voennoe delo naseleniya Altaya v III-XIV vv. Chast' 2: Nastupatel'noe vooruzheniya (Oruzhie).* Barnaul: Izdatel'stvo Altajskogo Universiteta.

Gorbunov, V. V., & Tishkin, A. A. (2006). Kompleks Vooruzheniya Kochevnikov Gornogo Altaya Khunnskoy Ēpokhi. *Arkhaeologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii, 28*(4), s. 79-85.

Göksu, E. (2010). Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri. *Turkish Studies*, s. 986-1011.

Göksu, E. (2013). *Okla Yükselen Millet.* Ankara: Kömen Yayınları.

Göksu, E. (2015). *Türk Kültüründe Silah.* Istanbul: Ötüken Neşriyat.

Gryaznov, M. P. (1930). Drevnie kulʹturʏ̄ Altaya. *Sibirevedeniye. Informatsionnyy byulleten'*(3-4), s. 18-26.

Gryaznov, M. P., & Shneyder, E. R. (1929). Drevnie izvayaniya Minusinskikh stepey. *Materialy po etnografii, 4*(2), s. 63-93.

Gumilev, L. N. (2019). *Eski Türkler.* (D. Batur, Trans.) İstanbul: Selenge Yayınları.

Hamilton, T. M. (1970). The Eskimo Bow and the Asiatic Composite. *Arctic Anthropology, 6*(2), s. 43-52.

Hansard, G. A. (1840). *The Book of Archery.* London: Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden.

Hansen, D. P. (2003). Art of the Early City-States. J. Aruz, & R. Wallenfels (Dü) içinde, *Art of the First Cities.* New York: The Metropolitan Museum of Art.

Harva, U. (2014). *Altay Panteonu.* İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

How far away is the horizon? (2023, Temmuz 25). Washington Üniversitesi: http://www.math.washington.edu/~conroy/m120-general/horizon.pdf adresinden alındı

İbn Haldun. (2016). *Mukaddime.* İstanbul: Dergah Yayınları.

Ilyushin, A. M. (2000). Mogil′nik Kudȳrgē i voprosȳ drevnetyurkskoy istorii Sayano-Altaya. *Pamyatniki drevnetyurkskoy kul'turȳ v Sayano-Altae i Tsentral'noy Azii*, 157-169.

Ilyushin, A. M., & Suleymanov, M. G. (1997). Raskopki arkheologicheskikh pamyatnikov v doline reki Ulagan v 1987-1988 g. *Izvestiya laboratorii arkheologii*(2), 93-103. http://e-lib.gasu.ru/da/archive/1997/02/st15.pdf adresinden alındı

Kafesoğlu, İ. (2014). *Türk Milli Kültürü.* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kahraman, M. (2014). *İslam öncesi Türk savaşçısının donanımı ve temel savaş aletleri.* Yayımlanmamış Tezli Yüksek Lisans, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Edirne.

Kahraman, M. (2019). Military Organisation and the Warfare of the Türk Qaghanate. *Chronica*, s. 137-152.

Karpowicz, A. (2018). *Osmanlı Türk Yayları, İmali ve Tasarım.* İstanbul: Okçular Vakfı Yayınları.

Kartsov, V. G. (1929). *Materialȳ k arkheologii Krasnoyarskogo rayona.* Krasnoyarsk.

Kâşgarî, M. (1986). *Divanü Lâgat-it-Türk Tercümesi* (Cilt 3). (B. Atalay, Çev.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kaşgarlı, M. (2015). *Divanu Lugati't Turk.* (A. B. Ercilasun, & Z. Akkoyunlu, Dü) Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Khudyakov, Y. S. (1986). *Vooruzhenie Srednevekovȳkh Kochevnikov Yuzhnoy Sibiri i Tsentral'noy Azii.* Novosibirsk: Izdatel'stvo ‘Nauka’ Sibirskoye Otdelenie.

Khudyakov, Y. S., & Borisenko, A. Y. (1998). Svoeobraznoe vpusknoe pogrebenie drevnetyurkskogo vre- meni na mogil′nike Tyangȳs-Tȳt. *Problemȳ arkheologii, ētnografii, antropologii Sibiri i sopredel'nȳkh territoriy*, 369-373.

Khudyakov, Y. S., & Lkhagvasuren, K. (2002). Nakhodki iz drevnetyurkskogo pogrebeniya v mestnosti Zagal v Mongol′skom Altae. *Drevnosti Altaya*(8), s. 94-105.

Khudyakov, Y. S., & Lkhagvasuren, K. (2002). Nakhodki iz drevnetyurkskogo pogrebeniya v mestnosti Zagal v Mongol′skom Altae. *Drevnosti Altaya*(8), s. 94-105. http://e-lib.gasu.ru/da/archive/2002/08/14.html adresinden alındı

Khudyakov, Y. S., Skobelev, S. G., & Moroz, M. V. (1990). Arkheologicheskie issledovaniya v dolinakh rek Oroktoy i Ēdigan v 1988 godu. *Arkheologicheskie issledovaniya na Katuni*, s. 95-150.

Kiryushin, Y. F., Gorbunov, V. V., Stepanova, N. F., & Tishkin, A. A. (1998). Drevnetyurkskie kurganȳ mogil′nika Tȳtkesken′ - VI. *Drevnosti Altaya*(3), 165-175.

Kiryushin, Y. S. (2003). K Voprosu O Kel′teminarskom Vliyanii V Ēpokhu Neolita Na Sredney Katuni (na primere pyatogo gorizonta poseleniya Tȳtkesken′-2). Y. F. Kiryushin, & A. A. Tishkin içinde, *Istoricheskiy Opyt Khozyaystvennogo I Kul'turnogo Osvoyeniya Zapadnoy Sibiri* (s. 75-81). Barnaul: Izdatel'stvo Altayskogo Universiteta.

Kiryushin, Y. S. (2003). K Voprosu O Kel′teminarskom Vliyanii V Ēpokhu Neolita Na Sredney Katuni (na primere pyatogo gorizonta poseleniya Tȳtkesken′-2). Y. F. Kiryushin, & A. A. Tishkin (Dü) içinde, *Istoricheskiy Opȳt Khozyaystvennogo I Kul'turnogo Osvoeniya Zapadnoy Sibiri* (s. 75-81). Barnaul: Izdatel'stvo Altayskogo Universiteta.

Kiselyov, S. V. (1936). Sayano-altayskaya arkheologicheskaya ēkspeditsiya 1935 g. *Sovetskaya arkheologiya*(1), s. 282-284.

Kiselyov, S. V. (1937). Nekotorȳe rezul′tatȳ Sayano-altayskoy ēkspeditsii 1936 g. *Vestnik drevney istorii*(1), s. 247-250.

Kiselyov, S. V. (1938). Sayano-altayskaya arkheologicheskaya ēkspeditsiya v 1937 g. *Vestnik drevney istorii*(2), s. 237-238.

Kiselyov, S. V. (1939). Sayano-Altayskaya arkheologicheskaya ēkspeditsiya v 1938 g. *Vestnik drevney istorii*(1), s. 252-256.

Kiselyov, S. V. (1949). *Drevnyaya istoriya Yuzhnoy Sibiri.* Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR.

Kiselyov, S. V. (1951). *Drevnyaya istoriya Yuzhnoy Sibiri.* Moskova: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

Klements, D. A. (1886). *Drevnosti Minusinskogo muzeya. Pamyatniki metallicheskikh ēpokh Minusinsk. mestn. publ. muzey.* Tomsk: Izdanie Innokentiya Kuznetsova.

Koc, E. (2023, Nisan 22). *About Us*. Koc Nock Archery: https://kocnockarchery.com/about-us/ adresinden alındı

Kocheyev, V. A., & Surazakov, A. S. (1994). Kurganȳ mogil′nikov Yabogan-I i II. *Arkhaeologicheskie i fol'klornȳe istochniki po istorii Altaya*, s. 241-255.

Koçak, K. (2004). *Bozkır Kültürü Çevresinde Askeri Teşkilatlanma (Başlangıçtan Göktürk Dönemi Sonuna Kadar).* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara.

Kormuşin, I. V. (2017). *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları.* (R. Alimov, Çev.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Krȳlova, P. N. (1909). *Flora Altaya i Tomskoy Gubernii* (Cilt 5). Tomsk: Tipo-litografiya Sibirskogo Tomskova.

Kubarev, G. V. (1992). Drevnetyurkskoe pogrebenie s r. Chuy. *Problemȳ sokhraneniya, ispol'zovaniya i izucheniya pamyatnikov arkheologii*, s. 91-92.

Kubarev, G. V. (1994). Bogatȳ uzdechnȳy nabor iz drevnetyurkskogo pogrebeniya. *Problemȳ izucheniya kul'turno-istoricheskogo naslediya Altaya*, s. 67-69.

Kubarev, G. V. (1995). Novȳy serebryanȳy sosud iz Talduaira. *Izvestiya laboratorii arkheologii*, 164-180.

Kubarev, G. V. (1997). Novaya runicheskaya nadpis′ s Altaya. *Problemȳ arkheologii, ētnografii, antropologii Sibiri i sopredel'nȳkh territoriy*, 208-212.

Kubarev, G. V. (2002). Dospekh drevnetyurkskogo znatnogo voina iz Balȳk-Sooka. V. V. Gorbunov, & A. A. Tishkin (Dü) içinde, *Materialȳ po voennoy arkheologii Altaya i sopredel'nȳkh territoriy* (s. 88-112). Barnaul: Izdatel'stvo Altayskogo Universiteta.

Kubarev, G. V. (2005). *Kul'tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal'nȳkh pamyatnikov.* Novosibirsk: Izdatel′stvo Instituta arkheologii i ētnografii SO RAN.

Kubarev, G. V. (2015). Memorial′nȳy Kompleks Drevnetyurkskogo Aristokrata Iz Khar-Yamaatȳn-Gola(Mongol′skiy Altay). *Arkheologiya i antropologiya Evrazii, 14*(7), s. 135-150.

Kubarev, G. V. (2016). Pogrebal′nȳe Pamyatniki Drevnikh Tyurok v Doline R. Khar-Yamaatȳn-Gol (Severo-Zapadnaya Mongoliya). *Arkheologicheskie vesti*(22), s. 115-129.

Kubarev, V. D. (1984). *Drevnietyurkskie Izvayaniya Altaya.* Novosibirsk: Izdatel′stvo "Nauka" Sibirskoe Otdelenie.

Kubarev, V. D. (1985). Drevnetyurkskie kenotafȳ Borotala. R. S. Vasil'evskij (Dü.) içinde, *Drevnie kul'turȳ Mongolii* (s. 136-148). Novosibirsk.

Kubarev, V. D. (1992). Palash s sogdiyskoy nadpis′yu iz drevnetyurkskogo pogrebeniya na Altae. V. Larichev içinde, *Severnaya Aziya i sosednie territorii v srednie veka* (s. 25-36). Novosibirsk: Nauka. http://kronk.spb.ru/library/kubarev-vd-1992.htm adresinden alındı

Kubarev, V. D., Kireyev, S. M., & Cheremisin, D. V. (1990). Kurganȳ urochishcha Bike. *Arkheologicheskie issledovaniya na Katuni*, 46-95.

Larin, O. V., & Surazakov, A. S. (1994). Raskopki mogil′nika Choba-7. *Arkheologiya Gornogo Altaya*, 86-91.

Legge, J. (1871). *The Chinese Classics, Vol IV: The First Part of the She King.* Hongkong: London Missionary Society's Printing Office.

Litvinskiy, B. A. (1966). Slozhnosostavnoy luk v drevney Sredney Azii Slozhnosostavnoy luk v drevney Sredney Azii (K probleme ēvolyutsii luka na Vostoke). *Sovetskaya Arkhaeologiya, 4*, s. 51-69.

Lokteva, Z. V., & Mereminsky, S. G. (2018). *Respublika Altay*. 01.12.2019 tarihinde Bol'shaya Rossiyskaya Entsiklopediya. Elektronnaya versiya: https://bigenc.ru/geography/text/3827423 adresinden alındı

Longman, C., & Walrond, H. (1894). *Archery.* London: Longmans, Green and Co.

Mamadakov, Y. T. (1994). Ritual′nȳe sooruzheniya bulan-kobinskoy kul′turȳ. *Arkheologiya Gornogo Altaya*, 58-63.

Mamadakov, Y. T., & Gorbunov, V. V. (1997). Drevnetyurkskie kurganȳ mogil′nika Katanda-3. *Drevnosti Altaya: Izvestiya laboratorii arkheologii*(2), 115-129. http://e-lib.gasu.ru/da/archive/1997/02/st17.pdf adresinden alındı

Mau-Tsai, L. (1958). *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe).* Wiesbaden: Otto Harrasowitz.

Mau-tsai, L. (2011). *Doğu Türkleri.* (E. Kayaoğlu, & D. Banoğlu, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.

May, T. (2015). Mongol warfare in the pre-dissolution period. *Golden Horde Review*(2), s. 6-20.

McEwen, E., Miller, R. L., & Bergman, C. A. (1991). Early Bow Design and Construction. *Scientific American, 264*(6), s. 76-83.

Medvedev, A. F. (1964). Iz istorii slozhnogo luka. *Kratkie soobshcheniya Instituta istorii material'noy kul'turȳ*(102), s. 3-7.

Milks, A., Parker, D., & Pope, M. (2019). External ballistics of Pleistocene hand-thrown spears: experimental performance data and implications for human evolution. *Scientific Reports, 9*(820), 1-11. doi:https://doi.org/10.1038/s41598-018-37904-w

Miller, R., McEwen, E., & Bergman, C. (1986, October). Experimental approaches to ancient near eastern archery. *World Archaeology, 18*(2), 178-195.

Mogil'nikov, V. A. (1983). Kurganȳ Kara-Koba-II. *Arkheologicheskie issledovaniya v Gornom Altae v 1980-1982 godakh*, 52-89.

Mogil'nikov, V. A. (1990). Drevnetyurkskie kurganȳ Kara-Koba-I. *Problemȳ izucheniya drevney i srednevekovoy istorii Gornogo Altaya*, 137-185.

Mogil'nikov, V. A. (1992). Drevnetyurkskie ogradki Kara-Koba-I. *Materialȳ k izucheniyu proshlogo Gornogo Altaya*, 175-212.

Mogil'nikov, V. A. (1997). Kurgan 85 Kara-Kobȳ-I i nekotorȳe itogi izucheniya drevnetyurkskikh pamyatnikov Altaya v svyazi s issledovaniyami v Kara-Kobe. *Istochniki po istorii Respubliki Altaya*, 187-234.

Mogil'nikov, V. A., & Elin, V. N. (1983). Kurganȳ Taldura. *Arkheologicheskie issledovaniya v Gornom Altae v 1980-1982 godakh*, 127-152.

Morris, K., & Slocum, S. (2019). Functional analysis and treatmen of self-injurious feather plucking in a black vulture (Coragyps atratus). *Journal of Applied Behavior Analysis*(52), s. 918-927.

Nesterov, S. P. (1981). Tyosla drevnetyurkskogo vremeni v Yuzhnoy Sibiri. Y. S. Khudyakov içinde, *Voennoe delo drevnikh pleton Sibiri i Tsentral'noy Azii* (s. 168-172). Novosibirsk: Izdatel′stvo Nauka Sibirskoe Otdelenie.

Nesterov, S. P. (1982). Pogrebenie s konyom na r. Tashtȳk (po materialam raskopok S.A. Teploukhova). A. K. Konopatskiy, & Y. S. Khudyakov içinde, *Arkheologiya Severnoy Azii* (s. 95-102). Novosibirsk: Izdatel′stvo Nauka Sibirskoe Otdelenie.

Neverov, S. V., & Gorbunov, V. V. (1995). Drevnetyurkskie pominal′nȳe ogradki Sredney Katuni. *Problemȳ okhranȳ, izucheniya i ispol'zovaniya kul'turnogo naslediya Altaya*, 167-170.

Oktay Çerezci, J. Ö. (2020). *Göktürk Dönemi Maden Sanatı ve İşçiliği.* İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Oktay, J. Ö. (2013). *Orta ve İç Asya'da VI-IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı: Göktürk Devri.* Yayımlanmış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Türk İslam Sanatları Programı, İstanbul.

Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları (Birleştirilmiş 3. Baskı).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ögel, B. (2010). *Türk Mitolojisi I. Cilt.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ölmez, M. (2013). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları.* Ankara: BilgeSu Yayınları.

Özbek, H. (2015). *Osmanlı Minyatürlerinde Ordu Teşkilatına Mensup Süvari Birlikleri Tasvirlerinin Teknik Analizi.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi , Güzel Sanatlar Enstitüsü Geleneksel Türk Sanatları (Minyatür) Anasanat Dalı, İstanbul.

Öztürk, S. (1996). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi.* İstanbul: OSAV.

Parlak, S. (2023). Türk Yaylarının Yapımı ve Kullanılan Hayvansal Tutkalların Fonksiyonları. *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 66-105.

Pearson, C. L. (2003). Animal Glues and Adhesives. A. Pizzi, & K. L. Mittal (Dü) içinde, *Handbook of Adhesive Technology.* New York: Taylor & Francis Group, LLC.

Pope, S. (1923). *Study of Bows and Arrows.* California: University of California Press.

Potapov, L. P. (2012). *Altay Şamanizmi.* Konya: Kömen Yayınları.

Powell, J. (2010). *Weapons & Warfare.* New York: Salem Press.

Radloff, W. (1886). *Aus Sibirien.* Leipzig.

Radloff, W. (1896). *Sibirskie drevnosti: iz putevȳkh zapisok po Sibiri.* St. Petersburg.

Radloff, W. (1956). *Sibirya'dan I.* (A. Temir, Çev.) İstanbul: Maarif Basımevi.

Radloff, W. (1956). *Sibirya'dan II.* (A. Temir, Çev.) İstanbul: Maarif Basımevi.

Rudenko, S. İ., & Glukhov, A. N. (1927). Mogil′nik Kudȳrgē na Altae. *Mogil'nik Kudȳrgē na Altae, 3*(2), s. 37-52.

Sakin, O. (2019). *Osmanlı Arşiv Belgeleri Okuma Kılavuzu.* İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Savinov, D. G. (1981). Novȳe materialȳ po istorii slozhnogo luka i nekotorȳe voprosȳ ego ēvolyutsii v Yuzhnoy Sibiri. Y. S. Khudyakov (Dü.) içinde, *Voennoe delo drevnikh plemen Sibiri i Tsentral'noy Azii* (s. 146-162). Novosibirsk: Nauka.

Schellmann, N. C. (2007). Animal glues: a review of their key properties relevant to conservation. *Studies in Conservation*(52), s. 55-66.

Selby, S. (2000). *Chinese Archery.* Hong Kong: Hong Kong University Press.

Sevin, V. (2014). *Assur Resim Sanatı.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Shul'ga, P. I., & Gorbunov, V. V. (2002). Fragment dospekha iz tyurkskogo kenotafa v doline r. Sentelek. *Materialȳ po voennoy arkheologii Altaya i sopredel'nȳkh territoriy*, 112-130.

Sinisi, F. (2012). The Coinage of the Parthians. W. Metcalf (Dü.) içinde, *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage* (s. 276-296). New York: Oxford University Press.

Şirin, H. (2020). *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tal'ko-Gryntsevich, Y. D. (1899). *Sudzhinskoe doistoricheskoe kladbishche v Il'movoy padi troitskosavskogo okruga Zabaykal'skoy oblasti.* Moskova: Tovarishchestvo tipografii A.I. Mamontova.

Tal'ko-Gryntsevich, Y. D. (1999). *Materialȳ k paleoētnologiii Zabaykal'ya.* St. Petersburg: Parovaya tipo-litografiya P. I. Makushina.

Taşağıl, A. (2013). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III - M.S. X. Asır).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Taşağıl, A. (2018). *Gök-Türkler I-II-III.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları.* İstanbul: Simurg Yayınları.

Tekin, T. (2014). *Orhon Yazıtları.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, T. (2017). *Irk Bitig.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Teploukhov, S. A. (1929). Opyt klassifikatsii drevnikh metallicheskikh kul'tur Minusinskogo kraya. (V kratkom izlozhenii) Opȳt klassifikatsii drevnikh metallicheskikh kul′tur Minusinskogo kraya. (V kratkom izlozhenii). *Materialȳ po ētnografii, 4*(2), s. 41-62.

Tishkin, A. A., & Gorbunov, V. V. (2003). Rannetyurkskoe Pogrebenie na mogil'nike Yakonur (po materialam raskopok M.P. Gryaznova) Rannetyurkskoe pogrebenie na mogil′nike Yakonur (po materialam raskopok M.P.Gryaznova). *Drevnosti Altaya*(10). 3 23, 2021 tarihinde http://e-lib.gasu.ru/da/archive/2003/10/01.html adresinden alındı

Tishkin, A. A., & Gorbunov, V. V. (2005). *Kompleks arkheologicheskikh pamyatnikov v doline r. Biyke (Gornȳy Altay).* Barnaul: Izdatel′stvo Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta.

Togan, İ., Kara, G., & Baysal, C. (2017). *Çin Kaynaklarında Türkler, Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Toraman, A. (2018). *Arkeolojik Veriler Işığında Altaylarda At Koşumları ve Savaş Aletleri (İlk Zamanlardan IX. Yüzyıla Kadar).* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Kayseri.

Turan, O. (1945). Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması. *Belleten, IX*(20), s. 305-318.

Türk Akademisi. (2021, Aralık 1). *A-6 (Möndür-Sokkon I) Yazıtı Metni*. Atalar Mirası: http://atalarmirasi.org/tr/56-a-6-m%C3%B6nd%C3%BCr-sokkon-i-yaz%C4%B1t%C4%B1-metni adresinden alındı

Türker, F. (2011). *Altay Türklerinin Efsaneleri (İnceleme-Metin).* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı, İzmir.

Vasyutin, A. S. (1985). O khronologii i ētnicheskoy prinadlezhnosti rannekudȳrginskogo kompleksa arkheologicheskikh pamyatnikov. *Arkheologiya Yuzhnoy Sibiri*(13), 73-79.

Vasyutin, A. S., Yelin, V. N., & Ilyushin, A. M. (1987). Novȳe nakhodki predmetov vooruzheniya v drevnetyurkskikh ogradkakh Gornogo Altaya. Y. S. Khudyakov, & V. E. Medvedev içinde, *Voennoe delo drevnego naseleniya Severnoy Azii* (s. 107-114). Novosobirsk: Izdatel′stvo Nauka Sibirskoe Otdelenie.

Vermil Archery. (2023, Nisan 2022). *Fast Nock.* Vermil Archery: https://www.vermilarchery.com/collections/fast-nock adresinden alındı

Vilkuna, K. (1950). Über die obugrischen und samojedischen Pfeile und Köcher. *Commentationes fenno-ugrica in honorem Y.H. Toivonen.* içinde Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura.

Western, A. C., & Mcleod, W. (1995). Woods used in Egyptian bows and arrows. *The Journal of Egyptian Archaeology, 81*, s. 77-94.

Wood, M. T. (2015). *Mounted Archery in Japan: Yabusame and the Modern Setting.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Oslo Üniversitesi, Kültür Araştırmaları ve Doğu Dilli Bölümü, Oslo.

Yamac, E., Ozden, M., Kirazli, C., & Malkoc, S. (2019). Heavy-metal concentrations in feathers of cinereous vulture (Aegypius monachus L.) as an endangered species in Turkey. *Enviromental Science and Pollution Research*(26), s. 833-843. doi:https://doi.org/10.1007/s11356-018-3649-8

Yıldırım, N. (2017). *İran Edebiyatı.* İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Yılmaz, A. (2018). Some Remarks on the Term Balbal of Ancient Turks. *Cihannüma, IV*(1), s. 1-18.

Yücel, Ü. (1999). *Türk Okçuluğu.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

Ekler

EK A: Yazılı Kaynaklara Dair Bilgiler

EK A.1. Kül Tigin / Köl Tegin Yazıtı

Türklere ilişkin yazılı öz kaynakların başında gelen *Kül Tigin yazıtı / anıtı,* Bilge Kağan'ın kardeşi olan ve 27 Şubat 731 tarihinde öldüğü düşünülen Prens Kül Tigin anısına hazırlanmıştır. Araştırmacılar, Kül Tigin yazıtının mermer yahut kırılgan bir kireç taşından yapıldığını düşünmektedir. Anıtın doğu ve batı yüzleri zemin seviyesinde 1.32 m., tepede 1.22 m. genişliğinde; kuzeyi 46 cm., güneyi ise 44 cm. civarındadır. Toplam yükseklik 2.75 metre kadardır. Dört yüzün batı kısmı Çince, kalan yüzler runik harfli olarak neşredilmiş olup Türkçedir. Eserin Türkçe bölümleri Bilge Kağan'ın ağzından yazılmıştır. Yazıtları bu anıt üzerine kazıyan kişinin Prens Yolluğ / Yollug olduğu bilinmekte olup yazım işlemi yirmi gün sürmüştür (Tekin, 2014, s. 7).

Kül Tigin Yazıtı'nda okçuluk ile ilgili sıklıkla görülen ifadelerin başında *On-ok* topluluğunun adı gelmektedir. Kuşkusuz bu ifadenin doğrudan okçuluk faaliyeti ile ilişkilendirilmesi söz konusu değildir. Ancak On-ok ifadesinin yazımında "𐰇𐰃" kullanılan son harfin şekli "𐰇" ve ok ifadesinin topluluk adlandırılmasında kullanılmış olması önem arz etmektedir. Yazıtın farklı yerlerinde *On-ok* ifadesi, 2 farklı yerde "𐰇𐰃" biçiminde geçmektedir (Orkun, 2011, s. 39, 52). Bunun dışında yazıtın güney yüzünün 12. satırında geçen "𐰋𐰺 :𐰃" ifadesi bazı araştırmacılar tarafından *On-ong*, bazı araştırmacılar tarafından ise *On-ok* olarak okunmuştur. (Orkun, 2011, s. 28) Bu çalışmalar arasında en güncellerinden birine sahip olan Erhan Aydın, yazıtın güney yüzünün 12. satırını " … Taş yontturdum. Gönlümdeki sözleri nakşettim. On Ok oğullarına, yabancılarına kadar bunu görüp bilin. Ebedî taş …" şeklinde tercüme etmiştir (Aydın, 2021, s. 50). Doğu yüzünün 19. satırını "… Komutanları, beyleri de öldü. On Ok halkı (bu yüzden) sıkıntı çekti. Atalarımızın, dedelerimizin elde ettiği topraklar sahipsiz olmasın diye Az halkını düzene sokup örgütleyerek <…> …" olarak çevirmiştir (Aydın, Orhon Yazıtları, 2021, s. 57).

Yazıtın doğu yüzünün 33. satırında, Kül Tigin'in Yiğen Silig[32] Bey'in atıyla beraber düşman üzerine yaptığı saldırıda ok yağmuruna tutulduğu, yüzlerce okun atının zırhına ve vücuduna saplandığı, ancak hiçbir okun yüzüne isabet etmediği anlatılmaktadır. Bu ifadeyle birlikte yazıtlarda Türklerin ok atılması eylemi için hangi fiili kullandığı görülmektedir. İlgili satırda bu eylem, "okun urtı" (𐰃𐰆𐰼𐰃 :𐰋𐰼𐰃) şeklinde geçmektedir (Orkun, 2011, s. 45; Tekin, 2014, s. 32, 33; Aydın, 2021, s. 62). Doğu yüzünün 36. satırındaki bir diğer bahiste, Kül Tigin'in Bayırkulara karşı yapılan seferde at sürerek bir düşman erini okuyla, iki eri ise mızrağı ile öldürdüğünü anlatmaktadır. Bu satırda da ok atmanın karşılığı için "okun urtı" (𐰃𐰆𐰼𐰃 :𐰋𐰃) ifadesi kullanılmıştır (Orkun, 2011, s. 46; Tekin, 2014, s. 34, 35; Aydın, 2021, s. 63).

EK A.2. Bilge Kağan Yazıtı

Türk Kağanlığı'nın en önemli hükümdarlarından biri olan Bilge Kağan'ın anısına 24 Eylül 735 yılında tamamlanıp dikildiği düşünülen bu anıtın boyutları Kül Tigin yazıtına yakındır. Bilge Kağan Yazıtı'nın kuzey yüzeyindeki metinlerin son 7 satırı dışındaki her satır Kül Tigin yazıtının güney yüzüyle; doğu yüzündeki 2-24 satırları da küçük farklılıkla Kül Tigin yazıtının doğu yüzünde bulunan 1-30. satırlarıyla aynıdır. Bu yazıtı diktiren Bilge Kağan'ın küçük oğlu Tengri Kağan'dır (Tekin, 2014, s. 7, 8).

Yazıtta okçuluk ile ilgili ifadeler, Kül Tigin yazıtında olduğu gibi *On-ok* adıyla başlamaktadır. Kuzey yüzünün 15. satırında On-ok (𐰃 :𐰋𐰃) topluluğuna ve diğer komşu kavimlere yönelik olarak bir çeşit gözdağı söz konusudur (Orkun, 2011, s. 58; Tekin, 2014, s. 48, 49; Aydın, 2021, s. 79). Yine doğu yüzünün 16. satırında On-ok (𐰃 :𐰋𐰃) topluluğuna dair bir ifade daha geçmektedir (Tekin, 2014, s. 56, 57; Aydın, 2021, s. 85).

Bu yazıttaki özgün ifadelerden biri ok kelimesinin mesaj bağlamında kullanılmış olmasıdır. Erhan Aydın ilgili satırı, "… Altı kez savaştım <…> ordusunu tamamen yok ettim. Orada tâbi olan ne kadar insan <…> yok olacaktı. <…> davet etmeye geldi. Beşbalık onun için kurtuldu. Otuz …" şeklinde çevrilmiştir (Aydın, Orhon Yazıtları, 2021, s. 90-91). Çevrimden de anlaşıldığı üzere bu yazıtta okıglı (okıgalı) sözcüğü, "haber" kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Bu terimin Türkiye Türkçesi

[32] Erhan Aydın tarafından Yegen Silig olarak okunmuştur. (Aydın, Orhon Yazıtları, 2021, s. 62)

ağızlarında “düğün çağrısı, davetiye” anlamında kullanılan “okuntu” kelimesiyle ilişkili olması muhtemeldir (Derleme Sözlüğü (Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü), 1977). Dolayısıyla “ok” kelimesinin erken dönemlerde çağrı anlamına geldiği; sonraki yıllarda ise “okuntu” kelimesine dönüşerek düğün gibi organizasyonlara davet anlamına dönüştüğü düşünülebilir.

EK A.3. Tonyukuk Yazıtı

Türk Kağanlığı’nın en önemli devlet adamlarından biri olan Tonyukuk adına dikilmiş olan bu anıt iki adet dikilitaştan oluşmaktadır. Büyük olan dikilitaşta 35 satır, küçük olanda 27 satırlık yazıt bulunmaktadır. Yazıtların 720-725 yılları arasında dikilmiş olduğu tahmin edilmektedir. İçeriğinden hareketle yazıtın içeriğinin bizzat Tonyukuk tarafından kaleme alındığı düşünülmektedir. Ancak Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının aksine Tonyukuk anıtlarının üzerindeki runik harflerini yazan kişinin kim olduğu belli değildir (Tekin, 1998, s. 13).

İlk yazıtın doğu yüzünün 2. satırında Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında olduğu gibi *On-ok* (𐱅𐰇:𐰃𐰴) topluluğu ile ilgili bir ifade yer almaktadır. Bu ifadede On-okların Türk Kağanlığı’na karşı Tabgaç ve Kırgızlar ile yaptığı anlaşmadan bahsetmektedir (Orkun, 2011, s. 106; Aydın, 2021, s. 109). Orkun, yazıtın kuzey yüzünün 2 farklı yerinde On-ok ifadesini okumuştur (Orkun, 2011, s. 110, 112). Erhan Aydın ise kuzey yüzünün 9. satırındaki bir kelimeyi On Ok olarak okumuştur (Aydın, 2021, s. 112). İkinci yazıtın batı yüzünde 2 ayrı satırda yine On-oklarla ilgili bahisler bulunmaktadır (Orkun, 2011, s. 114; Aydın, 2021, s. 115).

EK A.4. Şine-Usu Yazıtı

Bu yazıt, Moğolistan’ın kuzeyinde bulunan Mogoitu ırmağı, Şine-usu gölü ile Örgötu dağları civarında yer almaktadır. İlk kez Ramsted tarafından yayımlanmıştır. Yazıtın hangi döneme ait olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte araştırmacılar yazıtta geçen bazı tarihî şahsiyetlerden hareketle 8. yüzyıl civarında dikildiğini tahmin etmektedir (Orkun, 2011, s. 163). Yazıtın kuzey yüzünün 11. satırında diğer yazıtlarda olduğu gibi On-ok topluluğu ile ilgili olarak bir ifade geçmektedir (Orkun, 2011, s. 166).

EK A.5. Doğu Türkistan Yazmaları

1907 yılında Doğu Türkistan'da Aurel Stein tarafından bulunan ve Londra'daki British Müzesi'ne aktardığı bu el yazmalarının bir kısmı Hüseyin Namık Orkun tarafından okunarak *Eski Türk Yazıtları* eser bünyesinde yayımlanmıştır (Orkun, 2011, s. 255). Orkun tarafından "B" adıyla yayımlanan elyazmasının ön yüzünün 8. satırında bir sözcük "yosuk" olarak okunmuştur (Orkun, 2011, s. 258). Orkun, bu satırda geçen "yosuk" kelimesini, Kaşgarlı Mahmud'un yaptığı açıklamadan hareketle "yay kabı" olarak izah etmiştir (Orkun, 2011, s. 260).

EK A.6. Irk Bitig

Irk Bitig, günümüz Türkçesiyle "Fal Kitabı" olarak çevrilebilir. Türk runik harfleriyle kitap formatında yazılmış tek eser olan bu kitap, Aurel Stein tarafından Doğu Türkistan'daki Tun-huang (Bin Buda Mağaraları) bölgesinden elde edilmiş ve diğer yazmalar gibi Londra British Müzesi'ne gönderilmiştir. Çin kâğıdı üzerine yazılan bu eser elli yedi yapraktır. Ciltsiz olup her varak zamkla birbirine tutturulmuştur. Kitabın adının *Irk Bitig* olduğu 101. sayfada belirtilmiştir. Kaleme alınma tarihinin 9. yüzyılın ortaları olduğu tahmin edilmektedir (Tekin, Irk Bitig, 2017, s. 13). Eserde 65 falın kısa yorumları ve kısa bir hatime[33] yer almaktadır (Tekin, Irk Bitig, 2017, s. 15).

Eser içerisinde geçen 40 numaralı fal, Talat Tekin tarafından okunmuş (Tekin, Irk Bitig, 2017, s. 23) ve "Cesur bir genç, omuzları açık, okunun ucu ile yalçın kayaları yara yara yapayalnız yürüyor, der. (Bu genç) öylesine güçlü imiş. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir." olarak tercüme edilmiştir (Tekin, Irk Bitig, 2017, s. 31). Ona göre bu falda geçen "yasıçin" ifadesi, "yasıç" kelimesinin araç durumu olup "yassı uçlu ok ile" anlamına gelmektedir (Tekin, Irk Bitig, 2017, s. 43). Hüseyin Namık Orkun ise bu falı "? yiğit harbesi(?), mızrağı ile yalın (sarp) kayayı yarup vurarak yalnızca yürür. O kadar cesur imiş. Bunu biliniz. İyidir bu." şeklinde çevirmiş; "yasıç" sözcüğünü bir soru işaretiyle birlikte "harbe" adı verilen kısa bir mızrak tipiyle eşleştirmiştir (Orkun, 2011, s. 83).

EK A.7. Uyug-Turan / Uyuk-Turan (E 3) Yazıtı

[33] Yazma eserlerin sonunda eserin bitimine işaret eden bu bağlamda son yaprağa neşredilen duaların ve yazarın kaydedildiği bölüm.

Bu yazıt, J.R. Aspelin başkanlığında Fin Arkeoloji Kurumu tarafından 1888 yılında bulunmuştur. Kahverengi bir kireç taşından yapılmış olup Uyug Nehri'ne bağlanan Turan Irmağı'nın sağ tarafında yer almaktadır (Aydın, Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları, 2021, s. 48-49). Üzerinde bir yaban domuzu tasviri bulunan yazıtın güney yüzünün ortasında ise yarım dairenin içinde haç formu olacak şekilde çizilmiş bir şekil yer almaktadır. Hüseyin Namık Orkun bu şekli tamga olarak değerlendirmiştir. Yazıtın tarihlendirilmesine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (Orkun, 2011, s. 449). Yazıtın ilk üç satırından bu anıtın Üçin Külüğ Tiriğ adına dikildiği anlaşılmaktadır (Orkun, 2011, s. 449).

Yazıtın ön yüzünün 1 ve 2. satırları Orkun tarafından okunmuş ve "Halkım, arkadaşlarım söyleye; ayrıldım. Altunlı okluğu belime bağladım." olarak tercüme edilmiştir (Orkun, 2011, s. 449; Kormuşin, 2017, s. 219). Bu satırlarda geçen "keş" sözcüğünü Kaşgarlı Mahmud'a yaptığı atıfla "içerisine ok konulan kap" şeklinde değerlendiren Orkun, "keş" kelimesinin "kemer" olarak karşılanması ihtimalini zayıf görmektedir (Orkun, 2011, s. 451; Kormuşin, 2017, s. 219). Erhan Aydın, bu satırı okumuş ve Orkun ile Kormuşin gibi bu kelimeyi okluk olarak değerlendirerek "Altınlı (altınla süslü) okluğu belime bağladım. Kutlu yurduma doymadım, ne yazık! Eyvah!" şeklinde çevirmiştir (Aydın, Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları, 2021, s. 49; Aydın, Bozkırın Tanıkları Eski Türkçe Yazıtlar, 2021, s. 149).

EK A.8. Oznaçennoye-I / Oznaçennaya-I Yazıtı

Bu yazıt, Castren tarafından Yenisey civarındaki Oznaçennaya köyü civarında 1847 yılında bulunmuş, ardından Şuşa köyüne taşınmıştır. Yazıtı okuyan Hüseyin Namık Orkun, 3. satırı okumuş ve "elim, hanım sizlerimden ayrıldım. Altun okluğ[umdan] ayrıldım" şeklinde tercüme etmiştir (Orkun, 2011, s. 573; Kormuşin, 2017, s. 46). Uyug-Turan yazıtında olduğu gibi "keş" kelimesinin karşılığını "okluk" olarak karşılamıştır. Bir diğer okuma, Erhan Aydın tarafından yapılmıştır. Aydın da bu satırı okumuş ve "Yurdum, hanım, ne acı! (Sizlerden) ayrıldım. Altın okluğumdan ayrıldım" şeklinde günümüz Türkçesine çevirmiştir (Aydın, Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları, 2021, s. 97).

EK A.8. Elegeş / Elegest – I (E 10) Yazıtı

Elegeş Yazıtı, 1888'de J.R. Aspelin'in önderliğindeki Fin Arkeoloji Kurumu tarafından yapılan saha araştırmalarında keşfedilmiştir. Ölçüleri 320x66x20 cm olarak tespit edilmiştir. Yazıt, 1891'de Klemetz tarafından incelenerek kopyalanmıştır. Bu kopya, 1892 yılında V.A. Oşurkov tarafından W. Radloff'a ulaştırılmıştır (Aydın, Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları, 2021, s. 64). Bilim dünyasına Radloff tarafından yapılan kopyalarıyla tanıtılmış ve ilk okumalar onun tarafından yapılmıştır. Sonraki yıllarda Thomsen bu okumanın doğru olmadığını göstermiştir. Hüseyin Namık Orkun, 1. satırı okumuş ve "akrabamdan, okluğumdan, ayaklı atımdan (?), nâfile : avam halkımdan ayrıldım, nâfile" olarak tercüme edilmiştir. Yine aynı yazıtın 8. satırını ise "Kürt elinin hanı Alp Urungu altunlu okluğum bağladım belde. ülkem. Otuz dokuz yaşımda" şeklinde çevirmiştir. Önceki yazıtlarda da görüldüğü üzere "keş" kelimesi, "okluk" olarak karşılanmıştır. Bu yazıtı okuyan bir diğer bilim insanı İgor Valentinoviç Kormuşin ise ilgili satırı "Körtle Han'dan *urungu*'nun al sancağı (bantı) ve altınla süslü okluk omzuma kondu ve belime bağlandı. Yaşım yetmiş dokuzdur." şeklinde tercüme etmiştir. (Kormuşin, 2017, s. 265) Bir başka okuma ise Erhan Aydın tarafından yapılmıştır. Aydın ilgili satırı "(Ben) Körtle Han Alp Urungu'yum. Altınlı (altınla süslü) okluğumu sırtıma vurdum, belime bağladım. Yetmiş dokuz yaşımda," şeklinde çevirmiştir (Aydın, Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları, 2021, s. 65; Aydın, Bozkırın Tanıkları Eski Türkçe Yazıtlar, 2021, s. 153).

EK A.9. Koçkor-1 (Kök-Say 1) Yazıtı

Tabaldiyev ve ekibi tarafından 1998'de Koçkor ovasında bulunmuş olan bu yazıt, bölgede bulunan büyük kayanın kuzey yüzündeki düz kısmına işlenmiştir. Yazıtın boyutu 1 metre kadar olup boyları 15 cm kadardır. Bu yazıt Rysbek Alimov tarafından "Yetişkin adam Adınç. [Burası] On Ok Yarış'ımız (veya On Ok vadimiz)> şeklinde tercüme edilmiştir. Bu ifadede, önceki yazıtlarda olduğu gibi On Ok topluluğuna atıfta bulunulmuştur (Alimov, 2014, s. 163).

EK A.10. Koçkor-2 (Kök-Say 2) Yazıtı

Koçkor-1 yazıtıyla beraber bulunan bu yazıtın bir kısmı toprak altında kalmış olup uzunluğu yaklaşık 3 metre, harf boyları 20-25 cm aralığındadır. Alimov tarafından "Yetişkin adım On Ok Inançlıg" şeklinde çevirmiştir. Bu ifade, Koçkor-1 yazıtında olduğu gibi On Ok topluluğuna atıf yapılmıştır (Alimov, 2014, s. 165, 166).

EK A.11. Koçkor-3 (Kök-Say 3) Yazıtı

Bu yazıt, diğer Koçkor yazıtlarıyla birlikte bulunmuştur. 75 cm uzunluğundaki yazıt, 2 metreden daha uzun bir kaya üzerine işlenmiştir. Harflerin boyutları 15-17 cm aralığındadır. Alimov tarafından "Yetişkin adım Adınç. On Ok <Yarış'ımız (veya On Ok vadimiz)>" olarak tercüme etmiştir. Diğer Koçkor yazıtlarında olduğu gibi On Ok topluluğuna atıfta bulunulmuştur (Alimov, 2014, s. 167).

EK A.12. Koçkor-4 (Kök-Say 4) Yazıtı

1998 yılında Tabaldiyev ve ekibi tarafından diğer Koçkor yazıtlarıyla birlikte bulunmuştur. Yazıtın uzunluğu 1,25 metre kadar, harflerin boyu 18-20 cm civarındadır. Rysbek Alimov tarafından "Yetişkin adım Adınç On Ok [Yetişkin adım On Oklardan olan Adınç'tır]" şeklinde Türkiye Türkçesine tercüme etmiştir. Bu yazıtta da diğer Koçkor yazıtlarında olduğu gibi On Ok topluluğuna atıf yapılmıştır (Alimov, 2014, s. 168).

EK A.13. Koçkor-5 (Kök-Say 5) Yazıtı

Bu yazıt, Tabaldiyev ve ekibi tarafından 1998 yılında diğer Koçkor yazıtlarıyla birlikte bulunmuştur. Yazıtın boyutu 2.26 metre; harflerin boyu 17-21 cm kadardır. Rysbek Alimov tarafından "Çifte parıltı. Er (kahramanlık) adım Adınç'tır. [Burası] On Ok yer[indeki] Yarış'ımız (veya vadimiz)." şeklinde çevirmiştir. Görüldüğü gibi bu yazıtta da On Ok topluluğuna atıfta bulunulmuştur (Alimov, 2014, s. 169, 170).

EK A.14. Koçkor-7 (Kök-Say 7) Yazıtı

Yazıt, Kök-Say bölgesindeki diğer yazıtlarla birlikte bulunmuştur. Yazıtın boyu 2 metre olup harflerin boyutları 18 cm civarıdır. Alimov tarafından "Yetişkin adım Adınç.

[Burası] On Ok Yarış'ımız (veya vadimiz)." olarak Türkiye Türkçesine çevrilmiştir. Bu metinde görüldüğü üzere On Ok topluluğuna atıf yapılmıştır (Alimov, 2014, s. 171).

EK A.15. Koçkor-11 (Kök-Say 11) Yazıtı

Bu yazıt, Tabaldiyev ve T. Abdıkeyev tarafından Kök-Say civarında bulunmuştur. 7.3x3.2x0.47 metre ölçülerindeki bir kayanın üzerine yazılmıştır. Alimov tarafından "Yetişkin adım Adınç On Ok [Yetişkin adım On Oklardan olan Adınç'tır.]" şeklinde tercüme edilmiştir. Bu yazıtta da On Ok topluluğuna atıf yapılmıştır (Alimov, 2014, s. 173-174; Aydın, Bozkırın Tanıkları Eski Türkçe Yazıtlar, 2021, s. 202).

EK A.16. Koçkor-16 (Töö-Karın 5) Yazıtı

Koçkor-16 yazıtı, 2002'de Tabaldiyev, Abdıkeyev ve Coldoşev tarafından Töö-Karın bölgesinde bulunmuştur. Yazıtın boyutları 91x18 cm kadar; yazıtın yazıldığı kayanın boyutları 1.6x1.2 metre civarındadır. Rysbek Alimov tarafından "Yetişkin adım Adınç'tır. [Burası] On Ok yer[indeki Yarış'ımız (veya vadimiz)." olarak tercüme edilmiştir. Bu yazıtta da On Ok topluluğuna atıf yapılmıştır (Alimov, 2014, s. 177).

EK A.17. Koçkor-17 (Töö-Karın 6) Yazıtı

2002 yılında Tabaldiyev, Abdıkeyev ve Coldoşev tarafından Töö-Karın bölgesinde bulunmuştur. Yazıt, yaklaşık 2 metre uzunluğundadır. Alimov tarafından "Yetişkin adım Adınç'tır. [Burası] On Ok Yarış'ımız (veya vadimiz)." şeklinde tercüme edilmiştir. Bu yazıtta da önceki yazıtlarda olduğu gibi On Ok topluluğuna atıf yapılmıştır (Alimov, 2014, s. 178).

EK A.18. Koçkor-20 (Böyrök-Bulak 1) Yazıtı

Kök Say yazıtlarının doğusundaki Böyrök-Bulak bölgesinde bulunmuştur. Yazıtın boyutu 1,58 metre, harflerin boyu 25-26 cm kadardır. Alimov tarafından "Yetişkin adım Adınç'tır. [Burası] On Ok Yarış'ımız (veya vadimiz)." şeklinde tercüme edilmiştir. Bu yazıtta da önceki yazıtlarda olduğu gibi On Ok topluluğuna atıf yapılmıştır (Alimov, 2014, s. 179, 180).

EK A.19. Koçkor-21 (Böyrök-Bulak 2) Yazıtı

2005 yılında Tabaldiyev tarafından Böyrök-Bulak bölgesinde bulunmuştur. Yazıtın pek çok bölümü tahrip olduğundan boyutları tam olarak bilinmemektedir. R. Alimov tarafından "Yetişkin adım Adınç'tır. [Burası] <On Ok Yarış'ımız (veya vadimiz).>" şeklinde tercüme edilmiştir. Bu yazıtta da önceki yazıtlarda olduğu gibi On Ok topluluğuna atıf yapılmıştır (Alimov, 2014, s. 180).

EK A.20. Koçkor-22 (Böyrök-Bulak 3) Yazıtı

2005 yılında Tabaldiyev tarafından Böyrök-Bulak bölgesinde bulunmuştur. Yazıtın büyük bölümü tahrip olmuştur ve bazı harfler okunamamaktadır. Buna rağmen Rysbek Alimov tarafından "Yetişkin adım On Ok Inançlıg …" olarak tercüme edilmiştir. Önceki Koçkor yazıtlarında olduğu gibi bu yazıtta da On Ok topluluğuna atıf yapılmıştır (Alimov, 2014, s. 180-181).

EK A.21. Möndür-Sokkon I Yazıtı

B. Kadikov ve ekibinin 1960 yılında Ust-Kan bölgesi civarındaki Möndür-Sokkon köyüne yakın bir sahada çok sayıda yazıt bulunmuştur. Uzun süredir kayıp olduğu düşünülen bu yazıtların Novosibirsk'te bulunan Arkeoloji Enstitüsü'nün depolarında olduğu 2012 yılında fark edilmiştir. Yazıtın Türkiye Türkçesine olan aktarımı ile ilgili bilgiler Uluslararası Türk Akademisi bünyesindeki "Atalar Mirası: Multimedya Fonu" portalında paylaşılmıştır. Farklı araştırmacılar tarafından yapılan okuma denemelerinden birini yapan N.A. Baskakov Möndür-Sokkon I yazıtını şu şekilde tercüme etmiştir:

O, Türk Ay-Tezek Bey,
O, dövüşürken okla vurularak öldü,
O, benim ağabeyim er Ay-Tezek.

Görüldüğü üzere bu yazıtta Türk Ay-Tezek Bey isimli birinin okla vurularak öldüğü ifade edilmiştir. Atalar Mirası portalında bu yazıtın görseli paylaşılmadığı için hangi harfin kullanıldığı bilinmemektedir (Türk Akademisi, 2021).

EK A.22. Kızıl-Çiraa I / Kızıl-Çıraa I

Bu yazıt, 1916'da A.V. Adrinov tarafından Yenisey'in sağ kıyısında Bayan-Kol Irmağı'nın doğu tarafında, Ak-Dağ ve Ak-Şançi tepelerinin arasında bulunmuştur. Kızıla bakan bir renge sahip olan yazıtın boyutları 165x45x13 olarak tespit edilmiştir (Aydın, 2021, s. 145-146). İlk kez Malov tarafından yayımlanmıştır (Kormuşin, 2017, s. 222). Yazıtın dördüncü satırı Igor Valentinoviç Kormuşin tarafından "Bütün mal mülk uğruna (düşmanın) [hiç] bir savaşçısını okla [vurmadım]." şeklinde tercüme etmiştir (Kormuşin, 2017, s. 225). Bir başka okuma ise Erhan Aydın tarafından yapılmıştır. Aydın, ilgili satırı "Kulum Alp için bir askeri ok ile mızrakladım." şeklinde tercüme etmiştir (Aydın, 2021, s. 146).

EK A.22. Açurı Yazıtı

Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi) başlıklı çalışmada *Açurı* yazıtını okuyan Hatice Şirin, (Şirin, 2020, s. 666), 5. satırda geçen bir sözcüğü "y(a)s(ı)n" olarak tespit etmiş ve "yay" kelimesi ile karşılamıştır (Şirin, 2020, s. 420).

EK A.23. Tes Yazıtı

1915'te kuzeybatı Moğolistan bölgelerine yapılan bir gezide B. Ya. Vladimirtsov tarafından keşfedilmiştir. Yazıt, ilk kez 1976 yılında yayımlanmıştır. Moğolistan, Kubsugul (Hovsgöl) Aymag'ında, Tes Irmağı'nın yukarı bölümlerinde Tsaagan-uul kasabası civarında bulunmuştur. Bu yazıtta öncül yazıtlardakinden farklı olarak Boz Ok topluluğuna atıf yapmıştır. Bu ifade yazıtın kuzey yüzünün 3. satırı Erhan Aydın tarafından "<…> Boz Ok(ların) liderini hücum ettirip (düşmanı) Uçuz Gölü'ne atlarıyla (birlikte) döküvermiş." olarak tercüme etmiştir (Aydın, 2021, s. 35; Aydın, 2021, s. 108).

EK A.24. Şine Usu Yazıtı

Bu yazıt, 1909 yılında G.J. Ramstedt tarafından Moğolistan'ın kuzeybatısında bulunan Şine Usu Gölü yakınlarında tespit edilmiştir. 3 metre 80 cm uzunluğundaki yazıt granitten yapılmıştır. Dört yüzü de Türk runik harfleriyle kaplıdır (Aydın, 2021, s. 49). Yazıtın kuzey yüzünün 11. satırında önceki yazıtların pek çoğunda olduğu gibi On Ok topluluğuna dair bir bahis yer almaktadır. Erhan Aydın tarafından "Üç Karluk(lar) kötülük düşünüp kaçıp gitti. Batıda On Oklara katıldılar. Domuz yılında (747) bozguna

uğrattım <…> (Babam), Tay Bilge Totok'u…" olarak tercüme etmiştir (Aydın, 2021, s. 54).

EK A.25. Chou shu

Türk Kağanlığı'na ilişkin Çin kaynaklarındaki en erken bahisler 557-581 yılları arasında hüküm sürmüş olan Chou Hanedanı'na ait yıllıklarda, yani *Chou shu* (Chou Tarihi) isimli eserde yer almaktadır. Bu eserin 50. bölümü *Türkler* adını taşımakta olup ilk kez 1854 yılında Y. Bichurin tarafından Rusçaya; 1958 yılında ise Liu Mau-tsai tarafından Almancaya çevrilmiştir (Togan, Kara, & Baysal, 2017, s. 20). Eserin Türkiye Türkçesine çevrilmesi ise Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu tarafından yapılmış ve 2011 yılında tamamlanarak yayımlanmıştır. Tercümede Liu Mau-tsai'nin Almancadan çevirisi kullanılmıştır (Mau-tsai, 2011, s. 9-12).

Chou shu'da Türkler, T'u-küe olarak adlandırılmıştır. Eserde, Türk Kağanlığı'nın kurucu hanedanının kurttan türeyişine dair bahis bu kaynakta yer almaktadır. (Mau-tsai, 2011, s. 13-14) Bunun dışında Kağanlık unvanını kazanma sürecinde Juan-Juan lideri olan A-na-kui ile olan mücadelede galip gelmeleri (Mau-tsai, 2011, s. 17), sosyal yapıları, geçim kaynakları ve hatta Kağanlık seremonisi eserde kaydedilmiştir. (Mau-tsai, 2011, s. 19-20) Eserin bizim çalışmamız açısından önemi ise dönemin Türklerinin kullandıkları silahlara dair bazı bilgileri ihtiva etmesidir. Çinli vakanüvisler Chou shu'nun *Türkler* bölümünde, Türklerin ok, yay, gürz, zırhlı ceket, uzun süvari mızrakları ve kılıçları taşıdıklarını, kemerlerinde ise süs olarak kama (hançer) türevi silahlarla teçhiz olduklarını ifade etmişlerdir:

> "Silahları **ok, yay,** gürz, zırhlı ceket, uzun süvari mızrakları ve kılıçlardır; kemerlerinde süs olarak ayrıca kama (meç, hançer) taşıyorlardı. Sancak sopalarının tepesinde altından yapılmış bir kurt kafası vardı. Muhafız subaylarına, Çince "kurt" anlamına gelen Fu-li (Türkçe=böri) adını vermişlerdi. T'u-küe'ler dişi kurt soyundan geliyorlardı ve köklerini unutmak istemiyorlardı." (Mau-tsai, 2011, s. 21)

Çinli vakanüvisler tarafından Chou shu'nun *Türkler* bölümünde kaydedilmiş bir diğer dikkate değer konu ise Türklerin kullandığı yazılarla ilişkilidir. Bu kayda göre Türklerin, özellikle hayvan sayılarını ve bununla ilişkili kayıtları ahşap parçalar üzerine

çenterek yazmış olduğu, sonrasında ucu sivri metalden oklar ile balmumu kullanarak mühürledikleri anlatılmıştır:

> "Askerler, el koydukları atların ya da büyükbaş hayvanların sayısını, rakamla bir tahta parçasının üzerine çentiyorlar, sonra bu tahta parçasını **ucu sivri metalden bir okla, balmumuyla** mühürlüyorlardı; bu onların beratı oluyordu." (Mau-tsai, 2011, s. 21)

EK A.26. Ta-tsang-king

Liu Mau-tsai, 1958 yılında Türk Kağanlığı pek çok farklı tarihî kaydı ele almış ve bunlar arasında Türklerle ilgili olan bahisleri Almancaya tercüme etmiştir. Tercüme ettiği kaynaklar arasında Çin yıllıklarının dışında Budist metinleri de bulunmaktadır. Bu metinlerden biri olan *Ta-tsang-king* isimli eserin 50. bölümündeki Sü kao-seng-çuan başlıklı kaydın 2. kısmında Türk Kağanlığı'nın mensubu olan Ta-i-ni-wen-mu-han isimli kişinin emrindeki yüksek rütbeli subayların kullandığı yayların yapımına dair bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilere göre Türkler, onlar için kutsal olan K'i-lin isimli hayvanın kemiklerinden elde edilen bir tutkalla ahşap parçaları birbirine eklemlemiş, bu ahşap parçaların belirli kısımlarını boynuzlarla süsleyerek kendilerine özgü yaylar yapmışlardır. Yine aynı bölümde, kartal avlamak için kartal tüylerini kullandıkları oklar kullandıkları açık bir şekilde ifade edilmiştir. Bu silahlarla teçhiz olmuş askerleri sayesinde civardaki bütün reislerin (beylerin) kendilerine tabi oldukları anlatılmıştır:

> "T'u-küe'lerden Ta-i-ni-wen-mu-han Hia-hov sülalesinden geliyor. Kendisi gökyüzünden atanıldı. Gücü, kuzey illerine kadar uzanır. Ordusu nereye gitse en ufak bir dirençle karşılaşmaz.
>
> Emrinde düşük ve yüksek rütbeli subaylarla, sol ve sağ Hien-wang'lar (Bilge Krallar) vardır. **Efsanevi hayvanları K'i-lin'in[34] kemiklerinden elde edilen tutkalla birbirine eklenmiş ve boynuzlarla süslü yayları, akbaba tüylerinden okları vardı. Bu oklarla kartalları vuruyorlardı.** Ts'ung-ling dağlarında hiçbir reis yoktu ki ona boyun eğmemiş olsun; T'ien-şan'daki bütün hükümdarlar da onun

[34] Kilin, başta Çin olmak üzere Doğu Asya halklarının mitolojilerinde yer alan efsanevî bir canlıdır. Genellikle dört ayaklı ve ateşten kürklü bir hayvan şeklinde tasvir edilen bu canlının bazı heykellerde boynuzlarıyla geyik benzeri olduğu, bazı heykellerde ise pars benzeri vahşi bir kedi formunda şekillendirildiği görülmektedir.

tebaasındaydılar. Adamları sade ve dürüst insanlardı, sözleşmelere sadık kalıyorlardır; devleti de komşuluk ilişkilerine değer veriyordu." (Mau-tsai, 2011, s. 59)

EK A.27. Sui Shu

Türk Kağanlığı'na dair Chou hanedanı sonrasındaki devirlerine ait kaynaklardan biri olan ve Sui hanedanı yıllıkları olarak bilenen *Sui shu* (Sui Tarihi) bünyesinde de okçulukla ilgili bahisler bulunmaktadır. Eserin 84. bölümü *Türkler* başlığını taşımakta olup 589-618 yılları arasındaki bahislere yer vermektedir. Bu kaynak, Chou shu'da olduğu gibi 1854 yılında Y. Bichurin tarafından Rusçaya; 1958 yılında ise Liu Mau-tsai tarafından Almancaya çevrilmiştir (Togan, Kara, & Baysal, 2017, s. 20). Eserin Türkiye Türkçesine çevrilmesi, Chou shu'da olduğu gibi Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu tarafından 2011 yılında tamamlanmış, tercümede Liu Mau-tsai'nin Almanca çevirisi kullanılmıştır (Mau-tsai, 2011, s. 9-12). Bu bölüm, Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu'nun tercümesi kaynak alınarak hazırlanmıştır.

Çinli vakanüvisler, Sui Shu içerisinde Chou shu olduğu gibi Türklerin kullandığı silahlara dair cümleler kaydetmişlerdir. Bu kayıt, Türklerin zırhlı yelekler giydiği, uzun süvari mızrakları ve kılıçlara sahip oldukları, bunun yanında boynuzla süslü yaylarıyla ustaca ok attıklarını aktarmaktadır:

"T'u-küe'lerin **boynuzla süslü yayları (küe-kung), okları,** zırhlı yelekleri, uzun süvari mızrakları ve kılıçları vardı. **Atıcılık ve binicilikte ustaydılar.** Vahşi ve kabaydılar. Yazıları yoktu, sözleşmelerini bir tahta parçasının üzerine, küçük bir tahtayla kakarak ifade ederlerdi. Dolunay olmasını beklerler, sonra da yağmaya, talana çıkarlardı." (Mau-tsai, 2011, s. 63)

Sui Shu'da Türklerin Sui hanedanına karşı yaptığı bir saldırının bahsi yer almaktadır. Bu bahiste Çin İmparatoru'nun tahta geçer geçmez Türk Kağanlığı'na karşı aşağılayıcı davranışlarda bulunduğu, ardından çıkan isyanla birlikte She-t'u (Şa-po-lüe) Kağan'ın 400.000 okçusuyla saldırıya geçtiği anlatılmaktadır:

"… Şa-po-lüe cesur biriydi ve tebaasının kalbini kazanmayı başardı. Kuzey-Barbarların hepsi onun tebaası oldular.

> İmparator Kao-tsu (= Sui'lerin Wen-ti'si) tahta çıkınca (581) T'u-küe'lere aşağılayıcı muamele etmeye başladı, bu yüzden Kuzey-Barbarlar ona büyük kin beslediler. Ying-Çov valisi (ts'e-şi) Kao Pao-ning başkaldırınca Şa-po-lüe ona katıldı. İkisi ordularını birleştirip Lin-yü-çen şehrine saldırarak ele geçirdiler. …
>
> Şa-po-lüe'nin karısı, Yüv'ün (eski Kuzey Çov) imparatorluk sülalesinin kızıydı, adı Prenses Ts'ien-kin'di (Bin altın). Soyu yok olduğu ve atalarına artık hiç kurban sunamadığı için çok mutsuzdu. Bu yüzden de Sui'lere karşı sürekli intikam duygularıyla doluydu. Gece gündüz demeden Şa-po-lüe'yi ikna etmeye uğraştı, sonunda Şa-po-lüe **400 bin okçudan müteşekkil askeri gücünü toplayarak, Çin topraklarına saldırdı**." (Mau-tsai, 2011, s. 66-67)

Çin kaynaklarında geçen ve çalışmamız için önem arz eden bir diğer kayıt, Türk Kağanlığı'nın Çin İmparatoru'na balık tutkalı hediye etmesiyle ilgilidir. Kayda göre 593 yılında devletin başında olan Tu-lan Kağan, Çin'den kendi topraklarına yerleşmiş olan Yang K'in isimli kaçağı Çin İmparatoru'na teslim etmekle kalmamış, özel bir kumaş cinsini ve balık tutkalını da kendisine hediye etmiştir. Bu bahis, Osmanlı dönemi kaynaklarından bildiğimiz kadarıyla yay yapımında kullanılmış olabileceği için göz ardı etmemek gerekmektedir:

> "Bir zamanlar (593) Yang-K'in adında bir kaçak T'u-küe'lere gelerek, P'eng-kuo Dükü ile karısının (baba adı Yü-wen, Kezy-Çov İmparatorluk Sarayından Prenses) Su'ilere karşı bir isyana hazırlandıklarını, bunun için de, Prenses Ta-i'ye (o da bir Yü-wen, eskiden Bin altın, şimdi Ulu Adalet diye biliniyor) askerlerini göndererek, Çin sınır bölgesini istila etmesi için ricada bulundukları söylentilerini yaydı. Fakat Tu-lan Kağan, Yang K'in'i tutuklayarak imparatora teslim etti. Aynı anda imparatora Artemisia stellariana kumaşları **balık tutkalı armağan etti**." (Mau-tsai, 2011, s. 81)

Sui Shu'nun bünyesinde yine bir Türk kavmi olan T'ie-lê topluluğuna ait bilgiler yer almaktadır. Bu kavimle ilgili bilgiler arasında T'ie-lê'lerin de at binme ve ok atma konusunda ustalığına atıfta bulunulmuştur:

> "Boyları farklı isimlere sahip olsalar da, hepsi aynı şekilde T'ie-lê olarak anılıyordu. (Ortak) bir hükümdarları yoktu ve bazıları Doğu T'u-küe'lere bazı Batı Türklere bağlılığını bildirmişti! Sabit bir ikametgâhları yoktu; su ve otlak arayarak dolaşıyorlardı. Karakter olarak yabani ve acımasızdılar. **At binme ve ok atma**

> **konusunda ustaydılar**. Bunun dışında çok açgözlüydüler ve geçimlerini yağmayla, soygunla sağlıyorlardı. Batı sınırında yaşayanlar bitki yetiştirmekle çok uğraşıyorlardı ve çok sayıda sığıra ve koyuna, ama çok az ata sahiptiler." (Mau-tsai, 2011, s. 172)

EK A.28. Ho-jo Pi'nin Biyografisi

Liu Mau-tsai, 1958 yılında Türklerle ilgili Çince kaynakları Almancaya tercüme etmiştir. Bunlar arasında Sui hanedanı devrinde, dönemin önemli isimlerine ait kaydedilmiş biyografiler de yer almaktadır. Bunlardan biri olan Ho-jo Pi biyografisinde Türklerin okçuluk yetkinlikleriyle ilgili bir bahse yer verilmiştir. Kayda göre 607 yılı civarında, bir Türk, İmparatorluk sarayına gitmiş, Sui İmparatoru Kao-tsu da onun için bir ok atma şöleni düzenlemiştir. Bu şölen sırasında Türk ilk atışta hedefi vurmuştur. Türk okçunun bu atışından çok etkilenen İmparator, kendi maiyetinde yer alan (Ho-jo) isimli kişiden başka kimsenin böyle atış yapamayacağını söylemiş ve (Ho-jo) Pi'nin aynı hedefe ok atmasını istemiştir. Bunun üzerine Pi isimli okçu da ilk atışta başarılı olmuş ve hedef tahtasını delmiştir. Pi'nin başarılı olduğunu gören İmparator da böyle bir okçuya sahip olduğu için mutluluğunu belirtmiştir:

> "Bir tarihlerde bir T'u-küe tesadüfen kraliyet sarayının huzuruna çıktığında, Sui'lerin imparatoru Kao-tsu onun onuruna **bir ok atma şöleni** düzenledi. **T'u-küe ilk çektiği okla hedefi vurdu.** İmparator bunun üzerine **ok atmada T'u-küe'yü (Ho-jo) Pi'den başkasının geçemeyeceğini söyledi.** Ve (Ho-jo) Pi'ye okunu atmasını emretti. Ho-jo Pi imparatorun önünde birkaç kez eğilerek dua etti ve şöyle dedi: 'Şayet sadık ve yararlı bir tebanız isem, dilerim, ilk vuruşta hedefe isabet edeyim.' İlk okunu fırlattığında, hedef tahtası delindi. İmparator buna son derece sevindi ve T'u-küe'ye dönerek, 'Bu adam bana gökyüzünün hediyesidir.' dedi." (Mau-tsai, 2011, s. 110)

EK A.29. Ç'ang-sun Şeng'in Biyografisi

1958 yılında Türklerle ilgili Çince kaynakları Almancaya tercüme eden Liu Mau-Tsai, eserinde Sui hanedanı devrindeki bazı biyografilere de yer vermiştir. Bu biyografilerden birinde ok atıcılığı ile ünlü Ç'ang-sun'un Türk Kağanlığı'na gittiğinde yaşanan bir hadise de kaydedilmiştir. Dönemin Kağanı olan She-t'u, okçuluk yeteneği

sebebiyle Ç'ang-sun'u yakınında tutmuş, hatta onunla ava dahi gitmiştir. Bir av sırasında et parçası için havada birbirleriyle mücadele eden iki kartal gören She-t'u Kağan, kartalları göstererek Ç'ang-sun Şeng'in eline iki ok vermiş ve onları vurmasını istemiştir. Bunun üzerine Ç'ang-sun Şeng tek bir okla iki kartalı birlikte vurmuştur. Kağan, bu atışa çok mutlu olmuş ve beraberindekilere Ç'ang-sun Şeng ile dost olmalarını tavsiye etmiştir. Ç'ang-sun Şeng, She-t'u Kağan'ın yanında kaldığı sürece saygı görmüş, hatta Kağan'ın yakınlarına ok atmayı ve mızrak kullanmayı dahi öğretmiştir:

> "Ç'ang-sun Şeng ok atmada ustaydı. … Böylece Ju-nan Dükü Yü-wen Şen-k'ing'i koruyan (Ç'ang-sun) Şeng, Prenses Ts'ien-kin'e T'u-küe'lerin sarayına kadar refakat etmek üzere görevlendirildi. T'u-küe'lere o tarihlerde topu topu on elçi gitmişti, fakat She-t'u bunların çoğuna nazik davranmamıştı. İçlerinden sadece (Ç'ang-sun'u) lütufkâr bir şekilde karşıladı. Onunla sık sık ava gidiyordu, yol sonuna kadar da onu yanında tuttu. Ava çıktıkları bir gün, bir et parçası için havada birbirleriyle didişen iki kartal gördüler. **Bunun üzerine kağan (Ç'ang-sun) Şeng'e iki ok vererek şöyle dedi**: 'Lütfen bu kuşları vurun!' **Şeng** [sheng] **yayını gererek, kanatlarını çırpa çırpa kendisine doğru uçan kuşlara doğrulttu, bir okla iki kartalı birden vurmayı başardı.** Şê't'u memnun olmuştu. Hemen oğullarını, erkek kardeşlerini ve sarayın diğer asillerini çağırarak, onlara Ç'ang-sun Şeng'le dost olmalarını emretti. O günden sonra herkes **Ç'ang-sun Şeng'i yakından tanıdılar ve kendisinden mızrak ve ok atmayı öğrendiler**." (Mau-tsai, 2011, s. 133-134)

Ç'ang-sun Şeng, sonraki yıllarda da Türk Kağanlığı'nın hanedan üyeleriyle yaşamaya devam etmiştir. She-t'u Kağan'ın ölümünden sonra Kağanlık içerisinde yaşanan taht mücadelesine de dahil olan Ç'ang-sun Şeng, Jan-Kan'ı desteklemiştir. Çin seddi yakınlarında Jan-Kan ile diğer halef Ta-t'ou arasında yaşanan muharebede mağlup olan Jan-Kan'ı Çin topraklarına kaçıran Ç'ang-sun Şeng, Çin İmparatoru'nun Jan-Kan'ı Kağan olarak ilan etmesine vesile olmuş, muharebe sonrasında kaçan Türk gruplarının Çin'e sığınmalarına ve tabi olmalarına yardımcı olmuştur (Mau-tsai, 2011, s. 141-143). Çin İmparatoru, Jan-kan onuruna sarayda ok atma şenliği düzenlemiş, bu şenlikte 12 usta okçu yarışmıştır. İki gruba ayrılan okçuları gören Jan-kan (K'i-jen) Kağan, Çin imparatoruna ok atma yarışında Ç'ang-sun Şeng'in ekibinde yer almak istediğini söylemiştir. İmparator bunu kabul etmiş, Ç'ang-sun Şeng attığı her ok ile hedefi vurmuş ve yarışı Jan-Kan Kağan kazanmıştır. Yarışma biter bitmez Çin imparatoru, gökyüzünde

gördükleri karga sürüsüne ok atmalarını istemiştir. Bunu duyan Ç'ang-sun Şeng, attığı on ok ile on kargayı vurmuş, en çok hediyeyi o kazanmıştır:

> "İmparator, hemen ardından Jan-kan'ı, İ-li-mi-tou-k'i-jen Kağan tayin ederek, onuruna Wu-an-tien Sarayında **bir ok atma şenliği** düzenledi. Şenliğe **12 usta okçu** seçildi ve iki gruba ayrıldı. K'i-jen (= K'i-min) Kağan şöyle dedi: 'Tebanız olan ben, elçi Ç'ang-sun Şeng aracılığıyla, Siz Majestelerini tanıdım, bu nedenle **bugünkü ok atma yarışında onun tarafında olmak istiyorum!**' İmparator bunu kabul etti. (Ç'ang-sun) **Şeng'e ok ve yayını verdiler**; okunu her attığında hedefe isabet etti, sonunda K'i-jen'nin grubu yarışı kazandı.
>
> Tam o sırada havada bir karga sürüsü görüldü. İmparator (Ç'ang-sun) Şeng'e şöyle dedi: 'Onlar **Tatar oklarına pek aşinadırlar**, birkaç tane atın!' **Şeng, on ok attı; her isabetinde bir okla bir karga yere çakıldı**. Aynı gün bütün memurlar bir sürü hediye aldı, ama en çoğunu Şeng aldı." (Mau-tsai, 2011, s. 143)

EK A.30. Ta-t'ang ç'uang-ye k'i-kü-çu

Wen Ta-ya tarafından yazılan *Ta-t'ang ç'uang-ye k'i-kü-çu* isimli eser, Türklerle ilgili bahis Liu Mau-Tsai'nin *Doğu Türkleri* derlemesi bünyesinde tercüme edilmiştir. Bu kaynakta İmparator Li Yüan Ma-i'nin Türklerin askerî gücüne, muharebe disiplinlerine ve kullandıkları silahlara dair görüşleri yer almaktadır:

> "**T'u-küe'lerin gücü yalnızca ata binme ve ok atmadan oluşuyor**; avantajlı bir durum gördüklerinde hücum ediyorlar; bir tehlike sezdiklerinde hemen geri çekiliyorlar; fırtına ve yıldırım gibi uğultuyla uzaklaşıyorlar ve düzenli bir savaş nizamı nedir (bilmiyorlar). **Ok ve yay onların pençeleri ve dişleri, zırhlar ve miğferler onların günlük giysileri**. Birlikleri sıra ve takım halinde yürümüyor ve belli bir yerde konaklamıyorlar; nerede su ve ot bulurlarsa orada dinleniyorlar, koyunları ve atları onların savaş erzakı. Galip geldiklerinde yalnızca hazine arıyorlar ve yenildiklerinde hiçbir şekilde utanmıyorlar. Gece gündüz nöbetçi dikme ve devriye dolaştırma zahmetine girmiyorlar, mevzi oluşturmak ve erzak hazırlamak için hiçbir çaba harcamıyorlar." (Mau-tsai, 2011, s. 174)

EK A.31. Chiu T'ang-shu

Bu eser, yazıldığı dönem olan 940-945 civarında *Chiu T'ang-shu* (Eski T'ang Tarihi) adıyla neşredilmiş olup Sung sülâlesinin iktidarda olduğu yıllarda (1060 civarı) yeniden ele alınmış ve *Hsin T'ang-shu* (Yeni T'ang Tarihi) ismiyle düzenlenmiştir. 2006 yılında İsenbike Togan, Gülnar Kara ve Cahide Baysal tarafından Türklerle ilgili kısımları tercüme edilerek *Çin Kaynaklarında Türkler, Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)* adıyla Türk Tarih Kurumu Yayınları tarafından basılan eserin 194. bölümü *a* ve *b* olarak ikiye ayrılmıştır. 194.a bölümü *T'u-chüeh*, 194.b bölümü ise *Hsi T'u-chüeh* olarak adlandırılmıştır (Togan, Kara, & Baysal, 2017, s. 19). 194. bölümde, T'ang sülalesinin hüküm sürmeye başladığı 618 yılı ile II. Doğu Türk Kağanlığı heyetinin 742 yılında Çin hanedanının himayesini talep etmesi arasındaki dönemde Türkler hakkındaki kayıtlar tutulmuştur (Togan, Kara, & Baysal, 2017, s. 20). Bu bölümde ele alınan bahisler, Togan, Kara ve Baysal'ın tercümesi üzerinden yazılmış, atıf yapılan her alıntı Liu Mau-tsai'nin *Doğu Türkleri* başlıklı eseriyle karşılaştırılmıştır.

194.a bölümünde Türklerle ilgili bahislerin başında Türklere tabi olan halkların nüfusu ile ilgili bir bilgi yer almaktadır. Bu bilgiye göre 605-617 arasında Çin'in kuzeyinde yer alan göçebe kavimlerin tümü Türk Kağanlığı'na tabi olmuş, böylece Türk Kağanlığı ordusunun mevcudiyeti bir milyonu geçmiştir. Çinli vakanüvisler, Türk Kağanlığı'na tabi olan askerleri "yay çekenler" olarak adlandırılmış ve ilgili bahsi "Türk ülkesindeki yay çekenlerin yâni, askerlerin sayısı bir milyonu aşıyordu." cümlesiyle kayıt altına almışlardır (Togan, Kara, & Baysal, 2017, s. 3; Mau-tsai, 2011, s. 177, 255).

Chiu T'ang-shu'da Türklerin Çin sınırlarına yaptığı seferlere dair pek çok bahis yer almaktadır. Bunlardan birinde T'u-li Kağan'ın erkek kardeşi olan Chieh-she-shuai[35] 639 yılında beraberindeki 40 askeriyle Çin İmparatorunun ordugâhına sokulmuş ve onlarca saray muhafızını oklarıyla öldürmüşlerdir. Bu bahis Çinli vakanüvisler tarafından şöyle kaydedilmiştir:

> "**18.** T'u-li Kağanın biraderi Chieh-she-shuai, *Chen-kuan* saltanat devresinin ilk yıllarında, yâni, 627'lerde, huzura çıkmış ve saray muhafızları sanggünü olarak

[35] Türk edebiyatında Sabahattin Ali'nin kaleme aldığı *Esir* isimli piyesin ve Hüseyin Nihal Atsız'ın yazdığı *Bozkurtların Ölümü* adlı romanın karakterlerinden biri olan Kür Şad, *Chiu T'ang-shu*'da geçen Chieh-she-shuai isimli gerçek kişiden esinlenilerek yaratılmıştır.

atanmıştı. **19.** 13. yılda (639) İmparator Ch'ang-an'daki, saraydan çıkıp Chiu-che'eng Sarayına doğru yola koyulduğunda, o, yâni, Chieh-she-shuai, kendi *bölüğünden* 40 kişi ile anlaştı; bunlar, Ho-lo-ku'yu koruma altına alıp geceleyin İmparatorun ordugâhına sokuldular; tam dört sıra kalın perde-duvarı aştılar; **yaylarını gererek rastgele ok atmağa** başladılar ve böylece, onlarca saray muhafızını öldürdüler." (Togan, Kara, & Baysal, 2017, s. 25; Mau-tsai, 2011, s. 198, 283)

Çinli vakanüvisler, önceki bahiste (Togan, Kara, & Baysal, 2017, s. 3) de görüldüğü gibi Türk Kağanlığı'nın ordu mevcudiyetlerini takip etmiş ve kayıt altına almışlardır. İlgi çekici olan husus, Türk Kağanlığı ordusunu yine "yay çekenler" olarak isimlendirmiş olmalarıdır:

"**10.** Bundan önce Bügü Çor, *Ching-yün* saltanat devresi ortalarında (710-711), askerleriyle batıda So-Ko'ya hücum etti ve onu hezimete uğrattı. **11.** Kıtanlar ve Tatabı'lar, *Shen-kung* saltanat devresinden, yâni, 697'den sonra, sık sık ona (Bügü Çor'a) askerî ve sivil işlerde angarya hizmetinde bulunmak zorunda kalmışlardı; bu zamanda onların toprakları doğudan batıya 10.000 *li*'den fazla bir alanı kaplıyor; **yay çekenlerinin yâni, askerlerinin sayısı ise, 400.000'i buluyordu.** Elig Kağandan sonra en kudretli dönemlerine ulaşmışlardı ve Bügü Çor da, bu askerî güce dayanarak halkını müstebitçe yönetiyordu." (Togan, Kara, & Baysal, 2017, s. 49-50; Mau-tsai, 2011, s. 236)

Chiu T'ang-shu'da Bilge Kağan döneminde yaşanan bir hadise, Türklerin okçuluklarına dair önemli bir ayrıntı olarak dikkat çekmektedir. Kayıtlara göre Bilge Kağan yönetimindeki bazı kavimler Türk Kağanlığı'na isyan ederek mülteci olmuş ve Sarı Irmak'ın güneyine geçmişlerdir. Mülteci kavimlerin kendi güvenliklerine risk teşkil ettiğine inanan sınır müfettişleri, bu kavimlerin ok ve yaylarına el koymuştur. Zamanla bu durumdan mustarip olan mülteci kavimler, ok ve yayları olmadığı için avlanamadıkları hususunda şikâyetlerini dile getirmiş ve silahlarına kavuşmuşlardır. Fakat sonrasında bu kavimler arasında yer alan A-hsi-lan ve Adiztay gibi bazı kavimler Çinlilere karşı da isyan etmişler ve tekrar edindikleri silahlarla Sarı Irmak civarında Çinlilerle mücadele ederek onları mağlup etmişler; sonrasında da Bilge Kağan'a katılmışlardır. Bu hadise, Çinli vakanüvisler tarafından şöyle kaydedilmiştir:

"**11.** Aniden, mülteci hanelerden A-hsi-lan ve Adiztay gibi reisler, tekrar Sarı Irmağın büklümünde isyan edip, Bilge Kağana katıldılar. **12.** Evvelce mülteci haneler,

güneye *ch'an-yü* idaresine gelirlerdi; sol muhafız ulu sanggünü, Ch'an-yü Askerî Vali yardımcısı Chang Chih-yün, onların bütün teçhizatlarını ele geçirip, kendilerinin Sarı Irmağın güneyine geçmelerini emretmiş olduğu için, sınır ötesi kavimler öfkelenmişti. **13.** Denetleme kurumu müfettişi Chiang Hui sınır müfettişi olarak gelmişti. Buradaki sınır ötesi kavimler, **ok ve yayımız olmadığı için avlanamıyoruz**, diye şikâyet etmişlerdi. Chiang Hui, onların **bütün ok ve yaylarını geri verdirdi**; böylece, düşmana karşı direnecek silahları olmuş oldu. **[5174] 1.** Hazırlıksız yakalanan Chang Chih-yün, mülteci hanelerle Karakaya Tepesi'nde çatışmaya girmiş ve onlar tarafından yenilgiye uğratılmıştı." (Togan, Kara, & Baysal, 2017, s. 52; Mau-tsai, 2011, s. 240, 311)

Çinli vakanüvisler tarafından kayıt altına alınan bir diğer konu da Türk Kağanlığı'ndan Çin sarayına gelen diplomatik heyetlere dair bahislerdir. Bu bahislerden birinde Elteber isimli birinin önderlik ettiği Türk Kağanlığı maiyetinin, diğer kavimlerin ileri gelenleriyle beraber Çin İmparatoru'nu ziyareti anlatılmıştır. Ziyareti sırasında Çin İmparatorluğu tarafından kendilerine ok ve yay verilen bu grup, İmparator'un okçuluk maharetine şahit olmuştur. İmparator, tek bir ok ile hızla kaçan tavşanı vurmuştur. Bunun üzerine Elteber, Çin İmparatoru'na övgü dolu sözler söylemiş, kendisinin askerî dehasının büyüklüğü karşısında şaşkınlığını ifade etmiştir. Bu sözlerden çok etkilenen Çin İmparatoru ise o günden itibaren Türk Kağanlığı maiyetinin beraberinde ata binmelerine ve ok atmalarına izin vermiştir. *Chiu T'ang-shu*'da bu olay şöyle kaydedilmiştir:

"**4.** Hsüan-tsung başkentten çıkıp Chia-hui-tun'a gelince, Elteber'i ve her türlü sınır ötesi kavimlerin bütün ileri gelenlerinin maiyyet erkânı içinde yer almalarını sağlayarak, onlara **ok ve yay verdirtti**. **5.** Orada bir tavşan asb-i şahanenin önüne çıkıverdi. İmparator yayını gerip, yana dönerek ok attı ve bir kerede tavşanı vurdu. **6.** Eltabar, bunun üzerine attan inip, tavşanı iki eliyle İmparatora uzatıp coşkuyla raksetti ve dedi ki: 'Bir kutsal kişi olan Zat-ı Şahanelerinin olağanüstü askerî dehasının üstüne yoktur. Eğer böyle bir maharet gökte varsa, ben bundan habersizim. Ama, insanlar arasında muhakkak ki yok. **7.** Bunun üzerine İmparator ona: 'Karnınız aç mı?' diye sordu. O da şöyle yanıt verdi: 'Zat-ı Şahanelerinin bu türlü maharetlerini görünce, on gün yemek yemesem de karnım tok kalır." **8.** Bundan sonra İmparator, Türklerin her zaman maiyyet erkânı içinde yer almalarına, **ata binmelerine ve ok atmalarına izin verdi**." (Togan, Kara, & Baysal, 2017, s. 57-58; Mau-tsai, 2011, s. 247, 316)

Çin İmparatoru'nun Türklere bu izni vermesi üzerine Vakanüvis Lü Hsiang ise kuzeyli halklara güvenilmemesi gerektiğini söylemiş; Türkleri vahşi hayvanlara benzeterek at üzerinde ok ve yaylarıyla beraber İmparator'un yanında bulunmalarının çok büyük tehlike arz ettiğini, onu küçük düşüreceklerini ifade etmiştir. Bu bahsi kayıt altına alan Çinli vakanüvisler ise Lü Hsiang'ın söylediklerini şöyle aktarmışlardır:

> "**9.** Kulunuz işitmişti ki, bir baykuş haykırmasa da, kutlu bir kuş, yâni, zümrüd-ü anka haline gelemezmiş; yırtıcı bir kaplan ne kadar sessiz sedasız yatsa da, yine de merhamet gösteremezmiş; o, ne de olsa eninde sonunda vahşi bir hayvandır. Bu hayvanlar habis tabiatlı oldukları, kötü niyetli işler yaptıkları ve uzun zamandır bu huylara sahip oldukları içn, bu özellikler onların vazgeçilmez bir yönüdür. **10.** Şimdiki Türkler, işte tam bu cinstendirler. Zat-ı Şahaneleri hükümdar kişiliğiyle, bu tür haydutlara rahatlıkla nasıl tahammül edebiliyor? … Onlar, Zat-ı Şahanelerinin yaklaşılmaz kutsallığı karşısında dehşete düşüyor ve Zat-ı Şahanelerinin şan ve şerefi altında ihsanlara boğuluyorlar; bizim güç ve kudretimizden dolayı, eşiğinize yüz sürmekten başka bir şey yapamazlardı zaten. Onun için de şimdi ayaklarınıza kapanıp, kendilerinin sizin tebaanız olduklarını ilân ediyorlar ve hemencecik elçilerini sarayımıza koşuşturuyorlar. … **13.** Onun için de, Zat- Şahanelerini defalarca fermanlar sâdır ederek, onların Zat-ı Şahanelerinin maiyeti içinde gezik durmalarına izin vermekte; çatışmalara son verme çağırısına uyan bu kişiler de, dört bir tarafa akseden nur yüzünüzün güzelliğini hayranlıkla temaşa ederek, Zat-ı Şahanelerinin *kut*'lu becerilerinin yüzlerce tezahürüne şahit olmaktadırlar. Zat-ı Şahanelerinin bütün bu inayetlerinin gerçekten fevkine varılamaz. **14.** Şimdi, onlara geniş çaplı hareket serbestisi ihsan edilmesiyle, onların **atlarını istedikleri yere koşuşturmaları, yay çekip ok atmaları**, huzurunuzda yarışlara katılmaları ve avı ele geçirmeden dolayı duyduğunuz çoşkuyu paylaşmaları, Zat-ı Şahanelerini küçük düşürücü ve haddini aşan hususlar olup, bendenizin onaylamaya cesaret edemeyeceği işlerdir." (Togan, Kara, & Baysal, 2017, s. 58-59; Mau-tsai, 2011, s. 248-249)

Chou T'ang-shu'da T'ie-lê'lerin boylarından olan Türk topluluğu Sie-yen-t'o'lar hakkında bilgiler yer almaktadır. Bu bahislerden birinde Sie-yen-t'o'ların bir muharebe sırasında T'ang ordusunu ok yağmuruna tuttuğu anlatılmaktadır:

> "T'u-küe'lerin (imparatorluk birliklerinin saflarında savaşan) askerleri onların karşısına ilk çıkanlar oldu, fakat hemen geri çekildiler. (Sie-)yen-t'olar zaferlerinden yararlanarak onları takip etti. (Li) Tsi'nin askerleri (Sie-yen-t'o'lara)

bir karşı saldırıda bulundu, **ama (Sie-)yen-t'o'lar on binlerce oku bir defada atarak bizim (T'angların savaş atlarını yaraladı**." (Mau-tsai, 2011, s. 476)

EK A.32. Hsin T'ang-shu

Chou T'ang-shu isimli eser, Sung sülâlesinin iktidarda olduğu yıllarda (1060 civarı) yeniden ele alınmış ve *Hsin T'ang-shu* (Yeni T'ang Tarihi) ismiyle yayımlanmıştır (Togan, Kara, & Baysal, 2017, s. 19). Tekrara düşülmemesi adına bu bölümde *Chou T'ang-shu*'da bulunan kayıtlar yeniden yazılmamış, sadece özgün bilgilere yer verilmiştir. Bu bölümdeki bahislerde, Liu Mau-tsai'nin çevirisi kullanılmıştır.

Çinli vakanüvislerin Hsin T'ang-shu'da eklediği özgün bahislerden biri, yağmur sonrasında Türklerin yay ve oklarının formlarını kaybettiğine dair olan kayıttır. Bu bahse göre Türk Kağanlığı'nın sınırlarda yaptığı akınları durdurmak adına sefere çıkmak için görüşmeler yapan Çin kuvvetleri, onlara katılacaek olan kavimlerin vazgeçmesi sebebiyle planlarından vazgeçmişlerdir. Bu sırada yoğun şekilde yağan yağmur, Türklerin sahip olduğu yay ve okların tümünün kaybettiğine dair sebep olmuş, dolayısıyla Türk Kağanlığı'nın ordusu Çin sınırından kendi topraklarına dönmek zorunda kalmıştır:

> "… Ts'in prensi şöyle dedi: 'Eskiden beri barbarlar Çin için endişe kaynağı, ama Çolarda ya Hanlarda (başkentin) taşınmasıyla ilgili bir şey duymadım. Bana birkaç yıl zaman verirsen, kağanı yakalayıp (majestelerinize) getireceğim!' Bunun üzerine imparator planından vazgeçti. Hie-li zaten barışçıl olmuştu. **Tam o sıralarda o kadar yoğun yağmur yağdı ki, (T'u-küe'lerin) yayları ve oklarının tümü yamuldu ve kullanılamaz oldu**. Bunun üzerine (mevzilerini) terk edip geri döndüler." (Mau-tsai, 2011, s. 265)

EK A.33. A-şi-na Şê-ör'ün Biyografisi

Liu Mau-tsai'nin *Doğu Türkleri* başlıklı kaynak derlemesinde Sui hanedanı döneminde kayıt altına alınan *A-şi-na Şê-ör'ün Biyografisi*'ne de yer verilmiştir. Bu kaynakta, Ç'u-lo Kağan'ın oğlu olan A-şi-na Şê-ör'ün Çin İmparatoru'nun hâkimiyetini kabul etmesi ve İmparator adına muharebeye katılması anlatılmıştır. Muharebe sırasında pek çok kez okla vurulan A-şi-na Şê-ör mücadeleyi bırakmamış, vücuduna saplanan

okları çıkarak ilerlemeye devam etmiştir. Bunu gören askerlerin cesaretleri artmış ve büyük başarı elde etmişlerdir:

> "19. yılda (645) (A-şi-na) Şê-ör imparator T'ai-tsung'a Liao-(tung)'a (=Kao-li) karşı yapılan seferde eşlik etti. İmparator gecelenecek bir yere geldiğinde savaş konumuna geçiliyordu; **çok kez (A-şi-na) Şê-ör'e serseri oklar isabet ediyordu, ama o bunları tutup çıkartıyor ve ilerlemeye devam ediyordu**. (Bu sayede) askerlerinin cesareti 100 kat arttı ve hepsi büyük başarılar elde edebildiler." (Mau-tsai, 2011, s. 360)

EK B: Maddî Kaynaklara Dair Bilgiler

EK B.1. Kurganlar

Bu bölüm kapsamında Altay bölgesinde tespit edilen kurganlardaki okçuluk teçhizatları ele alınmıştır.

EK B.1.1. Ak-Koobȳ Kurganı

Ak-Koobȳ[36] kurganının planı ve beraberinde elde edilen envanter V.D. Kubarev tarafından yayımlanmıştır. Bu çalışmaya göre kurganın, Türklerle ilişkilendirilen diğer kurganlardan farklı olduğu belirtilmiştir. Kubarev'e göre kurgan tepeciği üzerinde yer alan insan biçimli heykel, diğer kurganlara göre önemli bir farklılıktır. 80 cm boyunda olan bu heykelin yüzü, doğu-güneydoğu yönüne çevrilmiştir. Kurgan tepeciğinin çapı yaklaşık 8 metre kadar olup merkezdeki yüksekliği 50 cm'i bulmaktadır. Tepeciğin merkezinde yaklaşık 1,5 metrelik aynı boyutta levha taşlarda oluşmuş bir set bulunmaktadır. Burada koyuna ait olduğu düşünülen kemikler elde edilmiştir. Koyuna ait herhangi bir kafatası bulunamamıştır. Koyun kemiklerinin altında yer alan mezar odasında, birbirine bitişik olarak yerleştirilmiş 2 adet atın iskeleti tespit edilmiştir. Mezar odasının kuzey kısmında insan iskeleti bulunmaktadır. İnsan iskeletinin sağ tarafında 90x18x12 cm ölçülerinde bir ok çantası ve yay parçaları yer almaktadır. Bu yay parçalarından biri 65 cm uzunluğunda bir yay salıdır. (Kubarev V. D., 1984, s. 171-172; Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 375-376) V.V. Gorbunov, bu kurganı 7. yüzyılın ikinci yarısı ile 8. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemektedir (Gorbunov, 2003).

EK B.1.2. Balȳk-Sook – I: 9, 10, 11 ve 19 numaralı kurganlar

Balȳk-Sook[37] – I mezarlığı, Ursul ve Kurota nehirlerinin birleştiği noktada yer almaktadır. Mezarlıkta kuzey-güney hattı boyunca uzanan 6'sı büyük ve 2'si küçük olmak üzere 8 adet İskitlerle ilişkilendirilen Pazȳrȳk tipi kurgan tespit edilmiştir. Bunlar

[36] Ak-Koobı şeklinde telaffuz edilmektedir.
[37] Balık-Sook olarak telaffuz edilmektedir.

dışında Türklerle ilişkilendirilen 10 adet kurgan bulunmuştur. Türklerle ilişkilendirilen kurganlar arasında 9, 10, 11 ve 19 numaralı kurganlarda okçuluk buluntuları tespit edilmiştir.

9 numaralı kurgan

Balȳk-Sook – I mezarlığındaki 9 numaralı kurgan tepeciğinin çapı 12,5 metre olup yüksekliği 50-80 cm kadardır. Kazı çalışmaları sonrasında tepeciğin merkezinde çapı 4,4 metre kadar olan yuvarlak formlu bir mezar odası tespit edilmiştir. Yüzey katmanında atıyla birlikte bir süvari iskeletine rastlanılmıştır. Parçalanmış olan bu iskeletin kuzeybatı yönüne yönlendirilmiş olduğu görülmektedir. Binicinin iskeleti, at iskeletinin güneyinde bulunmaktadır ve at ile aynı yöne bakmaktadır. Beraberinde herhangi bir buluntuya rastlanılmamıştır (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 380).

Kazı çalışmaları devam ettirilerek 35-40 cm derinliğe inilmiş ve bu katmanda dağınık hâlde bulunan bir at iskeleti tespit edilmiştir. G.V. Kubarev, iskeletin konumundan hareketle doğu-batı yönünde yatırılmış olduğunu ve beraberinde ateş ve kömür kalıntılarının da görüldüğünü ifade etmiştir. Çalışmaların devamında yaklaşık 40 cm derinlik aşılmış ve mezar odasının çapının 3,8 metreye düştüğü görülmüştür. Daha ufak bu ikinci katmanda yapılan kazı çalışmalarında 120-135 cm derinliğe inilmiş ve bu katmanda bir köpek iskeletine rastlanılmıştır. 170-180 cm derinlikte ise çok sayıda at kemiği tespit edilmiştir. G.V. Kubarev bu kemiklerden hareketle en az 3 adet atın gömülmüş olması gerektiğini, bu atların güneybatıya yönlendirilmiş olmalarının kuvvetle muhtemel olduğunu ifade etmiştir. Bu kurgandan elde edilen tek okçuluk buluntusu, atların arasında bulunan boynuzdan yapılmış 2 adet yan kabza kaplamasıdır (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 302-303).

10 numaralı kurgan

Bu kurganın tepeciği yuvarlak formlu olup çapı 8 metre, yüksekliği 40-50 cm civarındadır. Tepeciğin merkezinde çöküntü bulunmaktadır. Temizlikler sırasında bir koç kemiği bulunmuştur. Mezar odası, kurgan tepeciğinin merkez kısmında konumlandırılmıştır. Oval biçimli olan bu mezar odasının ölçüleri 330x260 cm olarak ölçülmüştür. Kazı çalışmalarında yaklaşık 5-10 cm derinlikte bir at iskeleti bulunmuştur.

Yönelimi güneybatıya doğrudur. Bu kısımda ezilmiş bir insan kafatasına rastlanılmıştır. G.V. Kubarev, bu kafatasının mezar soyguncusuna ait olduğunu düşünmektedir (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 381).

At iskeleti ile insan iskeletinin bulunduğu bölme topraktan yapılmış bir bariyer ile ayrılmıştır. G.V. Kubarev bu bariyerden hareketle atın ayrı, insanın ayrı bir çukura gömüldüğü ve yöneliminin kuzeydoğuya doğru olduğu yorumunu yapmıştır. Okçuluk buluntularının arasında boynuzdan yapılmış yan kabza kaplamaları ile bir adet ıslık aparatı elde edilmiştir (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 381).

11 numaralı kurgan

11 numaralı kurganın tepeciği 12x8 metre çapında bir alana yayılmış olup yüksekliği 50 cm kadardır. Merkezde bulunan mezar odası elips formludur ve çapı yaklaşık 3,5 metredir. Mezar odasının tam merkezinde iki adet kemikten yapılmış yan kabza kaplaması ve yan kulak kaplamaları tespit edilmiştir. Bunların dışında zeminden yaklaşık 70-120 cm derinlikte kemikten yapılmış ok uçları bulunmuştur. Bunların dışında yine kemikten yapılmış ok uçları bulunmuştur. Kemikten imal edilmiş bu parçalar zeminden yaklaşık 70-120 cm derinlikte elde edilmiştir. Çalışmalarda, 140-155 cm kazıldıktan sonra pek çok demir objeyle birlikte demir temrenler ve kemikten yapılmış bir ıslık aparatı bulunmuştur. Yine bu kazılarda mezar odasının kuzey tarafında kafatası bulunmayan ancak vücudun baş kısmı doğuya doğru çevrilmiş bir erkek iskeleti görülmüştür (Kubarev G. V., 2002, s. 88). 160-200 cm derinlikte ise başları batıya doğru çevrilmiş 4 adet at iskeleti yatar hâlde tespit edilmiştir. G.V. Kubarev, kurgan bünyesinde elde edilen gümüş kemer ve gümüş kaptan hareketle tarihlendirmenin 8. yüzyıla, arkeolojik kültürler açısından ise Kuray[38] Kültürü'nün en parlak dönemi olan Tuekhta aşamasına denk gelmesinin kuvvetle muhtemel olduğunu ifade etmektedir. Bu kurgana yerleştiren 4 at iskeletinin, ölen kişinin zenginliğini ve gücünü gösterdiğini, bu bakımdan bölgedeki diğer kurganlardan farklılık arz ettiği düşünülmektedir. Yapılan çalışma sırasında kurgana daha önce kaçak bir kazının yapılmış olduğu anlaşılmıştır. Ancak G.V.

[38] Kuray şeklinde telaffuz edilmektedir.

Kubarev'in verdiği bilgiye göre kurganda yapılan bu kazının amacı hırsızlık değildir. Zira kurgandan hiçbir şey çalınmamış, sadece iskeletin kafatası mezar odasından çıkarılmıştır. Kubarev'e göre bu durum, kurganda yapılan kaçak kazıdaki asli maksadın "ölüye saygısızlık yapmak" olduğunu göstermektedir (Kubarev G. V., 2002, s. 92; Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 381). V.V. Gorbunov, bu kurganı 8. yüzyıla tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

19 numaralı kurgan

19 numaralı kurganın tepecik bölümü yuvarlak formludur. Çapı 9 m, yüksekliği 30-50 cm kadardır. Tepeciğin merkezinde bir çöküntü bulunmaktadır. Yapılan çalışmalarda tepeciğin merkezi konumunda oval biçimli bir mezar odası tespit edilmiştir. Mezar odasının ölçüleri 315x210 cm kadardır. Kazı çalışmaları sırasında 40-130 cm derinlik civarında iki farklı katman tespit edilmiştir. İlk katman güneydeki kısımda olup daha yüksektedir ve bu bölmede atın iskeleti neredeyse hiç bozulmadan korunmuştur. Batıya doğru yöneltilmiş olan bu at iskeletinin aksi taraftaki bölmede bir insan iskeleti tespit edilmiştir. İnsan iskeletinin dağınık pozisyonda olup yöneliminin doğuya doğru olduğu görülmüştür. Mezar odasının farklı derinliklerinde ve konumlarında çeşitli buluntulara rastlanılmıştır. Bu buluntular arasında okçulukla ilgili olarak bir adet demir ok ucu ile boynuzdan yapılmış yan kabza kaplamaları yer almaktadır (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 382-383).

EK B.1.3. Barburgazȳ – I: 20 numaralı kurgan

Barburgazȳ[39] – I mezarlığı, aynı ismi taşıyan nehrin doğusunda yer almaktadır. Bünyesinde tek bir hat oluşturacak şekilde konumlandırılmış 28 adet İskitlerle ilişkilendirilen kurgan bulunmaktadır. Bu hattın doğusunda ise Türklerle ilişkilendirilen bir kurgan (20 numaralı kurgan) daha tespit edilmiştir. Yapılan çalışmalar öncesinde kurgan tepeciğinin tahrip edilmiş olduğu görülmüştür. G.V. Kubarev, tahrip edilmiş dokuya rağmen kurgan tepeciğinin ortalama 5 metre çapında olduğunu düşünmektedir. Kazı çalışmaları sırasında temizlenen kurgan tepeciğinin merkezinde çapı 2 metre kadar

[39] Telaffuzu Barburgazı şeklindedir.

olan bir mezar odası tespit edilmiştir. Mezar odasının üst yüzeyinde bulunan 15-20 cm kalınlığındaki ince çakılla doldurulmuş katman temizlendiğinde at kemiklerine rastlanılmıştır. Kemiklerin diziliminden at iskeletinin batı yönüne yönlendirilmiş olduğu anlaşılmıştır (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 373-374).

Mezar odasının kuzey kesiminde 4-5 adet düz taş levha temizlenmiştir. G.V. Kubarev, bu levhaların insan ile at bölmelerini ayırmak için kullanıldığını, sonrasında ise çökerek kuzey kesimine yığıldığını düşünmektedir. Kuzeydeki bölmede yer alan bir diğer önemli buluntu huş ağacı kabuğundan yapılmış olan okluktur. Uzunluğu 95 cm, ağız çapı 15, taban çapı 20 cm kadar olan okluk ile birkaç adet demirden yapılmış üç kanatlı ok ucu ve kemikten yapılmış ıslık aparatı bulunmuştur. Okluğun yakınlarında yayın kabza bölümündeki ahşap ve bu ahşabın yan yüzeylerine eklenen boynuzdan yapılmış 2 adet yan kabza kaplaması elde edilmiştir. G.V. Kubarev, yayın 140 cm uzunluğunda olması gerektiğini düşünmektedir (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 374).

EK B.1.4. Barburgazȳ – II: 9 numaralı kurgan

Barburgazȳ nehrinin kuzey bölgelerinde, Moğolistan ve Tuva Özerk Cumhuriyeti arasındaki Güneydoğu Altay civarında yer alan Barburgazȳ arkeolojik alanında kuzey-güney hattı boyunca sıralanmış İskit kurganlarının doğusunda bir Türk kurganı tespit edilmiştir. Bu kurgan 1979 yılında SSCB Bilimler Akademisi Sibirya Şubesi Fizik ve Filoloji Enstitüsü'nün Doğu Altay ekibi tarafından açılmış ve elde edilen veriler G.V. Kubarev tarafından yayımlanmıştır (Kubarev G. V., 1997, s. 208; Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 374). V.V. Gorbunov, bu kurganı 7. yüzyılın ikinci yarısı ile 8. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

Kurganın tepeciği yuvarlak şekilli olup 10 metre çapında 50 cm yüksekliğindedir. Tepeciğin dolgusunda büyük nehir kayaları kullanılmıştır. Mezar odası da yuvarlak şekilli olup 260 cm çapındadır. Derinliği yaklaşık 90-110 cm kadardır. Odanın güneyinde birbirlerine paralel olarak yatırılmış 2 adet at iskeleti bulunmuştur. Kuzey kısmında ise yetişkin bir erkeğin iskeleti tespit edilmiştir. Ölen kişinin iskeleti doğuya çevrilmiştir.

Kafatası bulunmamaktadır. İnsan iskeletinin solunda koça ait kemikler elde edilmiştir. Yanında birkaç adet üç kanatlı iğne saplı demir ok ucu ile iki adet kemikten yapılmış yan kabza kaplaması bulunmuştur. Kurgandan elde edilen materyallerin çizimi 2005 yılına dek yayımlanmamıştır (Kubarev G. V., 1997, s. 209; Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 374-375).

EK B.1.5. Barburgazȳ – III: 7 numaralı kurgan

Barburgazȳ – III mezarlığı, aynı isimli nehrin batısında yer almaktadır. Mezarlıkta kuzey-güney güzergahında sıralanmış ve bir hat oluşturan 6 adet İskit kurganı bulunmaktadır. Bu hattın doğusunda Türklerle ilişkilendirilen bir kurgan (7 numaralı kurgan) tespit edilmiştir. Kurgan tepeciği yuvarlak formlu olup çapı 9 metre, yüksekliği 20-30 cm kadardır. Tepeciğin yüzeyinde kuzeydoğu kısmında 1 adet hayvan kemiği ve deniz kabuğu bulunmuştur. Kazılar sonrasında ise tepeciğin merkezî konumunda bir mezar odası tespit edilmiştir. Yuvarlak formlu olan mezar odası 265x230 cm ölçülerinde olup derinliği 100 cm kadardır. Mezar odası kazılarında yüzeyden 35-50 cm derinlikte bir adet atın iskeleti ile bir erkeğin iskeleti görülmüştür. Kazı derinleştikçe dağınık hâlde at ve insan kemiklerine rastlanılmıştır (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 375).

Mezar odasının kuzey duvarında bulunan 80-85 cm derinlikte boynuzdan yapılmış kabza yan kaplamaları elde edilmiştir. G.V. Kubarev, dağınık hâlde bulunan insan iskeletinin doğal pozisyonda olduğu düşünülen kemiklerinden hareketle doğu tarafına doğru yönlendirilmiş olduğunu düşünmektedir (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 375).

EK B.1.6. Bike – I: 9 numaralı kurgan

Bike[40] - I olarak isimlendirilen bu bölge, Katun Nehri'nin batısında Shebalinsky bölgesinde yer almaktadır. Bünyesinde 100'den fazla arkeolojik siteyi barındıran bölgede dönemsel olarak Eneolitik dönemden başlayarak Türk çağına kadar farklı maddî kültür buluntuları elde edilmiştir. Bölgede elde edilen kurganlar arasında 9 numaralı kurgan,

[40] Bike olarak telaffuz edilmektedir.

Türklerle ilişkilendirilmesi sebebiyle çalışmamızın kapsamına girmektedir (Kubarev, Kireyev, & Cheremisin, 1990, s. 43-44). V.V. Gorbunov, bu kurganı 7. yüzyılın ikinci yarısı ile 8. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

Bike-I bölgesinde bulunan 9 numaralı kurgan 7 metre çapa sahip olup 20 cm yüksekliğindedir. Kurgan tepeciğinin etrafında yer alan taşlar genellikle bölgeden elde etmiştir. Kurganın 15-20 cm derinliğe inildiğinde 360x280x100 cm boyutlarında bir mezar odası ortaya çıkarılmıştır. Mezar odasının güney kısmında, zeminden 40-75 cm derinlikte başı batıya doğru çevrilmiş olan bir at iskeleti bulunmaktadır. Kazı devam edildiğinde mezar odasının yaklaşık 80 cm derinlikte başı güneydoğuya doğru çevrilmiş bir insan iskeleti yer almaktadır. İnsan iskeletinin sol tarafında 1 adet yay parçası ile 3 adet iğne saplı demir ok ucu bulunmuştur. Ok uçlarından birisinin üzerinde ıslık aparatı da yer almaktadır (Kubarev, Kireyev, & Cheremisin, 1990, s. 54-56).

EK B.1.7. Borotal – I: 82 numaralı kurgan

SSCB İlimler Akademisi Sibirya Şubesi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'nün 1974 yılında yaptığı "Kuzey Asya Seferi" sürecinde Doğu Altay bölgesinde çeşitli kurganlar ele alınmıştır. Bu kurgan gruplarından biri, bölgede yer alan Borotal[41] Nehri kıyısında yer almaktadır. Nehrin sıklıkla taştığı bu vadide tespit edilen bu kurgan grubu "Borotal kurganları" olarak isimlendirilmiştir. Kurganlar üzerinde çalışan V.D. Kubarev, bölgede yüzden fazla mezarın bulunduğunu, bunların bir kısmının Türk Kağanlığı, bir kısmının ise Uygur Kağanlığı dönemine tarihlendiğini ifade etmektedir (Kubarev V. D., 1985, s. 137). V.V. Gorbunov ise bu kurgan 5. yüzyılın ikinci yarısı ile 6. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

Borotal Vadisi'ndeki kurganlar arasında 82 numaralı kurgan Türklerle ilişkilendirilmiş ve sahip olduğu okçuluk malzemeleri sebebiyle çalışmamızın kapsamına girmiştir. G.V. Kubarev'in verdiği bilgiye göre kurgan tepeciği 16,5 metre çapında olup yüksekliği 50 cm kadardır. Kurgan tepeciğinin merkezinin kuzeye doğru olan kısmında büyük bir çöküntü bulunmaktadır. Yapılan çalışmalarda, tepeciğin merkezinde 370x300 cm ölçülerinde bir mezar odası tespit edilmiştir. Kazı sırasında batı yönüne doğru

[41] Telaffuzu Baratal şeklindedir.

yatırılmış bir atın kafatası parçaları, kaburgaları ve diğer kemikleri bulunarak temizlenmiştir. Yaya ait olan kemik kaplamaları ise at kemiklerinin üstünde bulunmuştur. Atın sağ tarafında demirden yapılmış 5 adet *üç kanat kesitli*, 1 adet ise *baklava* kesitli bir ok ucu elde edilmiştir (Kubarev V. D., 1985, s. 143; Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 379).

V.D. Kubarev, at gömülü 82 numaralı bu kurganın VII-IX. arasına tarihlenmesinin gerektiğini ve atın ritüel amaçlı olarak bir soyluya eşlik etmesi mezara yerleştirilmiş olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu düşünmektedir. Ancak kesin tarihleme için kurgan içerisindeki malzemelerin eşleştirilmelerinin yapılması gerekmiştir. Atın başının, bölgedeki 50 ve 51 numaralı kurganlarda olduğu gibi güneybatıya doğru çevrildiğini ifade eden V.D. Kubarev, bunun oldukça geleneksel bir uygulama olduğunu belirtmektedir. Atın çenesine takılmış olan gemler, A.A. Gavrilova tarafından tanımlanmış olan Katanda tipindedir. Gemlere sekiz (8) şeklinde halkalar ve demir eklentiler yapılmıştır. Kubarev, bu bilgilerden hareketle kurganı 7-8. yüzyıllara tarihlemektedir. Kurgandan elde edilen buluntulardan hareketle mezardaki yayın kemikten yapılmış ve 2 adet yan kulak kaplamalı bir yay olduğu düşünülmektedir (Kubarev V. D., 1985, s. 147). Kudȳrgē ve Berel tipi kurganlar için tipik bir yapısal mimariye sahip olan bu yaylar, A.A. Gavrilova'nın kronolojisine göre 5-7. yüzyıllara tarihlenmektedir (Gavrilova, 1965). Ancak V.D. Kubarev, Borotal yaylarında görülen spatula şekilli ek kaplamaların sadece Uygur tipi yaylarda bulunduğunu, bu yüzden 5-7. yüzyıllara tarihlemenin hatalı olacağını belirtmektedir (Kubarev V. D., 1985, s. 147).

Elde edilen *üç kanat kesitli* 5 adet temren, Altay bölgesindeki Türkler için tipik bir tasarımdır. Ancak buluntulardan da görüleceği üzere altıncı temren, diğerlerinden farklı olarak "zırh delici" formda üretilmiş olup "baklava" kesitlidir (Kubarev V. D., 1985, s. 147). V.D. Kubarev, bu tip temrenlerin Tuva bölgesinde sadece Uygurlarda görüldüğünü ifade etmekte ve bütün bunlardan hareketle, ilgili kurgandaki envanterin büyük çoğunluğunun Türk Kağanlığı dönemiyle eşleştiğini ancak temren ve yay buluntularının Uygur Kağanlığı dönemine yakın olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu durum, kurganın kesin tarihlemesini bir hayli zorlaştırmaktadır (Kubarev V. D., 1985, s. 148).

EK B.1.8. Choba – VII: 1 numaralı kurgan

1992 yılında Altay Devlet Üniversitesi Arkeolojik Araştırma Merkezi tarafından gerçekleştirilen çalışmalar sonunda Orta Katun nehrinin doğu kıyılarında, Choba[42] isimli köyün bulunduğu vadide pek çok kurgan açılmıştır. Büyük çoğunluğu İskit dönemine tarihlenen bu kurganlar arasında diğerlerinden farklılaşan 1 numaralı kurgan Türk dönemine tarihlenmiştir. Bu kurgan, 3-2,3 metre ölçülere sahip olup mezar odasının içerisinde doğu-kuzeydoğu yönüne uzatılmış bir insan iskeleti ile 2-4 yaş arasında olduğu tahmin edilen bir ata ait kemikler bulunmuştur. Daha önce soyulmuş olduğu anlaşılan bu kurganda yapılan kaçak kazı deliğinin hemen ağzında 4 adet demirden yapılmış iğne saplı demir ok ucu tespit edilmiştir. Bu temrenlerden birinde ıslık aparatı yer almaktadır (Larin & Surazakov, 1994, s. 86). V.V. Gorbunov, bu kurganı 8. yüzyıla tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

EK B.1.9. Dzholin[43] – I: 9 numaralı kurgan

Dzholin – I mezarlığı, bölgede bulunan ve aynı ismi taşıyan yoldan hareketle bu şekilde isimlendirilmiştir. Mezarlık Narȳngol[44] ve Bogutȳ[45] nehirlerinin neredeyse birleştiği bölgede bulunmaktadır. Bu bölgede kuzey-güney hattı boyunca uzanan 8 adet İskitlerle ilişkilendirilen kurgan bulunmaktadır. Bu kurgan hattının doğusunda Türklerle ilişkilendirilen bir kurgan daha bulunmaktadır (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 372). V.V. Gorbunov, bu kurganı 8. yüzyılın ikinci yarısı ile 9. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

Bölgedeki çalışmaların başlangıcı 1983 yılına uzanmaktadır. Bu yılda SSCB Bilimler Akademisi'nin Sibirya Şubesi tarafından düzenlenen Doğu Altay kazılarının bir kısmı Dzholin[46] Nehri'nin kıyılarında gerçekleştirilmiştir. Bölgede bulunan kurganlar arasında iki tanesi, Yustȳd adı verilen bölgenin dışındaki çemberde yer almakta olup Türklerle ilişkilendirilmiştir. 9 numaralı kurgan, içerisinde keşfedilen Soğdca yazıtlı bıçak sebebiyle arkeologların ve konuyla ilgili çalışan askerî tarihçilerin dikkatini

[42] Çoba olarak telaffuz edilmektedir.
[43] Colin olarak telaffuz edilmektedir.
[44] Naringol şeklinde telaffuz edilmektedir.
[45] Bogutı olarak telaffuz edilmektedir.
[46] Telaffuzu Colin şeklindedir.

çekmiştir. Buna yönelik olarak V.D. Kubarev Soğdça yazıtlı bıçağı konu edinen bir makale kaleme almış, makalesinde ilgili kurganın envanterine de yer vermiştir (Kubarev V. D., 1992, s. 25).

Kurgan, 10 metre çapında 50-60 cm yüksekliğinde olup merkezinde yaklaşık 50 cm derinlikte yer alan bir mezar odası bulunmaktadır. Mezar odasının ölçüleri 250x210x110 cm olarak ölçülmüş olup şekli ovaldir. Mezarın güneyinde, kuzeyine göre bir miktar daha yüksek olan bir katman bulunmaktadır. Bu katmanda 2 adet at iskeleti tespit edilmiştir. Bu iskeletlerin başı batıya doğru çevrilmiştir. Kuzeyde bulunan ve atların bulunduğu katmandan bir miktar daha derinde yer alan kısımda ise bir erkeğin iskeleti tespit edilmiştir. İnsan iskeletinin başı doğuya doğru çevrilmiştir (Kubarev V. D., 1992, s. 26-27; Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 372).

Mezar odasında bulunan insan iskeletinin uzunluğu 180 cm olarak ölçülmüştür. Sol elinin altında belinden aşağı doğru uzanan demir bir kılıç bulunmuştur. Sağ elin yanında ise tahta sapıyla birlikte korunmuş demir bir savaş baltası tespit edilmiştir. Bu baltanın hemen yanında üç kanat kesitli iğne saplı demirden yapılmış temrenler elde edilmiştir. Ok uçlarının iğne saplarına bağlı olarak huş ağacından yapılmış küçük ulun buluntuları yer almaktadır. Ok uçlarının içinde bulunduğu okluğun huş ağacından yapılmış olduğu gözlemlenmiştir. Oklukların kemer bağlarını tutan kopçalar gümüşten yapılmış olup kalp şekline benzer şekilde hazırlanmıştır. Okluğun dip bölümünde, zemin ile okluk arasında kemikten yapılmış kabza kaplamaları bulunmaktadır (Kubarev V. D., 1992, s. 27-28; Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 372).

EK B.1.10. Kalbak-Tash: 2 numaralı kurgan

Altay Özerk Cumhuriyeti'nin Onguday bölgesinde 1991 yılı boyunca sürdürülen arkeolojik çalışmalar, Chuy[47] Nehri'nin doğusunda 3-4 km uzaklıkta bulunan Kalbak-Tash[48] yolunun yakınında 2 adet kurgan ve 2 adet kült alanı tespit edilmiştir (Kubarev G. V., 1992, s. 91). Kalbak-Tash Mezarlığı, Chuy nehrinin doğusunda, nehir yatağının 200-

[47] Çuy olarak telaffuz edilmektedir.
[48] Kalbak-Taş olarak telaffuz edilmektedir.

300 metre yükseklikte yer almaktadır. Mezarlıkta bulunan 2 kurgan ve 2 kült alanı Türklerle ilişkilendirilmektedir. Bunlar arasında yer alan 2 numaralı kurganın envanteri G.V. Kubarev tarafından yayımlanmıştır (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 379). V.V. Gorbunov, bu kurganı 10. yüzyılın ikinci yarısı ile 11. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

Bölgede tespit edilen 2 numaralı kurgan 6 metre çapında olup höyüğü 25-30 yüksekliğindedir. Kurganda yapılan kazılar sonunda merkezi bölgede 205x180 cm ölçülerinde bir mezar odası tespit edilmiştir. Duvarları dolgu taşlardan yapılmış ve balçıkla sıvanmıştır (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 379-380). Mezar odasının zeminine doğru yapılan kazıların 50-60 cm'lik katmanında kömür kalıntıları bulunmuştur. Dikdörtgen formlu mezar odasının kuzey kısmında 130-160 cm derinliğinde başı güneydoğuya doğru çevrilmiş bir at iskeleti ortaya çıkarılmıştır. Mezar odasının diğer kısmında yaklaşık 160-175 cm derinliğinde, başı atın tam tersi olan kuzey-kuzeybatı tarafına çevrilmiş bir insan iskeleti temizlenmiştir. Ölçümlerde insan iskeletinin 155 cm uzunluğunda olduğu görülmüştür (Kubarev G. V., 1992, s. 91).

Mezar odasının kuzeybatısında koyun (kuvvetle muhtemel koç) kemikleri tespit edilmiştir. İnsan iskeletinin sağ tarafında huş ağacı kabuğuyla sarılmış bir bileşik yayın kalıntıları yer almaktadır. Bunun yanında 0,5-0,6 cm kalınlığında huş ağacı kabuğundan yapılmış, uzunluk açısından 60 cm'i korunmuş, 10-12 cm genişliğinde bir okluk elde edilmiştir. Okluğun ağzında dışarı doğru bakan demirden yapılmış iğne saplı üç kanat kesitli temrenler elde edilmiştir (Kubarev G. V., 1992, s. 91).

İnsan iskeletinin sağ tarafında huş ağacından yapılmış bir okluk ile uçları yukarıya bakacak şekilde yerleştirilmiş demirden yapılmış ok uçları elde edilmiştir. Okluğun 60 cm kadarı günümüze ulaşmış olup çapı 10-12 cm civarındadır. Bu buluntuların yanında yan kabza kaplamaları tespit edilmiştir (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 380).

EK B.1.11. Kara-Koba – I: 1 ve 8 numaralı kurganlar

1980 yılında SSCB İlimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü, Altay bölgesindeki farklı kültürlere ait kurgan ve kült alanlarına yönelik çalışmalar yürütmüş, bu çalışmalardan önemli sonuçlar elde edilmiştir. Bunlar arasında yer alan Kara-Koba[49]-I bölgesi, Altaylardaki en zengin mezar alanlarından birini teşkil etmektedir. V.A. Mogil'nikov, bu bölgede bulunan dikdörtgen şekilli kült alanları, kurganları ve insan şekilli heykelleri ihtiva eden 130 adet unsuru incelemiştir. Türklerle ilişkilendirilen bu kurganlar, V.A. Mogil'nikov tarafından ayrıntılı şekilde incelenmiştir (Mogil'nikov, 1990, s. 138-139).

1 numaralı kurgan

Kurgan, 4 metre çapında 15 cm yüksekliğinde çember şekilli olup etrafı büyük taşlarla çevrilmiştir. Merkezde 2x1,5 metre boyutlarında 70 cm derinliğinde bir mezar odası bulunmaktadır. V.V. Gorbunov bu kurganı 6. yüzyılın ikinci yarısı ile 7. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemektedir (Gorbunov, 2003). Soyguncular tarafından yağmalanmış bu mezarda bir adet at iskeleti ile bir insan iskeleti elde edilmiştir. At iskeletinde kısmî yer değişiklikleri bulunduğu tahmin edilmektedir. Bu yer değişikliklerini de öngören Mogil′nikov, atın baş kısmının kuzeye baktığını düşünmektedir. Okçuluk ekipmanı açısından kurgandan elde etilen tek buluntu 1 adet demir ok ucu parçasıdır (Mogil'nikov, 1990, s. 140-141).

8 numaralı kurgan

Kurgan tepeciği 5,5 metre çapında olup yüksekliği 30 cm kadardır. Kurganın yüzeyle buluştuğu kısımlarda 2 ile 4 arasında kat taştan oluşan bir krepi bulunmaktadır. Kurganın merkezinde, 1,65x1,25 metre ölçülerine sahip yüzeyden 60-70 cm derinlikte bulunan bir mezar odası tespit edilmiştir. Mezar odasında bir kadın ve beraberinde bir atın iskeletleri bulunmuştur. Kadının başı güneydoğuya doğru çevrilmiş, bacaklar dizlerden bükülmüş, sağ kol hafifçe geriye atılmıştır. At iskeleti, mezar odasının güneyinde, insanın yerleştirildiği kademeden 10 cm daha yüksek bir kademeye yerleştirilmiştir. İnsan ve at iskeleti arasında küçük taşlardan oluşan bir krepi sırası yer almaktadır (Mogil'nikov, 1990, s. 141-142). Gorbunov, tarafından 6. yüzyılın ikinci yarısı ile 8. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlenmiştir (Gorbunov, 2003).

[49] Kara-Koba olarak telaffuz edilmektedir.

Çalışmamız açısından önemli olan kurgandan elde edilmiş envantere göz atıldığında, insan iskeletinin sol üst tarafında tamga formunda çentilmiş bir simge ihtiva eden kemik bir halka(yüzük?) dikkati çekmektedir. Bunun dışında yüksek ihtimalle uluna sabitlenmiş ancak çok az günümüze ulaşmış demir bir iğne saplı ok ucu buluntusu yer almaktadır (Mogil'nikov, 1990, s. 142).

25 numaralı kurgan

Kurganın tepeciği daire şekilli olup 7 metre çapında ve 25 cm yüksekliğindedir. 2-3 sıra hâlinde büyük taşlardan oluşturulmuş tepeciğin tam merkezinde 2,4x1,75 metre boyutlarında 75 cm derinliğinde bir mezar odası tespit edilmiştir. Mezar odasının güneyinde bir at iskeleti bulunmakta olup geçmiş yıllarda yaşanan bir soygun sebebiyle konumunun değiştiği düşünülmektedir. V.V. Gorbunov, bu kurganı 7. yüzyılın ikinci yarısı ile 8. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemektedir (Gorbunov, 2003). V.A. Mogil'nikov, atın pelvis kemiklerinden hareketle başının batıya çevrilmiş olabileceği ihtimaline dikkat çekmektedir. Diğer taraftan mezar odasının kuzey kısmında ise başı doğuya gelecek şekilde sırt üstü olarak yatırılmış 45-50 yaşlarında yetişkin bir erkek iskeleti yer almaktadır. İskeletin yanında özgün konumunda olduğu düşünülen iki adet kemikten yapılmış yan kabza kaplaması, demir bir ok ucunun iğne parçası ile kemik ıslık aparatları elde edilmiştir (Mogil'nikov, 1990, s. 145-146).

75 numaralı kurgan

75 numaralı kurgan tepeciğinin çapı 7 metre olup yüksekliği 25 cm kadardır. Tepecik, zemin üstüne yerleştirilmiş 2-3 kat parça taş ile oluşturulmuştur. Kurgan tepeciğinin merkezinde yer alan mezar odasının ölçüleri 2,4x2,05 metre olup 75-95 cm derinliğindedir. V.V. Gorbunov, bu kurganı 7. yüzyılın ikinci yarısı ile 8. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemektedir (Gorbunov, 2003). Mezar odasında bir at ve bir kadının iskeleti bulunmuştur. At iskeleti çukurun doğu tarafına, insan iskeletinden 20-25 cm yükseğe yerleştirilmiştir. Kadının 45-50 yaşlarında olduğu tahmin edilmekte olup başı kuzey-kuzeydoğu tarafına çevrilmiştir. İnsan iskeletinin sağ tarafında bir adet ıslık aparatı bulunmuştur (Mogil'nikov, 1990, s. 148-149).

85 numaralı kurgan

Kara-Koba – I mezarlığının kuzeydoğusunda yer alan kurganın çapı kuzey-güney yönünde 7,2 metre olarak ölçülmüş olup yüksekliği 30 cm kadardır. Tepeciğin dolgusu 2-3 kat halinde yığılmış kayalarla oluşturulmuştur. Merkezde yer alan mezar odası 2,55x2,45 boyutlarındadır. V.V. Gorbunov, bu kurganı 7. yüzyılın ikinci yarısı ile 8. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemektedir (Gorbunov, 2003). Mezar odasında iki at ile yetişkin bir erkeğin iskeleti bulunmaktadır. Yetişkin erkeğin iskeleti mezar odasının kuzey duvarı boyunca yatırılmış başı doğuya çevrilmiştir. Güney duvarının dibinde birbirlerine bitişik olarak yatırılmıştır. Bu kurganın diğerlerine göre farklı bir özelliği bulunmaktadır. Ölünün altına yün şeritleri ve deri parçaları koyulmuş, keçeden yapılmış bir yatak üzerine yatırılmıştır. Yine Tomsk Üniversitesi'nin yaptığı testlere göre kurgandaki erkeğin 18-20 yaşlarında olduğunu tahmin etmektedir (Mogil'nikov, 1997, s. 198-199).

Ölen kişinin sol tarafında tahta bir kına yerleştirilmiş demir bir kılıç bulunmaktadır. Sağ tarafında ise kemere takılarak kullanılan huş ağacı kabuğundan yapılmış bir ok çantası bulunmuştur. Yapılan ölçümlerde ok çantasının 88 cm olduğu anlaşılmıştır. Ok çantasının içerisinde 14 adet üç kanatlı tasarıma sahip iğne saplı demir ok ucu tespit edilmiştir. Ok uçlarıyla birlikte bazı ulunların da korunduğu görülmektedir. Okların ok uçlarıyla birlikte 80-83 cm civarında uzunlukta olduğu tahmin edilmektedir. Bu ulunlara ve temrenlerin iğnelerine sabitlenmiş kemikten yapılmış ıslık aparatları da elde edilmiştir. Ok çantasının içerisinde yer alan 11 okun ok uçları yukarı bakacak şekilde yerleştirilmiş olup birkaçının gez kısmında kırmızı boya izleri çizilmiştir. Ok çantasının hemen yanında kemikten yapılmış yan kabza kaplamaları tespit edilmiştir. Bu kaplamaların bağlı olduğu yayın huş ağacı kabuğu ile sarılı olduğu anlaşılmaktadır (Mogil'nikov, 1997, s. 200).

EK B.1.12. Kara-Koba – II: 13 numaralı kurgan

Kara-Koba – II bölgesi, Kara-Koba – Ten'ga yolu üzerinde bulunan Kara-Koba köyünün kuzey-kuzeydoğu yönüne doğru 2 km mesafede bulunmaktadır. Bu bölgede birbirlerinden farklı dönemlere tarihlenen 12 adet Türklerle ilişkilendirilen kurgan yer almaktadır. Kurganlarla ilgili en ayrıntılı çalışma V.A. Mogil′nikov tarafından yapılmıştır

(Mogil'nikov, 1983, s. 67). V.V. Gorbunov, bu kurganı 7. yüzyılın ikinci yarısı ile 8. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

Kara-Koba – II bölgesindeki 13 numaralı kurgan okçuluk açısından önemli buluntulara sahiptir. Kurgan tepeciğinin çapı 6-6,2 metre civarında olup yüksekliği 62 cm kadardır. Merkezde yer alan mezar odası, 2,2x1,75 metre boyutlarında olup derinliği 0,8-1 metre civarındadır. İçinde 40-45 yaşlarında bir erkek ile at iskeleti yer almaktadır. At iskeleti, insan iskeletinden 20 cm daha derinde bulunmaktadır. İnsan iskeletinin başı doğuya çevrilmiştir. İskeletin sol tarafında 6 adet iğne saplı üç kanat kesitli demir temren ve huş ağacı kabuğundan yapılmış bir ok çantası bulunmaktadır. Bunlar dışında mezar odasının kuzeybatı köşesinde kemikten yapılmış yan kemik kabza kaplamaları da tespit edilmiştir (Mogil'nikov, 1983, s. 68).

EK B.1.13. Katanda – III: 1, 2, 4, 11 ve 21 numaralı kurganlar

1984 yılında Altay Devlet Üniversitesi'nin Katanda-III bölgesinde yaptığı mezar güvenliği çalışmaları sırasında farklı dönemlere ait bazı kurganlar üzerinde çalışılmıştır. Erken Orta çağlara tarihlenen bu kurganlar, Altay Özerk Cumhuriyeti'nin Ust-Koksinsky bölgesinde Katanda nehrinin hemen sağ havzasında yer alan Katanda köyü civarında bulunmaktadır. Bu mezar alanı, adını bu köyden almakta olup arkeologlar bölgedeki kurganları üç ayrı grupta ele almıştır. Buna göre Katanda – III mezar sahasının merkezinde yer alan 1-7, 16, 21 ve 22 numaralı kurganlar bir grup, güneyde yer alan 11 numaralı kurgan diğer bir grup, daha güneyde bulunan ve içlerinden hiçbir arkeolojik materyal elde edilemeyen sadece taş krepilerin kaldığı 12 ve 15 numaralı kurganlar ise son grup olarak belirlenmiştir. Araştırmacılar son gruptan hiçbir buluntu elde edilememiş olması sebebiyle herhangi bir tarihlendirme yapamamaktadır (Mamadakov & Gorbunov, 1997).

11 numaralı kurgan

Kurgan tepeciğinin çapı 8 metre olup yuvarlak şekillidir. Yüksekliği 39 cm civarındadır ve merkezinde 2,1x1,2x0,68 metre boyutlarında dikdörtgen şekilli bir mezar odası bulunmaktadır. V.V. Gorbunov, bu kurganı 6. yüzyılın ikinci yarısı ile 7. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003). Mezarın bir yarısında başı güneybatıya

doğru çevrilmiş ve bacakları karnında bükülmüş bir at iskeleti bulunmaktadır. Bizim kapsamımız bünyesinde kurganda bir adet kabza kaplaması bulunmuştur. Bu buluntunun yan mı, yoksa arka desteği mi olduğu bilinmemektedir. Kurgandaki bir diğer önemli okçuluk materyali duvar boyunca devam eden okluktur. Okluğun içerisinde ıslık aparatlarıyla birlikte dört adet ulun, iki adet demirden yapılmış kanat tipli ok ucu ve iki adet kemikten yapılmış ok ucu bulunmaktadır. Yine bu okluğa ait olduğu düşünülen demir kemer tokaları da elde edilmiştir (Mamadakov & Gorbunov, 1997).

1 numaralı kurgan

Oval bir forma sahip olan kurgan tepeciğinin çapı 3,6x5,2 metre kadar olup yüksekliği 27 cm civarıdır. Bu krepinin merkezinde 52 cm derinlikte bulunan bir mezar odası tespit edilmiş, bu mezarı ortaya çıkarmak adına 1,8x1x0,5 metreküplük toprak temizlenmiştir. V.V. Gorbunov, bu kurganı 7. yüzyılın ikinci yarısı ile 8. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003). Kazıda mezar odasının kuzey kısmında başı doğuya bakan yetişkin bir erkeğin iskeleti bulunmuştur. Mezar odasının güney yarısında ise başı batıya bakan bir at iskeleti yer almaktadır. İnsan iskeletinin sağ tarafında okçuluk ekipmanı olarak 2 adet kemikten yapılmış yan kabza kaplaması ve 7 adet demirden yapılmış iğne saplı ok ucu tespit edilmiştir (Mamadakov & Gorbunov, 1997).

2 numaralı kurgan

6,4x6 metre ölçülerinde daire formlu bir kurgan tepeciğine sahip olan bu kurganın yüksekliği 34 cm kadardır. Merkezde yer alan mezar odası zemin 44 cm derinlikte yer almaktadır. Arkeologlar, bu mezar odasını ortaya çıkarmak için merkezde 1,82x1,05x0,8 metreküp hacminde toprak temizlenmiştir. V.V. Gorbunov, bu kurganı 7. yüzyılın ikinci yarısı ile 8. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003). Mezar odasının içerisinde başı kuzeydoğuya doğru çevrilmiş bir yetişkin iskeleti, onun hemen yanında başı güneybatıya çevrilmiş bir at iskeleti bulunmuştur. Bunlarla birlikte insan iskeletinin hemen yanında 1 adet okluk asma kancası, yay kaplaması parçaları, 2 adet bilzek, 1 adet ahşap ok gezi buluntusu elde edilmiştir (Mamadakov & Gorbunov, 1997).

4 numaralı kurgan

8,8 metre çapında daire şekilli bir kurgan tepeciğine sahip olan bu kurganın yüksekliği yaklaşık 36 cm kadardır. Kurgan tepesinin merkezinde kuzeye bakan kısmında 80 cm derinlikte olduğu tespit edilen mezar odasına ulaşmak için 1,8x1x0,46 metreküplük

toprak çıkarılmış ve mezarın daha önceden soyulmuş olduğu anlaşılmıştır. V.V. Gorbunov, bu kurganı 7. yüzyılın ikinci yarısı ile 8. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003). Mezarda başı batıya doğru çevrilmiş ayakları karnında toplanmış olan bir at iskeleti tespit edilmiştir. At iskeletinin hemen sağında 1 adet kemik yan yay kabzası kaplaması elde edilmiştir. Kurgan içerisinde herhangi bir insan iskeleti kalıntısına rastlanılmamıştır (Mamadakov & Gorbunov, 1997).

21 numaralı kurgan

5 metre çapında bir kurgan tepeciğine sahip olan bu kurgan 30 cm yüksekliğindedir. Merkezinde 56 cm derinlikte oval şekilli bir mezar odası bulunmaktadır. Bu mezarı ortaya çıkarabilmek için 1,9x1,05x0,44 metreküp toprak çıkarılmıştır. Temizleme tamamlandığında mezarın soyulduğu anlaşılmıştır. Mezar odasının güneydeki duvarında başı batıya çevrilmiş, ayakları karnına çekilmiş bir at iskeletine rastlanılmıştır. Mezarın doğu kısmında okçuluk ekipmanı olarak 1 adet kemikten yapılmış yan kabza kaplaması ve 2 adet iğne saplı demir ok ucu bulunmuştur (Mamadakov & Gorbunov, 1997). V.V. Gorbunov, bu kurganı 7. yüzyılın ikinci yarısı ile 8. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

EK B.1.14. Kudȳrgē[50]: 2, 5, 9, 11, 18 ve 22 numaralı kurganlar

Chulȳshman[51] Nehri'nin aşağısında, Bashkaus[52] Nehri'nin doğu havzasında yer alan Kudȳrgē mezarlığı, Doğu Altay bölgesindeki en uygun habitatlardan birini teşkil etmektedir. Bu vadiyi çevreleyen dağlar, bölgenin uzun zaman boyunca dışarı ile iletişimini kesmiş, doğuda Tuva, güneyde Moğolistan ve batıda merkezî Altay bölgelerinden ayıran doğal bir kale oluşumunu ortaya çıkarmıştır. Bu bölgede bulunan kurgan ve kült alanları ile ilgili müstakil bir eseri bulunan A.A. Gavrilova, bölgedeki coğrafî ve iklim koşullarının pek çok bitki ve hayvan türünün yaşamasına imkân verdiğini, tarım ve hayvancılık yapılabilmesini mümkün kıldığını ifade etmektedir. Gavrilova; Suslov, Sapozhnikov ve Kuhn'a yaptığı atıfla dağların eteklerindeki nemli havanın kumlu toprakla buluşması sonucunda sınırlı miktarda çim örtüsünün oluştuğunu, oluşan meraların at ve sığır yetiştiriciliği için çok elverişli bir ortam sağladığını

[50] Kudırge şeklinde okunmaktadır.
[51] Çulışman şeklinde telaffuz edilmektedir.
[52] Telaffuzu Başkaus şeklindedir.

açıklamıştır. Bölgenin kuzeyindeki göl kenarındaki topraklarda koyun yetiştiriciliğinin yapılabildiği, daha güneydeki alanlarda deve yetiştirmenin dahi mümkün olduğu anlatılmıştır. Dahası, bu bölgede yer alan av hayvanlarının sayısı da bir hayli fazladır. Gavrilova, bu duruma dikkat çekerek bölgenin koruma alanı olarak ilan edildiğini zikretmektedir. Av hayvanlarının yanında özellikle nehir kıyısında yapılan balıkçılık faaliyetleri de zikredilmesi gereken hususlardandır (Gavrilova, 1965, s. 10).

A.A. Gavrilova, Kudȳrgē bölgesindeki bir diğer önemli kaynak olarak nehir yakınlarında keşfedilen yüksek kaliteli demir cevheri göstermiştir. Oldukça zengin olan bu yeraltı kaynağının bölgedeki nüfusun ekonomisine katkı sağladığı düşünülmektedir. Yine Kudȳrgē'de demir yataklarına kıyasla daha kısıtlı da olsa bakır cevherlerinin de bulunduğu ifade edilmiştir. Bunların dışında havzanın çok sayıda akarsu ile çevrili olması sulama alanını da arttırmıştır. Bu sayede bölgedeki hâkim bitki örtüsünün yanında meyve ağaçlarının büyümesi dahi mümkün olmuştur (Gavrilova, 1965, s. 10).

Bu alanda yapılan kazılar 20. yüzyılın başına dayanmaktadır. Ancak bu çalışmalarda elde edilen kurgan ve kült alanlarının konumları ve envanterleri hakkında çizimler bulunmamaktadır (Rudenko & Glukhov, 1927). Bölgenin önemine dikkat çeken Gavrilova, Kudȳrgē'deki kazıların bir özetini vermiştir. Verdiği bilgilere göre 1924 yılında 11 kurgan; 1925 yılında 10 kurgan, 6 adet içerisinde mezar odası bulunmayan kurgan ve 6 kült alanı; 1948 yılında 5 kurgan tespit edilmiştir. 6 tanesi mezar odasız olmak üzere toplamda üçte ikisi oval formlu 32 kurgan ile 15 adet kült alanının kazısı tamamlanmıştır. Kurganların hiçbirinde dikilitaşa rastlanılmamıştır. Kült alanlarından birinin yanında 42x12x14 cm boyutlarında bir taş kaide tespit edilmiştir. A.A. Gavrilova, bu taşın tipolojisini Kudȳrgē tipi ile eşleştirmektedir. Yine onun yaptığı gruplandırmaya göre bölgedeki kurgan ve kült alanları: 1) VI. yüzyıl öncesi ile VII. yüzyılın başı arasında inşa edilmiş olanlar (Kudȳrgē anıtının bulunduğu kült alanı da bunlar arasındadır.); 2) VI. yüzyılın sonu ile VII. yüzyılın sonu arasında inşa edilmiş olanlar (Kudȳrgē tipi olarak adlandırılmıştır.); 3) XIII-XIV. yüzyıllar arasında inşa edilmiş olanlar (Şapel tipi olarak adlandırılmıştır.) şeklinde üç grup hâlinde ele alınmıştır.

2 numaralı kurgan

Oval formlu olan kurgan tepeciğinin boyutları 2,30x1,60 olarak ölçülmüştür. V.V. Gorbunov, bu kurganı 6. yüzyılın ikinci yarısı ile 7. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir

(Gorbunov, 2003). Mezar odası 1,10 metre derinliğindedir. Mezar odasında tek başına bir erkek yatmakta olup başı güneye doğru çevrilmiştir. İskeletin sağ tarafında 2 adet demir ok ucu, bunların yanında yayın kulak kısmı ve 2 adet yan kulak kaplaması bulunmaktadır.

5 numaralı kurgan

Oval formlu olan bu kurgan tepeciğinin boyutları 2,45x1,70 şeklindedir. V.V. Gorbunov, bu kurganı 6. yüzyılın ikinci yarısı ile 7. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003). Mezar odasının derinliği 1,20 metre olup içerisindeki iskeletinin başı güneye bakmaktadır. Hemen yanında bulunan atın başı da aynı yöne çevrilmiştir. Bu kurgan içerisinde diğer kurganlardan farklı olarak iskeletin hemen sağında 10 adet ahşap kovan saplı temren tespit edilmiştir. Bunlarla birlikte 8 adet iğne saplı demir temren, 1 adet bilzek, atış yaparken okçunun elini korumak için kullandığı ahşap ve boynuz parçalar, ahşap destekli huş ağacı kabuğundan yapılmış bir okluk, okluğa ait olması yüksek ihtimal olan 2 adet bronz kemer tokası bulunmuştur (Gavrilova, 1965, s. 23).

9 numaralı kurgan

Bu kurganın tepeciği oval formludur ve boyutları 2,53x2,0 metre olarak ölçülmüştür. Mezar odasının ölçüleri 1,9x1,7 metre olup 1,20 metre derinde bulunmaktadır. V.V. Gorbunov, bu kurganı 6. yüzyılın ikinci yarısı ile 7. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003). İçerisindeki iskeletin başı güneye çevrilmiştir. Bunun yanında yine başı güneye doğru bakan bir at iskeleti bulunmaktadır. Mezar odasındaki okçuluk ile ilgili buluntular ise şu şekilde sıralanabilir: 4'ü iyi korunmuş 10 adet demir iğne saplı ok ucu, 1 adet kabza kaplaması, 2 adet kulak kaplaması, huş ağacı kabuğundan yapılmış okluk kalıntıları, yine bir huş ağacı kabuğu parçası üzerinde bulunmuş olan yüksek ihtimalle okluğa ait bir bakır kaplama elde edilmiştir (Gavrilova, 1965, s. 24).

11 numaralı kurgan

Kurgan tepeciğinin boyutları 2,79x1,80 metredir. Mezar odası 2,40x1,70 ölçülerinde olup 1,40 metre derinliktedir. V.V. Gorbunov, bu kurganı 6. yüzyılın ikinci yarısı ile 7. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003). Mezar odasının içerisinde başı güneye doğru çevrilmiş bir erkek iskeleti bulunmuştur. İnsan iskeletinin doğusunda, daha yüksek bir katmana başı yine güneye çevrilmiş bir at iskeleti yerleştirilmiştir. İnsan iskeletinin sol dizinin hemen yanında 7 adet sağlam iğne saplı

demir temren ile 1 adet oldukça deforme olmuş iğne saplı demir temren tespit edilmiştir. Bunlarla birlikte tespiti tam olarak yapılamayan ancak yüksek ihtimalle bir yay kaplaması olduğu düşünülen bir buluntu da yer almaktadır (Gavrilova, 1965, s. 25).

18 numaralı kurgan

Dikdörtgen formlu olan bu kurgan tepeciğinin ölçüleri 2,25x1,30 metre olarak tespit edilmiştir. Mezar odası 1,85x0,99 metre ölçülerinde olup 1,20 metre derinliğe yerleştirilmiştir. V.V. Gorbunov, bu kurganı 6. yüzyılın ikinci yarısı ile 7. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003). Mezar odasındaki insanın başı güneydoğuya çevrilmiş olup yanında dağınık hâlde bir at iskeleti keşfedilmiştir. Atın başına ait kemikler kuzeybatı yönünde bulunmaktadır. Kurgan içerisinde okçuluk teçhizatı açısından 2'si sağlam olmak üzere 4 adet iğne saplı demir ok ucu ve yayın kulak bölümlerine ait 2 adet boynuzdan yapılmış kaplama bulunmuştur (Gavrilova, 1965, s. 26).

22 numaralı kurgan

Oval formlu olan kurgan tepeciğinin boyutları 2,50x2,00 metredir. Mezar odası 70 cm derinlikte olup ölçüleri 2,0x1,30 metre olarak ölçülmüştür. V.V. Gorbunov, bu kurganı 6. yüzyılın ikinci yarısı ile 7. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003). Bu kurgan içerisinden insan iskeleti çıkmamıştır. Mezar odasının doğu duvarında başı güneye bakan bir at iskeleti; batı tarafında ise yine güneye bakan bir tay iskeleti tespit edilmiştir. Kurganın içerisinde huş ağacı kabuğundan yapılmış olduğu anlaşılan fakat yeterince korunamamış bir okluk, okluğu asmak için kullanıldığı tahmin edilen dört loplu süsler ile pirinç toka, okluğun içerisinde olması kuvvetle muhtemel olan ve ok uçları okluğun açık kısmına, yani yukarı gelecek şekilde yerleştirilmiş 2 adet demir iğne saplı ok ucu, atın kafatasının yanında 2 adet kemikten yapılmış kulak kaplaması ve yine aynı bölgede 2 adet kabza kaplaması bulunmuştur (Gavrilova, 1965, s. 27).

EK B.1.15. Oroktoy: 1 numaralı kurgan

Katun Nehri ve Tӯtkesken′ Nehri vadileri arasındaki bölgede arkeolojik açıdan oldukça zengin buluntulara sahip kurgan ve kült alanları keşfedilmiştir. Bölgede farklı yıllarda S.M. Sergeeva, G.P. Sosnovskij, E.M. Bers, A.P. Okladnikov, E.A. Okladnikova, V.I. Molodin, V.H. Kadikov, A.P. Pogozheva, A.S. Surazakov gibi araştırmacılar çok

çeşitli çalışmalar yürütmüştür. Bunlar arasında yer alan Oroktoy[53] bölgesi, Katun Nehri'nin batısındaki vadide yer almaktadır. Bölgede yapılan çalışmalarda 6 adet kurgan tespit edilmiştir (Khudyakov, Skobelev, & Moroz, 1990, s. 95). V.V. Gorbunov 1 numaralı kurganı, 5. yüzyılın ikinci yarısı ile 6. yüzyılın yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

Bu kurganlardan ilkinin (1 numaralı kurgan), 5. yüzyılın ikinci yarısı ile 6. yüzyılın ilk yarısı arasında inşa edilmiş olduğu düşünülmektedir. Kurganın tepeciği 4 metre çapında olup 10 cm yüksekliğindedir. Üstünde yoğun bir çim katmanı görülmektedir. Etrafındaki kurgan krepisinde kullanılan taşların düzensiz şekilde yerleştirildiği görülmektedir. Araştırmacılar, kurganın üstündeki bölgeyi temizledikten sonra mezar odasına ulaşmış ve odanın 0,9x1,8 metre oval formlu olduğunu görmüşlerdir. Derinlik yaklaşık 1,24 metredir. Mezar odasının içinde başı kuzeydoğuya doğru uzatılmış bir erkeğin iskeleti bulunmaktadır. Kolları dirseklerden, sağ bacağı ise dizden hafifçe bükülmüştür. Bu iskeletle birlikte 2 adet demir ok ucu, 3 adet ıslık aparatı ve 2 adet kemikten yapılmış yan kabza kaplaması tespit edilmiştir (Khudyakov, Skobelev, & Moroz, 1990, s. 97-98).

EK B.1.16. Pazȳrȳk[54]: 5 numaralı kurgan

5 numaralı bu kurgan, zeminden 30-40 cm derinlikte yer alan bir mezar odasından ibarettir. Kurganın üzerindeki yükselti ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir. Mezar odasında sadece bir atın kemikleri korunabilmiştir. Atın başı güneybatıya doğru çevrilmiştir. Kurgan içerisinden bir adet iğne saplı demirden yapılmış üç kanatlı ok ucu çıkarılmıştır (Gavrilova, 1965, s. 73). V.V. Gorbunov, bu kurganı 10. yüzyılın ikinci yarısı ile 11. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

EK B.1.17. Talduair – I: 6 ve 7 numaralı kurganlar

Talduair[55] – I mezarlığı, aynı ismi taşıyan nehrin doğusunda yer almaktadır. Bu mezarlıkta kuzey-güney yönünde hat boyunca ilerleyen ve İskitlerle ilişkilendirilen 5 adet

[53] Telaffuzu Araktoy şeklindedir.
[54] Pazırık olarak telaffuz edilmektedir.
[55] Talduair olarak telaffuz edilmektedir.

kurgan bulunmaktadır. Bu hattın doğusunda 2 adet (6 ve 7 numaralı kurganlar) Türklerle ilişkilendirilen kurgan tespit edilmiştir (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 376).

6 numaralı kurgan

1994 yılının yaz aylarında Doğu Altay kazı ekibi, Talduair olarak geçen kurgan bölgesinde çalışmalarını yürütmüştür. Bu çalışmalar sırasında İskit dönemine ait 5 adet kurganın yanında, etno-kültürel açıdan Türk kültürüne ait olduğu düşünülen bir kurgan açılmıştır. V.V. Gorbunov, bu kurganı 8. yüzyıla tarihlemiştir (Gorbunov, 2003). Bu kazı sonundaki malzeme G.V. Kubarev tarafından 1995 yılında bir makale ile bilimsel kullanıma sunulmuştur. Açılan 6 numaralı kurgan tepeciğinin toprak dolgusunun çapı 7,5 metre, yüksekliği 20-60 cm civarındadır. Kurgan tepeciğinin dolgusu taşlardan ve kaya parçalarından müteşekkildir (Kubarev G. V., 1995, s. 164). Kurganın tam merkezinden yapılan 35 cm derinlikteki kazı sonrasında 7-10 yaşındaki bir erkek çocuğunun cenazesi tespit edilmiştir. Erkek çocuk iskeletinin başı, kuzey – kuzeydoğu tarafına çevrilmiştir. Kazı devam ettirilip 75-115 cm derinliğe inildiğinde kurganın mezar odası bulunmuştur. Mezar odasının güney cephesinde başı doğuya dönmüş (çok az kuzeye doğru) bir atın iskeleti ile kuzey cephesinde yüzü kuzeye, başı doğuya doğru bakan bir erkek iskeleti tespit edilmiştir. Erkek iskeletinin sağ tarafında bir okluk, okluğun içerisinde ise 8 adet iğne saplı demir ok ucu elde edilmiştir. Bu oklar, okluğun üst tarafında yer almakta ve keskin uçları yukarıya bakar şekildedir. Yine bunlarla birlikte insan iskeletinin sol tarafında 2 adet kemikten yapılmış yan kabza kaplaması bulunmuştur (Kubarev G. V., 1995, s. 164-165; Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 376-377).

7 numaralı kurgan

Bu kurganın tepeciği 6 metre civarında olup yüksekliği 20-30 cm kadardır. Yapılan kazı çalışması sonunda tepeciğin merkezinde 220x150 cm boyutlarında bir mezar odası tespit edilmiştir. Mezar odasının 60-95 cm derinliğinde güney duvarı hattında batıya yönlendirilmiş bir at iskeleti keşfedilmiştir. 130 cm derinlikte ise kuzeye hafif bir sapma ile doğuya yönlendirilmiş erkek iskeleti ortaya çıkarılmıştır. İnsan iskeletinin sağ tarafında 5 adet boynuzdan yapılmış yay kaplaması bulunmuştur. Kalıntılardan hareketle

uzunluğunun 140 cm civarında olduğu düşünülmüştür. Ancak yayın 70 cm'e, 55 cm olarak asimetrik omuzları olduğu görülmüştür. İnsan iskeletinin üzerinde çoğunluğu bozulmuş olan ve huş ağacı kabuğundan yapılmış bir okluk elde edilmiştir. Uzunluğu 92 cm kadardır. Okluğun içerisinde ok uçları aşağı bakacak şekilde yerleştirilmiş demirden yapılmış üç kanatlı ok uçları tespit edilmiştir (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 377-378). V.V. Gorbunov, bu kurganı 8. yüzyıla tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

EK B.1.18. Taldura – I: 2 numaralı kurgan

Taldura[56]-I bölgesinde yer alan arkeolojik bölge adını Taldur isimli nehirden almıştır. Bölgede Türk dönemine tarihlenen kurganlar yer almaktadır. Beltir köyünün 6 km batısında er alan vadide bulunan Taldura-I bölgesindeki kurganlardan biri olan 2 numaralı kurgan, okçuluk açısından önemli buluntular ihtiva etmektedir. Daire formlu olan bu kurgan tepeciğinin çapı 6 metre olup yüksekliği yaklaşık 50 cm kadardır. Kurganın 20 metre batısında halka formunda toprak zemin dikine yerleştirilmiş 5 adet taştan oluşmuş ritüel maksatlı bir alan bulunmaktadır (Mogil'nikov & Elin, 1983, s. 128-129). V.V. Gorbunov, bu kurganı 7. yüzyılın ikinci yarısı ile 8. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

Kurgan tepeciğinin merkezinde yer alan mezar odası, 1,8x0,8 metre ölçülerinde 60 cm derinliğindedir. Mezar odasında bir insan iskeleti ve at iskeleti bulunmaktadır. İnsan iskeleti sırt üstü olarak yatırılmış baş kısmı hafif bir sapma ile kuzeye doğru çevrilmiştir. Sağ tarafında kemikten yapılmış ıslık aparatları, demirden yapılmış üç kanat kesitli iğne saplı ok ucu ve huş ağacı kabuğundan yapılmış bir ok çantası tespit edilmiştir. Ok uçları, ok çantasının üst bölümüne doğru yerleştirilmiştir. Ok çantası 90 cm uzunluğunda, 12 cm genişliğindedir. Alt kısma doğru genişlemekte olup 18-19 cm civarına ulaşmaktadır (Mogil'nikov & Elin, 1983, s. 129-130).

EK B.1.19. Tashanta[57] – II: 5 numaralı kurgan

[56] Taldura olarak telaffuz edilmektedir.
[57] Taşanta olarak telaffuz edilmektedir.

Tashanta Nehri'nin batı kıyısında yer alan bu mezar alanı, Tashantinki[58] köyünün 100-150 metre güneyinde bulunmaktadır. Mezar yerinde toplam 4 adet kurgan bulunmakta olup bunlardan biri (5 numaralı kurgan) Türklerle ilişkilendirilmektedir. Kurgan tepeciği yuvarlak formlu olup çapı 8,5 metre, yüksekliği 30 cm kadardır. Yapılan kazı çalışmaları sonrasında tepeciğin merkezinde 260x220 cm büyüklüğünde bir mezar odası tespit edilmiştir. Mezar odasının duvar dolgusu balçıktan imal edilmiştir. Mezar odasının doğu kısmına 1 at defnedilmiştir. Sıra taşlar ile ayrılan batı kısmında ise 2 adet yan kabza kaplaması elde edilmiştir (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 367).

EK B.1.20. Tuekhta[59] (1937): 3 ve 7 numaralı kurganlar

1937 yılında S.V. Kiselyov'in kazı başkanlığını yaptığı Altay bölgesindeki kazılarda açılan 3 ve 7 numaralı kurganlar, 1949 yılında yayımlanan *Drevnyaya Istoriya Yujnoy Sibiri* isimli eserde ele alınmıştır (Kiselyov S. V., 1949, s. 305).

3 numaralı kurgan

Bu kurganın tepeciği 9,5 metre çapında olup merkezinde dörtgen bir çöküntü bulunmaktadır. Bu çöküntüden hareketle daha önce soyguna uğradığı anlaşılmaktadır. Mezar odasının ölçüleri 2,2-1,8 metre, derinliği 80 cm kadardır. İçinde bulunan insan iskeletinin başı doğu-güneydoğu yönüne çevrilmiştir. İnsan iskeletinin yanında iğne saplı ve ıslık aparatlı bir demir temren bulunmuştur. Mezar odasının diğer tarafında yer alan at iskeletinin kuyruk kısmı batıya doğru yönlendirilmiştir. (Kiselyov S. V., 1949, s. 305) V.V. Gorbunov, bu kurganı 8. yüzyılın ikinci yarısı ile 9. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

Kurgan ile ilgili bilgileri ihtiva eden Kiselyov'in eserinde bu kurgandan elde edilen temrenin herhangi bir çizimi yer almamaktadır.

7 numaralı kurgan

Bu kurgan 8 metre çapında olup mezar odası 55 cm derinlikte yer almaktadır (Kiselyov S. V., 1949, s. 298). Gorbunov, bu esere atıf vererek, 7 numaralı kurgandan 1

[58] Taşantinki olarak telaffuz edilmektedir.
[59] Tuekta olarak telaffuz edilmektedir.

adet yay kemik kaplaması çıktığını belirtmiştir (Gorbunov, 2003, s. 122). Ancak Kiselyov'in eserinde bu kurgan ile ilgili başka bir bilgi bulunmamaktadır (Kiselyov S. V., 1949, s. 298). V.V. Gorbunov, bu kurganı 8. yüzyılın ikinci yarısı ile 9. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

EK B.1.21. Tyangÿs-Tÿt[60]: 4 numaralı kurgan

Tyangÿs-Tÿt mezarlığı, Ēdigan Nehri'nin doğusunda yer almakta olup Ēdigan köyüne 200 metre uzaklıkta yer almaktadır. Bölgede yer alan kurganlar arasında 4 numaralı kurgan Türklerle ilişkilendirilmekte ve okçuluk açısından önemli buluntular ihtiva etmektedir. Yu. S. Khudyakov ve A. Yu. Borisenko tarafından yayımlanan çalışmaya göre kurgan tepeciğinin çapı 9 metre yüksekliği 30 cm kadardır. Kurganın merkezinde 90 cm derinlikte mezar odası tespit edilmiştir. Mezar odasında bulunan yetişkin erkek iskeletinin kemikleri dağılmıştır. Cesedin başının batıya doğru uzatılmış olduğu düşünülmektedir. Kurgan içerisinde elde edilen okçuluk ekipmanlarının başında demir ok uçları yer almaktadır. Mezar odasında iğne saplı demir ok uçlarına ait parçalar da tespit edilmiştir. Bunun dışında 1 adet okluk parçası elde edilmiştir (Khudyakov & Borisenko, 1998, s. 369-370). V.V. Gorbunov, bu kurganı 7. yüzyılın ikinci yarısı ile 8. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

EK B.1.22. Tÿtkesken′ – VI: 1, 5 ve 10 numaralı kurganlar

Altay bölgesinde Neolitik döneme tarihlenen en erken sahalardan biri olan Tÿtkesken′[61], çok farklı tabakalar hâlinde bölgenin maddî kültür mirasına yansıtmakta, bu bakımdan bilim insanlarına önemli veriler sunmaktadır. Katun Nehri'nin orta bölümlerinde yer alan bölgede farklı yıllar arasında pek çok arkeolog çalışma yürütmüştür (Kiryushin Y. S., 2003, s. 75). Bölgede 1988-1989 yılları arasında Altay Devlet Üniversitesi tarafından yürütülen kazılarda, Tÿtkesken′-VI olarak adlandırılmış kurgan sahasından 3 adet kurgan açılmıştır (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 158). Bu kurganlar, Tÿtkesken′ Nehri'nin ağzının kuzeyindeki küçük bir tepenin üstünde yer almaktadır (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 165).

[60] Tıangıs-Tıt olarak telaffuz edilmektedir.
[61] Tıtkesken olarak telaffuz edilmektedir.

5 numaralı kurgan

Üç kurgan arasındaki en erken tarihli olanı 5 numaralı kurgandır. Tȳtkesken′ Nehri ağzının 230 metre kuzeyinde yer alan bu kurgan oval formludur. Kurgan tepeciği 6,2 x 4,4 metre çaplarına sahip olan 5 numaralı kurgan, 1-2 hat hâlinde yuvarlak taşlarla örtülmüştür. Kurgan içerisinde 45-50 yaşlarında bir erkek iskeleti bulunmuştur. Ölünün kafatasının arkasından iki adet ok ucu elde edilmiştir. Oldukça fazla deforme olmuş bu temrenlerden hareketle açık bir değerlendirme yapmak mümkün değildir (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 158). V.V. Gorbunov bu kurganı 5. yüzyılın ikinci yarısı ile 6. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

10 numaralı kurgan

5 numaralı kurganın 207 metre kuzeyinde bulunan bu kurgan yuvarlak formludur. Kurgan tepeciğinin çapı 8 metre, yüksekliği 50 cm kadardır. Kurganın orta kısmında mezar odasını örten yuvarlak taşlardan bir set bulunmuştur. Oval formlu olan mezar odası 2,9x1,6 metre boyutlarındadır. V.V. Gorbunov, bu kurganı 6. yüzyılın ikinci yarısı ile 7. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemektedir (Gorbunov, 2003). Mezar odasının kuzeydoğu kısmında, başı güneydoğuya doğru çevrilmiş 25-30 yaşlarında bir erkek iskeleti ile başı kuzeybatıya doğru çevrilmiş bir at iskeleti bulunmaktadır. Bu kurganda yay kulağına ait 2 adet kemikten yapılmış yan kaplama, yine kemikten yapılmış 2 adet yan kabza kaplaması ile 1 adet kabza ön kaplaması tespit edilmiştir. Yaydan kalan parçaların büyük çoğunluğu deforme olduğu için uzunluk hakkında kesin bir bilgi vermek mümkün değildir. Ancak Kiryushin, Gorbunov, Stepanova ve Tishkin erimiş ahşap parçaların izlerinden hareketle tonç kertiklerinin arasındaki mesafenin 106 cm civarında olduğunu ifade etmiştir (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 158).

Kurgan içerisinde yay parçalarıyla birlikte bir kısmı deforme olması sebebiyle kesin şekilde tanımlanamayan en az 15 adet iğne saplı demir ok ucu ve 11 adet ıslık aparatı bulunmuştur. Bunlarla birlikte temrenlerin hemen yanında yaklaşık 88 cm uzunluğunda olduğu düşünülen bir okluk bulunmuştur. Bölgedeki oklukların büyük çoğunluğunun huş ağacı kabuğundan imal edildiği bilinmektedir. Ancak mezar odasın okluğun yapımında kullanılan huş ağacı kabuğu parçalarından hiçbiri tespit edilememiştir. Buradan hareketle arkeologlar bu okluğun tamamen deriden yapılmış olma

ihtimali üzerinde durmaktadır (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 158-159).

1 numaralı kurgan

Tȳtkesken′ Nehri'nin ağzından 110 metre kuzeyde olan bu kurganın tepeciği oval formlu olup 5,5x4,75 metre boyutlarındadır. Merkezde yer alan mezar odası ise 2,65x1,5 metre ölçülerinde, 65 cm derinliktedir. V.V. Gorbunov, bu kurganı 7. yüzyılın ikinci yarısı ile 8. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003). İçerisinde başı doğuya doğru yöneltilmiş 25-35 yaşlarında olduğu düşünülen bir erkeğin iskeleti bulunmaktadır. İskeletin göğüs kısmının yanında huş ağacı kabuğundan yapılmış okluğun kalıntıları ve beraberinde en az 15 adet iğne saplı demir ok ucu ile 3 adet ıslık aparatı tespit edilmiştir. Mezar odasının batı köşesinde, okçuluk mirası açısından önem arz eden 3 adet kemik yay kaplaması bulunmuştur (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 158).

EK B.1.23. Ulandrȳk – I: 10 numaralı kurgan

Ulandrȳk[62] Nehri'nin batı kıyısında yer alan bu mezar alanında 15 adet İskitlerle, 1 adet ise Türklerle ilişkilendirilen kurgan (10 numaralı kurgan) bulunmaktadır. Türklerle ilişkilendirilen kurgan yuvarlak formlu olup kurgan tepeciğinin çapı 10 metre civarında, yüksekliği 30 cm kadardır. Tepeciğin üstü büyük taşlarla kaplanmıştır. Yapılan çalışma sonunda tepeciğin merkezinde kare şeklinde bir mezar odası tespit edilmiştir. Kazılar 25 cm derinliğe ulaştığında demir ve kemikten yapılmış farklı ürünler elde edilmiştir. Okçuluk açısından önemli buluntular ise 65 cm derinlik sonrasında elde edilmeye başlamıştır. Mezar odasının batı kısmında ıslık aparatları, kemikten yapılmış çatal saplı bir ok ucu, huş ağacı kabuğundan imal edilmiş bir okluk kalıntısı, demirden yapılmış iğne saplı ok uçları elde edilmiştir. Kuzeybatı kısmında da batı kısmında olduğu gibi 4 adet ıslık aparatı; bunların dışında 1 adet ıslık aparatı yapılmak için hazırlanmış boynuz parçası ve 2 adet boynuzdan yapılmış yan kabza kaplaması bulunmuştur (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 366).

[62] Ulandrık olarak telaffuz edilmektedir.

G.V. Kubarev, mezar odasındaki dağınık şekilde elde kemiklerden hareketle 2 adet atın bulunduğunu düşünmekte; 110 cm derinlikte bulunan insan iskeletinin ise kuzey-güney hattı boyunca uzatılmış olduğu ihtimalini dile getirmektedir. Yine bu derinlikte elde edilen bir diğer önemli buluntu ise 1 adet boynuzdan yapılmış ön veya arka kabza kaplamasının elde edilmiş olmasıdır (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 366).

EK B.1.24. Ulandrȳk[63] – III: 5 numaralı kurgan

Ulandrȳk-III kazı alanı, Ulandrȳk ismindeki nehrin doğusunda güney hatlarında yer almaktadır. Bölgede İskit dönemine tarihlenen 7 mezar bulunmaktadır. Bu kurganların dışında 5 numaralı kurgan, Türk kültürüyle ilişkilendirilmektedir. Kurgana ait raporlar G.V. Kubarev tarafından yayımlanmıştır. Bu rapora göre kurgan yuvarlak formludur. Kurgan tepeciğinin çapı 3,9 metre, yüksekliği 20-30 cm kadardır. Arkeologlar tarafından yapılan temizleme işleme sonrasında bir erkek ve bir adet atın kemiklerine ulaşılmıştır. Erkeğin iskeleti doğuya, atın ise batıya doğru yönlendirilmiştir. Kurganda okçuluk açısından iki adet boynuzdan yapılmış yan kabza kaplaması, bir adet yine boynuzdan yapılmış ön kabza kaplaması, üç adet boynuzdan yapılmış ıslık aparatı, bir adet keş kayış kopçası elde edilmiştir (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 366-367). Kurgan içerisinden elde edilmiş kabza kaplamalarının fotoğrafları *Drevnie Kurganȳ Altaya* başlıklı eserde yayımlanmıştır. Aynı eserde bu kurganın tarihlendirilmesinin 7-9. yüzyıl arasında olduğu ifade edilmektedir (Drevnie Kurganȳ Altaya, 1998, s. 83). Ancak V.V. Gorbunov bu kurganı ve muhtevasını 6. yüzyılın ikinci yarısı ile 7. yüzyılın ilk yarısına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003, s. 119).

EK B.1.25. Urochishcha Balchikova[64] – III: 7 numaralı kurgan

2000 yılının yaz mevsiminde Altay krayındaki Charȳsh bölgesinde bulunan Sentelek Nehri kıyısında "Balchikova-III" ismindeki kurgan alanında çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar sırasında farklı kurganlar bulunmuştur (Shul'ga & Gorbunov,

[63] Ulandrık şeklinde telaffuz edilmektedir.
[64] Uroçişça Balçikova olarak telaffuz edilmektedir.

2002, s. 112). Bölgede bulunan 7 numaralı kurgan, ihtiva ettiği envanterden hareketle Türk kültürü ile ilişkilendirilmiştir. Çapı 11-12 metre olan daire formlu bir kurgan krepisi ile sarılı olan kurganın merkezinde yaklaşık 6 metre çapında bir kurgan tepeciği tespit edilmiştir. Tepeciğin belirli kısımlarındaki çöküntülerden hareketle kurganın içerisinde kaçak bir kazı yapıldığı ve içindekilerin soyulduğu düşünülmüştür. Kazılarda yüzeyden yaklaşık 1 metre aşağıda 2-2,5-1,5 metre boyutlarında bir mezar odası ortaya çıkarılmıştır. Çalışmalarda herhangi bir insan iskeletine rastlanılmamıştır. Ancak mezarın her iki tarafında başları kuzey-kuzeydoğu yönlerine bakan 2 adet atın iskeletine ait parçalar elde edilmiştir. Fakat soygun sırasında bu kemiklerin yer değiştirmiş olabileceği düşünülmektedir. Kurgandan 1 adet kemikten yapılmış yan kabza kaplaması çıkarılmıştır (Shul'ga & Gorbunov, 2002, s. 118). V.V. Gorbunov, bu kurganı 8. yüzyıla tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

EK B.1.26. Ust'-Biyke[65] – III: 5 ve 6 numaralı kurganlar

Bu mezar alanı, Altay Özerk Cumhuriyeti'nin Blanda Chemalskiy bölgesindeki Katun Nehri'nin üçüncü taşkın yatağındaki teraslardan biri olan Biyke[66] Nehri vadisinde yer almaktadır (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 42). Vadide çok sayıda kurgan bulunmuş olup arkeologlar tarafından Ust'-Biyke olarak adlandırılmıştır. Kurganlar arasında 5, 6 ve 21 numaralı kurganlar Türk kültürü ile ilişkilendirilmiştir. Bu üç kurganın sadece ikisinde (5 ve 6 numaralı kurganlar) okçuluk ekipmanı bulunmaktadır (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 58).

A.A. Tishkin ile V.V. Gorbunov, Ust'-Biyke – III mezarlığındaki 5 ve 6 numaralı kurganların her açıdan Türk kültürü ile ilişkilendirilmiş olması gerektiğini ifade etmektedir. Onların yorumlarına göre bu kurganlar, A.A. Gavrilova'nın Kudȳrgē[67] tipi tanımlamalarına benzer usulde kurganın mezar odası başlangıçta kayalarla doldurularak hazırlanmıştır (Gavrilova, 1965). Dikdörtgen şekilli mezar odalarında ölü, daha derin kazılmış bir bölüme defnedilmiş, bir üst kısma ise at yerleştirilmiştir. Bu gömme yöntemi

[65] Ust-Biyke olarak telaffuz edilmektedir.
[66] Biyke olarak telaffuz edilmektedir.
[67] Kudırge şeklinde telaffuz edilmektedir.

ve bütün bir atın eşlik ettiği usul, Türkler için bir klasiktir (Gavrilova, 1965; Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 58).

5 numaralı kurganda bu usulün tamamen tatbik edildiği görülmektedir. 6 numaralı kurgan da bu usulde hazırlanmasına rağmen ölü ile at defnedilmemiştir. A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov bu kurganda da ölüye bir adet at eşlikçinin koyulmasının planlandığını ancak defin sürecindeki bazı olumsuzlukların bu tasavvura engel teşkil ettiğini düşünmektedir. Zira 6 numaralı kurganın planı, at ve insan için ayrı bölümlerin olduğu Türk usulü gömme geleneğine uygundur (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 138-139).

Kudȳrgē tipi kurganların yaygın bir özelliği olarak ölüler sırtüstü olarak kuzeydoğuya doğru yatırılmıştır (Gavrilova, 1965). 5 numaralı kurgan bu usule tam olarak uymaktadır. 6 numaralı kurgan ise bu usulden farklıdır. Ancak Tishkin ve Gorbunov bu durumun daha nadir olmasına rağmen bazı Türk kurganlarında görüldüğünü ifade etmektedir. Yine 5 numaralı kurganda bulunan at, Türk ölü gömme usulüne uygun şekilde kuzeydoğuya, yani ölü ile aynı yöne doğru yatırılmıştır (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 139).

5 numaralı kurgan

Ust'-Biyke – III kurganları arasında yer alan 5 numaralı kurgan Türklerle ilişkilendirilmiştir. V. V. Gorbunov bu kurganı 5. yüzyılın ikinci yarısı ile 6. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003). A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov'un kitabında ayrıntılı olarak ele alınan bu kurgan oval formludur. 3,7 x 2,7 metre boyutlarındaki 5 numaralı kurgan tepeciğindeki taşlar gelişigüzel şekilde yerleştirilmiştir (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 58).

Tishkin ve Gorbunov, yapılan temizlemelerde mezar odasının tam olarak tespit edilemediğini ancak bölgede yağan yağmur sonrasında nerenin kazılacağının anlaşıldığını ifade etmişlerdir. Mezar odası dikdörtgen şekilli olup ölçüleri 2,06x1,42 metredir. Derinliği 85 cm civarındadır. En derin noktasında 45-50 yaşlarında bir erkek iskeleti bulunmakta olup ölünün başı kuzeydoğuya çevrilmiştir (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 59). Mezarın güneybatı bölümünde bacaklar bükülmüş şekilde gövdesinin üstüne yatırılmış bir at iskeleti bulunmuştur. Hayvanın başı taşlarla desteklenerek güneybatıya çevrilmiştir (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 62). Tishkin ile Gorbunov, kurgandan çıkan materyalleri polen analizine tabi tutmuşlardır. Çıkan sonuçlardan hareketle mezardaki

atın yaz aylarında otlamış olduğunu, dolayısıyla kış-ilkbahar aralığında kesilerek mezara yerleştirilmiş olmasının kuvvetli bir ihtimal olacağını ifade etmişlerdir (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 66).

Tishkin ve Gorbunov'un verdiği bilgiye göre iskelet fazlasıyla çürümüştür. Bu sebepten ötürü çizimler, kemikler temizlenmeden yapılmıştır. Çalışmamızın kapsamı içerisinde bizi en çok ilgilendiren hususlardan biri ise bu kurganın içerisinden çıkan okçuluk ekipmanlarıdır. İskeletin sağ tarafında huş ağacı kabuğundan yapılmış ve oldukça çürümüş bir okluk tespit edilmiştir. Tishkin ve Gorbunov, buluntunun çok hassas bir konumda ve zayıf olması sebebiyle görsel rekonstrüksiyonunu sahada gerçekleştirmişlerdir (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 62).

Kazı sırasında okluğun yapısını gösteren ek buluntulara da rastlanmıştır. Buluntulara dair bilgiler veren Tishkin ve Gorbunov, bazı kısımları delinmiş olan kemik parçalarının huş ağacı kabuğundan yapılmış olan okluğun destek iskeletini oluşturduğunu ifade etmişlerdir. İkiliye göre okluğun tabanı 3 cm kalınlığında keçeden yapılmıştır (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 62).

Okluk içerisinde ok uçları bölümleri aşağıya bakacak şekilde yedi adet temren bulunmuştur. Bunlardan beş tanesi demir, iki tanesi kemikten yapılmıştır. Her temren ile çoğunluğu çürümüş olan ulun parçaları da tespit edilmiştir. 5 numaralı kurgandan çıkarılan bir diğer önemli okçuluk ekipmanı ise yay kaplamalarıdır. Kabza ve kulak bölümlerine yan olarak eklenen bu kaplamalar kemikten yapılmıştır ve çift hâlindedir (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 62).

6 numaralı kurgan

Ust'-Biyke – III mezarlığındaki Türk kültürü ile ilişkilendirilen bir diğer kurgan, 6 numaralı kurgandır. V.V. Gorbunov, bu kurganı 5. yüzyılın ikinci yarısı ile 6. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemektedir (Gorbunov, 2003). Boyutları 2,7x1,6 metre olan bu kurgan oval şekillidir (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 67). A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov tarafından gerçekleştirilen kazılar sonunda mezar odasının kuzeybatı kesiminde 55-60 yaşlarında bir erkeğin iskeleti bulunmuştur. Bu kişinin bacakları dizlerine doğru bükülmüş, başı kuzeydoğuya doğru çevrilmiş ve sırtüstü yatırılmıştır. Kafatası güneye bakacak şekilde yönlendirilmiş olup sağ elinin parmakları eksiktir. Kurganda okçuluk

ekipmanları da elde edilmiştir. Kafatasının hemen sol tarafında üç adet demir ok ucu bulunmuştur. Bu temrenlerle birlikte iskeletin sol dirseğinin altında üç adet kemik yay kaplaması tespit edilmiştir (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 68).

EK B.1.27. Uzuntal[68] – I: 1 ve 2 numaralı kurganlar

1 numaralı kurgan

Güney Sibirya'da, 5. yüzyıl itibariyle kulağın ön tarafının desteklenmek amacıyla kemik kaplamaların kullanıldığı özgün bir yay tasarımı ortaya çıkmıştır. V.V. Gorbunov bu kurganı 5. yüzyılın ikinci yarısı ile 6. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003). İlk kez D.G. Savinov'un "Novȳe materialȳ po istorii slozhnogo luka i nekotorȳe voprosȳ ego ēvolyutsii v Yuzhnoy Sibiri" başlıklı çalışmasında bilim dünyasına tanıtılan bu buluntular oldukça özgündür. İlgili çalışmada, Dağlık Altay bölgesinde yer alan Uzuntal-I mezarlığındaki 1 numaralı kurgana ait olan bu buluntulardan bahsedilmiştir. 6-7. yüzyıllara tarihlenen bu kurganda elde edilen kulak kaplamaları düz formludur ve kenarları yuvarlatılmıştır. 12-24 cm aralığında olan bu kaplamaların uçlarında kirişin takılması için kertikler bulunmaktadır (Savinov, 1981, s. 153).

2 numaralı kurgan

D.G. Savinov'un makalesinde ele aldığı bu kurganın envanterinin tamamı yayımlanmamıştır. İlgili makalede Uzuntal – I bölgesindeki 2 numaralı kurgan bünyesinde kemikten yapılmış 2 adet yan kabza kaplaması bulunduğu ifade edilmiştir (Savinov, 1981, s. 149). Ancak V.V. Gorbunov, Savinov'un çalışmasına atıf yaparak bu kurgandan kabza kaplamaları dışında 8 adet ok ucunun daha elde edildiğini ifade etmiştir (Gorbunov, 2003, s. 122). Okumalarımızda bu ok uçlarıyla ilgili herhangi bir ifade yahut çizim bulunamamıştır. V.V. Gorbunov, bu kurganı 9. yüzyılın ikinci yarısı ile 10. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

EK B.1.28. Uzuntal – V: 2 numaralı kurgan

[68] Uzuntal olarak telaffuz edilmektedir.

D.G. Savinov'un yaptığı analize ve yayımladığı çalışmalardan hareketle bu kurganın içerisinde bir erkek iskeleti ve bir at iskeleti bulunmuştur. Kurgan, elde edilen materyal ve gömme usulünden hareketle Türk kültürü ile ilişkilendirilmiştir. V.V. Gorbunov, bu kurganı 7. yüzyılın ikinci yarısı ile 8. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003). Envanter içerisinde 4 adet kemik yay kaplaması bulunmuştur. Bunlar kemikten yapılmış yan kabza kaplamalarıdır (Savinov, 1981, s. 149-150).

EK B.1.29. Yabogan – I: 1 numaralı kurgan

Yabogan[69] bölgesi, SSCB döneminde kolhoz olarak kullanılan geniş bir tarım arazisi içerisinde bulunmakta olup 1990 yılında araştırılmıştır. Yabogan-I mezarlığı, Sarȳ-Koba köyünün 4 km doğusunda yer almakta, ihtiva ettiği kurganlar sebebiyle Altay bölgesi için büyük önem arz etmektedir. Bu kurganlar arasında 1 numaralı kurgan, Türk kültürü ile ilişkilendirilmekte ve okçuluk materyalleri içermektedir (Kocheyev & Surazakov, 1994, s. 70). V.V. Gorbunov, bu kurganı 7. yüzyılın ikinci yarısı ile 8. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

1 numaralı kurgan, 4 metre çapında 20 cm yüksekliğinde bir tepeciğe sahiptir. Tepeciğin merkezi temizlendikten sonra 2,22x2,2 metre ölçülerinde 80 cm derinliğinde bir mezar odası ortaya çıkarılmıştır (Kocheyev & Surazakov, 1994, s. 70). Mezar odasının farklı konumlarında çok sayıda hayvan kemiği elde edilmiştir. Odanın doğu yarısında başı kuzeye doğru çevrilmiş yetişkin bir erkek iskeleti bulunmaktadır. Erkek iskeletinin göğüs bölümünde içinde demirden yapılmış iğne saplı ok uçları bulunduğu huş ağacı kabuğundan bir okluk yerleştirilmiştir. Sol elinin üzerinde kemikten yapılmış 2 adet yan kabza kaplaması görülmektedir. Yine bel hizasında bulunan demir halkanın okluğun bele sabitlemek amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir. Ok uçları, yukarıda da belirtildiği gibi demirden üretilmiş, iğne saplı, üç kanatlı olup kanatlarında dairesel delikler bulunmaktadır. Dahası, bazıları kemikten yapılmış ıslık aparatlarıyla birlikte korunmuştur. Okların ulunlarıyla birlikte 90 cm civarında olduğu tahmin edilmektedir. Zira buna uygun olarak okluk da 95 cm uzunluğunda, 12-14 cm genişliğindedir (Kocheyev & Surazakov, 1994, s. 71-72).

[69] Yabagan şeklinde telaffuz edilmektedir.

EK B.1.30. Yakonur: 5 numaralı kurgan

Yakonur[70] mezarlığındaki 5 numaralı kurgan, 1939 yılında M.P. Gryaznov liderliğinde gerçekleştirilen ve Altay Özerk Cumhuriyeti'nin kuzeybatı kesiminde yapılan Altay Ērmitazh[71] keşif gezisi sırasında açılmıştır. Yapılan çalışmalar sırasında kurganın daha önce bir soyguna maruz kaldığı anlaşılmıştır. Bu çalışma sonucunda elde edilen veriler M.P. Gryaznov tarafından bütünüyle yayımlanmamış, sadece kısa bir bilgilendirme yapılmıştır. Bu kurgan ilgili en geniş çalışmayı yapan ve envanteri yayımlayan A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov, kendilerinden önce A.A. Gavrilova ve Yu. S. Khudyakov'un da bazı materyalleri çalışmalarında kullandığını ifade etmektedir (Tishkin & Gorbunov, 2003). Bu hususta A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov, yaptıkları çalışmadaki temel kaygılarının başta kurgan kazısının lideri olan M.P. Gryaznov olmak üzere, her araştırmacı tarafından yapılan tarihlendirme farklılıkları ve etno-kültürel ilişkilerin kurulmasındaki tutarsızlıklar olduğunu ifade etmektedir. Yine onların verdikleri bilgilere göre M.P. Gryaznov, 5 numaralı Yakonur kurganını 8-10. yüzyıllara; A.A. Gavrilova kurganı Berel tipi ile eşleştirerek 4-5. yüzyıllara (Gavrilova, 1965); Yu. S. Khudyakov ise önce 9-10, sonra 6-10. yüzyıllara tarihlemiştir (Tishkin & Gorbunov, 2003). V.V. Gorbunov ise bu kurganı 5. yüzyılın ikinci yarısı ile 6. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemektedir (Gorbunov, 2003).

Yakonur mezarlığındaki 5 numaralı kurganının bütün envanterini ayrıntılı şekilde ele alan A.A. Tishkin ile V.V. Gorbunov, kurgan bünyesindeki malzemelerin "binicilik teçhizatı" ve "silahlar" olmak üzere iki ayrı başlık altında toplamıştır (Tishkin & Gorbunov, 2003). Çalışmamızın kapsamı gereği burada sadece okçuluk teçhizatı ile ilgili buluntular ele alınacaktır.

Kurgan içerisinde beş adet kemik veya boynuzdan yapılmış yay kaplaması bulunmuştur. Bunlar ikisi yan kulak kaplamaları, üçü ise kabza kaplamasıdır. A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov kulak kaplamalarının yayın üst koluna ait olduğunu düşünmektedir. Kabza kaplamalarının ise ikisi yan, biri ise arka kaplamasıdır. A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov'a göre, yan kulak kaplamalarının ikisi ve yan kabza kaplamasının biri boynuzdan yapılmıştır. Diğer yan kaplama ve arka destek kaplaması

[70] Yakanur şeklinde telaffuz edilmektedir.
[71] Ermitaj şeklinde telaffuz edilmektedir.

ise bir ayak kemiğinin ön tarafından (dorsal yüzeyi) imal edilmiştir (Tishkin & Gorbunov, 2003). Bu görüş oldukça önemli olup yay kaplamalarının hem kemik hem de boynuzdan yapılabildiğini ve farklı materyallerden imal edilmiş parçaların aynı yay üzerinde kullanılmış olabileceğini göstermektedir. A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov, çıkan kaplamalardan hareketle yayın "Yedi kaplamalı yay" grubunda değerlendirilmesi gerektiğini düşünmüş, kurgan içerisinde bulunamayan yayın alt koluna ait kulak kaplamalarının ise soygun sırasında çıkarılıp atılmış olabileceğine dikkat çekmiştir. Bu hususta bir diğer ihtimal, yayın kurgana yerleştirilme sırasında kırılmış olması, bu kırılma nedeniyle yayın alt kolunun bulunmamasıdır. A.A. Gavrilova ve Yu. S. Khudyakov ise beş adet yay kaplamasına sahip "tamamlanmamış" yayların Erken Ortaçağ kurganlarında sıklıkla rastlandığını ve bunun özgün bir tasarım olduğunu düşünmektedir (Gavrilova, 1965). Ancak yukarıda da zikredildiği üzere A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov bu tasarımın "Yedi Kaplamalı Yay" ya da "Altı Kaplamalı Yay" gruplarından birine ait olduğunu düşünmektedir (Tishkin & Gorbunov, 2003).

A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov, bu yay tipini 5. yüzyılın ikinci yarısı ile 6. yüzyılın ilk yarısı arasında Dağlık Altay ve Güney Kazakistan'da hâkim Türk kültürü ile eşleştirmektedir. Onlara göre bu yay tipi, daha kısa kabza ve kulaklara sahip olan diğer formlardan farklı olarak Hsiung-nu yaylarıyla ilişkili olup Hsiung-nu tipinden Erken Türk yayına geçiş aşamasının bir örneğini teşkil etmektedir (Tishkin & Gorbunov, 2003).

Kurgandan elde edilen temren buluntularının tamamı demirdir. Bu temrenlerle birlikte kemikten yapılmış ıslık aparatları da bulunmuştur. Tamamı üç kanatlı olan ok uçlarını A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov, gövde bölümünün yatay kesitindeki formuna göre üçe ayırmıştır:

1. Kesici, dörtgen. Belirgin bir delici ucu bulunmamaktadır. Formu yamuğa yakın bir dörtgendir. Gövdeden sapa geçiş kısmında halkla şeklinde bir bilezik bulunmaktadır. Boyutlar: toplam uzunluk 10,7 cm; gövde uzunluğu 5,5 cm; maksimum genişlik 3,8 cm.
2. Delici, üçgen. Gövde formu üçgene yakındır. Gövdeden sapa geçişte halka şeklinde bir bilezik bulunmaktadır. Boyutlar: Toplam uzunluk 9,2 cm; gövde uzunluğu 6,5 cm; maksimum genişlik 3,2 cm.

3. Katmanlı, eşkenar dörtgen – yaprak formlu. Gövde formu iki temel formu andırmaktadır: üst kısmı, alt kısımdan daha küçüktür. Boyutlar: gövde uzunluğu 6,5 cm; maksimum genişlik 3,7 cm.

A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov'a göre bu kurgandan elde edilmiş üçgen gövde formlu temrenler 5. yüzyılın ilk yarısı ile 10. yüzyıllar arasına tarihlenen Türk kültürüne ait kurganlarda sıklıkla görülen formla tutarlıdır. Dörtgen form ise üçgen olandan farklı olarak 5. yüzyılın ikinci yarısı ile 7. yüzyılın ilk yarısı arasında Türk kurganlarında görülen yeni bir formu temsil etmektedir. Katmanlı form ise daha erken bir kültür olan Hsiung-nular ile ilişkilidir (Tishkin & Gorbunov, 2003).

EK B.1.31. Yustȳd - I: 8 numaralı kurgan

Yustȳd[72] - I mezarlığı, aynı isimli nehrin doğusunda yer almaktadır. Mezarlıkta İskitlilerle ilişkilendirilen 9 adet kurganın dışında 1 adet Türk kurganı bulunmaktadır. Kurgan tepeciği yuvarlak formlu olup çapı 8,5 metre, yüksekliği 30-40 cm kadardır. Tepeciğin üstünde farklı boyutlarda kayalar bulunmaktadır. Kazı çalışmaları sonrasında tepeciğin merkezinde 230x210 cm büyüklüğünde bir mezar odası tespit edilmiştir. Mezar odasının güney kısmında başı batıya doğru çevrilmiş bir atın iskeleti bulunmuştur. Mezar odasında yer alan insan iskeletinin başı ise doğuya yöneltilmiştir. İki iskelet arasında bir toprak örtüsü inşa edilerek at ve insan iskeletinin birbirinden ayrılması sağlanmıştır. Yapılan çalışmalarda okçuluk ile ilgili buluntular olarak 1 adet boynuzdan yapılmış ok ucu, 1 adet boynuzdan yapılmış tutağın arka kaplaması ve 2 adet yine boynuzdan yapılmış yan baş kaplaması elde edilmiştir (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 368).

EK B.1.32. Yustȳd – XII: 29 numaralı kurgan

Yustȳd – XII mezarlığı, aynı isimli nehrin doğusunda yer almaktadır. Mezarlıkta kuzey-güney hattında net bir şekilde sıralanmış 27 adet İskitlerle ilişkilendirilen kurganın dışında Türklerle ilişkilendirilen 2 adet kurgan (28 ve 29 numaralı kurganlar)

[72] Yustıd olarak telaffuz edilmektedir.

bulunmuştur (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 368).

Yustȳd – XII bölgesinde yer alan 29 numaralı kurgan, 1977 yılında Doğu Altay arkeolojik ekibi tarafından gerçekleştirilen kazılar sonucunda açılmıştır. Bu kurgan, ihtiva ettiği okçuluk ekipmanları açısından büyük önem arz etmektedir. V.V. Gorbunov, bu kurganı 7. yüzyılın ikinci yarısı ile 8. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir. (Gorbunov, 2003) G.V. Kubarev'in verdiği bilgiye göre kurganın içerisinden neredeyse zarar görmemiş bir okluk çıkarılmıştır. Huş ağacı kabuğundan yapılmış bu okluğun yanında ulun kısımları ve temrenleri korunmuş oklar ve yaylarda kullanılan boynuz kaplamalar elde edilmiştir. Verilen bilgilere göre mezar odasında yer alan yetişkin erkek iskeleti, 2 adet at ile defnedilmiştir (Kubarev G. V., 1994, s. 67). Bu kurganın planı ve beraberindeki envantere dair teknik çizimler 2005 yılına dek yayımlanmamıştır.

Kurgan tepeciği 9,5 metre çapında olup yüksekliği 80 cm kadardır. Tepeciğin üstüne örtülen kurgan taşlarının arasında ezilmiş ve keskin bir alet ile kesilmiş at kemikleri bulunmuştur. Yapılan çalışmalarda tepeciğin merkezinde 260x210 cm boyutlarında bir mezar odası elde edilmiştir. Mezar odasının etrafı 2-3 kat olacak şekilde örülmüş taşlardan oluşan bir duvarla belirlenmiştir. Bu duvar çerçevenin içerisinde derine doğru yapılan kazılar yaklaşık 100-130 cm aralığında batıya doğru yönlendirilmiş 2 adet at iskeleti tespit edilmiştir. Atların hemen yakınında 3 adet boynuzdan yapılmış ıslık aparatına rastlanılmıştır (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 369).

Mezar odasında yapılan kazılarda 155 cm derinlikte bir insan iskeleti bulunmuş ve bu iskeletin doğu-güneydoğu yönünde sırtüstü olarak yatırıldığı görülmüştür. Bu kısımda okçuluk açısından büyük önem arz eden bir yay buluntusuna rastlanılmıştır. Ahşap ve boynuz kısımlarının büyük çoğunluğu günümüze dek ulaşan bu yay, iskeletin sağ elinin hizasında uzatılmıştır. Kazılarda yapılan ilk çalışmalarda tahmini uzunluğu 138 cm olarak ölçülmüştür. İskeletin yanındaki bir diğer önemli buluntu ise huş ağacı kabuğu ile korunabilmiş olan okluktur. Okluğun uzunluğu 91 cm, ağız çapı 13,5 cm, tabanı ise 22 cm civarında ölçülmüştür. G.V. Kubarev okluğun ölçülerinin iskelet ile orantılı olduğu hususunu dile getirmiştir. Zira ona göre okluğun tabanı diz eklemlerinden başlayarak

omuz başına dek uzanmaktadır (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 370).

Okluğun içinde 8 adet demirden yapılmış ok ucu ve bu ok uçlarına ait olan ulunlar tespit edilmiştir. Tüm ok uçlarında ıslık aparatları da bulunmakta olup dikey kesitleri üç kanatlıdır. Ulunların uç kısımlarında kirişler için gez kısımları açılmıştır. Gezlerin hemen önünde iki adet kırmızı renkli enine şekilde şeritler çekilmiştir. Oklukta kemere bağlanabilmesini sağlayan demir tokalar, dik durabilmesini sağlayan boynuz kaplamalar ve uzun bir çubuk da bu katmanda elde edilen buluntular arasındadır (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 370).

EK B.1.33. Yustȳd – XXIV: 13 numaralı kurgan

Yustȳd – XXIV mezarlığı, aynı ismi taşıyan nehrin batısında yer almakta olup kuzey-güney hattında dizilmiş olan 12 adet taştan yapılmış ve İskitlerle ilişkilendirilen kurganı ihtiva etmektedir. Bu kurgan sırasının doğu hattında yer alan bir kurgan (13 numaralı) ise Türklerle ilişkilendirilmiştir (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 371). V.V. Gorbunov, bu kurganı 8. yüzyılın ikinci yarısı ile 9. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

13 numaralı kurgan tepeciği yuvarlak formlu olup çapı 6,6 metre, yüksekliği 50 cm kadardır ve üstü büyük kayalarla örtülmüştür. Kazı çalışmaları sonrasında tepeciğin merkezinde 230x140 cm ölçülerinde bir mezar odası tespit edilmiştir. Mezar odasının doğu kısmında yaklaşık 35 cm derinlikte güneye doğru yönlendirilmiş bir at iskeleti bulunmuştur. At iskeleti ile insan iskeletinin bulunduğu bölmelerin arası ahşap bir parça ile ayrılmıştır. At iskeletinin yanında ölü insan koyulduğu düşünülen koç ön ayaklarına ait kemikler de tespit edilmiştir (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 371).

Mezar odasının batı kısmında ve 80 cm derinlikte kuzeye doğru sırt üstü olarak yatırılmış bir erkek iskeleti bulunmuştur. Erkek iskeletinin sağ kısmında okluktan kaldığı düşünülen bir miktar huş ağacı kabuğu tespit edilmiş ve temizlenerek demirden yapılmış üç kanatlı ok uçları, bu ok uçlarına bağlı ıslık aparatları ortaya çıkarılmıştır (Kubarev G.

V., Kulʹtura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebalʹnȳkh pamyatnikov, 2005, s. 371).

EK B.2. Kült Alanları

EK B.2.1. Boytȳgem – IV: 1 numaralı kült alanı

Boytȳgem-IV bölgesinde yer alan 1 numaralı kült alanı, Boytȳgem[73] Nehri'nin kaynağının doğusunda, yaklaşık 1,5 km uzaklıkta bulunmaktadır. Bu bölgede 19 kurgan ve 21 kült alanı tespit edilmiştir. Bunlar arasında yer alan 1 numaralı kurgan, Türkler ile ilişkilendirilmiştir. 1989 yılında kazılan bu kült alanı 1,9x1,9 metre ölçülerinde olup duvarları 5 farklı taş levha ile inşa edilmiştir. Kült alanının içi çakıllarla kaplanmıştır. Kült alanının kuzeydoğusunda kemikten yapılmış kuvvetle muhtemel yayın kabzasının önüne takılan bir kaplama tespit edilmiştir (Neverov & Gorbunov, 1995, s. 168). V.V. Gorbunov, bu kült alanını 9. yüzyılın ikinci yarısı ile 10. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

EK B.2.2. Bol′shoy Kurmanak – I: A-1 numaralı kült alanı

Altaylarda yer alan bir diğer önemli kült alanı, Bol′shoy Kurmanak[74]-I bölgesinde yer almakta olup A-1 olarak numaralandırılmıştır. A.S. Vasyutin, V.N. Yelin ve A.M. Ilyushin tarafından yayımlanmış makalede bu kült alanının planına dair teknik bilgi verilmemiştir. Ancak ilgili makalede bu kült alanından elde edilmiş 2 adet ok ucunun çizimi yer almaktadır. Bunların ikisi de demirden yapılmış olmakla birlikte ilki iğne saplı üç kanatlı, ikincisi ise iğne saplı keski ağızlı dörtgen kesitli forma sahiptir (Vasyutin, Yelin, & Ilyushin, 1987, s. 107, 110, 112). V.V. Gorbunov, bu kült alanını 7. yüzyılın ikinci yarısı ile 8. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

EK B.2.3. Bulan-Kobȳ[75] – IV: 6 numaralı kült alanı

Altay Özerk Cumhuriyeti bünyesinde yer alan bu kült alanı, Bulan-Kobȳ-IV bölgesinde yer almaktadır. Aynı bölge içerisinde toplam 7 adet kült alanı bulunmuştur (Mamadakov, 1994, s. 58). Bunlar arasında 6 numaralı kült alanı Türklerle ilişkilendirilmektedir. V.V. Gorbunov, bu kült alanı 5. yüzyılın ikinci yarısı ile 6. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003). Bu kült alanı, dikdörtgen formlu olup

[73] Boytıgem olarak telaffuz edilmektedir.
[74] Balşoy Kurmanak olarak telaffuz edilmektedir.
[75] Bulan-Kobı olarak telaffuz edilmektedir.

boyutları 2,6x2 metre civarındadır. Bu alanın etrafı yaklaşık 58 cm uzunluğundaki birbirlerinden farklı açılarla yerleştirilmiş 10 adet levha taş ile çevrilmiştir. İçerideki kapalı alanın zemini, birbirlerine uyumlu şekilde yerleştirilmiş kaplama taşlarla örtülmüş, güneybatısına 3 adet dikili taş yerleştirilmiştir. Yine kapalı bölgenin içerisinde 1,1-0,5 metre boyutlarında 75 cm derinliğinde bir çukur olduğu fark edilmiş ve burası kazılmıştır. Zemin bölümü 6 levha taş ile kaplanmış bu kutunun içerisinde 3 adet iğne saplı demir ok ucu ve 1 adet kırlangıç saplı kemik ok ucu bulunmuştur (Mamadakov, 1994, s. 59).

EK B.2.4. Kara-Koba – I: 69 numaralı kült alanı

69 numaralı kült alanı, 2x1,8 metre boyutlarında olup dikdörtgen bir forma sahiptir. Kaplama taşların yükseklikleri 40-58 cm civarındadır. Kült alanının merkezinde üzeri taşlarla kapatılmış bir çukur bulunmuştur. Çukurun üzerindeki taş levhalar kaldırıldığında içinde çürümüş odun parçaları ile oksitlenmiş bir obje kalıntılarına rastlanmıştır. Kült alanının güneydoğu duvarının yakınlarında 25 cm derinlikte farklı bir açma daha fark edilmiştir. Burada 2 adet kemik parçası ve kemik yay kaplaması çıkarılmıştır (Mogil'nikov, 1992, s. 182-183). V.V. Gorbunov, bu kült alanını 7. yüzyılın ikinci yarısı ile 8. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

EK B.2.5. Ker-Kechu: A-1 ve A-2 numaralı kült alanları

Altay bölgesinde yer alan Ker-Kechu[76] bölgesindeki A-1 ve A-2 numaralı kült alanları, A.S. Vasyutin, V.N. Yelin ve A.M. Ilyushin tarafından yayımlanan makalede ele alınmıştır. Ancak bu çalışmada ilgili kült alanlarının planlarına yer verilmemiştir. Buna karşın ilgili alanlarda elde edilen ok ucu buluntularının çizimleri ayrıntılı şekilde verilmiştir. Verilen bilgilere göre A-1 numaralı kült alanında 10 adet, A-2 numaralı kült alanında 9 adet iğne saplı demir ok ucu elde edilmiştir (Vasyutin, Yelin, & Ilyushin, 1987, s. 107, 110, 112).

EK B.2.6. Kok-Pash[77]: A-2 numaralı kült alanı

[76] Ker-Keçu olarak telaffuz edilmektedir.
[77] Kok-Paş olarak telaffuz edilmektedir.

Bu kült alanının bulunduğu Kok-Pash bölgesi, A.S. Vasyutin tarafından 1982 yılında keşfedilmiştir. Kudȳrgē bölgesinin 5 km güneyinde yer alan bölgede birbirlerine bitişik hâlde 2 adet kült alanı bulunmaktadır. Bunlar A-2 ve A-3 olarak numaralandırılmıştır (Vasyutin, 1985, s. 75). Vasyutin tarafından yayımlanan makalede bu kült alanının planı ve yerleşimi ile ilgili ayrıntılı bilgiler yer almamakta, sadece envantere ait kaba çizimler gösterilmiştir. V.V. Gorbunov, bu kült alanının 5. yüzyılın ikinci yarısı ile 6. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003). Verilen bilgilerde kült alanından 3 kanat kesitli ve iğne saplı demir ok uçları, üçgen ve dörtgen kesitli kemikten yapılmış ok uçları ile kemik yay kaplamaları elde edildiği ifade edilmiştir. Elde edilen yay kaplamalarının birinin geniş formlu olduğu uç kısma doğru yuvarlatıldığı forma sahip bir yay kulağı kaplaması, birkaçının yine kemikten yapılmış geniş yapılı yan kabza kaplaması, birinin ise kemikten yapılmış önden eklemeli yay kabzası kaplaması olduğu belirtilmiştir (Vasyutin, 1985, s. 75). Ancak yukarıda da belirtildiği üzere Vasyutin'in çalışmasında bu buluntuların çizimleri oldukça kaba şekilde verilmiş olup analiz yapılması güçtür.

EK B.2.7. Kudȳrgē: 6 ve 104 numaralı kült alanları

6 numaralı kült alanı

Bu kült alanı 95x50 cm boyutlarında dikine yerleştirilmiş taşlar ile inşa edilmiş olup dikdörtgen formludur. Bu alanın içerisinde yapılan kazıda bir miktar kömür ile demirden yapılmış iğne saplı ok ucu kalıntıları elde edilmiştir. Bunların yanında kemikten yapılmış yay kulağı kaplaması tespit edilmiştir (Gavrilova, 1965, s. 15). V.V. Gorbunov, bu kült alanını 5. yüzyılın ikinci yarısı ile 6. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

104 numaralı kült alanı

104 numaralı kült alanı, kuzeyde 1,39 metre, güneyde 1,02 metre, batıda 1,4 metre ve doğuda 1,63 metrelik taş bloklarının birleşiminden oluşmaktadır. Bu bakımdan dikdörtgene benzer bir forma sahip olduğu söylenebilir. Kült alanının merkezinde 0,81x0,54 metre ölçülerinde dikdörtgen bir iç kutu yer almaktadır. Bu kutunun içi toprakla doldurulmuştur. Temizleme tamamlandığında kutunun içinde koç bacağı

kemiklerinin olduğu, biri kısmen korunmuş diğeri tamamen oksitleşmiş 2 adet demirden yapılmış iğne saplı üç kanatlı ok ucu elde edilmiştir (Ilyushin, 2000, s. 159). V.V. Gorbunov, bu kült alanını 5. yüzyılın ikinci yarısı ile 6. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

EK B.2.8. Nizhnyaya Soru[78]: V-3 ve G-1 numaralı kült alanları

Altayların merkezinde yer alan Nizhnyaya Soru bölgesinde tespit edilen V-3 ve G-1 kült alanları, okçuluk açısından önemli buluntulara sahiptir. V.V. Gorbunov, bu kült alanları 6. yüzyılın ikinci yarısı ile 7. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003). Bunlar arasında yer alan V-3 numaralı kült alanının doğu yönüne yerleştirilmiş dikilitaşın (stel) üzerinde bir okçu tasviri yer almaktadır. Tasvirde kemerinde yerleştirilmiş oklar ile gerilmiş bir yay resmedilmiştir. A.S. Vasyutin, V.N. Yelin ve A.M. Ilyushin, bu okçunun belden aşağısında görülen çizimden hareketle kaplama zırh ile kuşandığını düşünmektedir. Bu iki kült alanının içerisinde birer adet iğne saplı üç kanatlı demirden yapılmış ok ucu elde edilmiştir (Vasyutin, Yelin, & Ilyushin, 1987, s. 107-108,110).

EK B.2.9. Sarȳ-Koba[79] – II: G numaralı kült alanı

Bu kült alanı 1985 yılında A.M. Ilyushin tarafından açılmıştır. Kült alanının çerçevesini oluşturan duvarlar batıda 92 cm; doğuda 76 cm; kuzeyde 72 cm; güneyde 51 cm olarak ölçülmüştür. Her duvar tek bir taş levhadan müteşekkildir. Alanın içinde küçük parke taşlardan dolgu yapılmıştır. Doğu duvarının dibinde 2 adet iğne saplı demir ok ucu elde edilmiştir (Ilyushin & Suleymanov, 1997). V.V. Gorbunov, bu kült alanını 8. yüzyılın ikinci yarısı ile 9. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

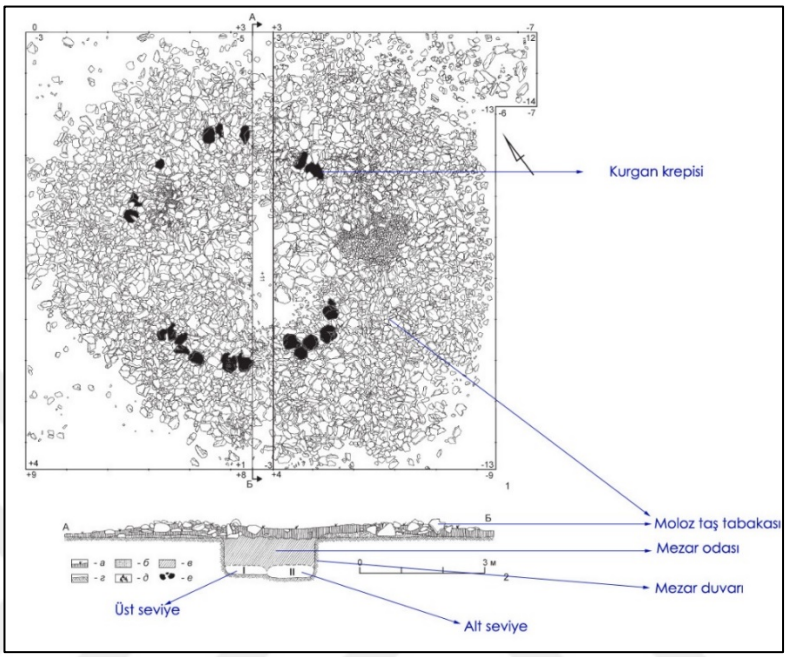
EK B.2.10. Taldura – I: 2 numaralı kült alanı

Taldura[80] – I bölgesindeki 2 numaralı kült alanı, kare formlu olup 1x1 metre ölçülerindedir. Alanın ortasında 90 cm yüksekliğinde 65 cm genişliğinde 15 cm

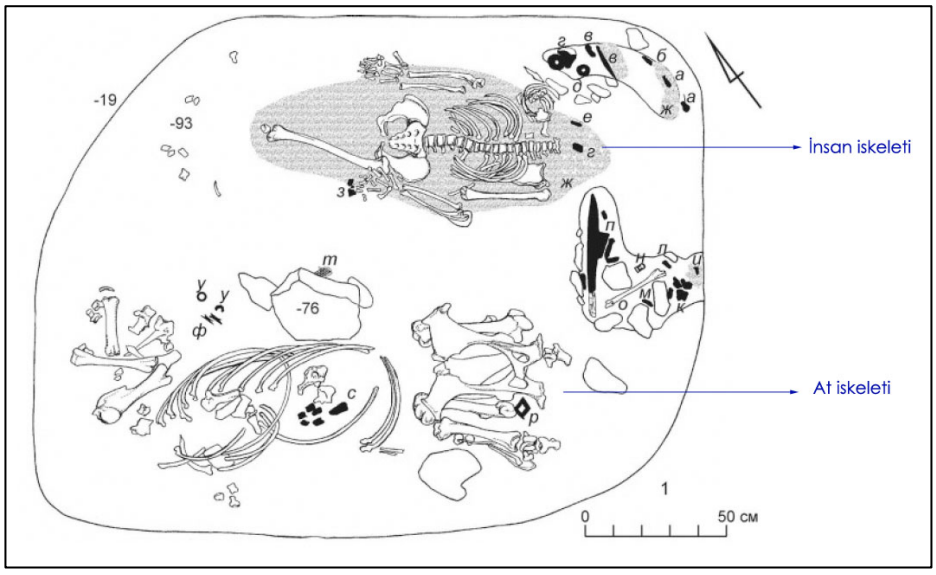
[78] Nizniyaya Soru olarak telaffuz edilmektedir.
[79] Sarı Koba olarak telaffuz edilmektedir.
[80] Taldura olarak telaffuz edilmektedir.

kalınlığında doğu-batı güzergâhında yönlendirilmiş insan biçimli bir heykel bulunmaktadır. Bu heykel ile kuzeydeki duvarın arasında bir miktar kömür bulunmuştur. Alanında güneyindeki duvarın alt bölümünde 7 adet demirden yapılmış iğne saplı ok ucu bulunmuştur. Bunların 4 tanesi yatay kesiti üçgen olan üç kanatlı forma sahiptir. 3 tanesi ise kanatlarında delikler bulunan üç kanatlı ok ucudur (Mogil'nikov & Elin, Kurganȳ Taldura, 1983, s. 131-132). V.V. Gorbunov, bu kült alanını 7. yüzyılın ikinci yarısı ile 8. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlemiştir (Gorbunov, 2003).

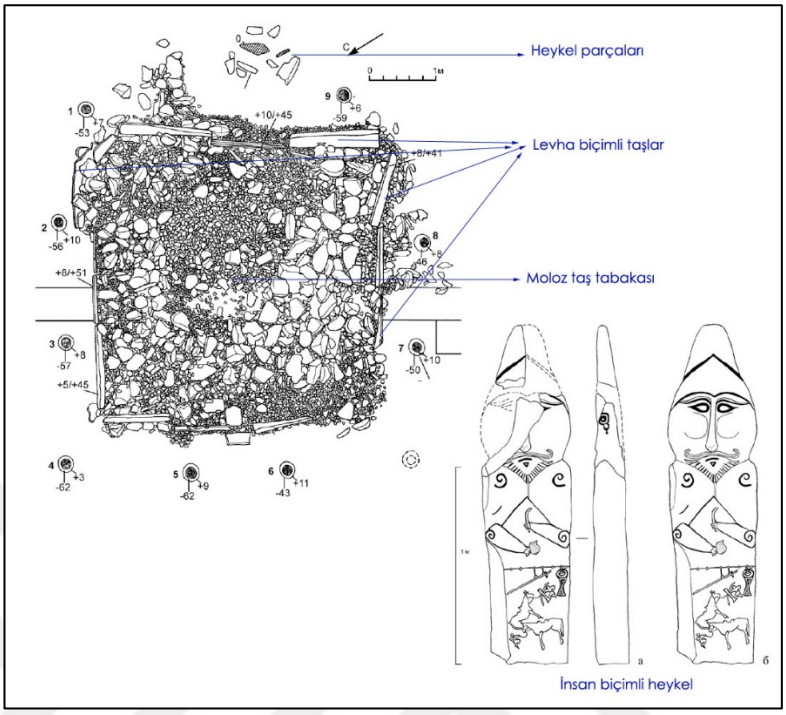
EK C: Görseller

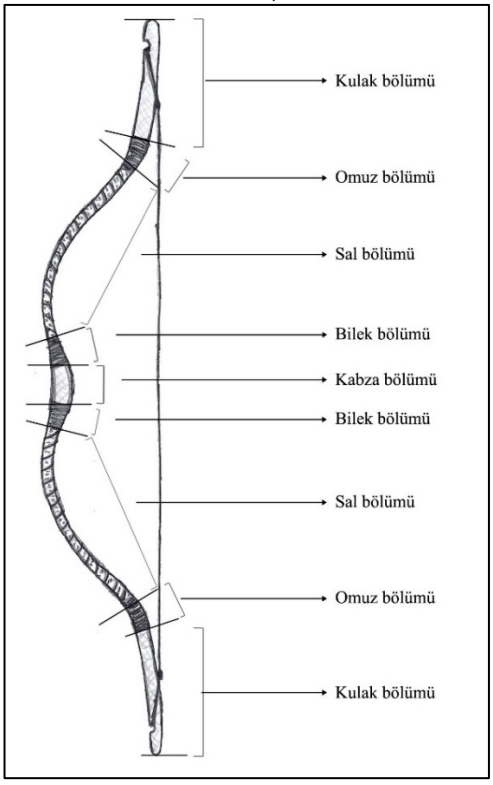
Görsel - 26. Kurganlarda kullanılan terminolojiye dair görsel (Çizim, G.V. Kubarev'in Pogrebal′nȳe Pamyatniki Drevnikh Tyurok v Doline R. Khar-Yamaatȳn-Gol (Severo-Zapadnaya Mongoliya) başlıklı makalesinden alınmıştır.) (Kubarev G. V., 2016)

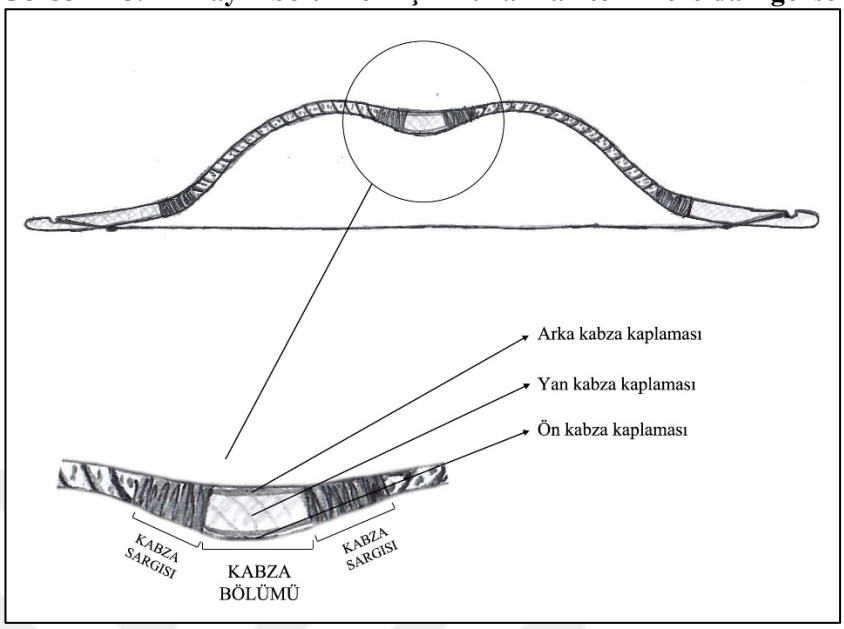
Görsel - 27. Kurgana ait bir mezar odasının planı (Çizim, G.V. Kubarev'in Pogrebal′nȳe Pamyatniki Drevnikh Tyurok v Doline R. Khar-Yamaatȳn-Gol (Severo-Zapadnaya Mongoliya) başlıklı makalesinden alınmıştır.) (Kubarev G. V., 2016)

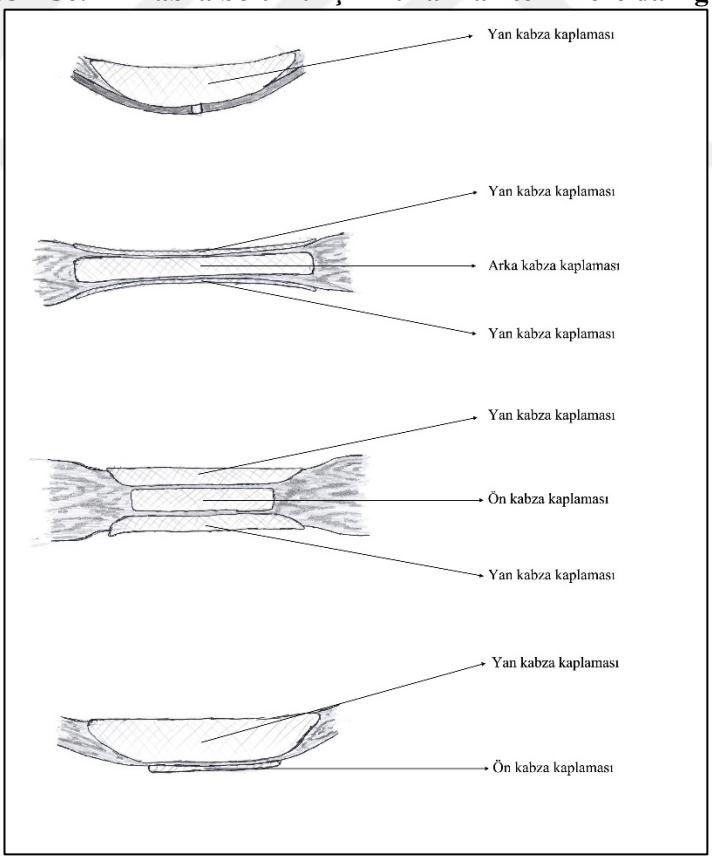
Görsel - 28. Kült alanına ait kullanılan terminolojiye dair hazırlanmış görsel (Çizim, G.V. Kubarev'in Memorial′nŷy Kompleks Drevnetyurkskogo Aristokrata Iz Khar-Yamaatŷn-Gola (Mongol′skiy Altay) başlıklı makalesinden alınmıştır.) (Kubarev G. V., 2015)

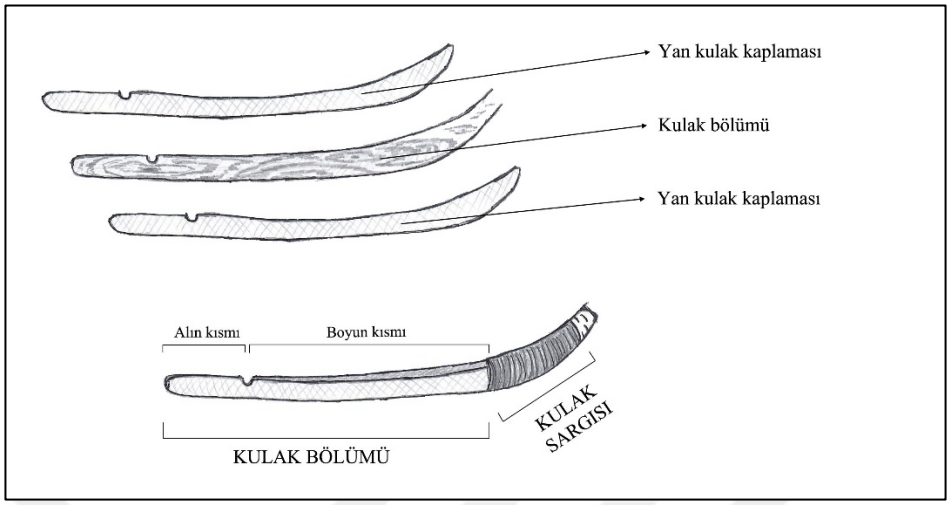
Görsel - 29. Yayın bölümleri için kullanılan terimlere dair görsel

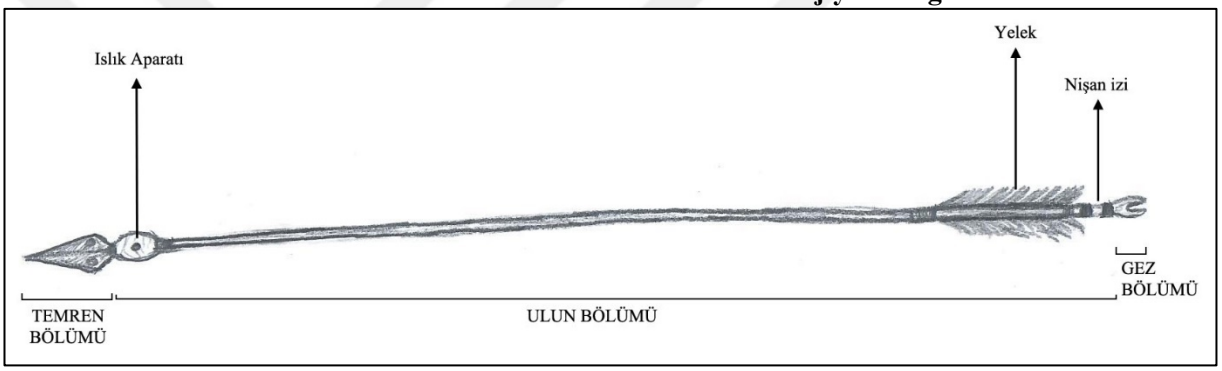
Görsel - 30. Kabza bölümü için kullanılan terimlere dair görsel

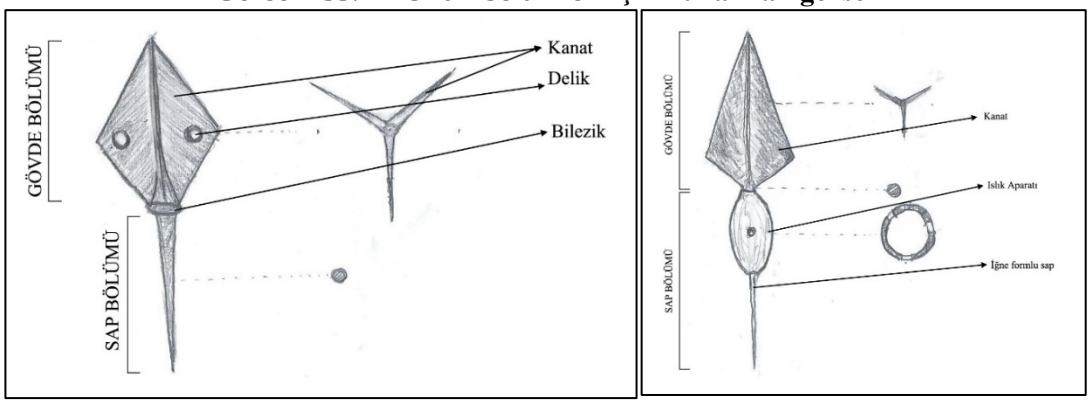
Görsel - 31. Kabza kaplamaları için kullanılan terminolojiye dair görsel

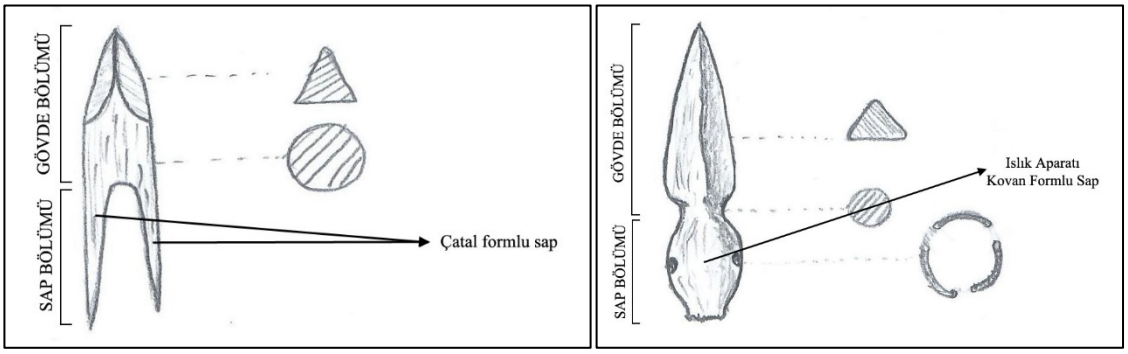
Görsel - 32. Kulak bölümünde kullanılan terminolojiye dair görsel

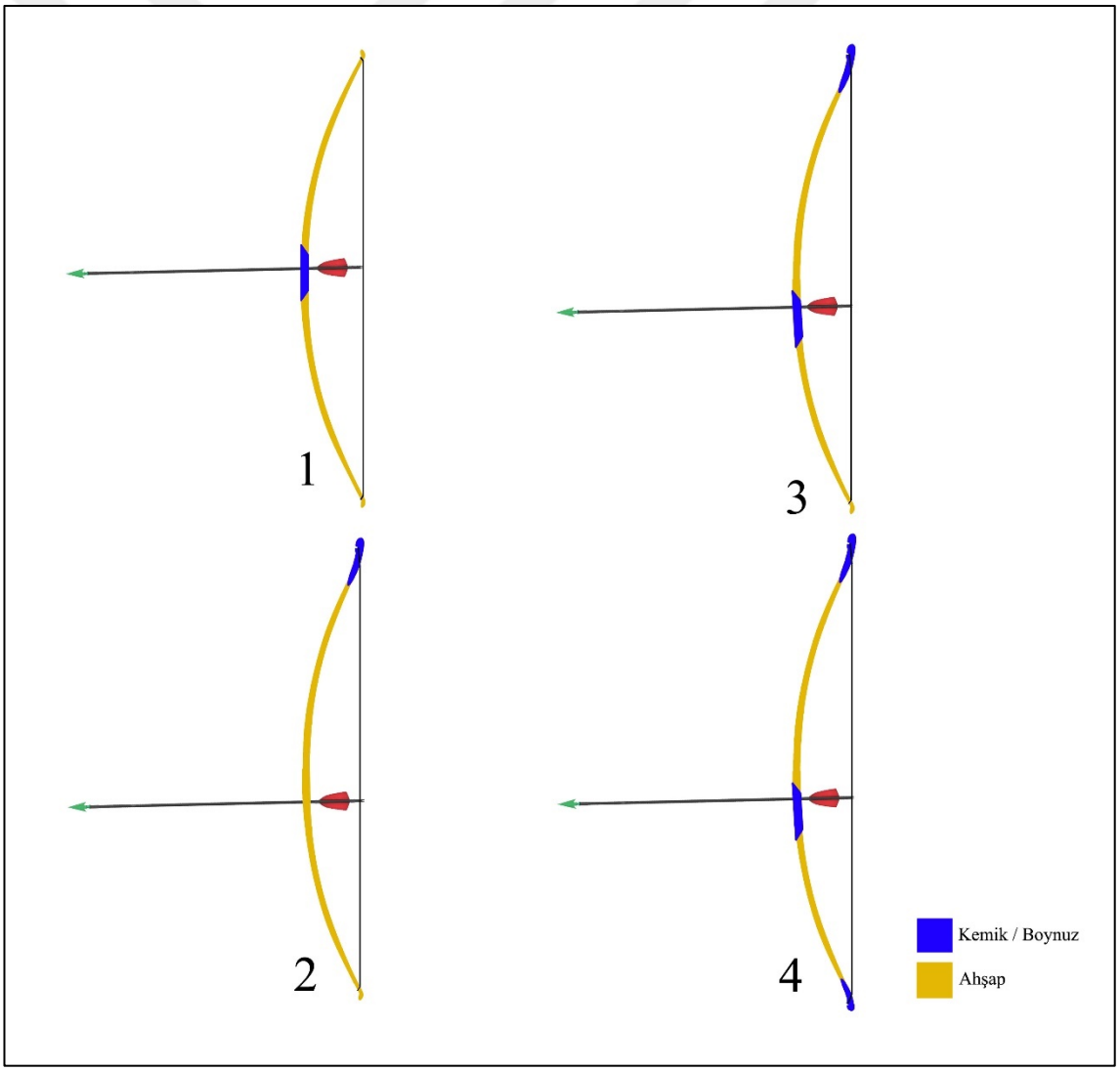
Görsel - 33. Okun bölümleri için kullanılan görsel

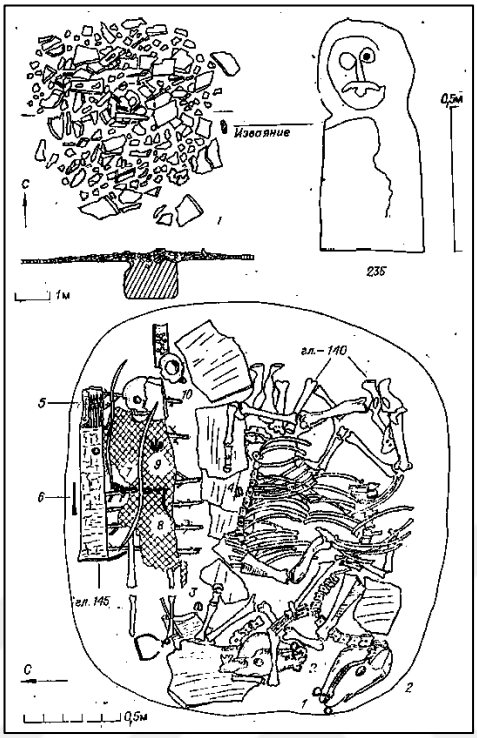
Görsel - 34. Demir temrenlerde (ok ucu) kullanılan terimlere dair görseller

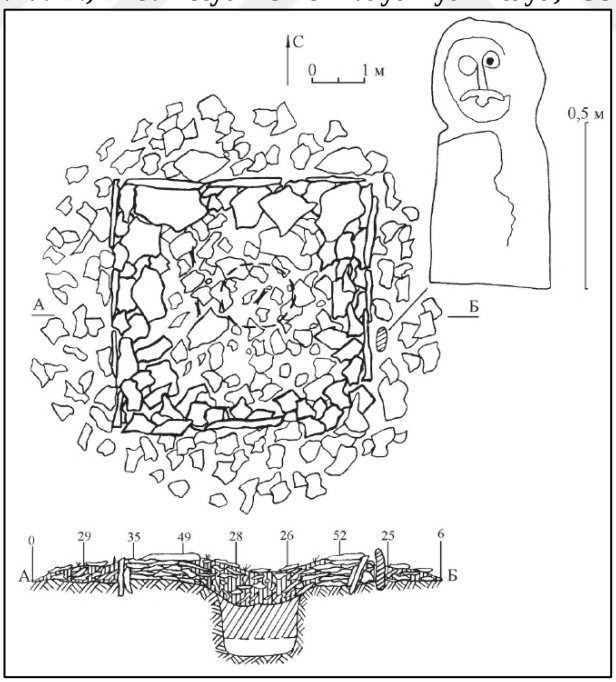
Görsel - 35. Kemik/boynuz temrenler (ok ucu) için kullanılan terminolojiye dair görsel

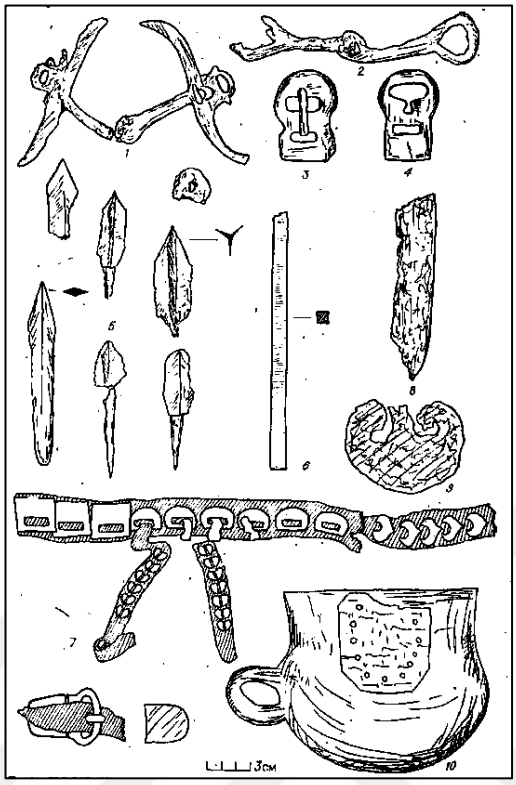
Görsel - 36. Altay bölgesi Türk Kağanlığı Dönemi Yapısal Yay Mimarileri

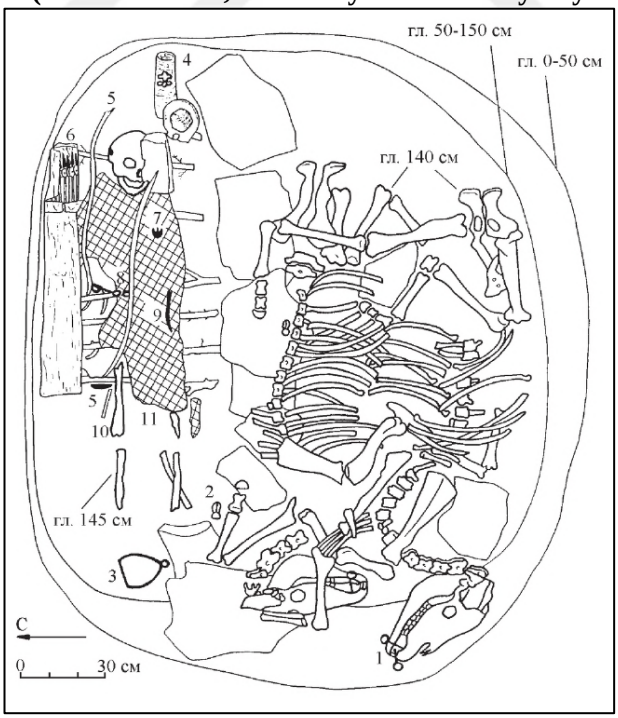
Görsel - 37. V.D. Kubarev tarafından yayımlanmış Ak-Koobȳ kurganına ait buluntular (Kubarev V. D., Drevnietyurkskie Izvayaniya Altaya, 1984, s. 222)

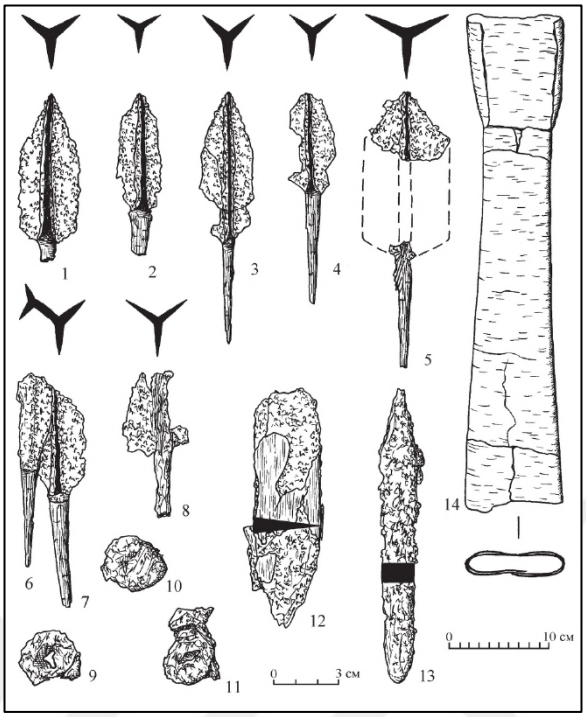
Görsel - 38. Ak-Koobȳ kurganının G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 269)

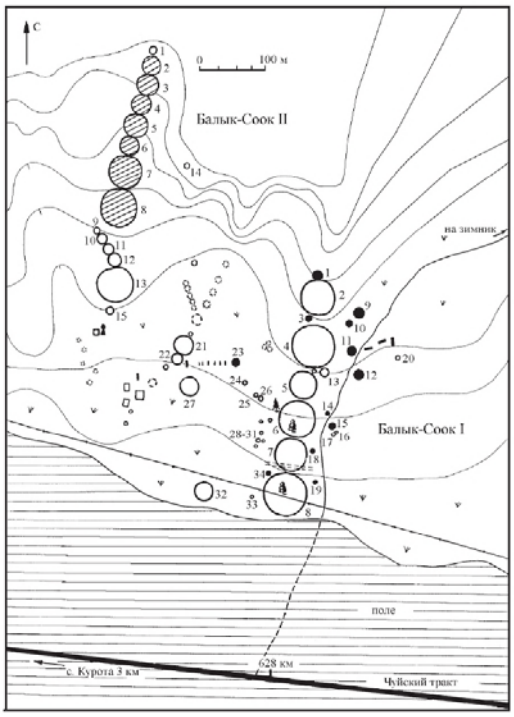
Görsel - 39. Ak-Koobӯ kurganından elde edilmiş envanterin V.D. Kubarev tarafından hazırlanmış çizimleri (Kubarev V. D., Drevnietyurkskie Izvayaniya Altaya, 1984, s. 223)

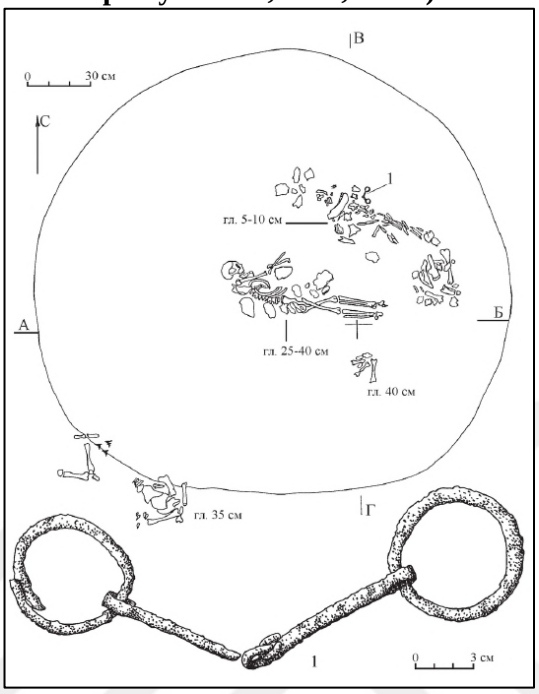
Görsel - 40. Ak-Koobӯ kurganının G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nӯkh pamyatnikov, 2005, s. 270)

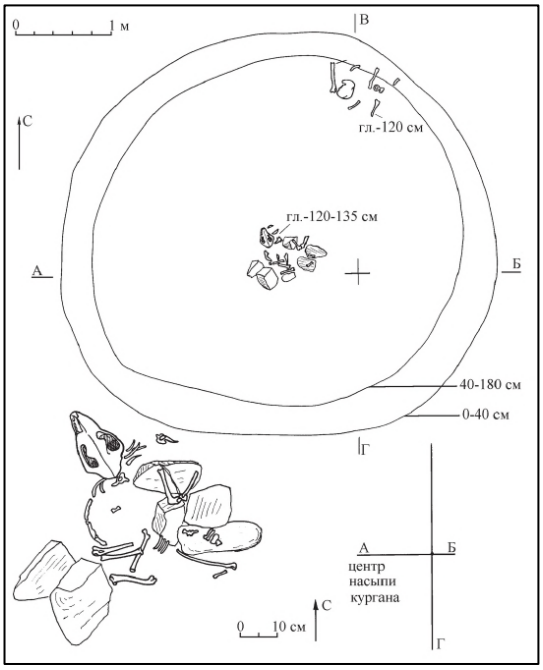
Görsel - 41. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş ve yayımlanmış Ak-Koobÿ kurganından elde edilmiş okçuluk teçhizatı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nÿkh pamyatnikov, 2005, s. 270)

Görsel - 42. Balȳk-Sook – I mezarlığının G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 302)

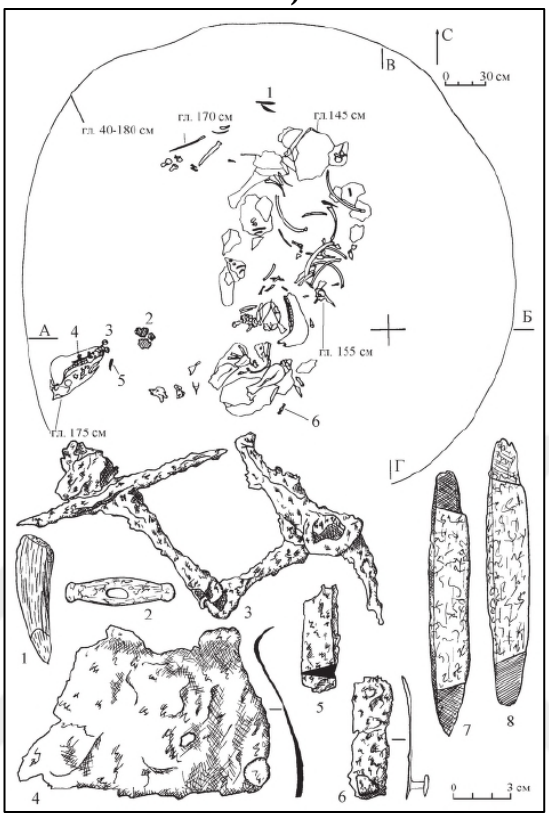

Görsel - 43. Balȳk-Sook – I mezarlığındaki 9 numaralı kurganın 5-40 cm derinliğindeki katmanlarının G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 303)

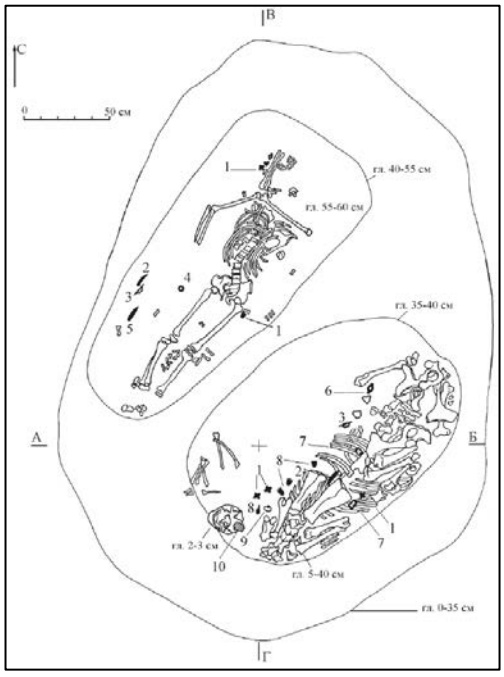

Görsel - 44. Balȳk-Sook – I mezarlığındaki 9 numaralı kurganın 40-180 cm derinliğindeki katmanlarının G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V.,

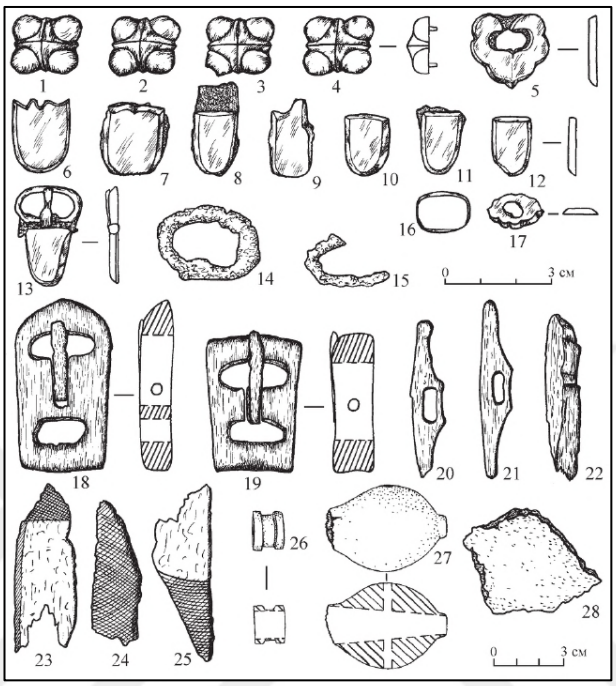
Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nўkh pamyatnikov, 2005, s. 304)

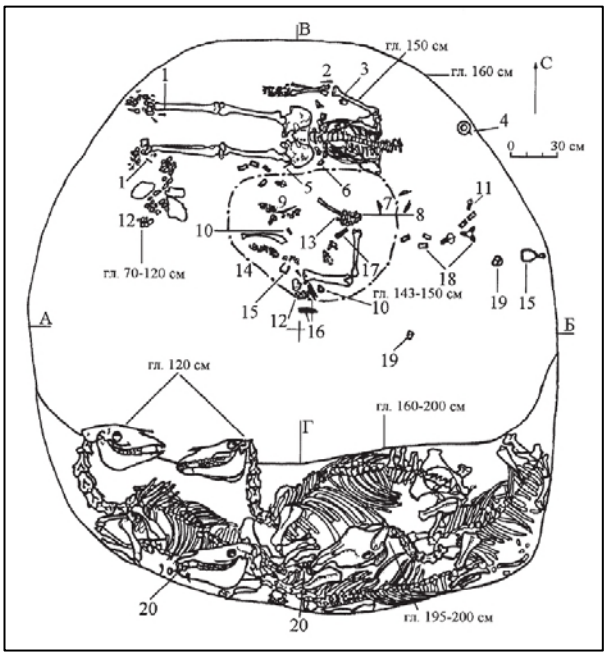
Görsel - 45. Balўk-Sook – I mezarlığındaki 9 numaralı kurgandan elde edilmiş buluntuların G.V. Kubarev tarafından hazırlanmış çizimleri (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nўkh pamyatnikov, 2005, s. 305)

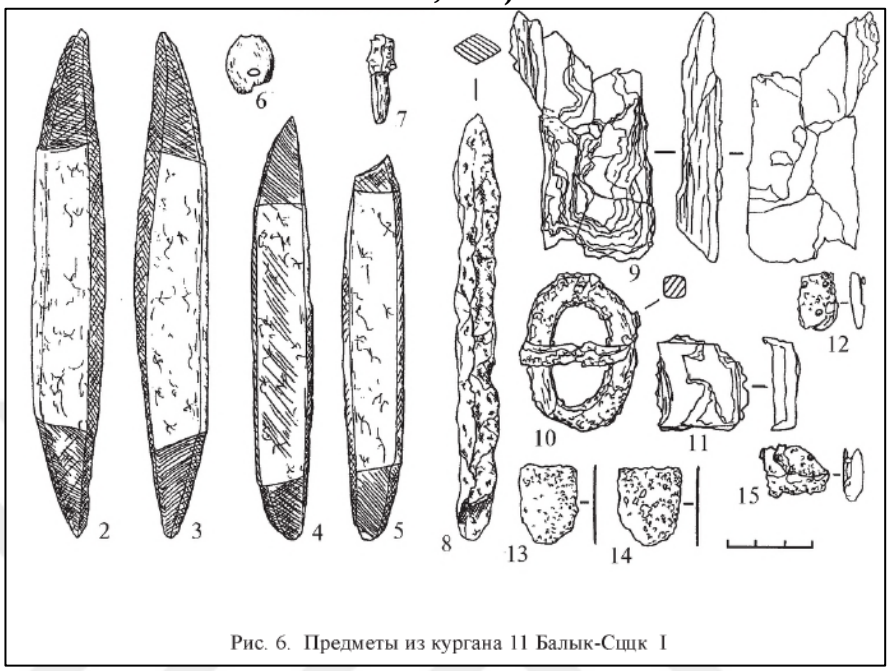
Görsel - 46. Balȳk-Sook – I mezarlığındaki 10 numaralı kurganın G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 306)

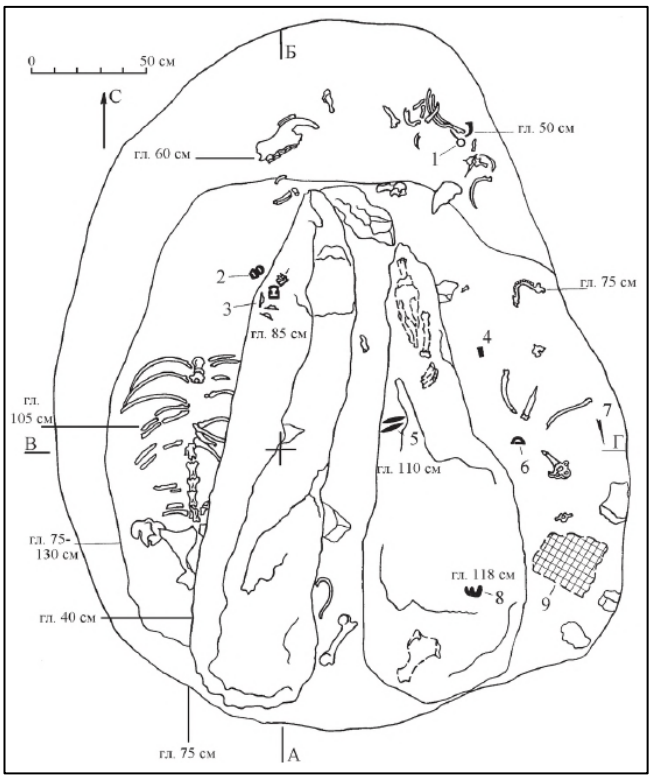
Görsel - 47. Balȳk-Sook – I mezarlığındaki 9 numaralı kurgandan elde edilmiş buluntuların G.V. Kubarev tarafından hazırlanmış çizimleri (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 307)

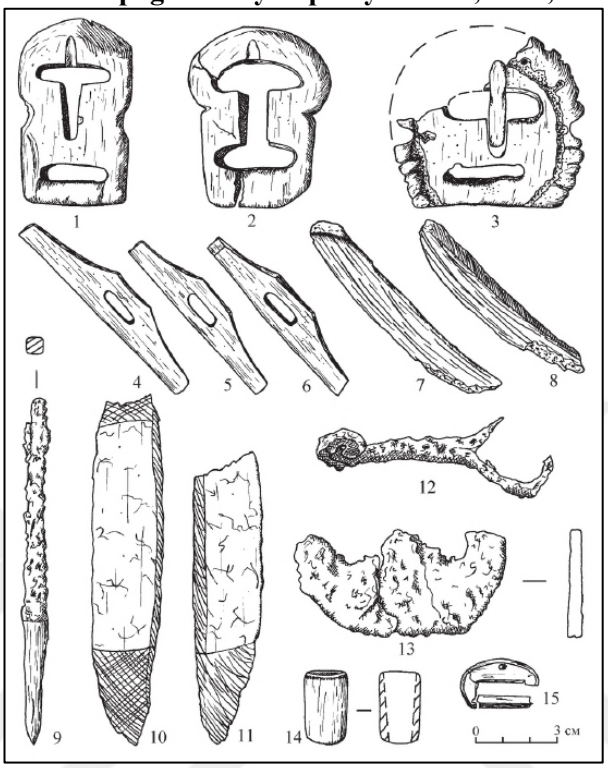
Görsel - 48. Balȳk-Sook I bölgesindeki 11 numaralı kurganın G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Dospekh drevnetyurkskogo znatnogo voina iz Balȳk-Sooka, 2002, s. 89)

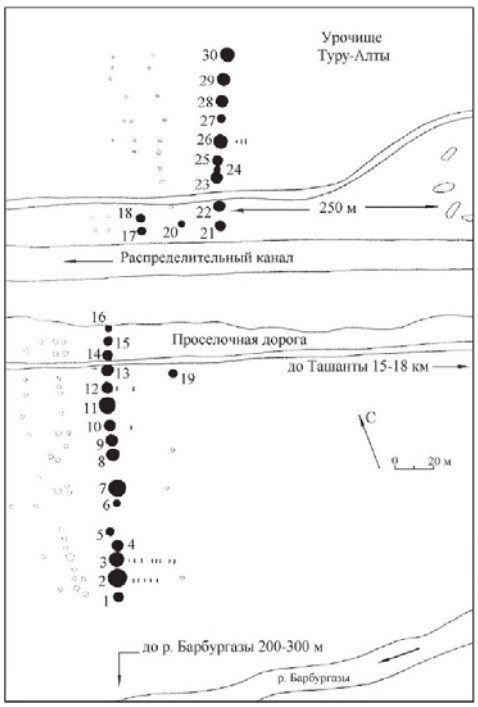
Görsel - 49. Balȳk-Sook I bölgesindeki 11 numaralı kurgandaki okçuluk buluntularının G.V. Kubarev tarafından hazırlanmış çizimleri (Kubarev G. V., Dospekh drevnetyurkskogo znatnogo voina iz Balȳk-Sooka, 2002, s. 95)

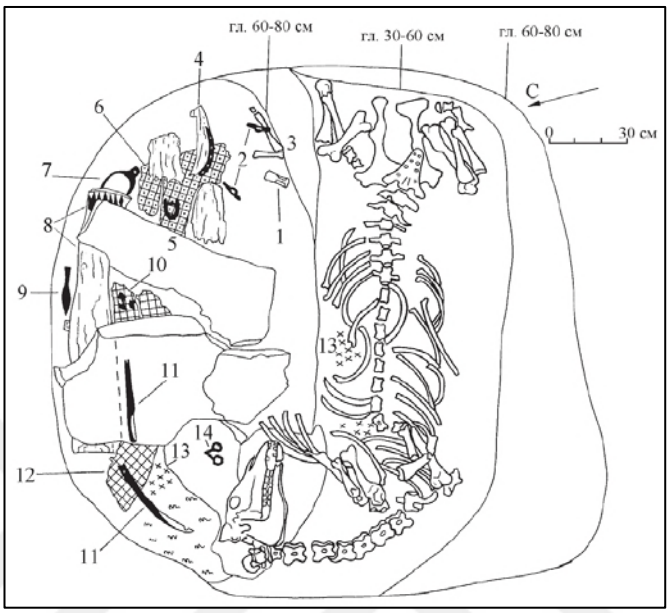
Görsel - 50. Balȳk-Sook – I mezarlığındaki 19 numaralı kurganın G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 323)

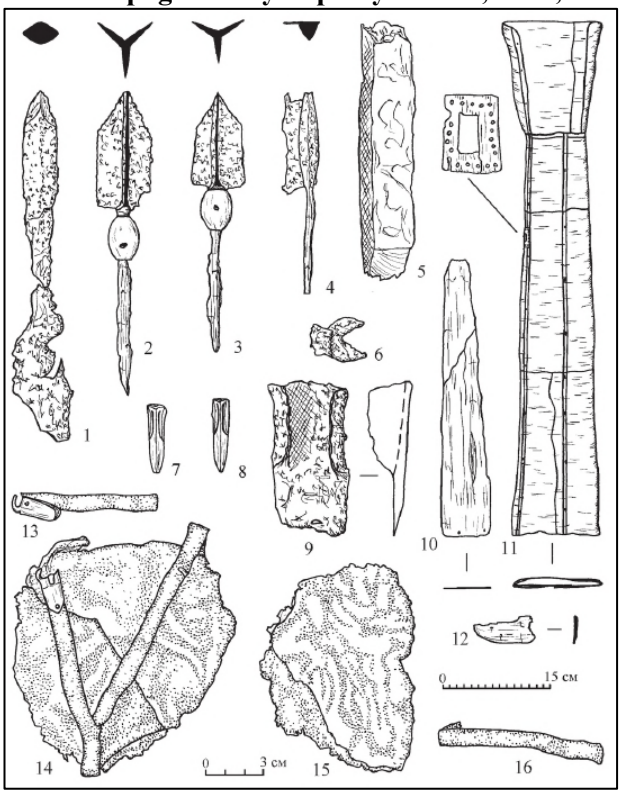
Görsel - 51. Balȳk-Sook – I mezarlığındaki 19 numaralı kurgandan elde edilmiş buluntuların G.V. Kubarev tarafından hazırlanmış çizimleri (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 324)

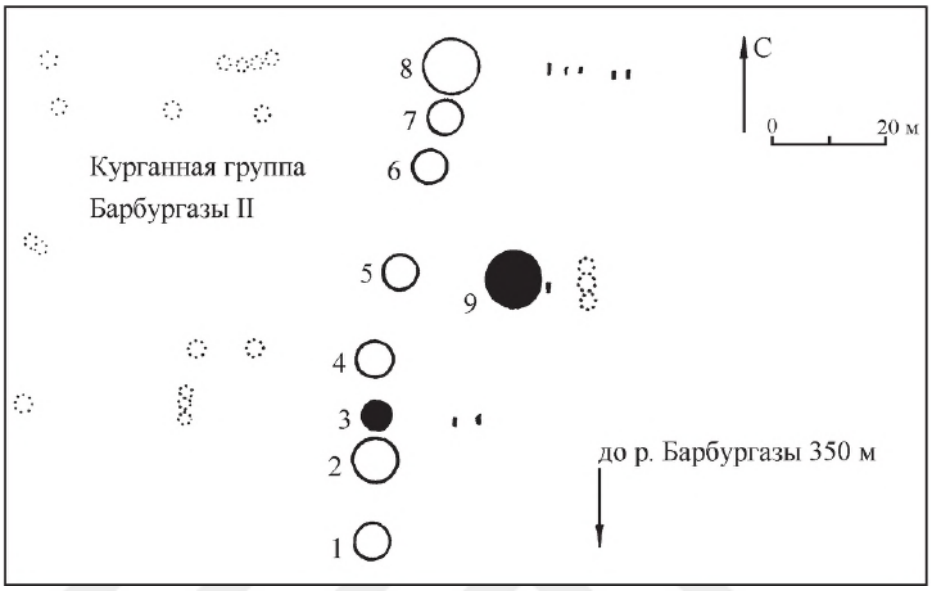
Görsel - 52. Barburgazȳ – I mezarlığının G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 259)

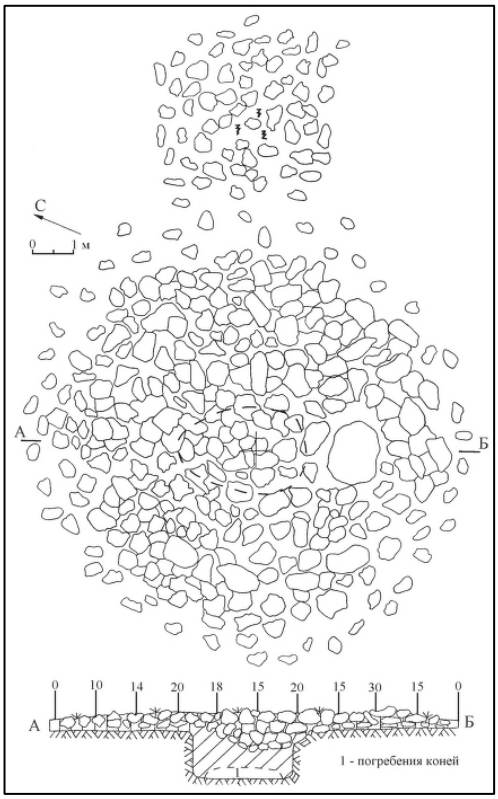
Görsel - 53. Barburgazȳ – I mezarlığındaki 20 numaralı kurganın G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 260)

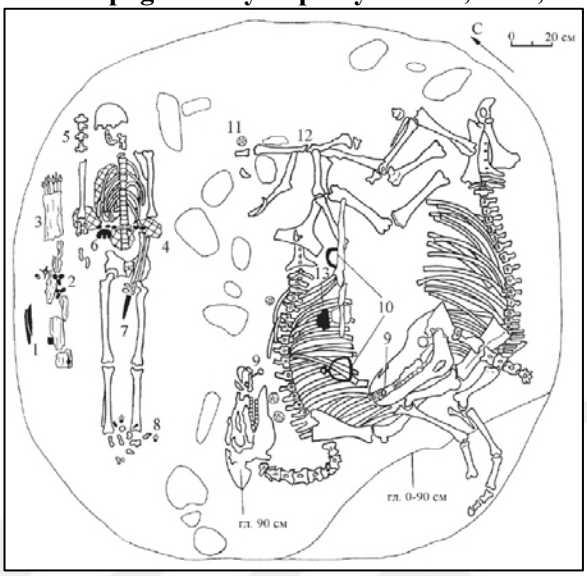
Görsel - 54. Barburgazȳ – I mezarlığındaki 20 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk buluntularının G.V. Kubarev tarafından hazırlanmış çizimleri (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 261)

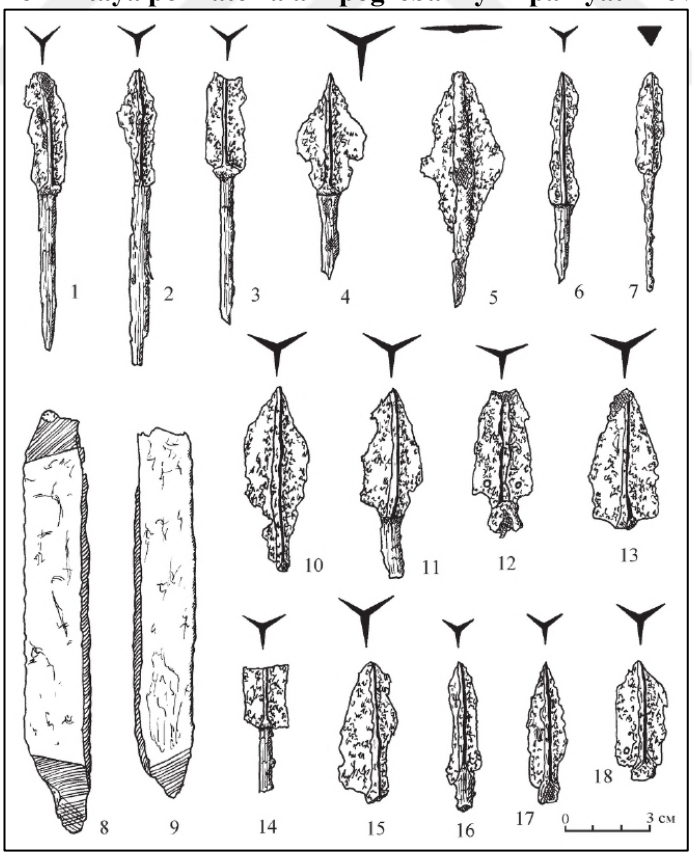
Görsel - 55. Barburgazȳ – II mezarlığının G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 259)

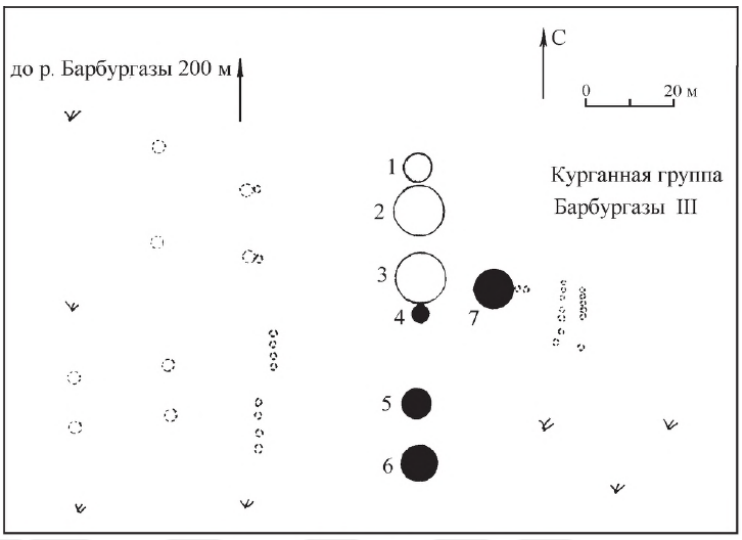
Görsel - 56. Barburgazȳ – II mezarlığındaki 9 numaralı kurganın G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 260)

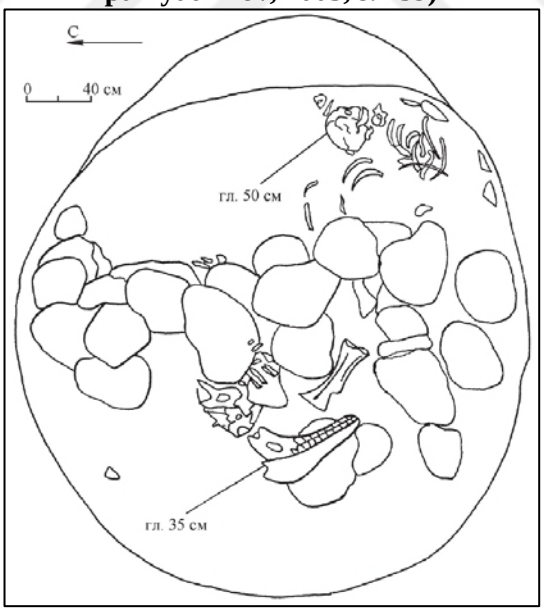
Görsel - 57. Barburgazȳ – II mezarlığındaki 9 numaralı kurgandan elde edilen buluntuların G.V. Kubarev tarafından hazırlanmış çizimleri (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 261)

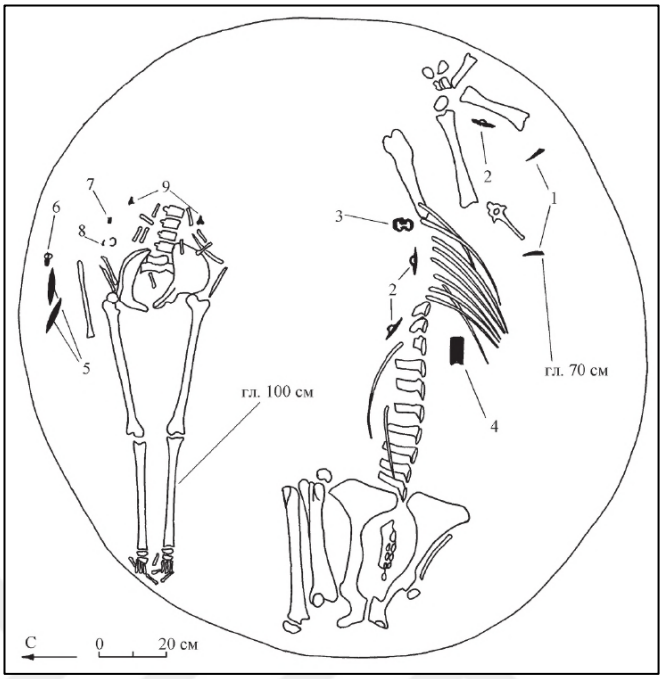
Görsel - 58. Barburgazȳ – II mezarlığındaki 9 numaralı kurgandan elde edilen okçuluk buluntularının G.V. Kubarev tarafından hazırlanmış çizimleri (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 263)

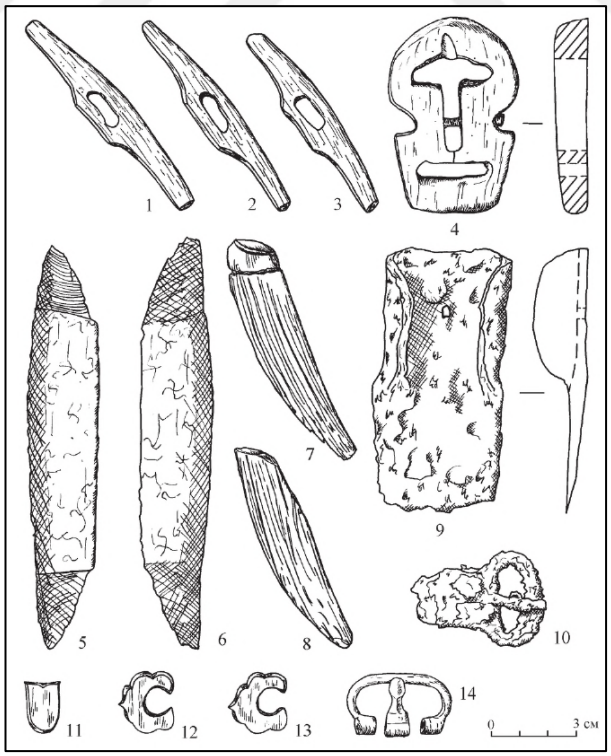
Görsel - 59. Barburgazȳ – III mezarlığının G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 259)

Görsel - 60. Barburgazȳ – III mezarlığında bulunan 7 numaralı kurganın G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 266)

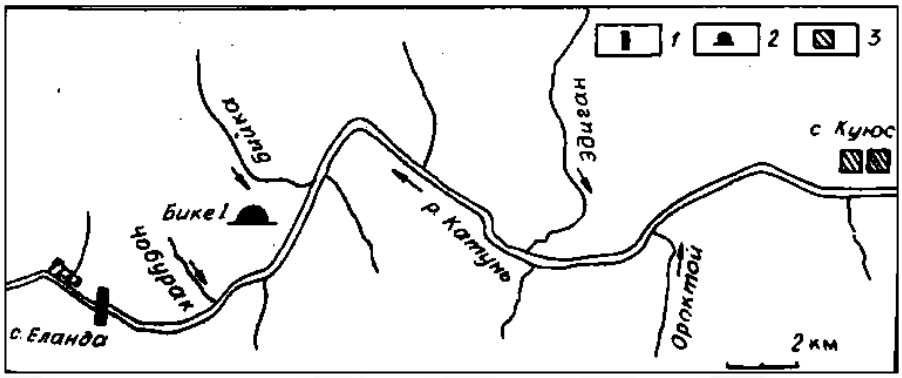

Görsel - 61. Barburgazȳ – III mezarlığında bulunan 7 numaralı kurgandan elde edilmiş buluntuların G.V. Kubarev tarafından hazırlanmış çizimi (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 266)

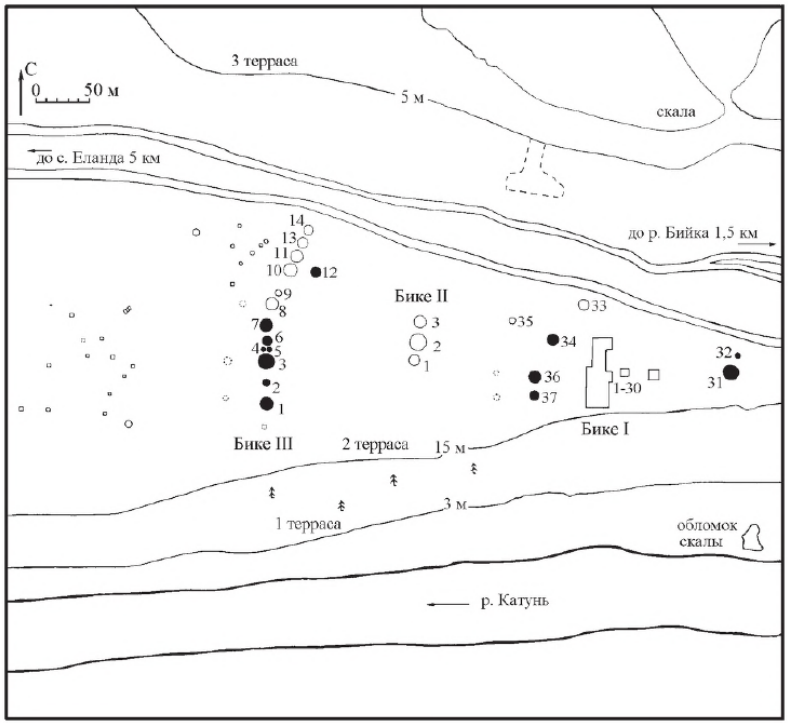

Görsel - 62. Barburgazȳ – III mezarlığında bulunan 7 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk buluntularının G.V. Kubarev tarafından hazırlanmış çizimleri (Kubarev G. V.,

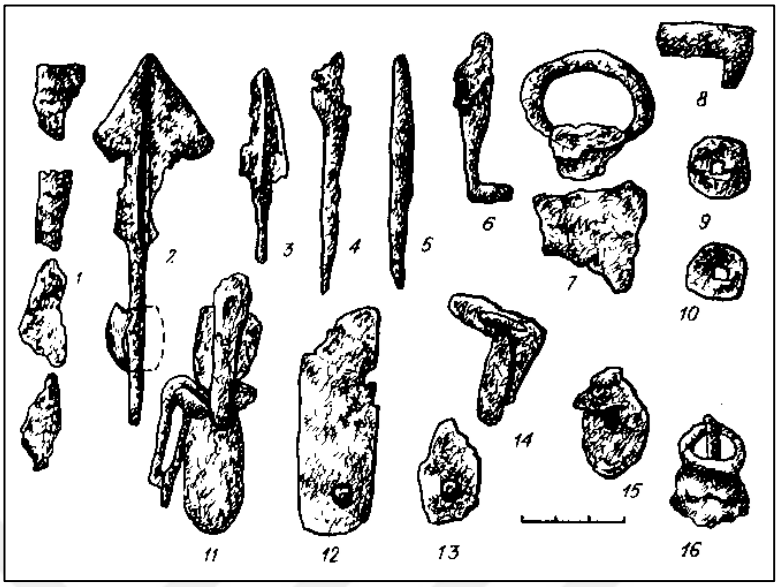
Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nўkh pamyatnikov, 2005, s. 266)

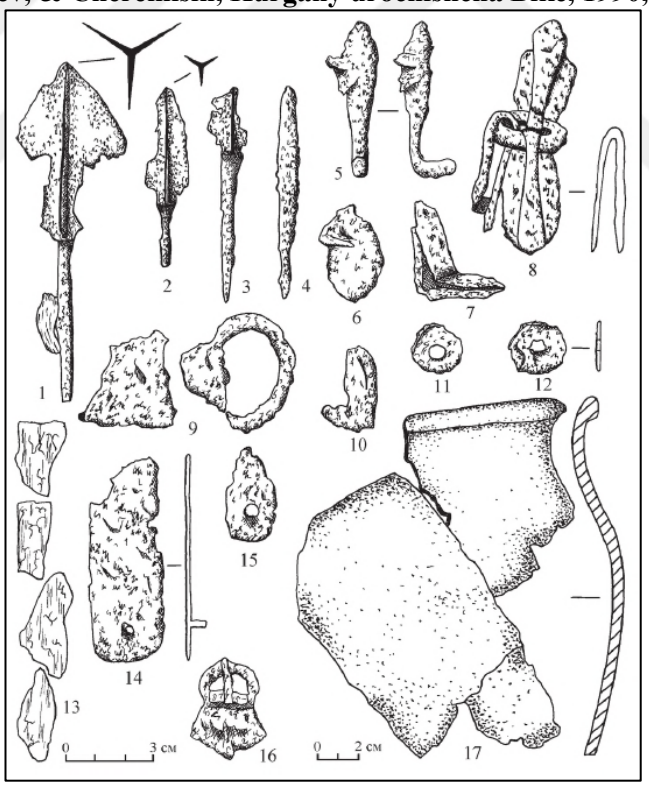
Görsel - 63. V.D. Kubarev, S.M. Kireyev ve D.V. Cheremisin tarafından çizilmiş Bike-I bölgesini gösteren plan (Kubarev, Kireyev, & Cheremisin, Kurganў urochishcha Bike, 1990, s. 43)

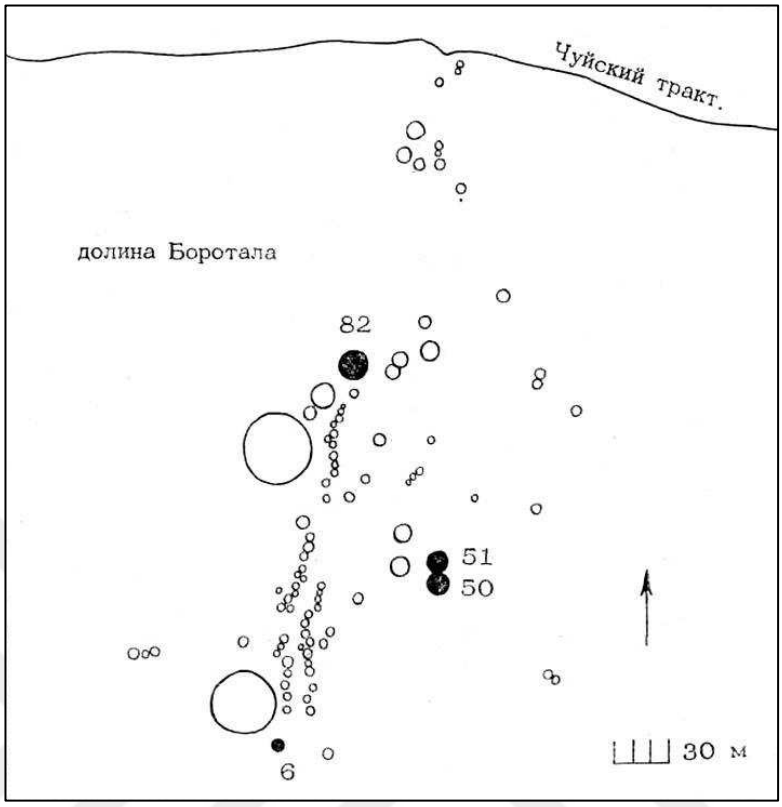
Görsel - 64. Bike – I mezarlığının G.V. Kubarev tarafından çizilmiş planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nўkh pamyatnikov, 2005, s. 329)

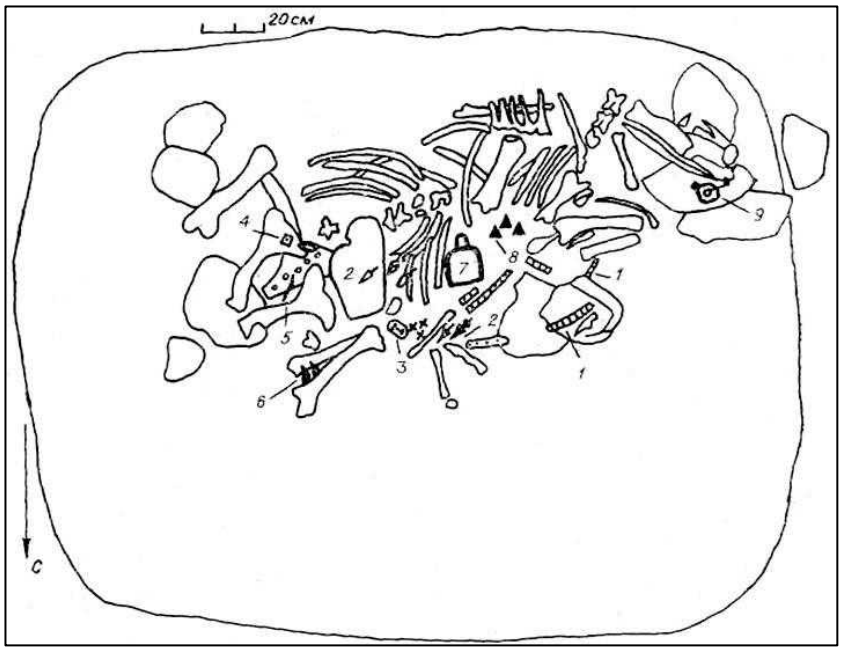
Görsel - 65. V.D. Kubarev, S.M. Kireyev ve D.V. Cheremisin tarafından çizilmiş Bike-I bölgesinde yer alan 9 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk buluntuları (Kubarev, Kireyev, & Cheremisin, Kurganȳ urochishcha Bike, 1990, s. 58)

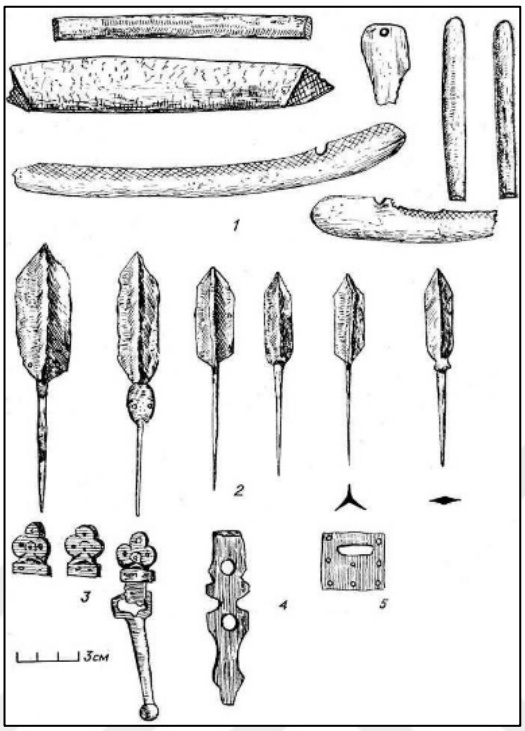
Görsel - 66. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Bike-I mezarlığında yer alan 9 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk buluntuları (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 332)

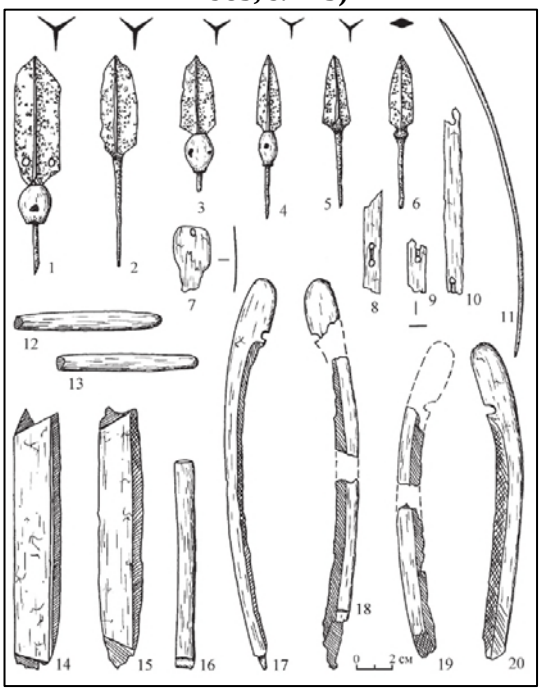
Görsel - 67. V.D. Kubarev tarafından çizilmiş Borotal Vadisi'nde bulunan kurganları gösteren plan (Kubarev V. D., Drevnetyurkskie kenotafȳ Borotala, 1985, s. 137)

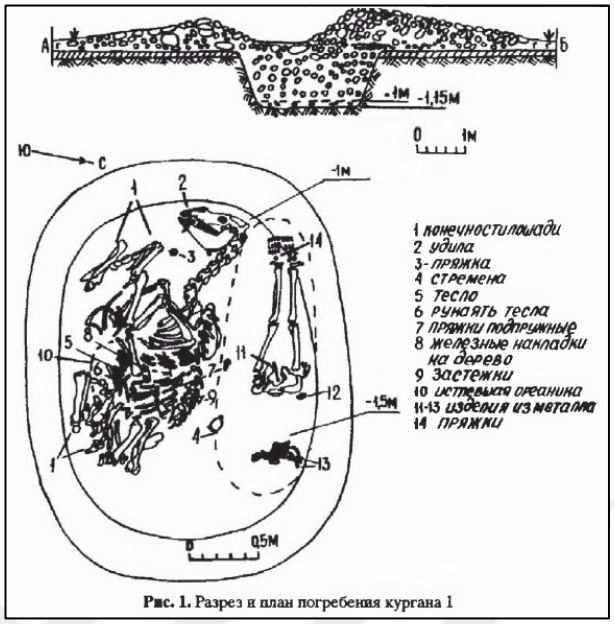
Görsel - 68. V.D. Kubarev tarafından çizilmiş 82 numaralı kurganı gösteren çizim (Kubarev V. D., Drevnetyurkskie kenotafȳ Borotala, 1985, s. 144)

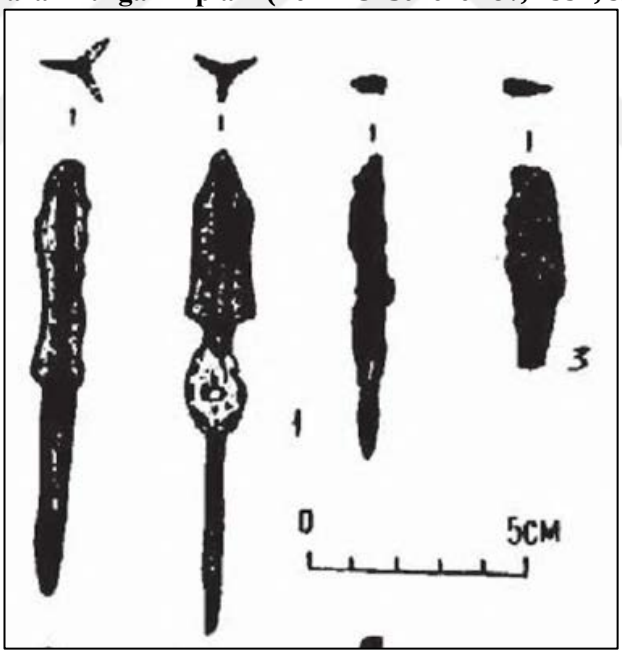
Görsel - 69. V.D. Kubarev tarafından çizilmiş Borotal Vadisi'ndeki 82 numaralı kurgandan elde edilmiş envanter (Kubarev V. D., Drevnetyurkskie kenotafȳ Borotala, 1985, s. 145)

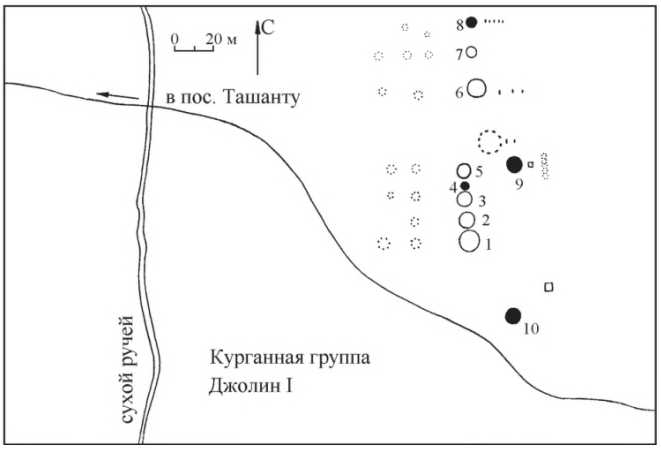
Görsel - 70. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Borotal – I mezarlığındaki 82 numaralı kurgana ait okçuluk buluntuları (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 294)

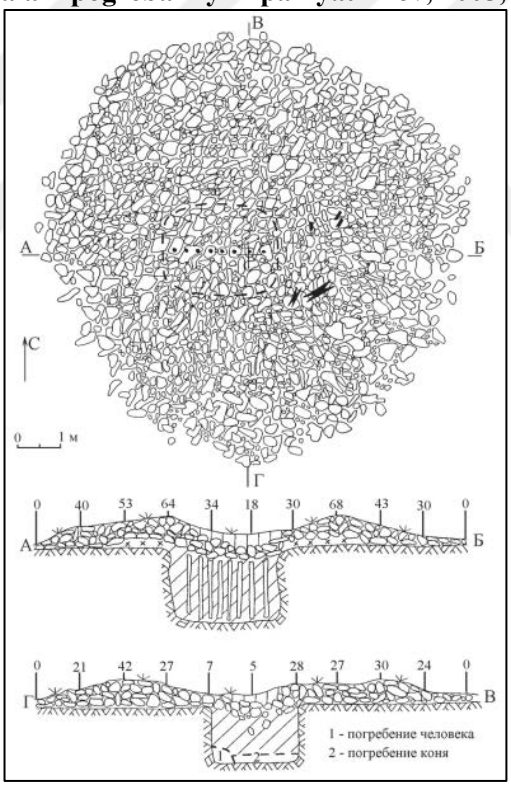
Görsel - 71. O.V. Larin ve A.S. Surazakov'un çizimiyle Choba-VII kurgan alanındaki 1 numaralı kurganın planı (Larin & Surazakov, 1994, s. 88)

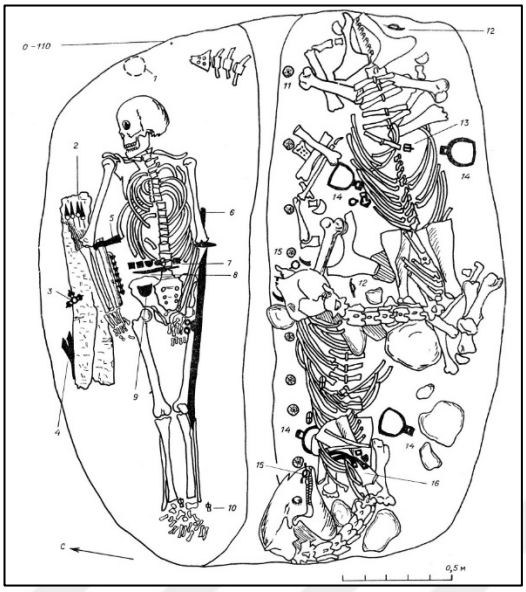
Görsel - 72. O.V. Larin ve A.S. Surazakov'un çizimiyle Choba-VII kurgan alanındaki 1 numaralı kurganda bulunan iğne saplı demir temrenler (Larin & Surazakov, 1994, s. 89)

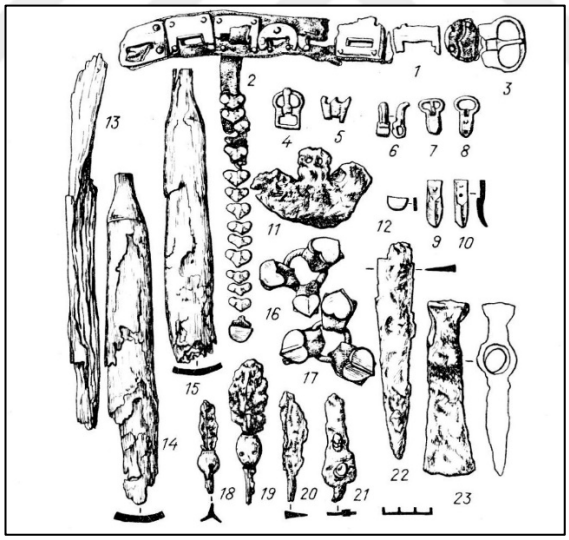
Görsel - 73. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Dzholin – I mezarlığında bulunan kurganları gösteren plan (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nykh pamyatnikov, 2005, s. 239)

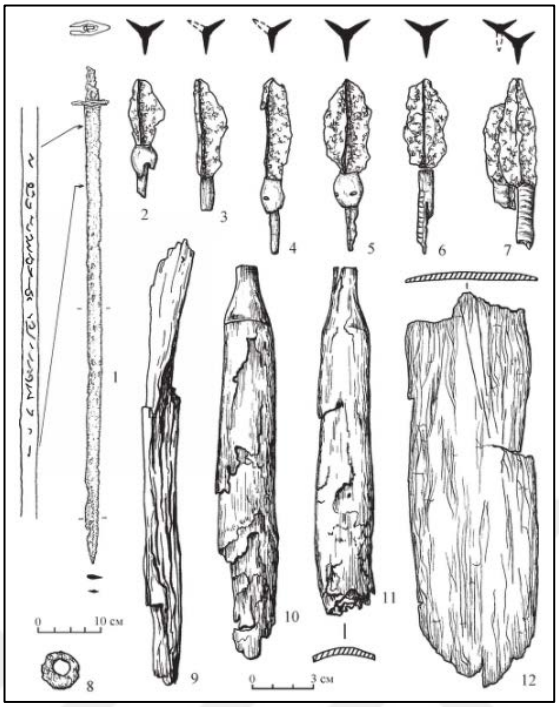
Görsel - 74. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Dzholin – I mezarlığında yer alan 9 numaralı kurganın planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nykh pamyatnikov, 2005, s. 240)

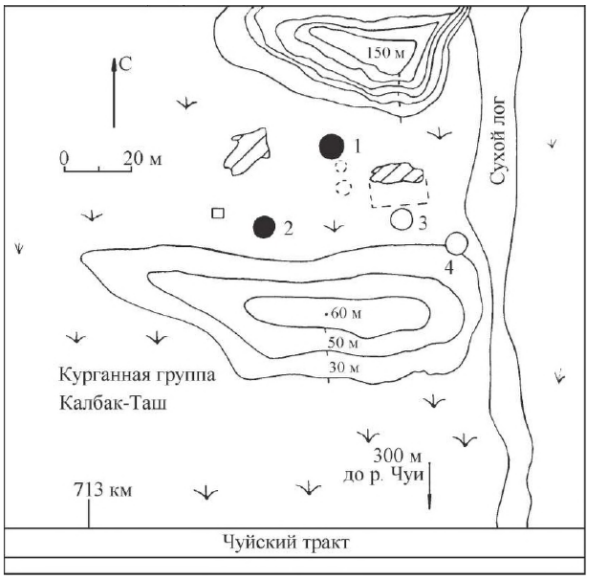
Görsel - 75. V.D. Kubarev tarafından çizilmiş Dzholin-I bölgesindeki 9 numaralı kurganın planı (Kubarev V. D., Palash s sogdiyskoy nadpis′yu iz drevnetyurkskogo pogrebeniya na Altae, 1992, s. 26)

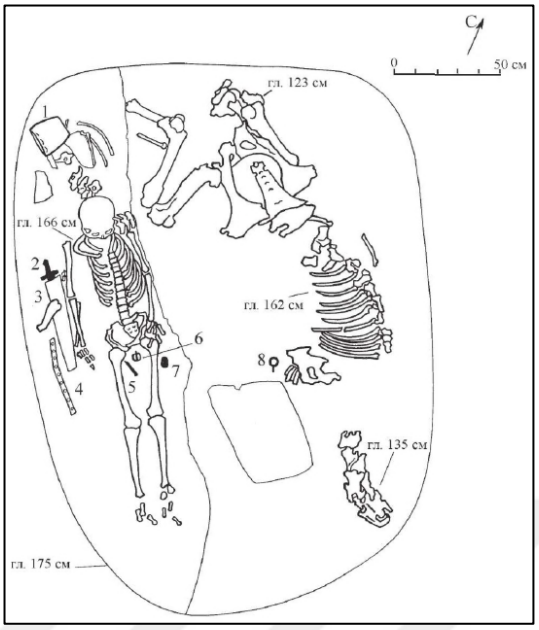
Görsel - 76. V.D. Kubarev tarafından çizilmiş Dzholin-I bölgesindeki 9 numaralı kurgandaki envanter (Kubarev V. D., Palash s sogdiyskoy nadpis′yu iz drevnetyurkskogo pogrebeniya na Altae, 1992, s. 27)

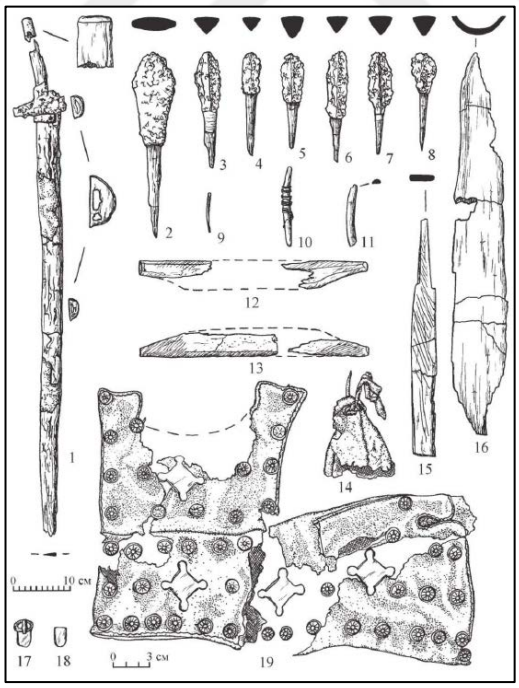
Görsel - 77. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Dzholin-I bölgesindeki 9 numaralı kurganda yer alan okçuluk buluntuları (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nykh pamyatnikov, 2005, s. 245)

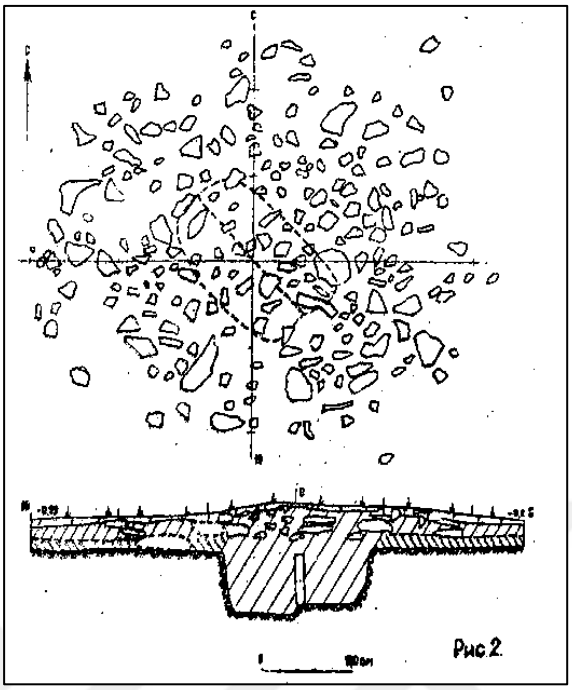
Görsel - 78. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Kalbak-Tash mezarlığı planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nykh pamyatnikov, 2005, s. 295)

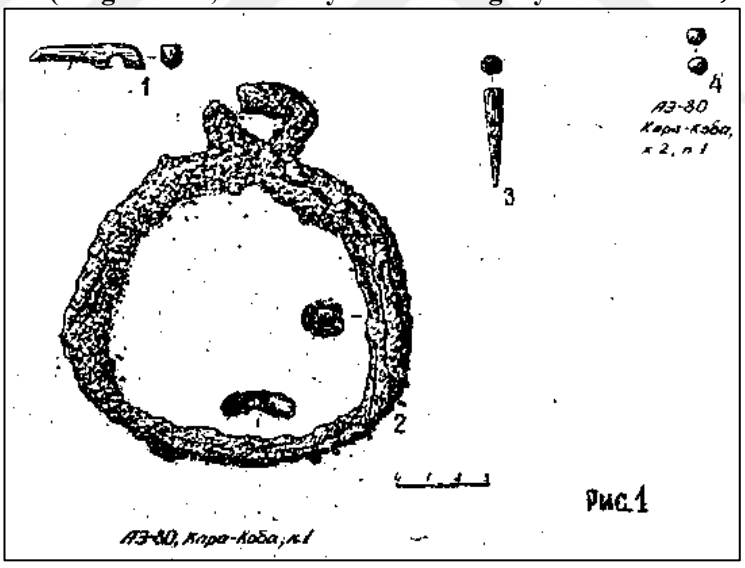
Görsel - 79. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Kalbak-Tash mezarlığında bulunan 2 numaralı kurganın planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 297)

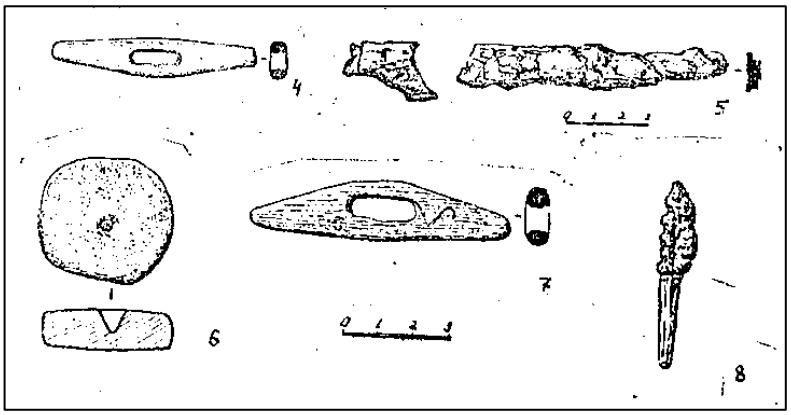
Görsel - 80. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş olan Kalbak-Tash mezarlığında bulunan 2 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk buluntuları (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 299)

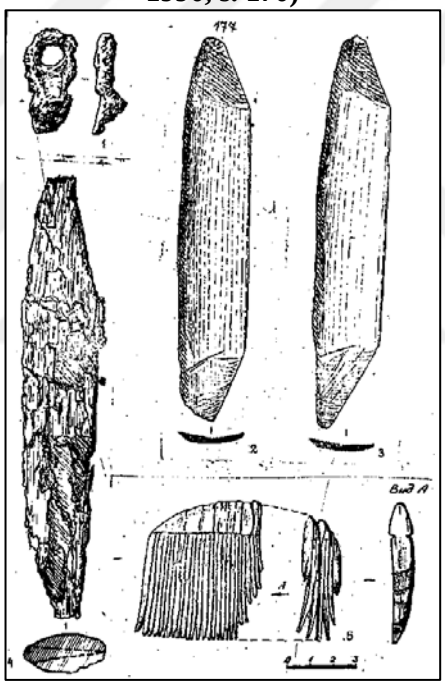
Görsel - 81. V.A. Mogil'nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba-I bölgesindeki 1 numaralı kurganın planı (Mogil'nikov, Drevnetyurkskie kurganȳ Kara-Koba-I, 1990, s. 168)

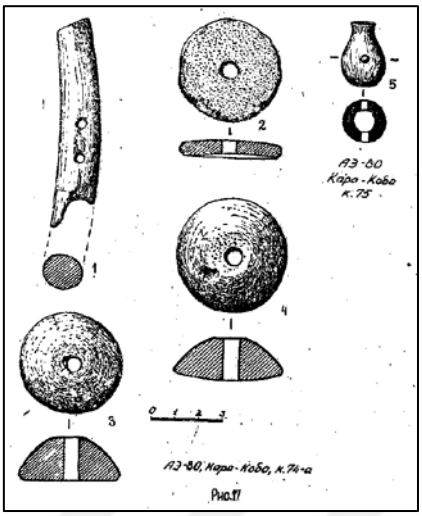
Görsel - 82. V.A. Mogil′nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba-I bölgesindeki 1 numaralı kurgandan elde edilmiş envanter (Mogil'nikov, Drevnetyurkskie kurganȳ Kara-Koba-I, 1990, s. 167)

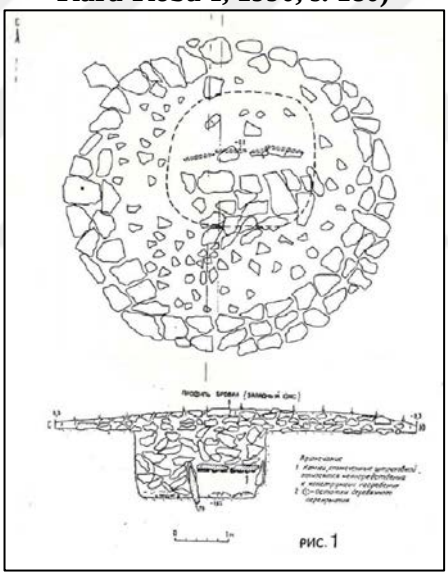
Görsel - 83. V.A. Mogil'nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba-I bölgesindeki 8 numaralı kurgandan elde edilmiş envanter (Mogil'nikov, Drevnetyurkskie kurganў Kara-Koba-I, 1990, s. 170)

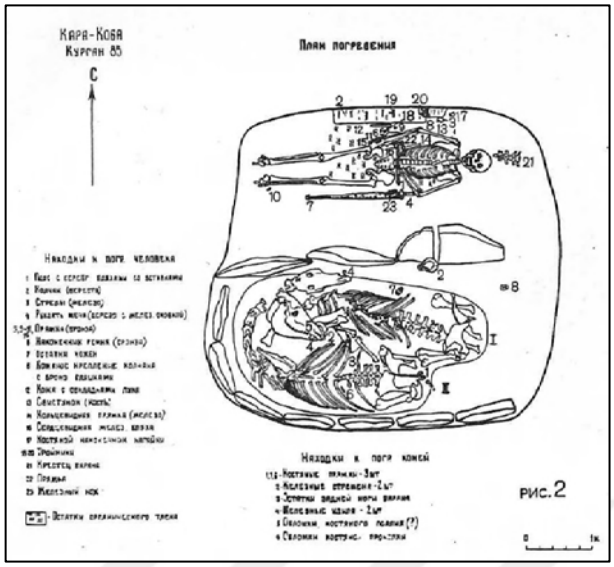
Görsel - 84. V.A. Mogil′nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba-I bölgesindeki 25 numaralı kurgandan elde edilmiş envanter (Mogil'nikov, Drevnetyurkskie kurganў Kara-Koba-I, 1990, s. 177)

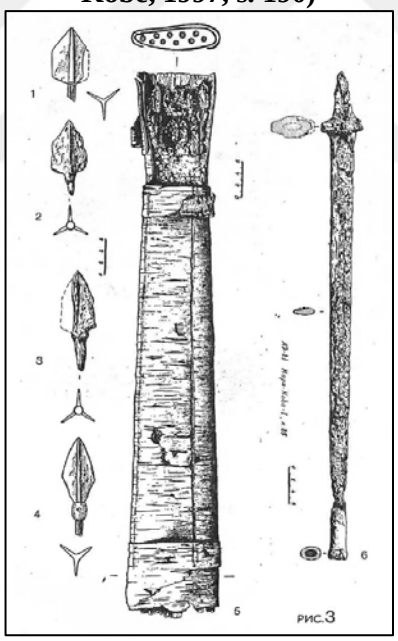
Görsel - 85. V.A. Mogil′nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba-I bölgesinde bulunan 75 numaralı kurgandan elde edilmiş ıslık aparatı (Mogil'nikov, Drevnetyurkskie kurganў Kara-Koba-I, 1990, s. 180)

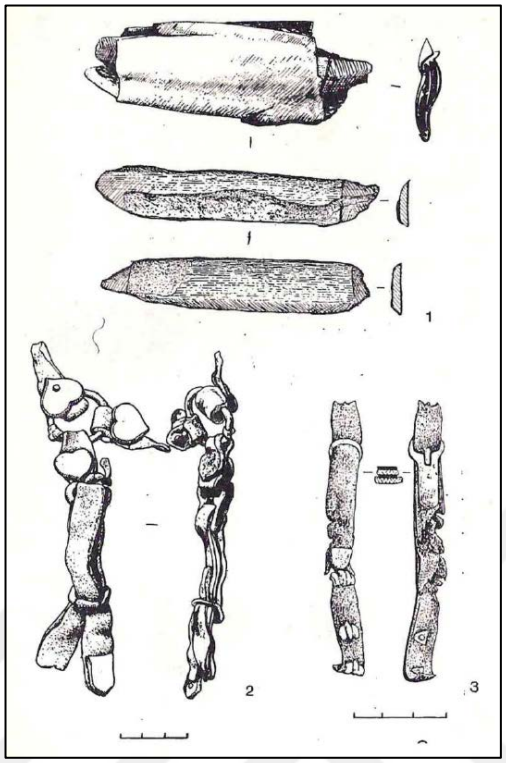
Görsel - 86. V.A. Mogil′nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba-I bölgesinde bulunan 85 numaralı kurganın planı (Mogil'nikov, Kurgan 85 Kara-Kobў-I i nekotorўe itogi izucheniya drevnetyurkskikh pamyatnikov Altaya v svyazi s issledovaniyami v Kara-Kobe, 1997, s. 189)

Görsel - 87. V.A. Mogil'nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba-I bölgesindeki 85 numaralı kurganın mezar odası planı (Mogil'nikov, Kurgan 85 Kara-Kobӯ-I i nekotorӯe itogi izucheniya drevnetyurkskikh pamyatnikov Altaya v svyazi s issledovaniyami v Kara-Kobe, 1997, s. 190)

Görsel - 88. V.A. Mogil'nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba-I bölgesindeki 85 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk envanteri (Mogil'nikov, Kurgan 85 Kara-Kobӯ-I i nekotorӯe itogi izucheniya drevnetyurkskikh pamyatnikov Altaya v svyazi s issledovaniyami v Kara-Kobe, 1997, s. 191)

Görsel - 89. V.A. Mogil'nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba-I bölgesindeki 85 numaralı kurgandan elde edilmiş kemikten yapılmış yan kabza kaplamaları (Mogil'nikov, Kurgan 85 Kara-Kobӯ-I i nekotorӯe itogi izucheniya drevnetyurkskikh pamyatnikov Altaya v svyazi s issledovaniyami v Kara-Kobe, 1997, s. 194)

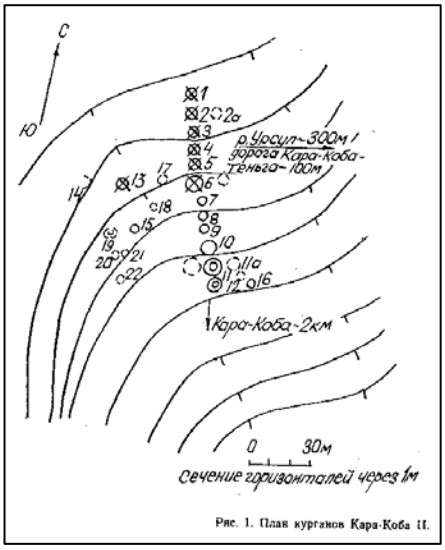

Рис. 1. План курганов Кара-Коба II.

Görsel - 90. V.A. Mogil'nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba – II bölgesinde bulunan kurganları gösteren plan (Mogil'nikov, Kurganӯ Kara-Koba-II, 1983, s. 70)

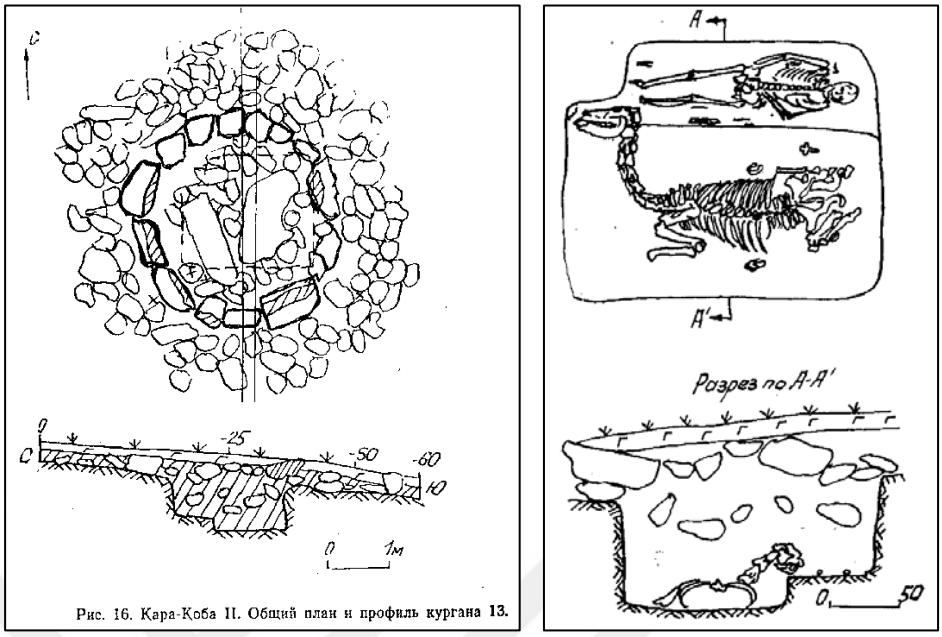

Рис. 16. Кара-Коба II. Общий план и профиль кургана 13.

Görsel - 91. V.A. Mogil'nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba – II bölgesindeki 13 numaralı kurganın planları (Mogil'nikov, Kurganȳ Kara-Koba-II, 1983, s. 84, 86)

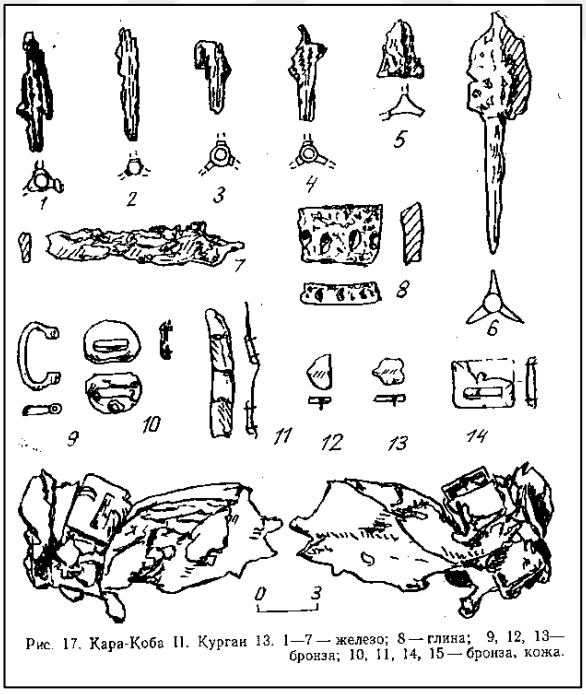
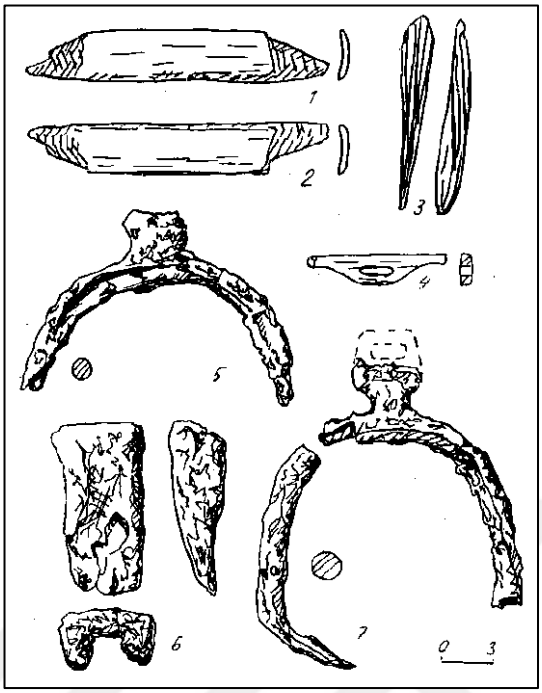
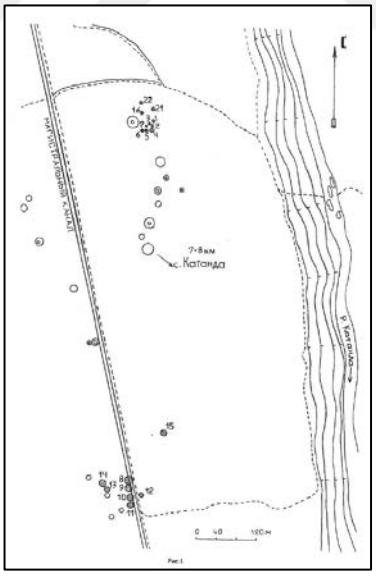

Рис. 17. Кара-Коба II. Курган 13. 1—7 — железо; 8 — глина; 9, 12, 13— бронза; 10, 11, 14, 15 — бронза, кожа.

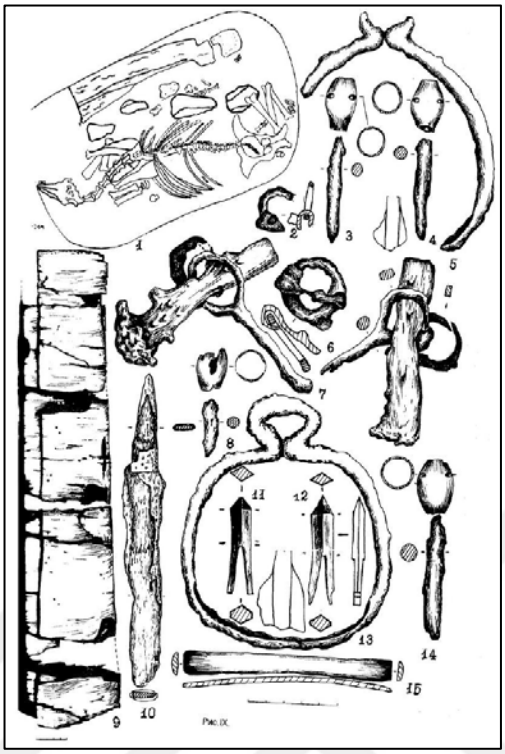
Görsel - 92. V.A. Mogil'nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba – II bölgesindeki 13 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk ekipmanları (Mogil'nikov, Kurganȳ Kara-Koba-II, 1983, s. 85)

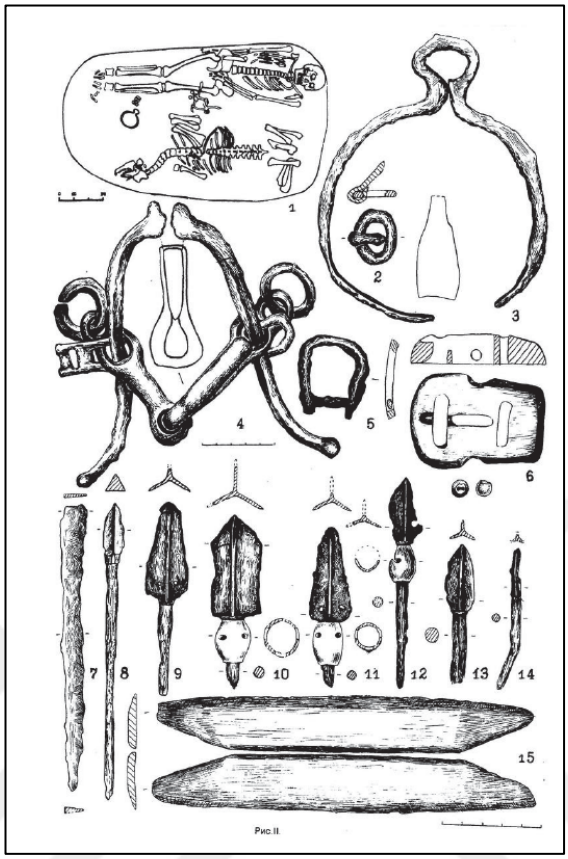
Görsel - 93. V.A. Mogil'nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba – II bölgesindeki 13 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk ekipmanları (Mogil'nikov, Kurganȳ Kara-Koba-II, 1983, s. 87)

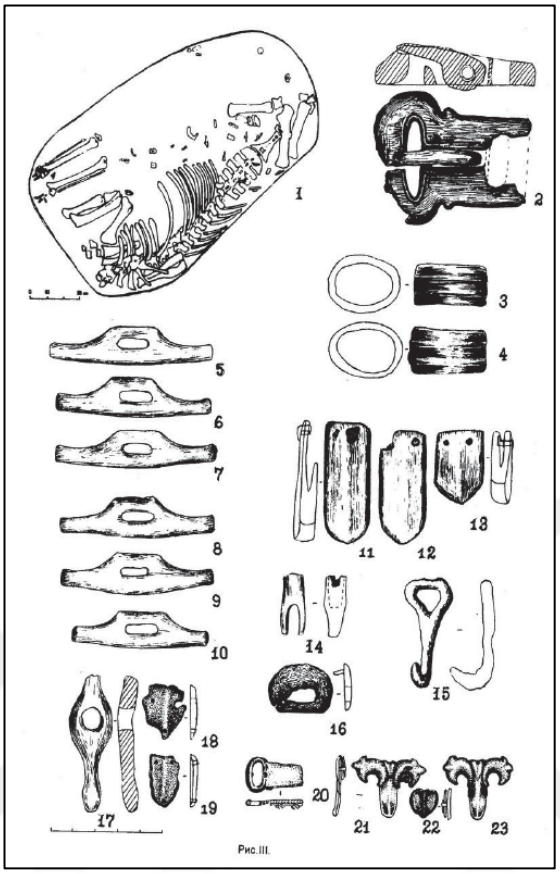
Görsel - 94. Yu. T. Mamadakov ve V.V. Gorbunov tarafından çizilmiş Katanda-III alanındaki kurganları gösteren plan (Mamadakov & Gorbunov, Drevnetyurkskie kurganȳ mogil′nika Katanda-3, 1997)

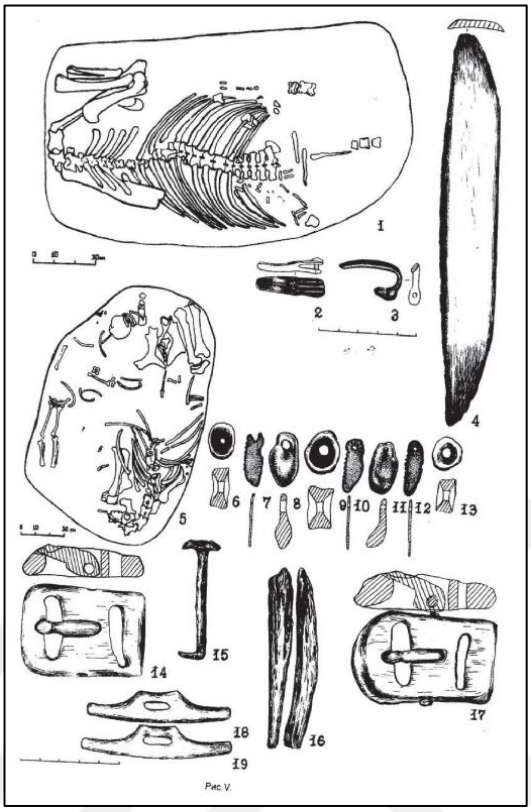
Görsel - 95. Mamadakov ve Gorbunov'un tarafından çizilmiş Katanda - III alanındaki 11 numaralı kurganın planı ve beraberinde elde edilen envanter (Mamadakov & Gorbunov, Drevnetyurkskie kurganȳ mogil′nika Katanda-3, 1997)

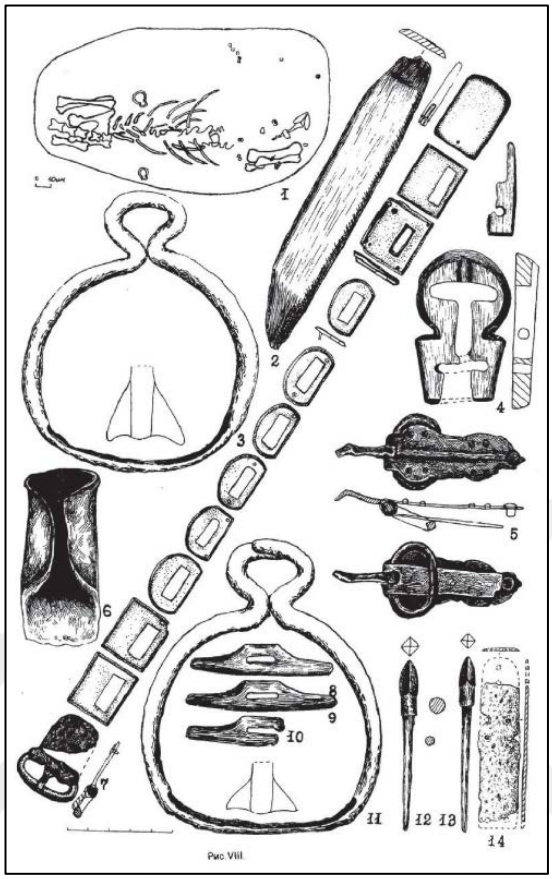
Görsel - 96. Mamadakov ve Gorbunov tarafından çizilmiş Katanda - III alanındaki 1 numaralı kurganın planı ve beraberinde elde edilen envanter (Mamadakov & Gorbunov, Drevnetyurkskie kurganȳ mogil′nika Katanda-3, 1997)

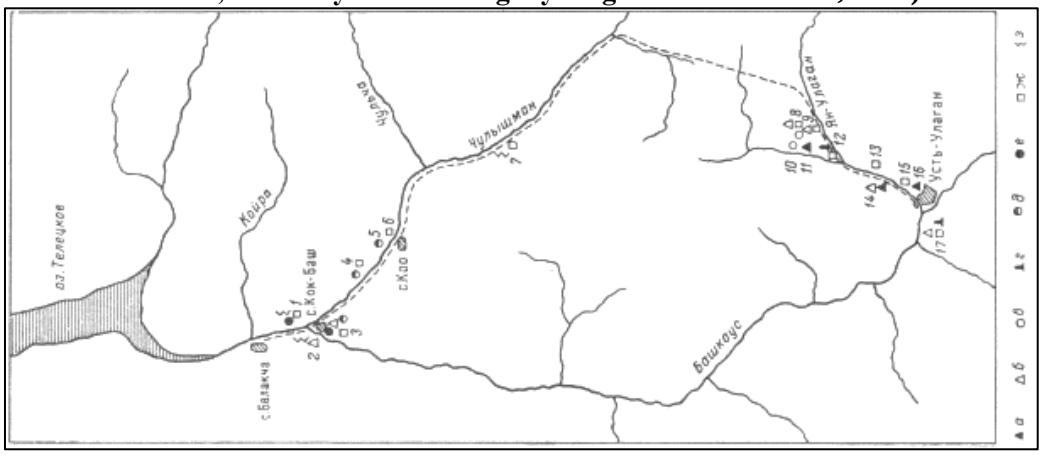
Görsel - 97. Mamadakov ve Gorbunov'un tarafından çizilmiş Katanda - III alanındaki 2 numaralı kurganın planı ve beraberinde elde edilen envanter (Mamadakov & Gorbunov, Drevnetyurkskie kurganȳ mogil′nika Katanda-3, 1997)

Görsel - 98. Mamadakov ve Gorbunov'un tarafından çizilmiş Katanda - III alanındaki 4 numaralı kurganın planı ve beraberinde elde edilen envanter (Mamadakov & Gorbunov, Drevnetyurkskie kurganȳ mogil′nika Katanda-3, 1997)

Görsel - 99. Mamadakov ve Gorbunov'un tarafından çizilmiş Katanda - III alanındaki 21 numaralı kurganın planı ve beraberinde elde edilen envanter (Mamadakov & Gorbunov, Drevnetyurkskie kurganў mogil′nika Katanda-3, 1997)

Görsel - 100. A.A. Gavrilova tarafından çizilmiş Kudўrgē bölgesindeki kurgan ve kült alanlarını gösteren plan (Gavrilova, 1965, s. 10)

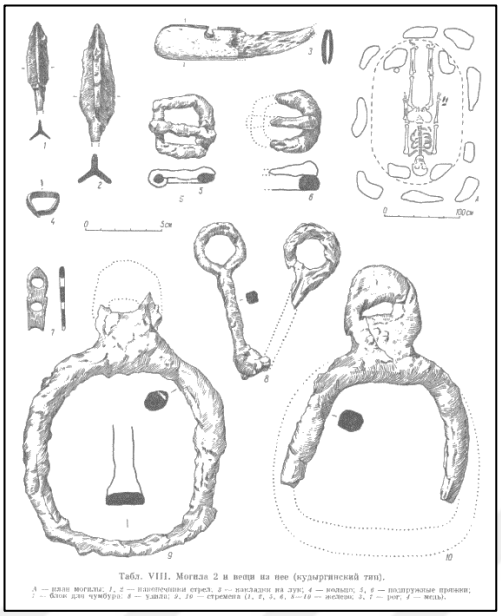

Табл. VIII. Могила 2 и вещи из нее (кудыргинский тип).

А — план могилы; *1, 2* — наконечники стрел; *3* — накладки на лук; *4* — кольцо; *5, 6* — подпружные пряжки; *7* — блок для чумбура; *8* — удила; *9, 10* — стремена (*1, 2, 3, 6, 8—10* — железо; *5, 7* — рог; *4* — медь).

Görsel - 101. A.A. Gavrilova tarafından çizilmiş Kudȳrgē bölgesindeki 2 numaralı kurgandaki okçuluk materyallerini ihtiva eden çizimler ve kurgan planı (Gavrilova, 1965, s. Tablo VIII)

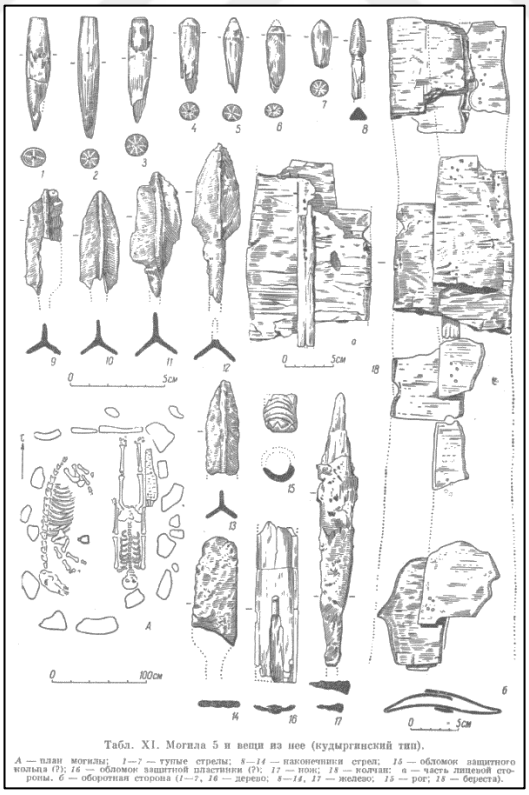
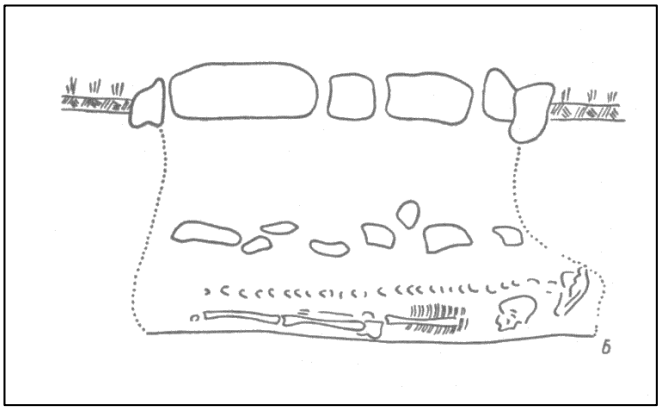

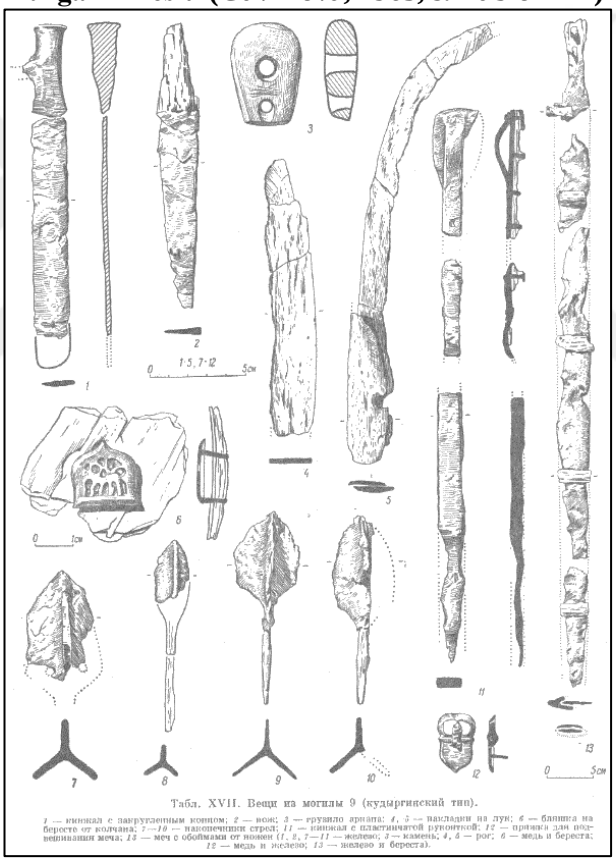
Табл. XI. Могила 5 и вещи из нее (кудыргинский тип).

А — план могилы; *1—7* — тупые стрелы; *8—14* — наконечники стрел; *15* — обломок защитного кольца (?); *16* — обломок защитной пластинки (?); *17* — нож; *18* — колчан; *а* — часть лицевой стороны, *б* — оборотная сторона (*1—7, 16* — дерево; *8—14, 17* — железо; *15* — рог; *18* — береста).

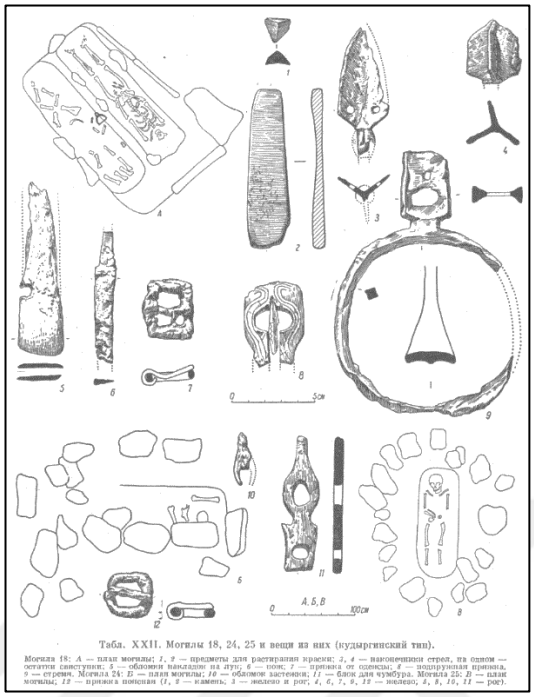
Görsel - 102. A.A. Gavrilova tarafından çizilmiş Kudȳrgē bölgesindeki 5 numaralı kurgandaki okçuluk materyallerini ihtiva eden çizimler ve kurgan planı (Gavrilova, 1965, s. Tablo XI)

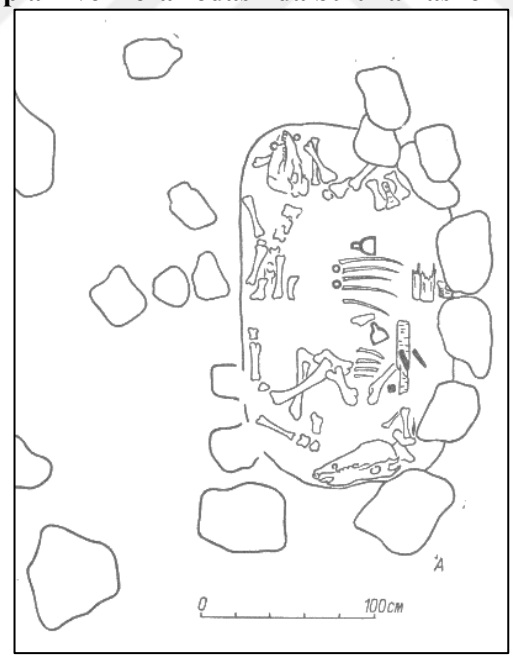
Görsel - 103. A.A. Gavrilova tarafından çizilmiş Kudȳrgē bölgesindeki 9 numaralı kurganın kesiti (Gavrilova, 1965, s. Tablo XIII)

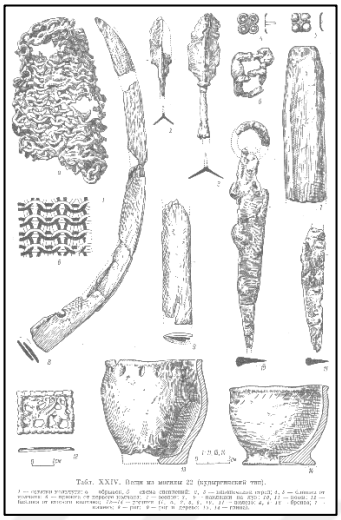
Görsel - 104. A.A. Gavrilova tarafından çizilmiş Kudȳrgē bölgesindeki 9 numaralı kurganın mezar odasında bulunan askerî teçhizatlar (Gavrilova, 1965, s. Tablo XVII)

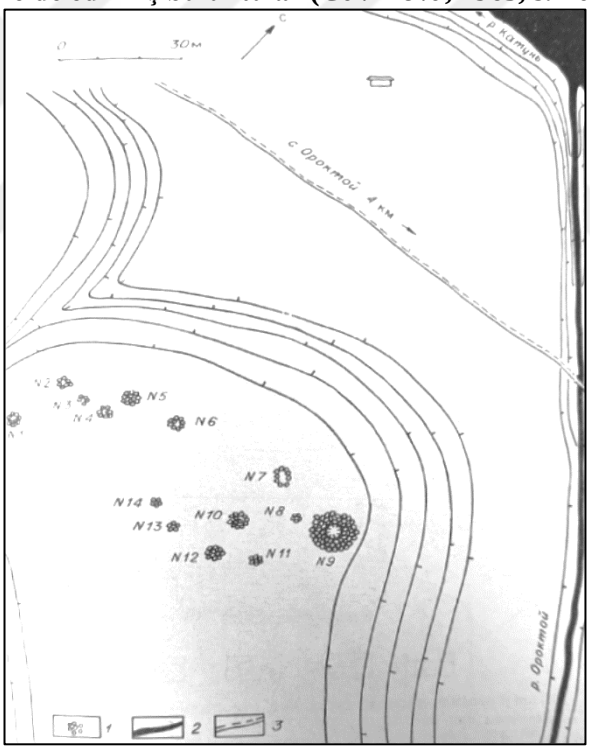
Görsel - 105. A.A. Gavrilova tarafından çizilmiş Kudʏrgē bölgesindeki 18 numaralı kurganın planı ve mezar odasında bulunan askerî teçhizatlar

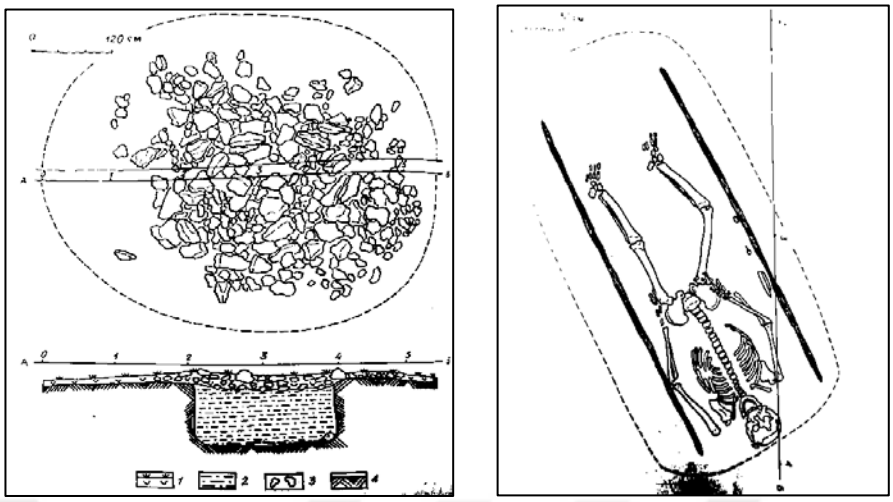
Görsel - 106. A.A. Gavrilova tarafından çizilmiş Kudʏrgē bölgesindeki 22 numaralı kurganın planı (Gavrilova, 1965, s. Tablo XXIII)

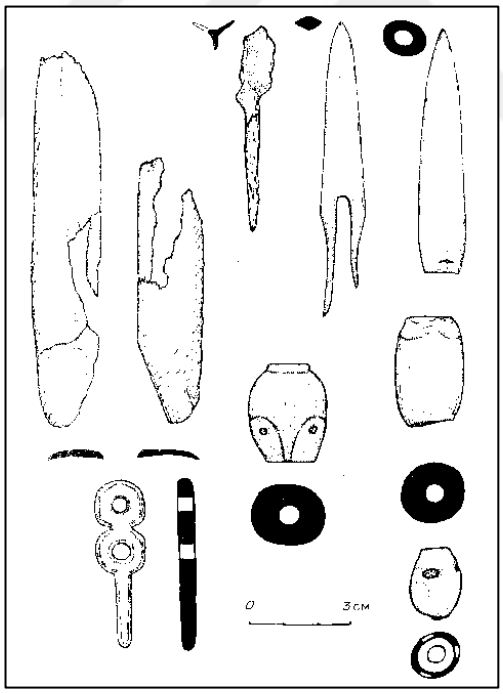
Görsel - 107. A.A. Gavrilova tarafından çizilmiş Kudȳrgē bölgesindeki 22 numaralı kurgandan elde edilmiş buluntular (Gavrilova, 1965, s. Tablo XXIV)

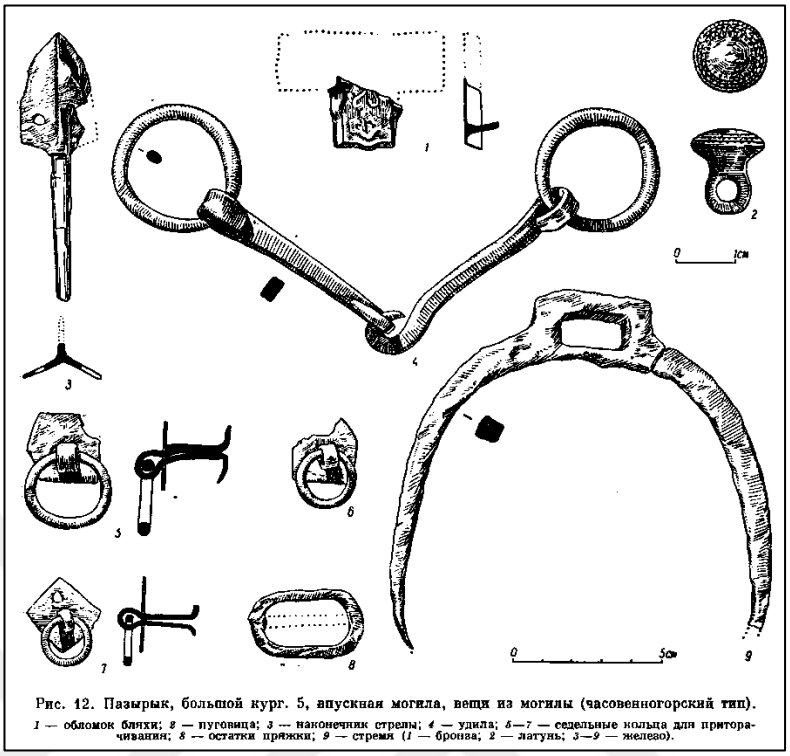
Görsel - 108. Khudyakov, Skobelev ve Moroz tarafından çizilmiş Oroktoy kurganlarını gösteren plan (Khudyakov, Skobelev, & Moroz, 1990, s. 97)

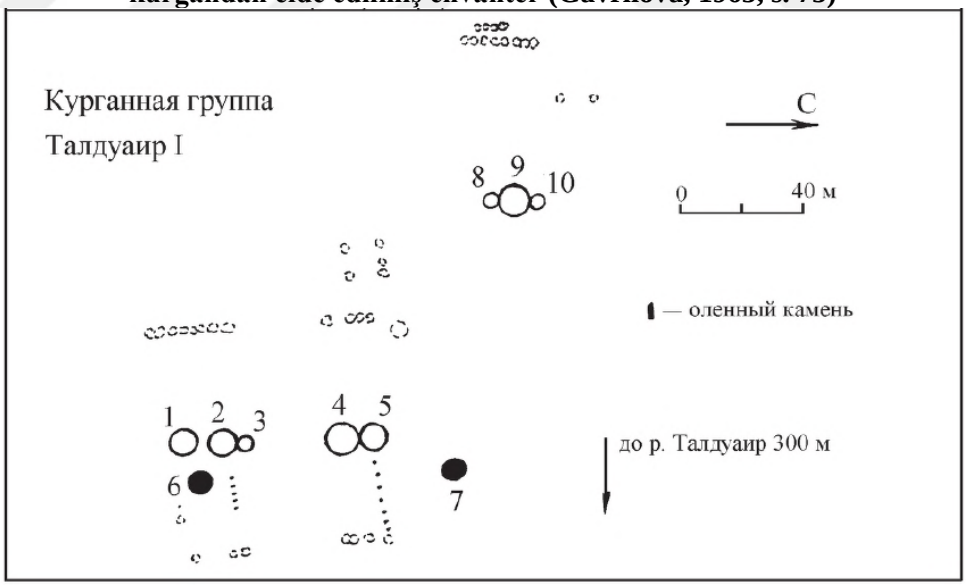
Görsel - 109. Khudyakov, Skobelev ve Moroz'un çizimiyle Oroktoy bölgesindeki 1 numaralı kurganın ve mezar odasının planları (Khudyakov, Skobelev, & Moroz, 1990, s. 98-99)

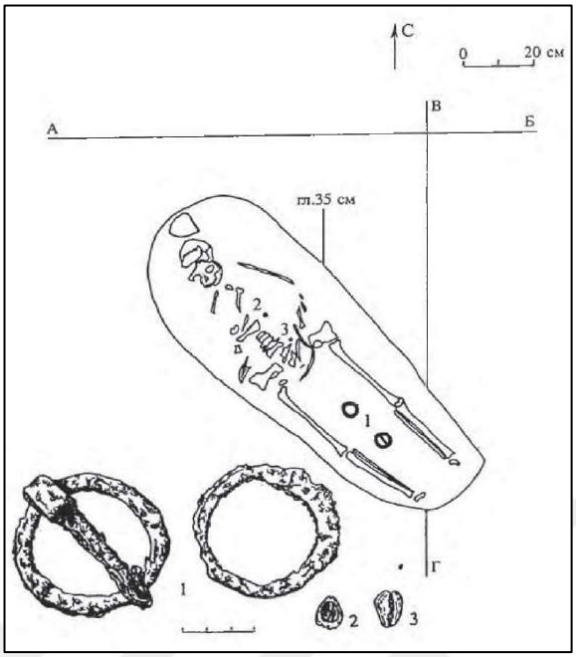
Görsel - 110. Khudyakov, Skobelev ve Moroz'un çizimiyle Oroktoy bölgesindeki 1 numaralı kurganda elde edilen envanter

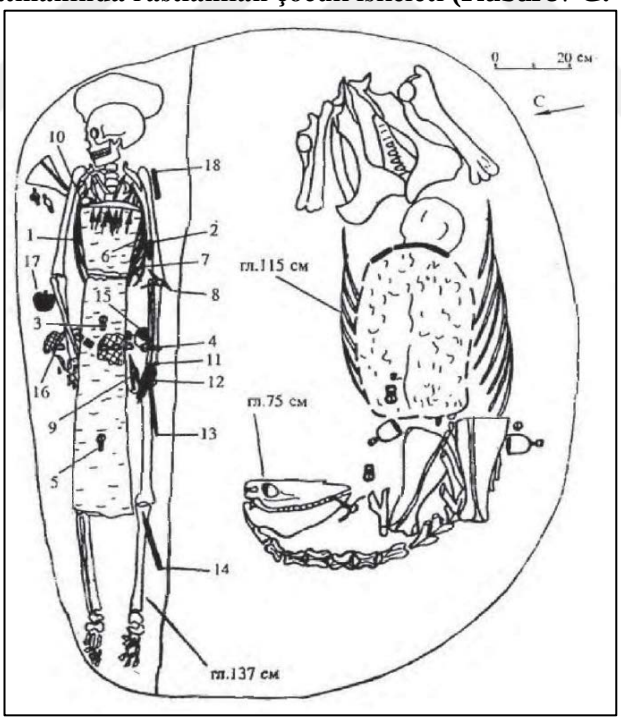
Görsel - 111. A.A. Gavrilova tarafından çizilmiş Pazyrȳk bölgesindeki 5 numaralı kurgandan elde edilmiş envanter (Gavrilova, 1965, s. 75)

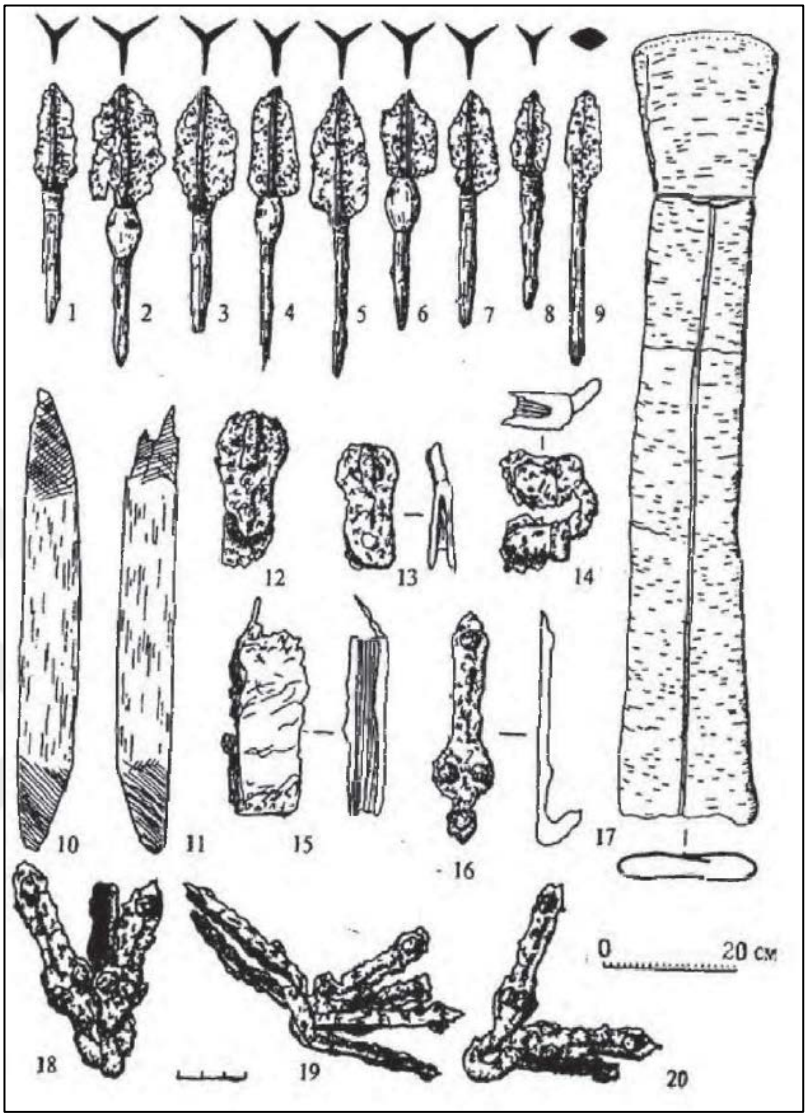
Görsel - 112. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Talduair – I mezarlığının planı (Kubarev G. V., Kulʹtura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebalʹnȳkh pamyatnikov, 2005, s. 275)

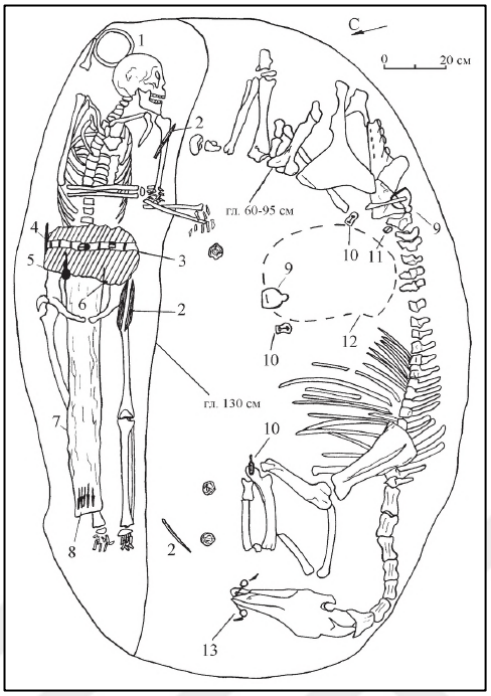
Görsel - 113. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Talduair-I bölgesindeki 6 numaralı kurganın üst katmanında rastlanılan çocuk iskeleti (Kubarev G. V., 1995, s. 175)

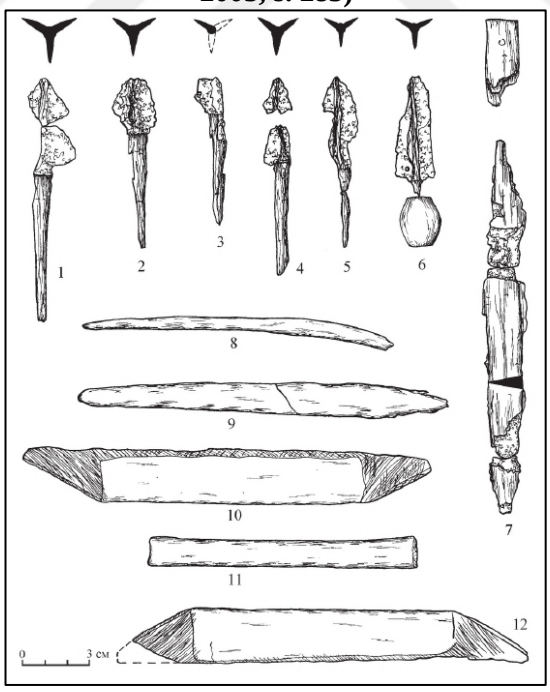
Görsel - 114. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Talduair-I bölgesindeki 6 numaralı kurgan mezar odasının planı (Kubarev G. V., 1995, s. 176)

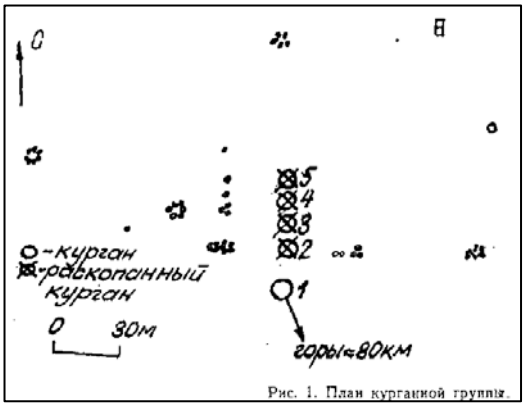
Görsel - 115. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Talduair-I bölgesindeki 6 numaralı kurgandaki buluntular (Kubarev G. V., 1995, s. 180)

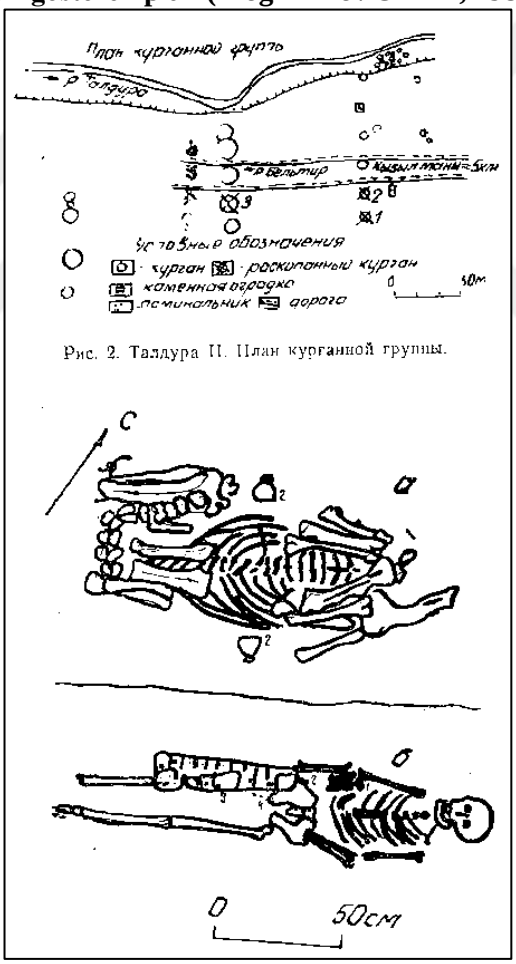
Görsel - 116. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Talduair – I mezarlığının planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 283)

Görsel - 117. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Talduair – I mezarlığında bulunan 7 numaralı kurgandan elde edilen buluntular (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 285)

Görsel - 118. V.A. Mogil′nikov ve V.N. Elin tarafından çizilmiş Taldura-I bölgesindeki kurganları gösteren plan (Mogil'nikov & Elin, 1983, s. 142)

Görsel - 119. V.A. Mogil′nikov ve V.N. Elin tarafından çizilmiş Taldura-I bölgesindeki 2 numaralı kurganın planı (Mogil'nikov & Elin, Kurganȳ Taldura, 1983, s. 143)

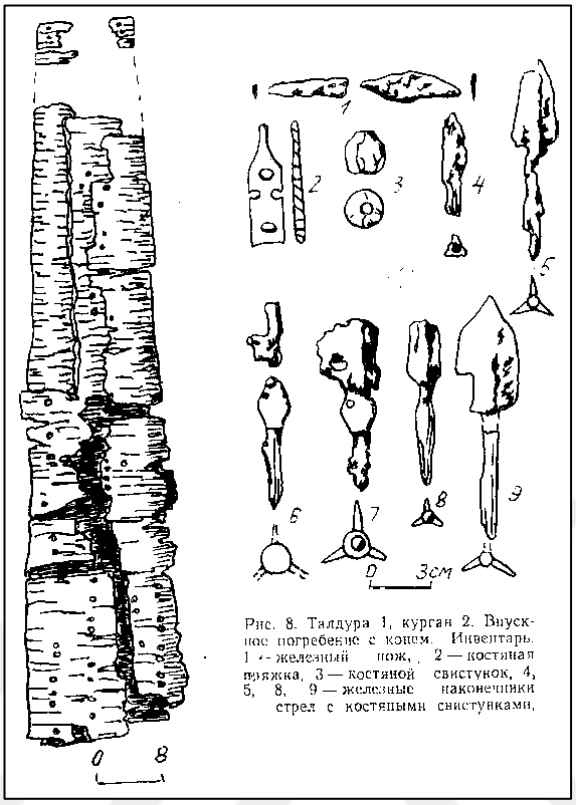
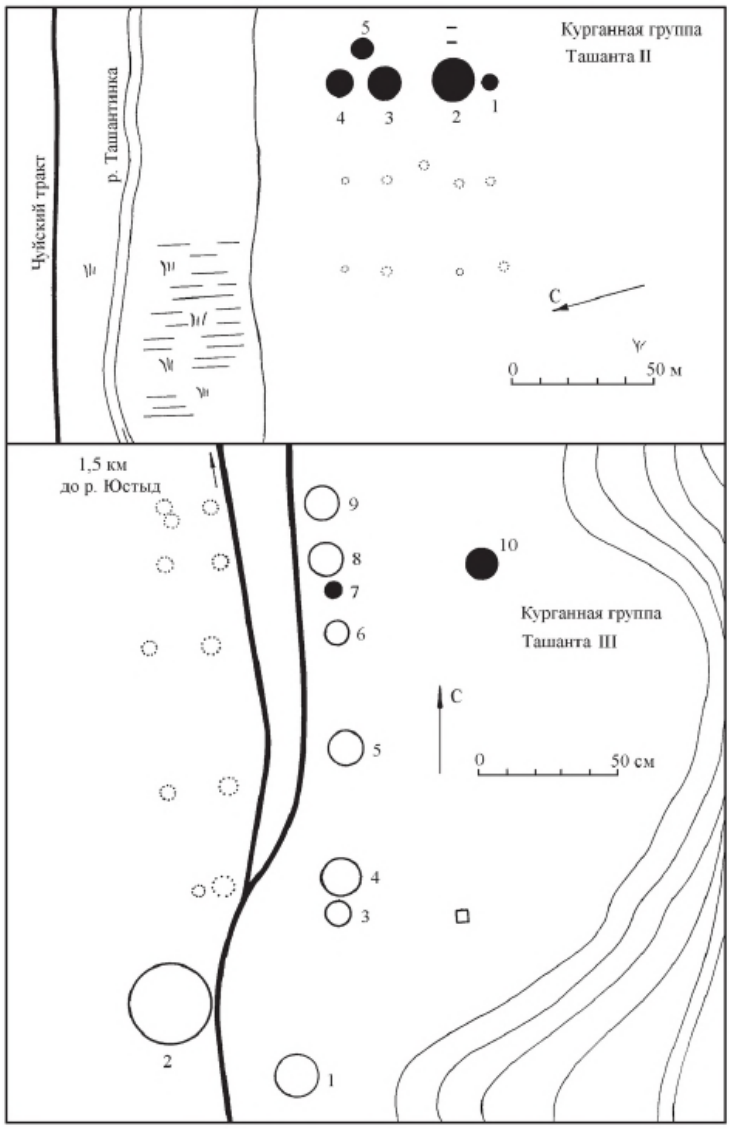
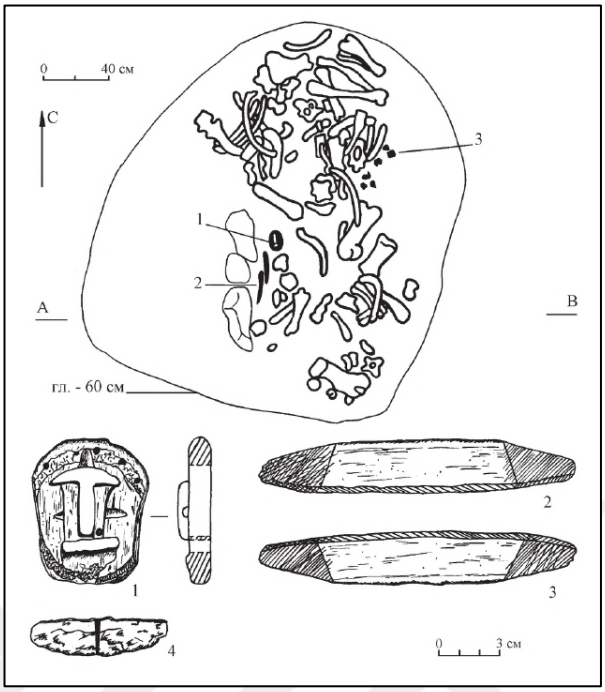

Рис. 8. Талдура 1, курган 2. Впускное погребение с конем. Инвентарь. 1 — железный нож, 2 — костяная пряжка, 3 — костяной свистунок, 4, 5, 8, 9 — железные наконечники стрел с костяными свистунками.

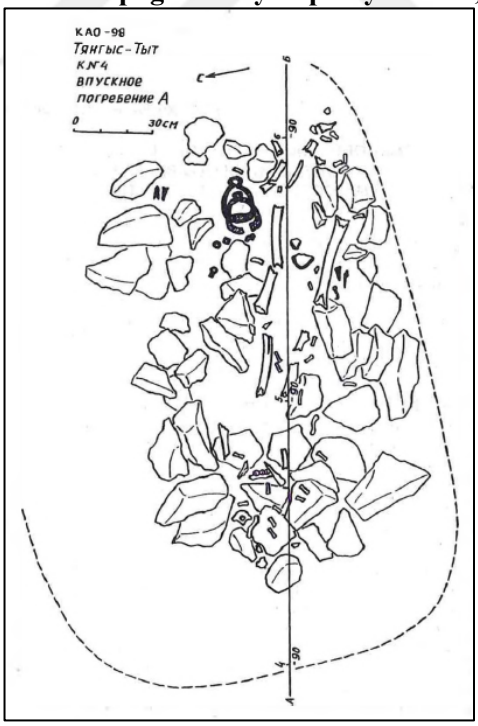
Görsel - 120. V.A. Mogil′nikov V.N. Elin tarafından çizilmiş Taldura-I bölgesindeki 2 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk ekipmanları (Mogil'nikov & Elin, Kurganȳ Taldura, 1983, s. 145)

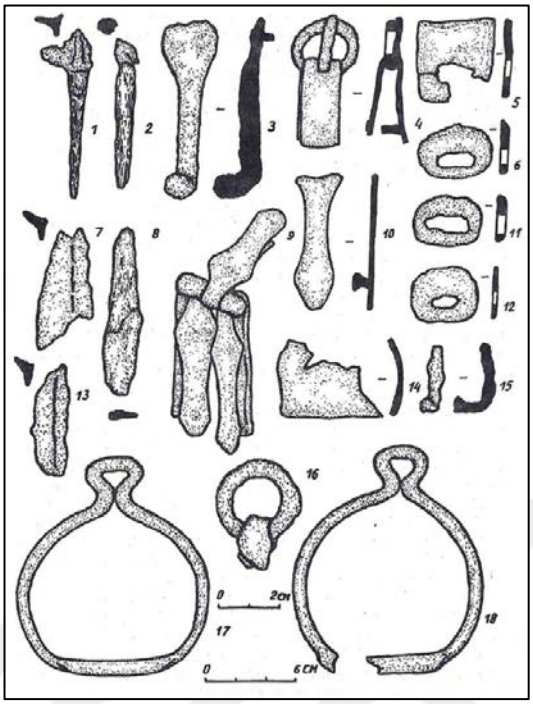
Görsel - 121. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Tashanta – II mezarlığının planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nykh pamyatnikov, 2005, s. 190)

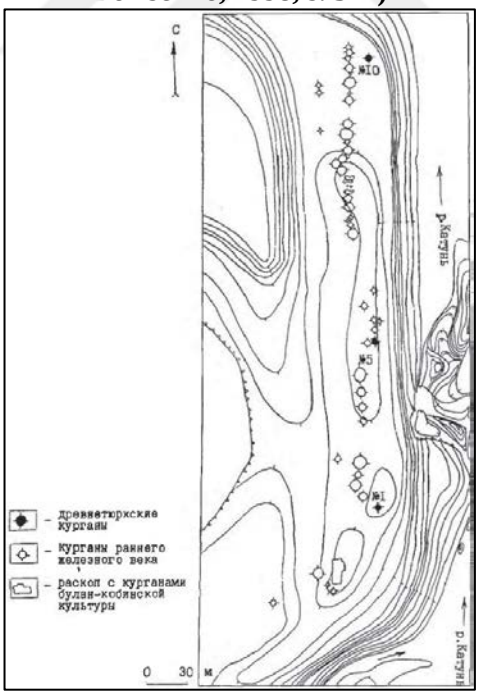
Görsel - 122. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş olan Tashanta-II mezarlığındaki 5 numaralı kurgandan elde edilmiş buluntular (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nykh pamyatnikov, 2005, s. 191)

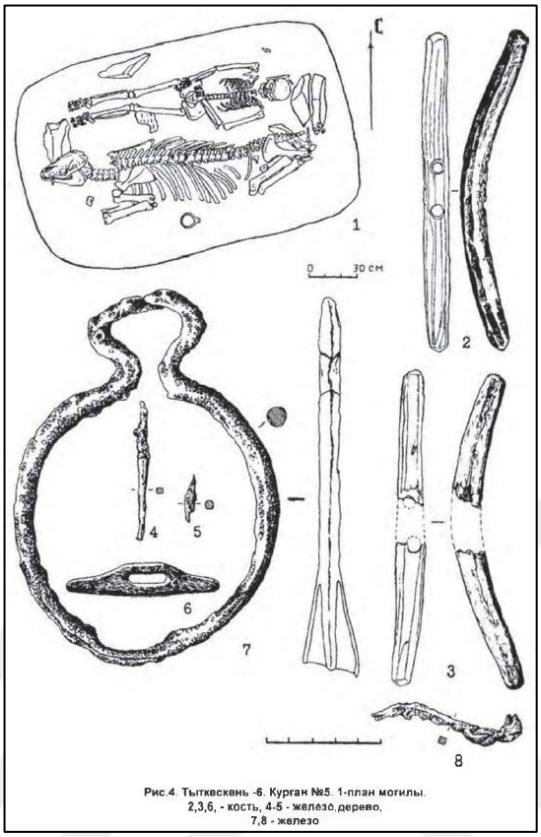
Görsel - 123. Yu.S. Khudyakov ve A.Yu. Borisenko tarafından çizilmiş Tyangys-Tyt bölgesindeki 4 numaralı kurganın planı (Khudyakov & Borisenko, 1998, s. 370)

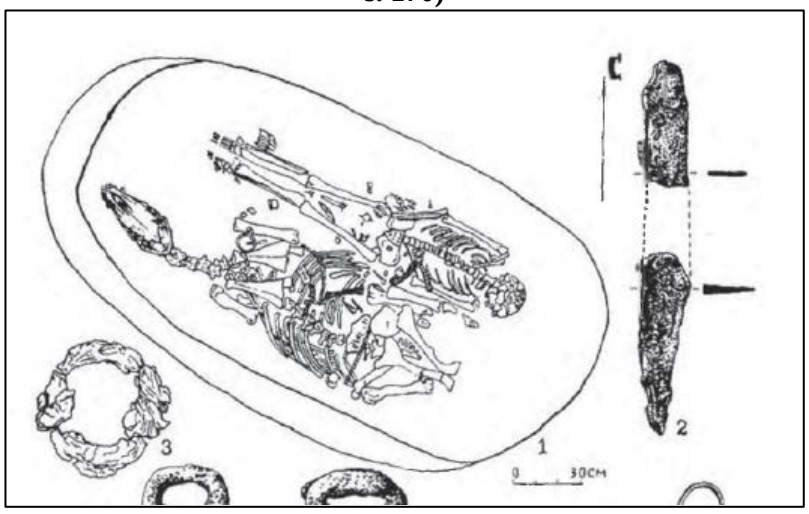
Görsel - 124. Yu.S. Khudyakov ve A.Yu. Borisenko tarafından çizilmiş Tyangys-Tyt bölgesindeki 4 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk envanteri (Khudyakov & Borisenko, 1998, s. 371)

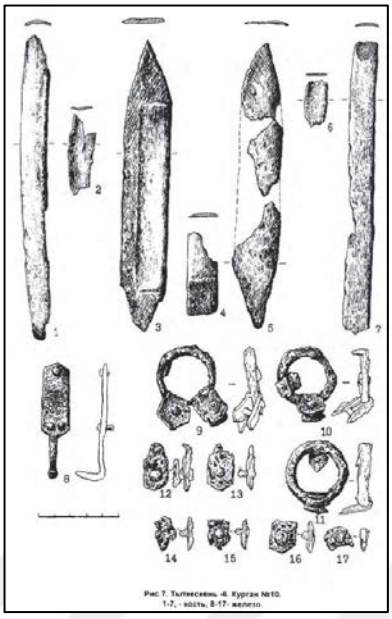
Görsel - 125. Kiryushin, Gorbunov, Stepanova ve Tishkin'in çizimiyle Tytkesken′ – VI kurganlarını gösteren plan (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 167)

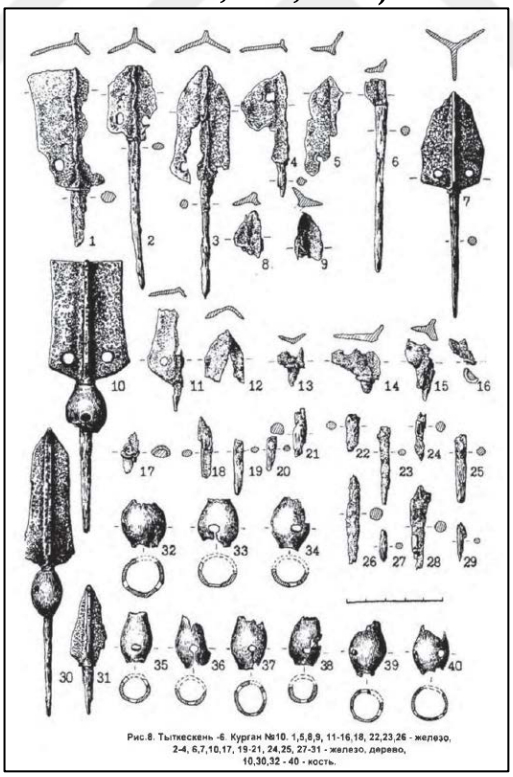
Görsel - 126. Kiryushin, Gorbunov, Stepanova ve Tishkin'in çizimiyle 5 numaralı Tÿtkesken′–VI kurganı ve envanteri (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 170)

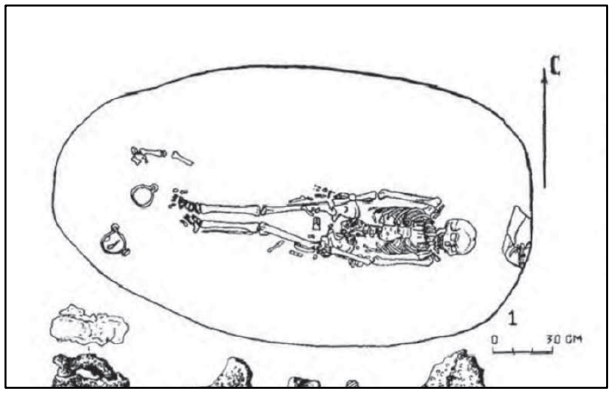
Görsel - 127. Kiryushin, Gorbunov, Stepanova ve Tishkin'in çizimiyle 10 numaralı Tÿtkesken′–VI kurganının planı (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 164)

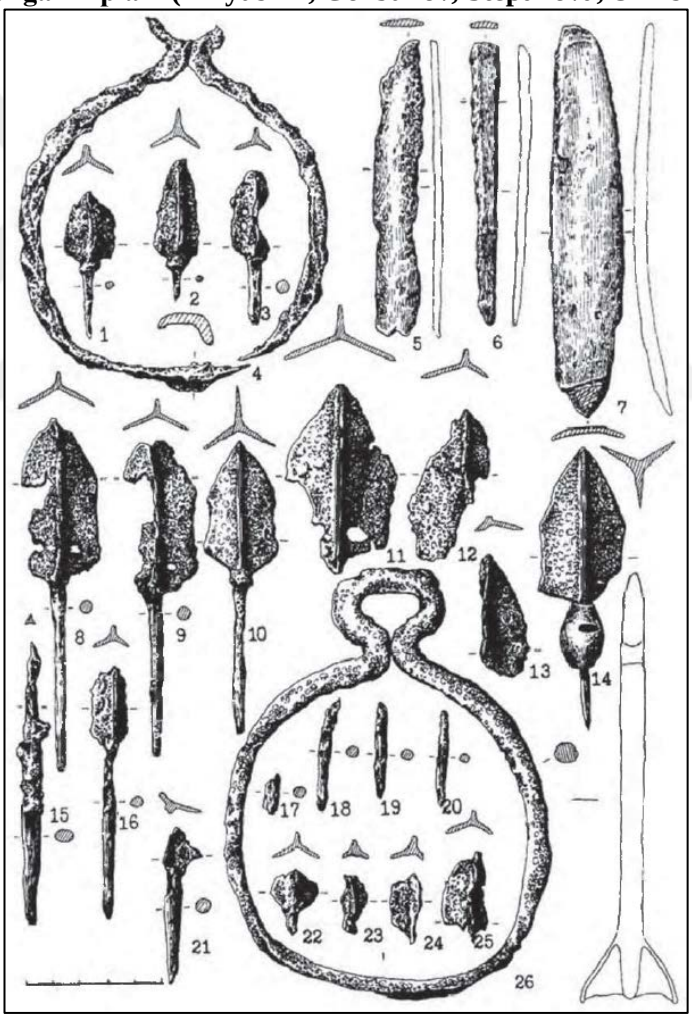
Görsel - 128. Kiryushin, Gorbunov, Stepanova ve Tishkin'in çizimiyle 10 numaralı Tÿtkesken′–VI kurganındaki kemik yay kaplamaları (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 167)

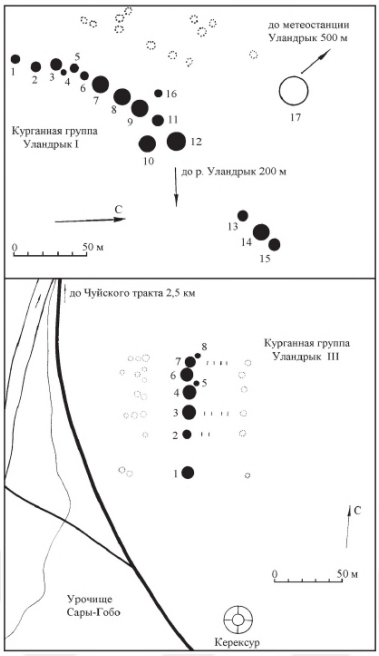
Görsel - 129. Kiryushin, Gorbunov, Stepanova ve Tishkin'in çizimiyle 10 numaralı Tÿtkesken′–VI kurgandaki temren buluntuları (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 168)

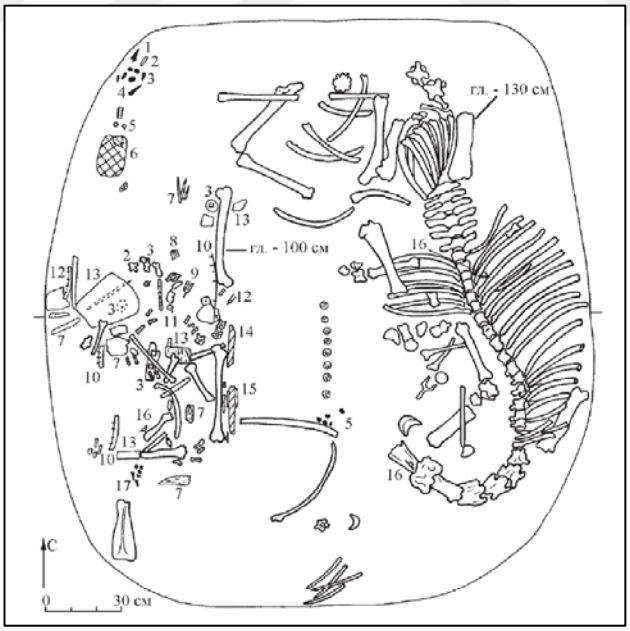
Görsel - 130. Kiryushin, Gorbunov, Stepanova ve Tishkin'in çizimiyle 1 numaralı Tȳtkesken′–VI kurganın planı (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 161)

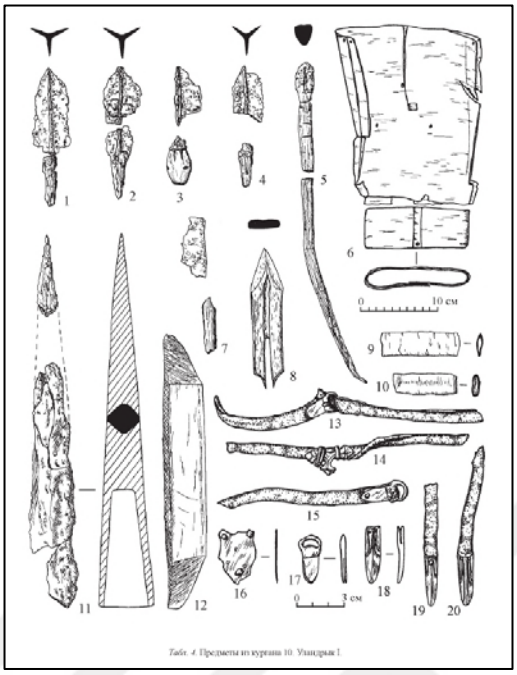
Görsel - 131. Kiryushin, Gorbunov, Stepanova ve Tishkin'in çizimiyle 1 numaralı Tȳtkesken′–VI kurgandaki temren buluntuları (Kiryushin, Gorbunov, Stepanova, & Tishkin, 1998, s. 162)

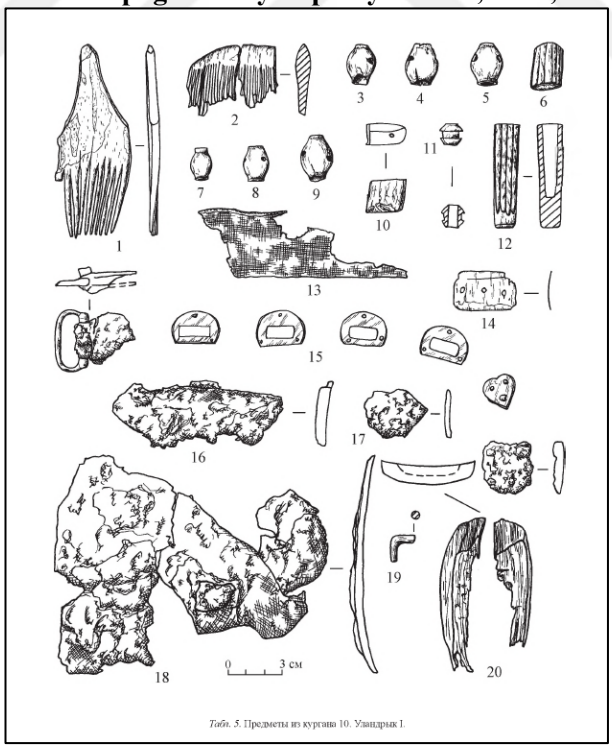
Görsel - 132. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Ulandrȳk – I ve Ulandrȳk – III kazı alanlarını gösteren plan (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 183)

Görsel - 133. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş olan Ulandrȳk – I kazı alanındaki 10 numaralı kurganın planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 184)

Görsel - 134. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Ulandrӯk – I, 10 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk envanteri (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nӯkh pamyatnikov, 2005, s. 186)

Görsel - 135. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş olan Ulandrӯk – I kazı alanındaki 10 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk envanterine dair ayrıntılar (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nӯkh pamyatnikov, 2005, s. 187)

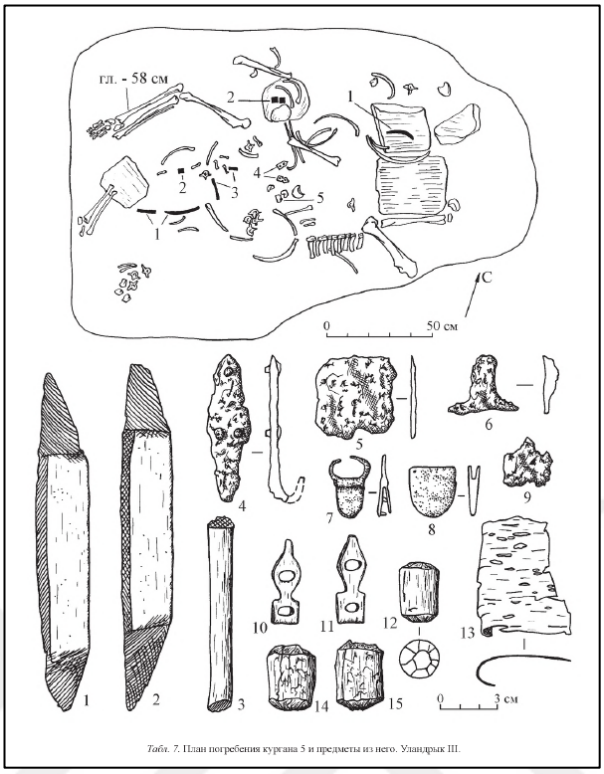
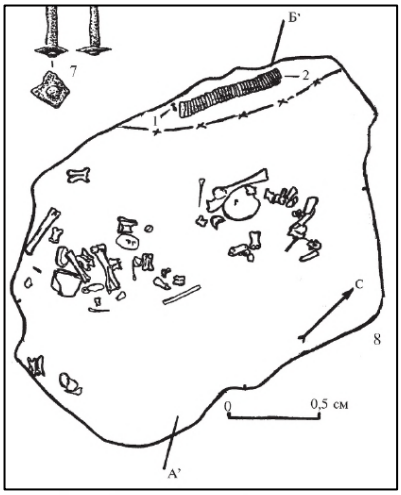

Табл. 7. План погребения кургана 5 и предметы из него. Уландрык III.

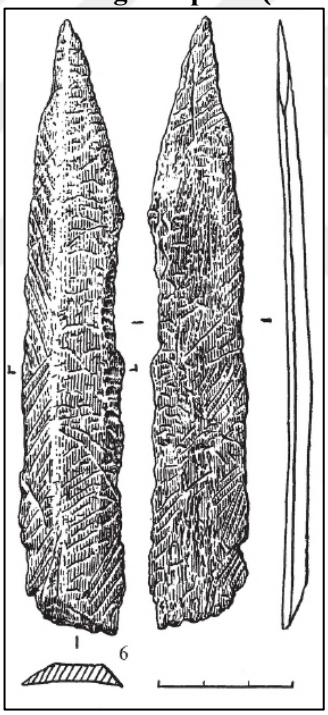
Görsel - 136. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş olan Ulandrȳk-III, 5 numaralı kurganın planı ve elde edilen envanter (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 189)

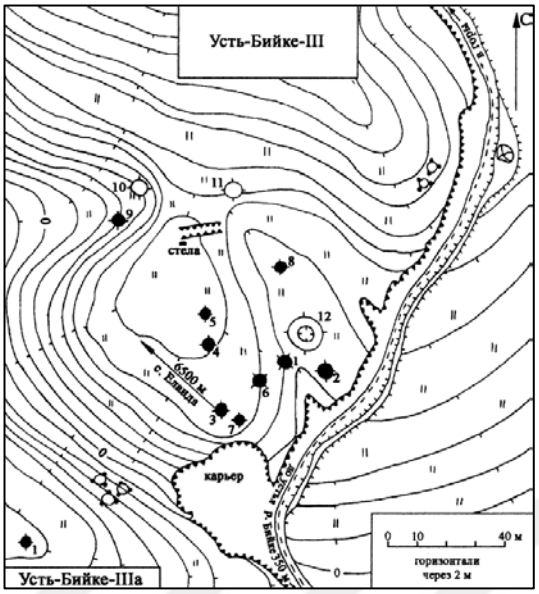
Görsel - 137. Drevnie Kurganȳ Altaya başlıklı eserde yayımlanmış olan Ulandrȳk-III bölgesindeki 5 numaralı kurgandan elde edilmiş yanak kemik kabza kaplamalarının fotoğrafları (Drevnie Kurganȳ Altaya, 1998, s. 83)

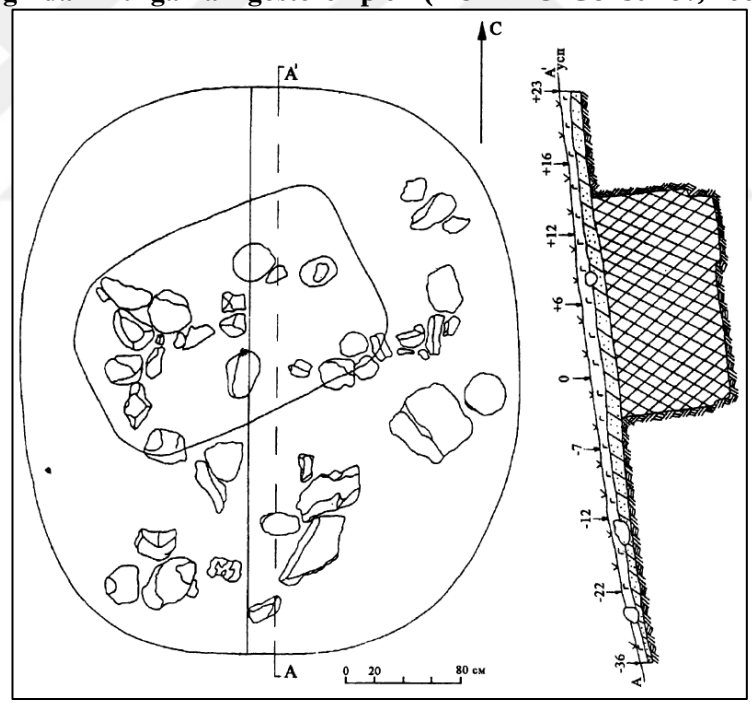
Görsel - 138. Balchikova-III kurgan bölgesinde yer alan P.I. Shul'ga ve V.V. Gorbunov'un çizimiyle 7 numaralı kurganın planı (Shul'ga & Gorbunov, 2002, s. 114)

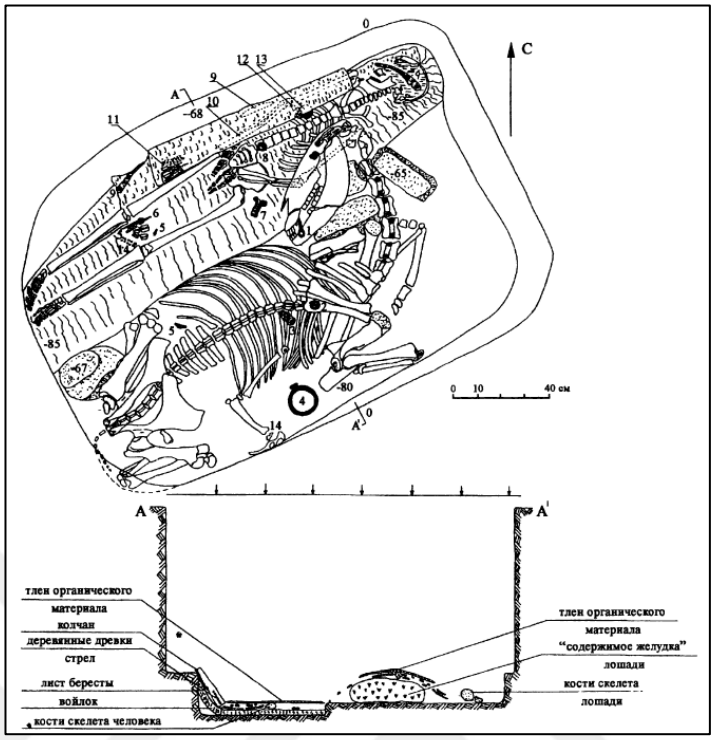
Görsel - 139. Balchikova-III kurgan bölgesinde yer alan P.I. Shul'ga ve V.V. Gorbunov'un çizimiyle 7 numaralı kurganda bulunan kemik kabza kaplaması (Shul'ga & Gorbunov, 2002, s. 114)

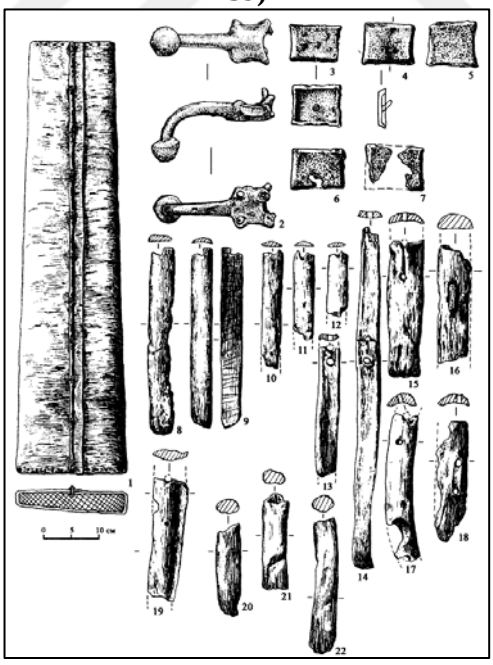
Görsel - 140. A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov'un çizimiyle Ust'-Biyke – III mezarlığındaki kurganları gösteren plan (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 43)

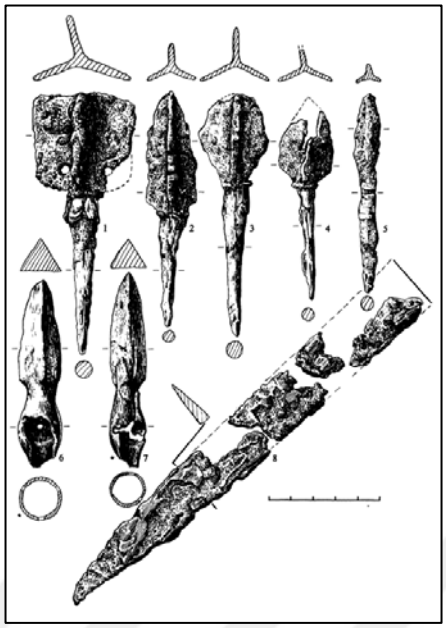
Görsel - 141. A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov'un çizimiyle Ust'-Biyke – III mezarlığındaki 5 numaralı kurganın planı ve kesiti (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 58)

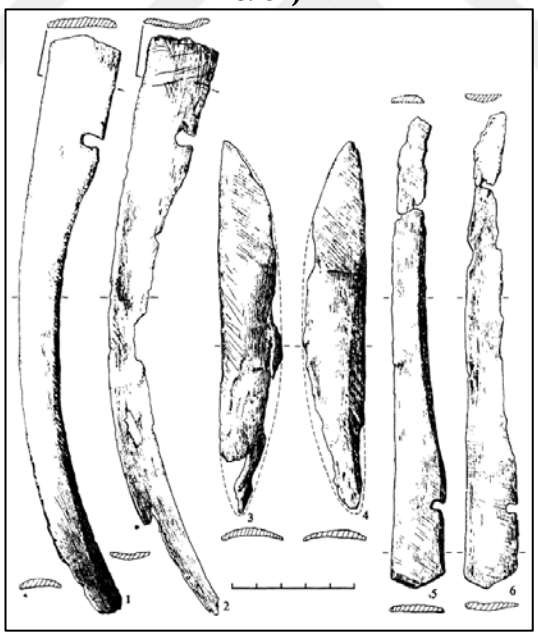
Görsel - 142. A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov'un çizimiyle Ust'-Biyke – III mezarlığındaki 5 numaralı kurganın mezar odası ve kesiti (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 59)

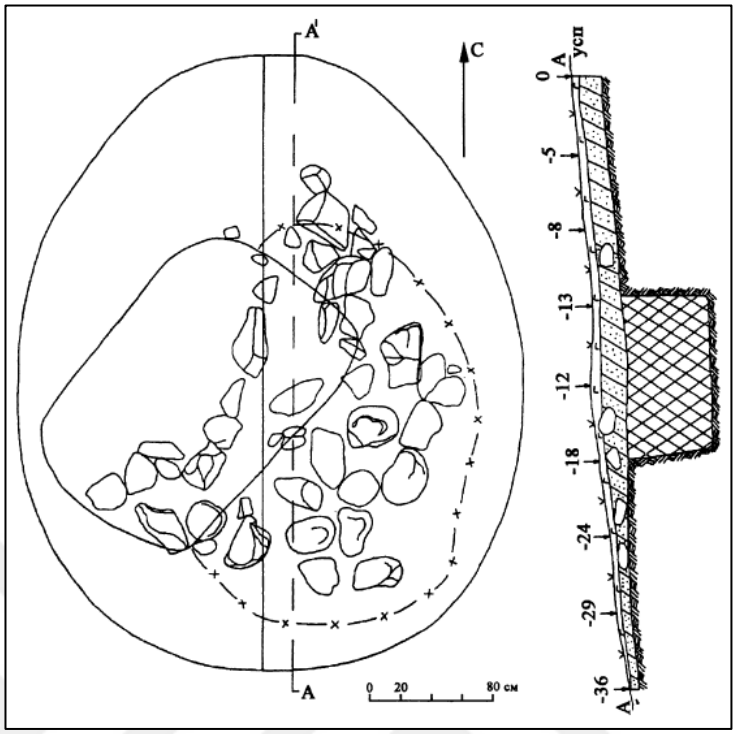
Görsel - 143. A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov'un çizimiyle Ust'-Biyke – III mezarlığındaki 5 numaralı kurgandan elde edilmiş okluk ve okluğa ait buluntular (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 60)

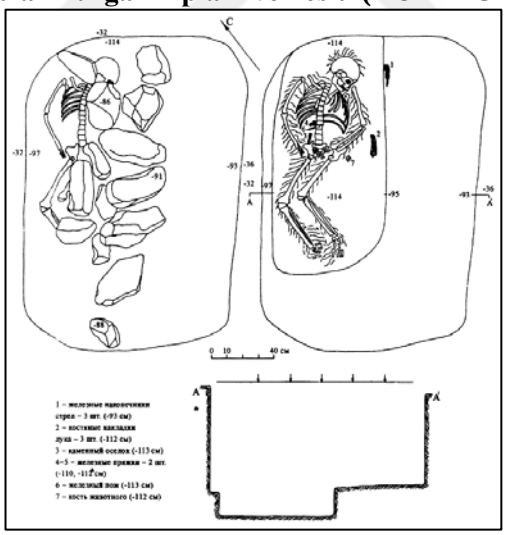
Görsel - 144. A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov'un çizimiyle Ust'-Biyke – III mezarlığındaki 5 numaralı kurgandan elde edilmiş temrenler (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 61)

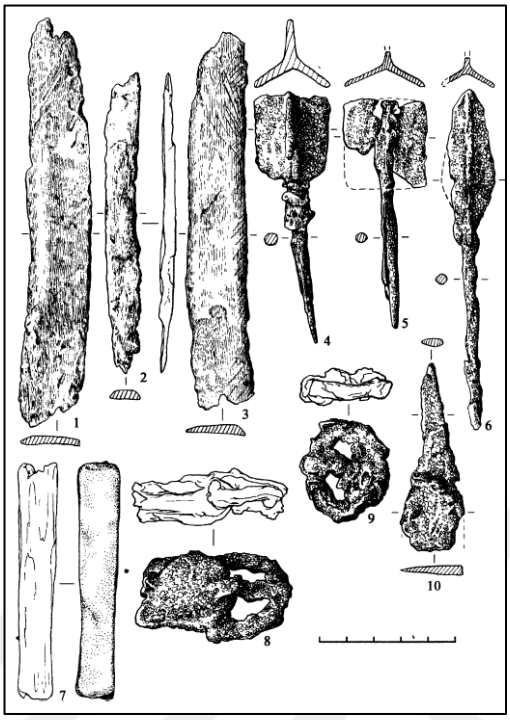
Görsel - 145. A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov'un çizimiyle Ust'-Biyke – III mezarlığındaki 5 numaralı kurgandan elde edilmiş kemik yay kaplamaları (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 63)

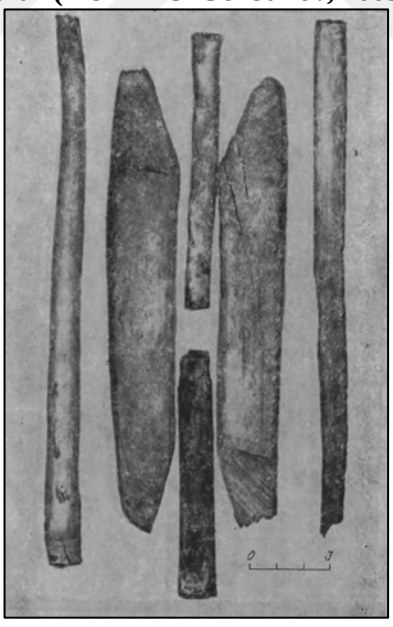
Görsel - 146. A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov'un çizimiyle Ust'-Biyke – III mezarlığındaki 6 numaralı kurganın planı ve kesiti (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 67)

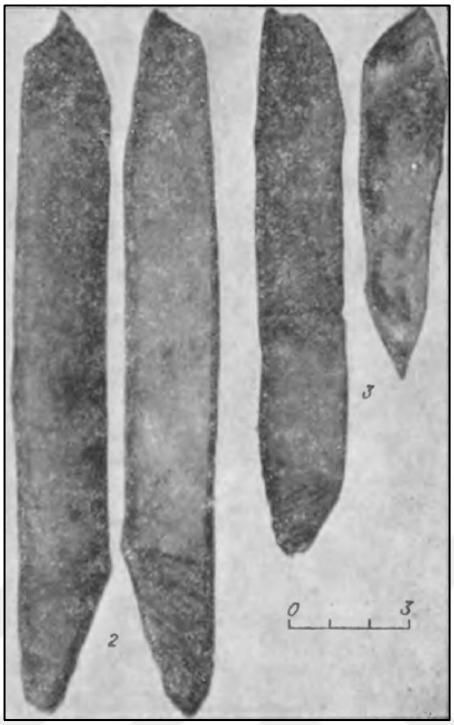
Görsel - 147. A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov'un çizimiyle Ust'-Biyke – III mezarlığındaki 6 numaralı kurganın mezar odasının planı ve kesiti (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 68)

Görsel - 148. A.A. Tishkin ve V.V. Gorbunov'un çizimiyle Ust'-Biyke – III mezarlığındaki 6 numaralı kurgandan elde edilen okçuluk ekipmanları ve diğer buluntular (Tishkin & Gorbunov, 2005, s. 69)

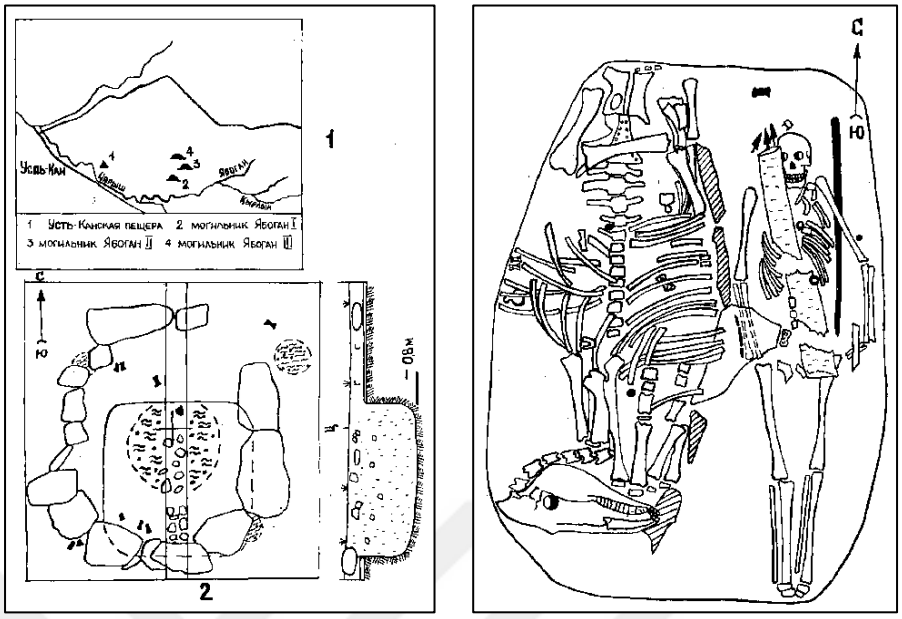
Görsel - 149. D.G. Savinov'un çalışmasında yayımlanmış Uzuntal – I mezarlığındaki 1 numaralı kurgandan elde edilmiş kemik yay kaplamaları

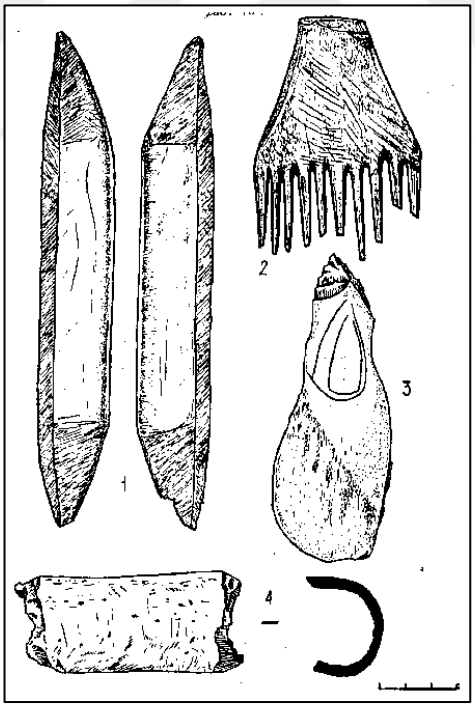
Görsel - 150. D.G. Savinov'un çalışmasında Uzuntal-I alanındaki 2 numaralı kurgandan elde edilmiş kemik yay kaplamaları (Savinov, 1981, s. 150)

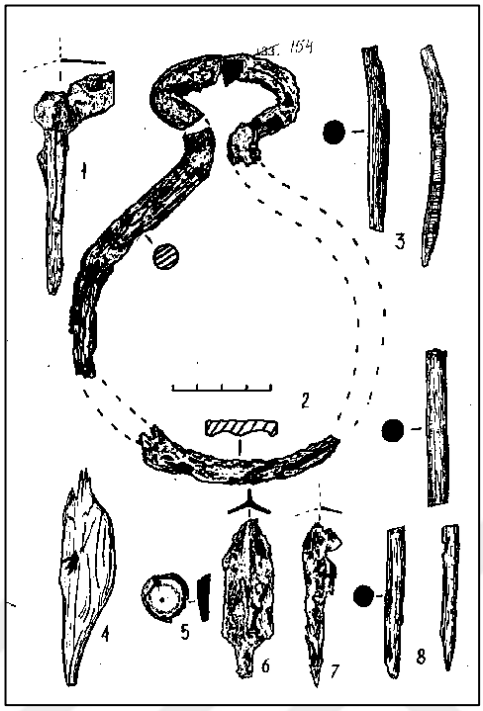
Görsel - 151. D.G. Savinov'un makalesinde yayımlanan Uzuntal-V kazı alanındaki 2 numaralı kurgandan elde edilen kemikten yapılmış yan kabza kaplamaları (Savinov, 1981, s. 150)

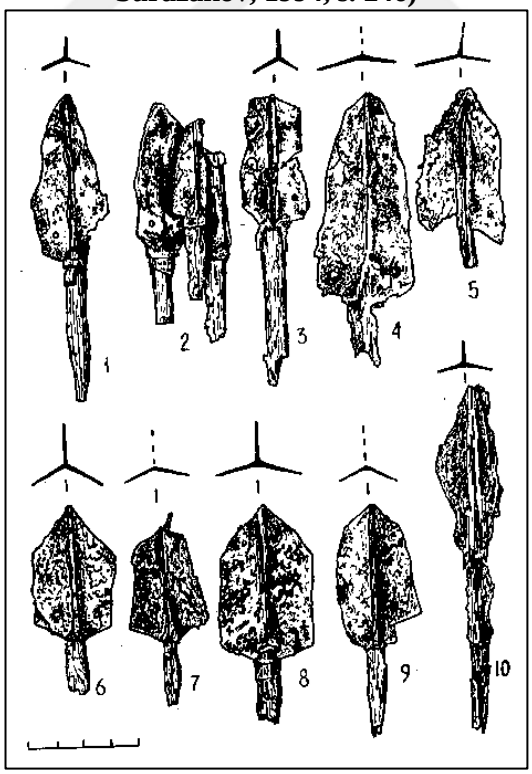
Görsel - 152. V.A. Kocheyev ve A.S. Surazakov tarafından çizilmiş Yabogan-I bölgesini gösteren harita ve 1 numaralı kurganın planları (Kocheyev & Surazakov, 1994, s. 241-242)

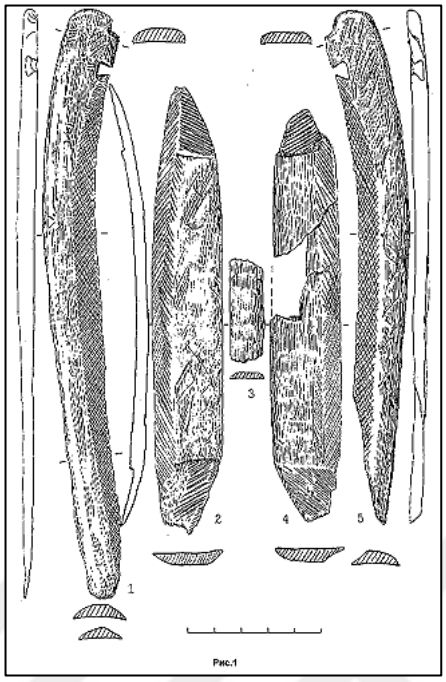
Görsel - 153. V.A. Kocheyev ve A.S. Surazakov tarafından çizilmiş Yabogan-I bölgesindeki 1 numaralı kurgandan elde edilmiş envanterin bir kısmı (Kocheyev & Surazakov, 1994, s. 243)

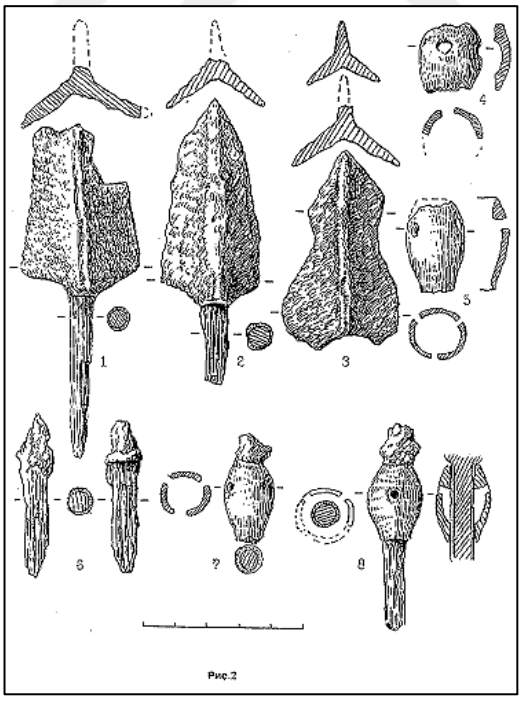
Görsel - 154. V.A. Kocheyev ve A.S. Surazakov tarafından çizilmiş Yabogan-I bölgesindeki 1 numaralı kurgandan elde edilmiş envanterin bir kısmı (Kocheyev & Surazakov, 1994, s. 246)

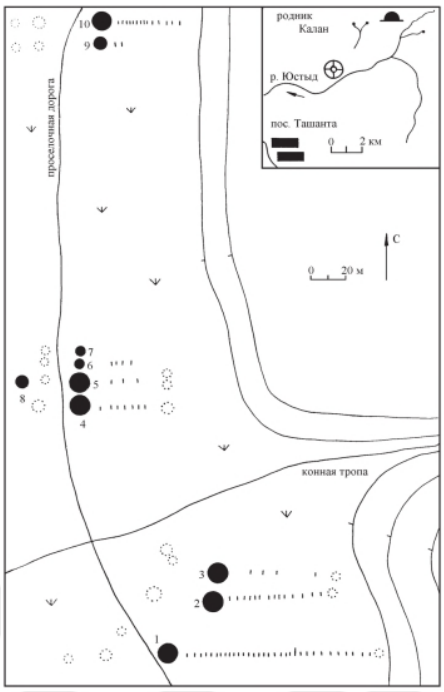
Görsel - 155. V.A. Kocheyev ve A.S. Surazakov tarafından çizilmiş Yabogan-I bölgesindeki 1 numaralı kurgandan elde edilmiş temrenler (Kocheyev & Surazakov, 1994, s. 247)

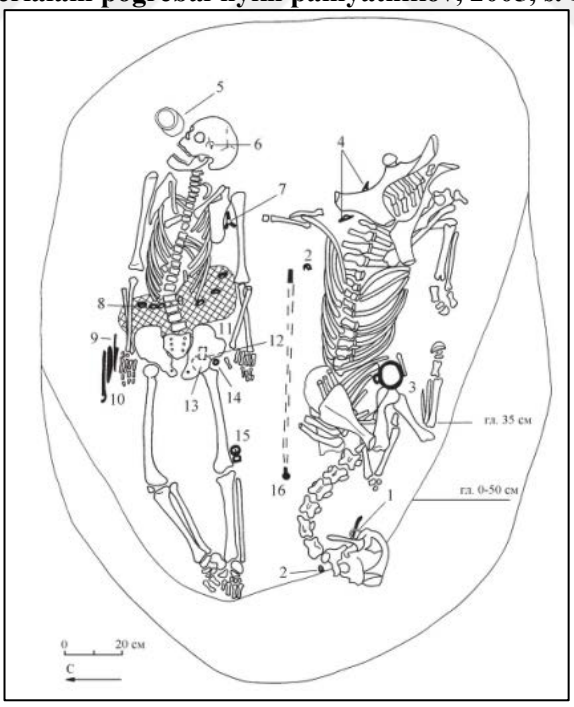
Görsel - 156. A.A. Tishkin ile V.V. Gorbunov'un çalışmasında yayımlanmış, A.L. Kungurov tarafından çizilmiş Yakonur mezarlığı 5 numaralı kurgandaki kemik ve boynuz yay kaplamaları (Tishkin & Gorbunov, 2003)

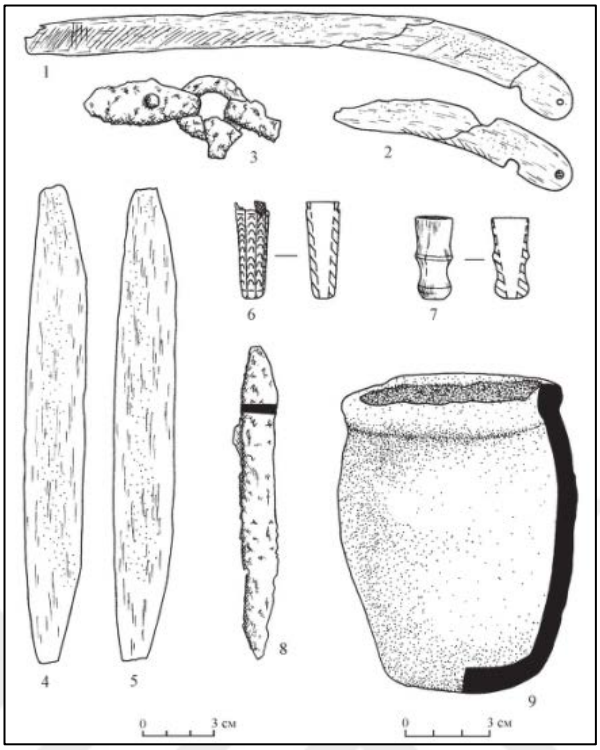
Görsel - 157. A.A. Tishkin ile V.V. Gorbunov'un çalışmasında yayımlanmış, A.L. Kungurov tarafından çizilmiş Yakonur mezarlığı 5 numaralı kurgandaki temren buluntuları (Tishkin & Gorbunov, 2003)

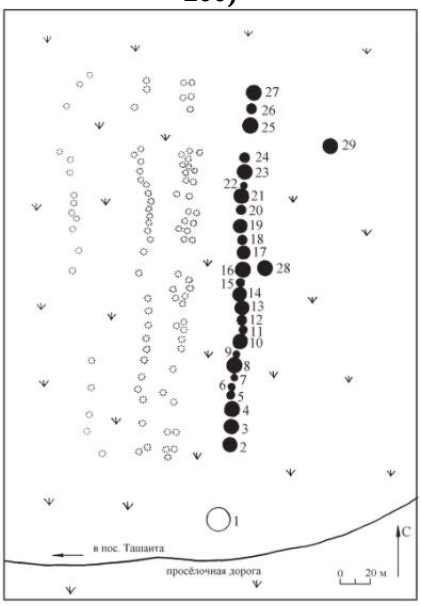
Görsel - 158. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Yustȳd – I mezarlığında bulunan kurganları gösteren plan (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 196)

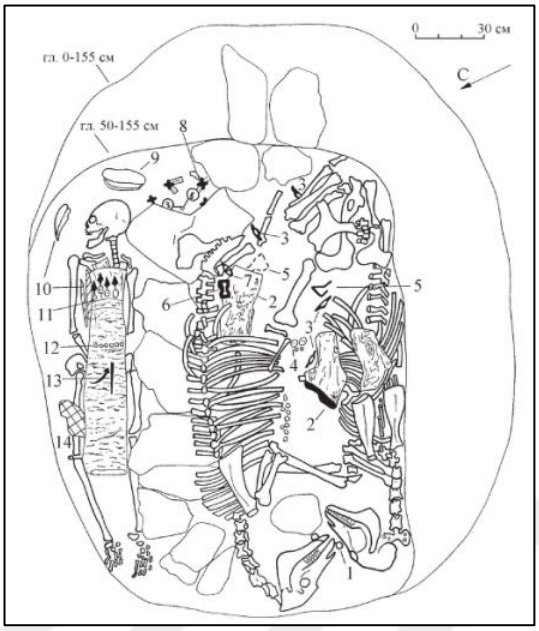
Görsel - 159. Yustȳd – I mezarlığında bulunan 8 numaralı kurganın G.V. Kubarev tarafından hazırlanmış planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 197)

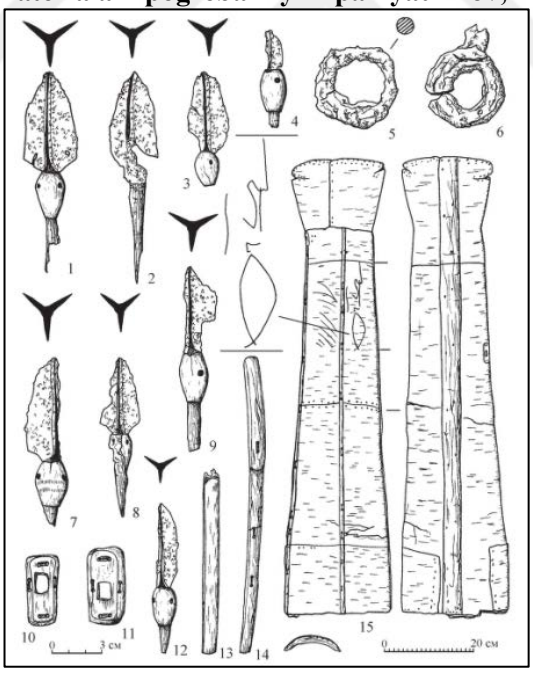
Görsel - 160. Yustȳd – I mezarlığında bulunan 8 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk buluntularının G.V. Kubarev tarafından hazırlanmış çizimleri (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 200)

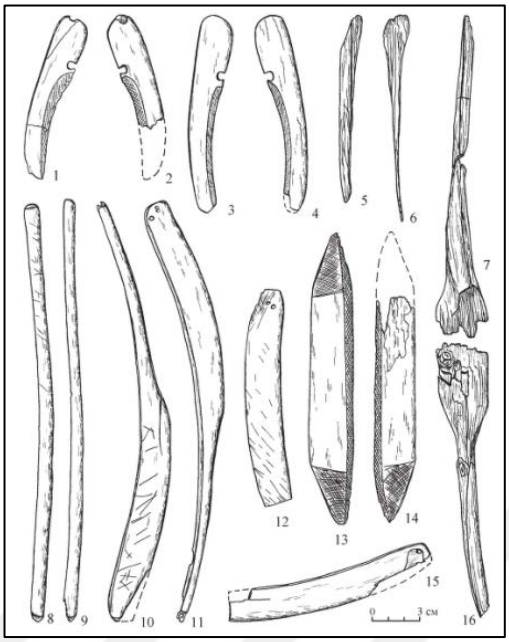
Görsel - 161. Yustȳd – XII mezarlığında bulunan kurganların G.V. tarafından hazırlanmış bir planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 202)

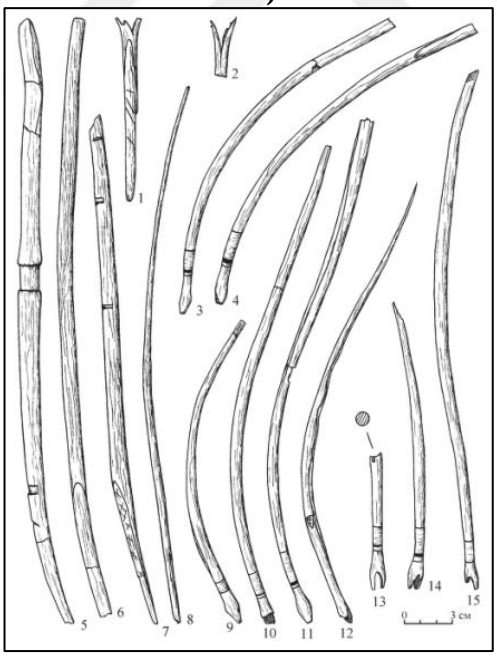
Görsel - 162. Yustȳd – XII mezarlığında bulunan 29 numaralı kurgandan elde edilen buluntuların G.V. Kubarev tarafından çizimi (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 211)

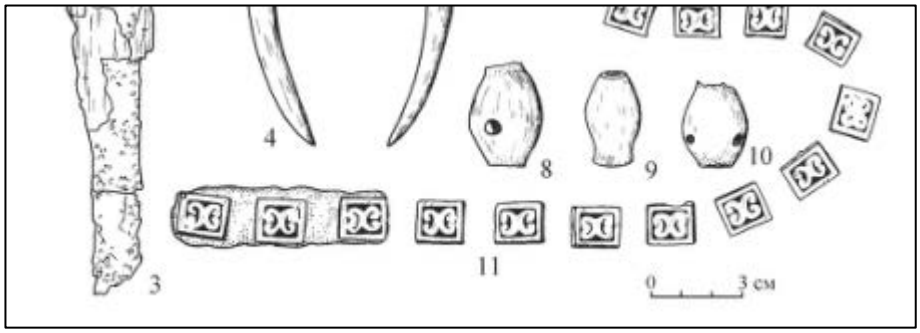
Görsel - 163. G.V. Kubarev tarafından Yustȳd – XII mezarlığındaki 29 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk buluntularının bir kısmını gösteren çizimler (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 212)

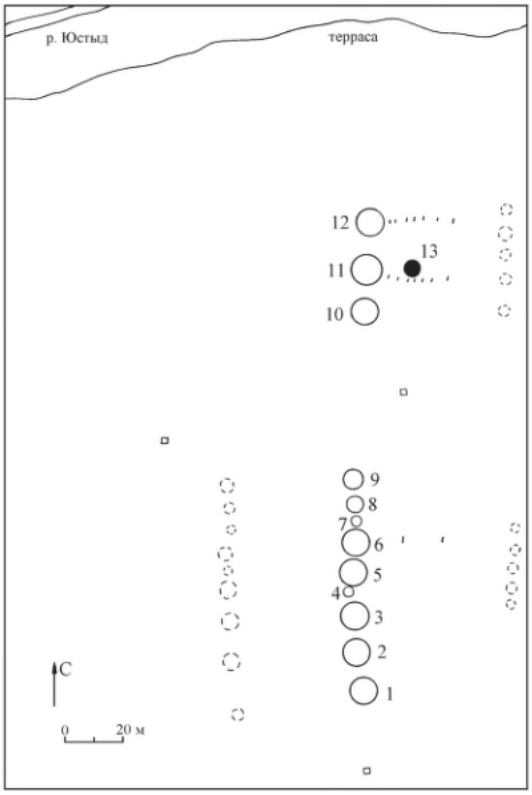
Görsel - 164. G.V. Kubarev tarafından Yustȳd – XII mezarlığındaki 29 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk buluntularının bir kısmını gösteren çizimler (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 216)

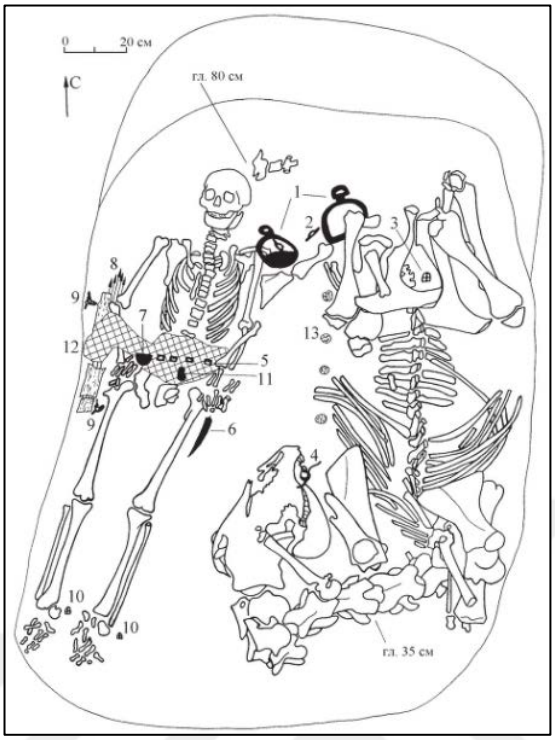
Görsel - 165. G.V. Kubarev tarafından Yustȳd – XII mezarlığındaki 29 numaralı kurgandan elde edilmiş okçuluk buluntularının bir kısmını gösteren çizimler (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 217)

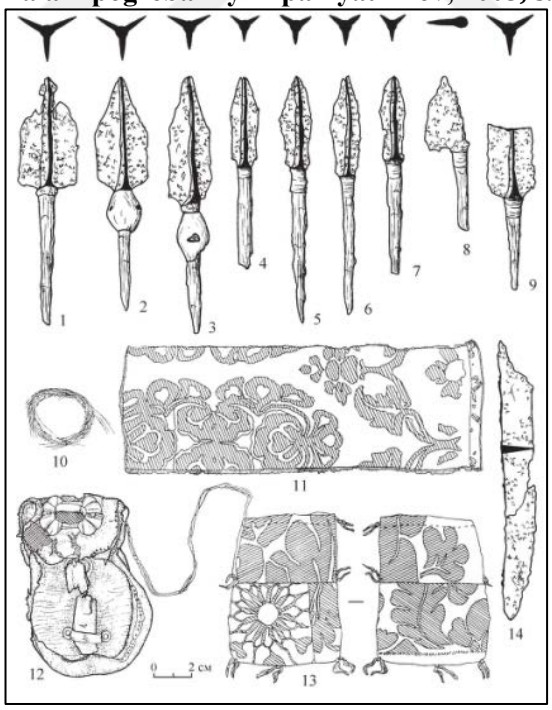
Görsel - 166. G.V. Kubarev tarafından Yustȳd – XII mezarlığındaki 29 numaralı kurgandan elde edilmiş ıslık aparatlarının bir kısmını gösteren çizimler (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 218)

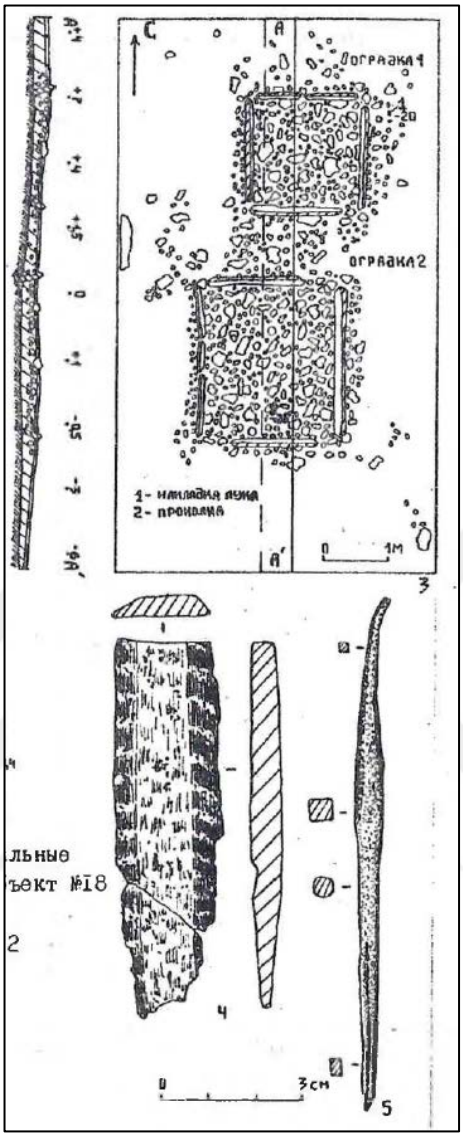
Görsel - 167. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Yustȳd – XXIV mezarlığı planı (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nȳkh pamyatnikov, 2005, s. 229)

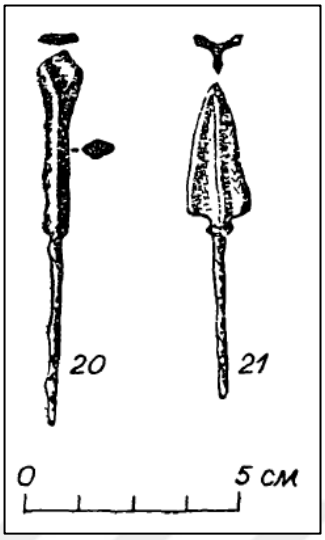
Görsel - 168. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Yustŷd – XXIV mezarlığında bulunan 13 numaralı kurgana ait plan (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nŷkh pamyatnikov, 2005, s. 230)

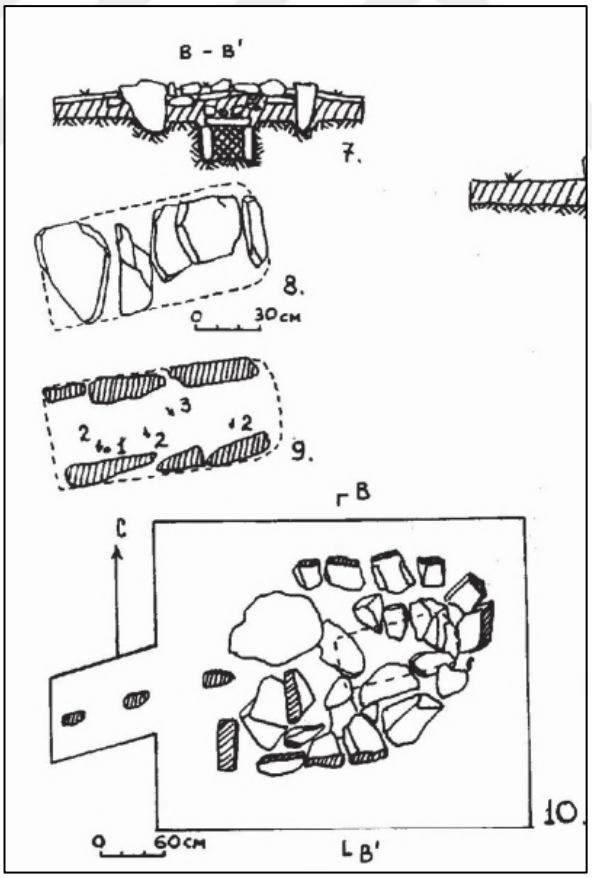
Görsel - 169. G.V. Kubarev tarafından çizilmiş Yustŷd – XXIV mezarlığında bulunan 13 numaralı kurgandan elde edilmiş ok uçları (Kubarev G. V., Kul′tura Drevnikh Tyurok Altaya po materialam pogrebal′nŷkh pamyatnikov, 2005, s. 233)

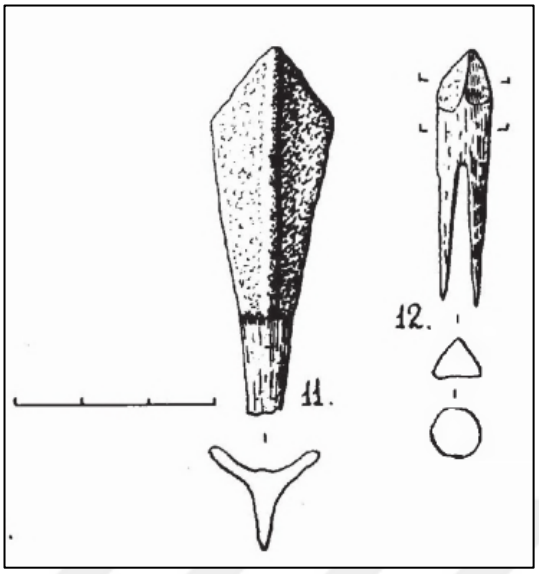
Görsel - 170. S.V. Neverov ve V.V. Gorbunov tarafından çizilmiş Boytȳgem-IV bölgesindeki 1 numaralı kült alanına ait plan ve buluntular (Neverov & Gorbunov, 1995, s. 169)

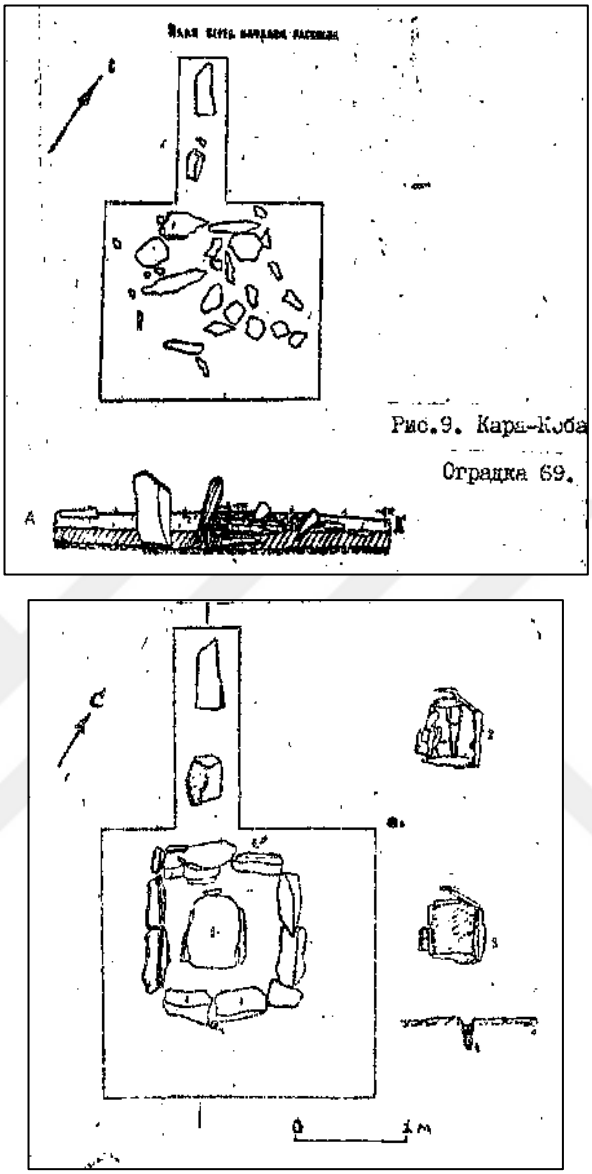
Görsel - 171. A.S. Vasyutin, V.N. Yelin ve A.M. Ilyushin tarafından çizilmiş Bol′shoy Kurmanak A-1 numaralı kült alanlarından elde edilmiş temrenler (Vasyutin, Yelin, & Ilyushin, 1987, s. 111)

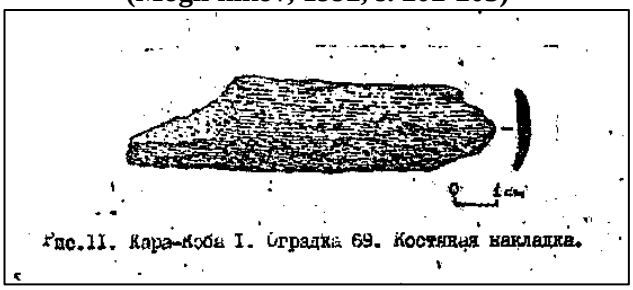
Görsel - 172. Bulan-Kobȳ-IV bölgesindeki 6 numaralı kült alanının Yu.T. Mammadakov tarafından çizilmiş planları (Mamadakov, 1994, s. 62)

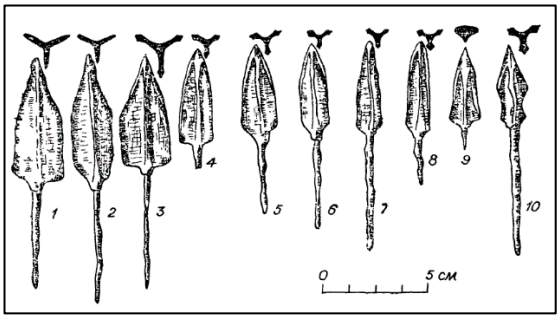
Görsel - 173. Bulan-Kobȳ-IV bölgesindeki 6 numaralı kült alanında bulunmuş temrenlerin Yu.T. Mammadakov tarafından çizilmiş görselleri (Mamadakov, 1994, s. 62)

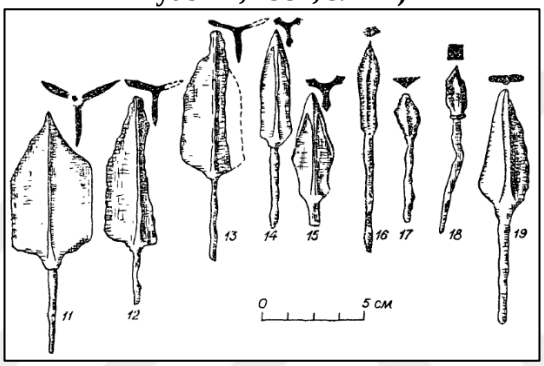
Görsel - 174. V.A. Mogil′nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba – I bölgesindeki 69 numaralı kült alanının planları (Solda açılmadan önce; Sağda açıldıktan sonra) (Mogil'nikov, 1992, s. 202-203)

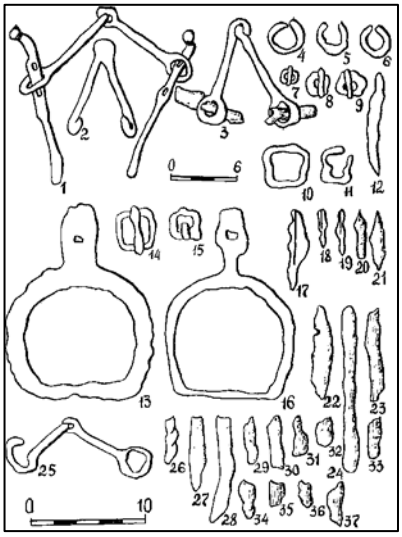
Görsel - 175. V.A. Mogil′nikov tarafından çizilmiş Kara-Koba – I bölgesindeki 69 numaralı kurgandan elde edilmiş kemik yay kaplaması (Mogil'nikov, 1992, s. 203)

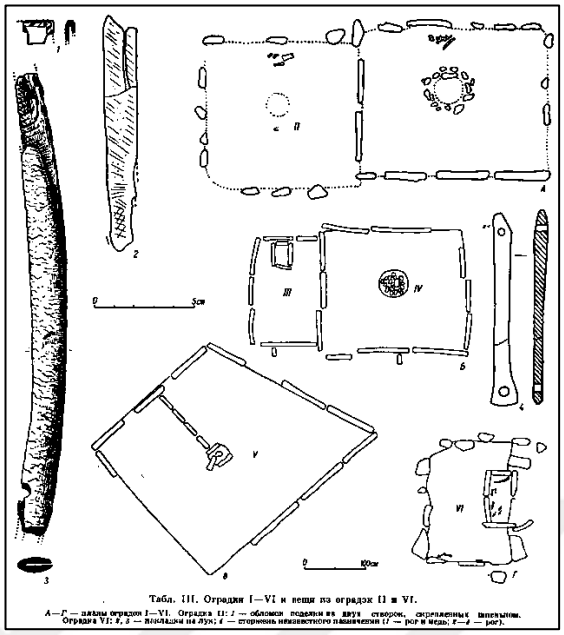
Görsel - 176. A.S. Vasyutin, V.N. Yelin ve A.M. Ilyushin tarafından çizilmiş Ker-Kechu bölgesinde yer alan A-1 numaralı kült alanına ait temren buluntuları (Vasyutin, Yelin, & Ilyushin, 1987, s. 111)

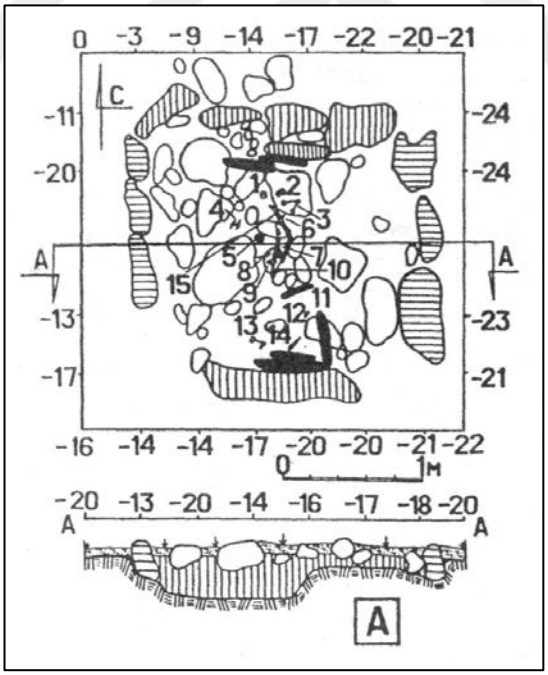
Görsel - 177. A.S. Vasyutin, V.N. Yelin ve A.M. Ilyushin tarafından çizilmiş Ker-Kechu bölgesinde yer alan A-2 numaralı kült alanına ait temren buluntuları (Vasyutin, Yelin, & Ilyushin, 1987, s. 111)

Görsel - 178. A.S. Vasyutin tarafından yapılmış çizimlerde Kok-Pash bölgesinde A-2 kült alanından elde edilmiş okçuluk buluntuları (22-37) (Vasyutin, 1985, s. 79)

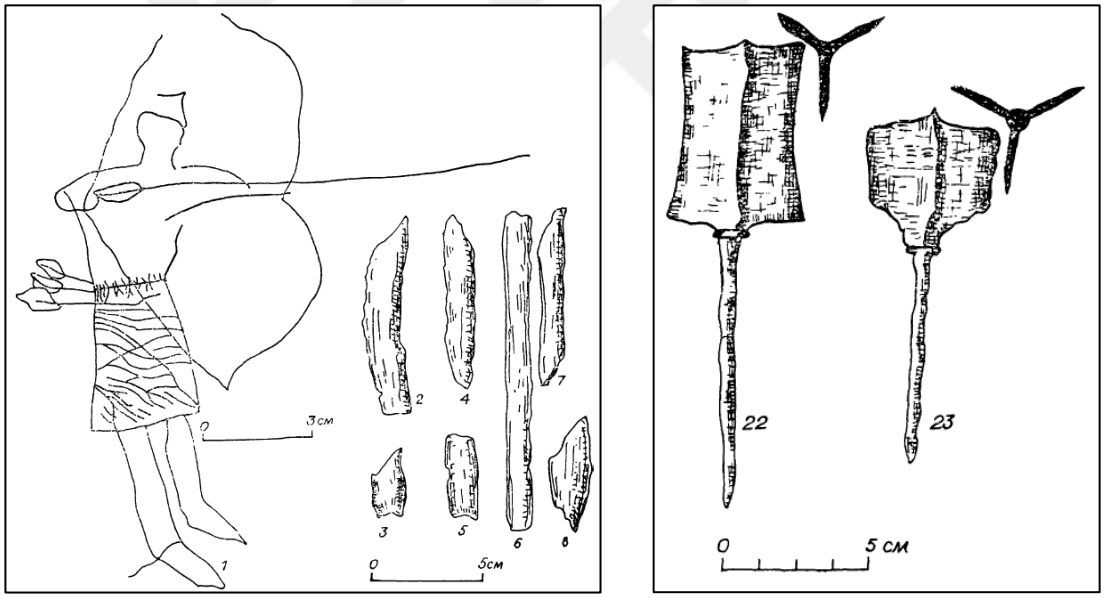
Görsel - 179. A.A. Gavrilova tarafından çizilmiş Kudȳrgē bölgesindeki 6 numaralı kült alanından elde edilmiş buluntular (Gavrilova, 1965, s. Tabl. III)

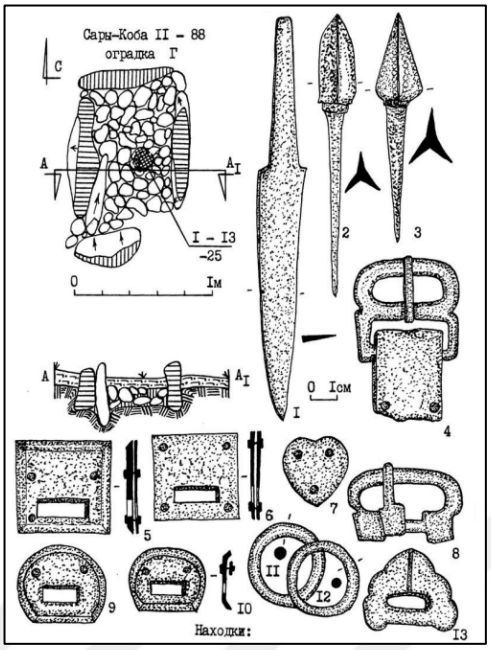
Görsel - 180. A.M. Ilyushin tarafından çizilmiş Kudȳrgē bölgesindeki 104 numaralı kült alanının planı (Ilyushin, 2000, s. 168)

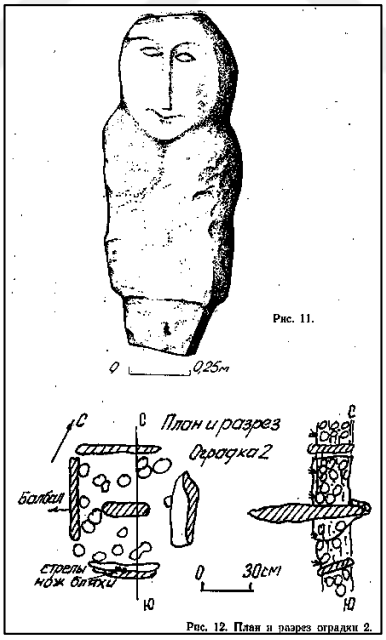
Görsel - 181. A.M. Ilyushin tarafından çizilmiş Kudȳrgē bölgesindeki 104 numaralı kült alanından elde edilmiş buluntular (Ilyushin, 2000, s. 169)

Görsel - 182. A.S. Vasyutin, V.N. Yelin ve A.M. Ilyushin tarafından çizilmiş Nizhnyaya Soru bölgesindeki V-3 ve G-1 numaralı kült alanlarına ait buluntular (Vasyutin, Yelin, & Ilyushin, 1987, s. 108, 111)

Görsel - 183. A.M. Ilyushin ve M.G. Suleymanov tarafından çizilmiş Sarȳ-Koba – II bölgesindeki G numaralı kült alanının planı ve elde edilen buluntular (Ilyushin & Suleymanov, 1997)

Görsel - 184. V.A. Mogil′nikov ve V.N. Yelin tarafından çizilmiş Taldura-I bölgesindeki 2 numaralı kült alanının planı ve alanda yer alan insan biçimli heykel (Mogil'nikov & Elin, 1983, s. 148)

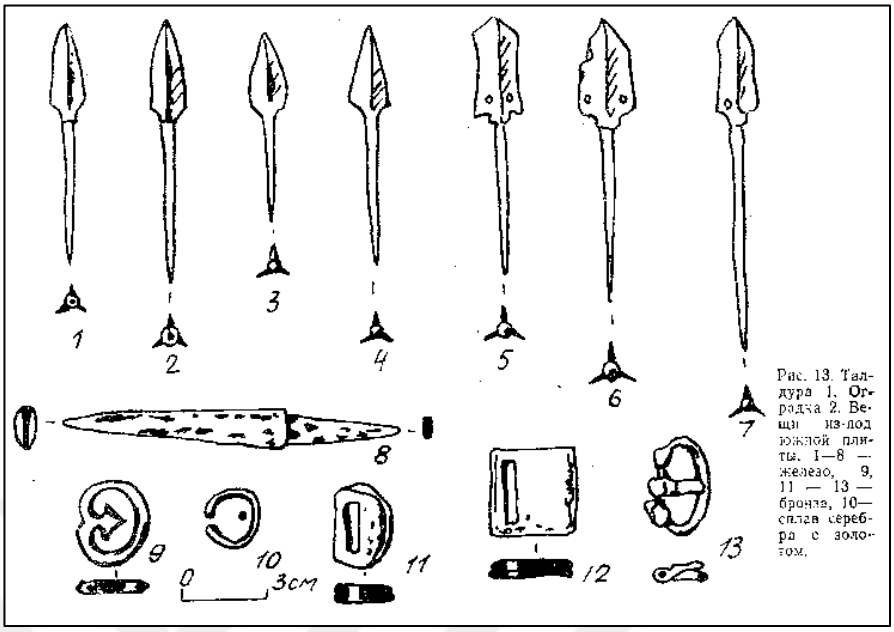
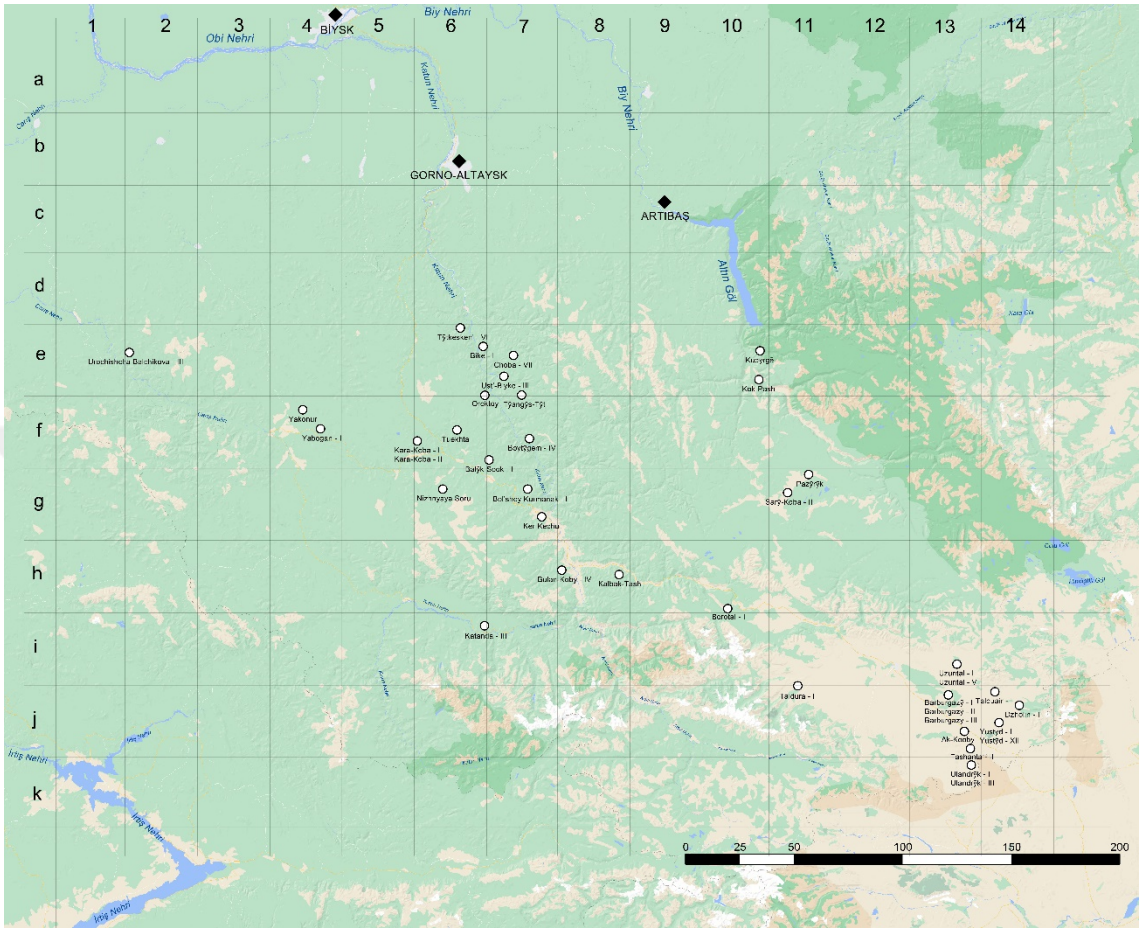

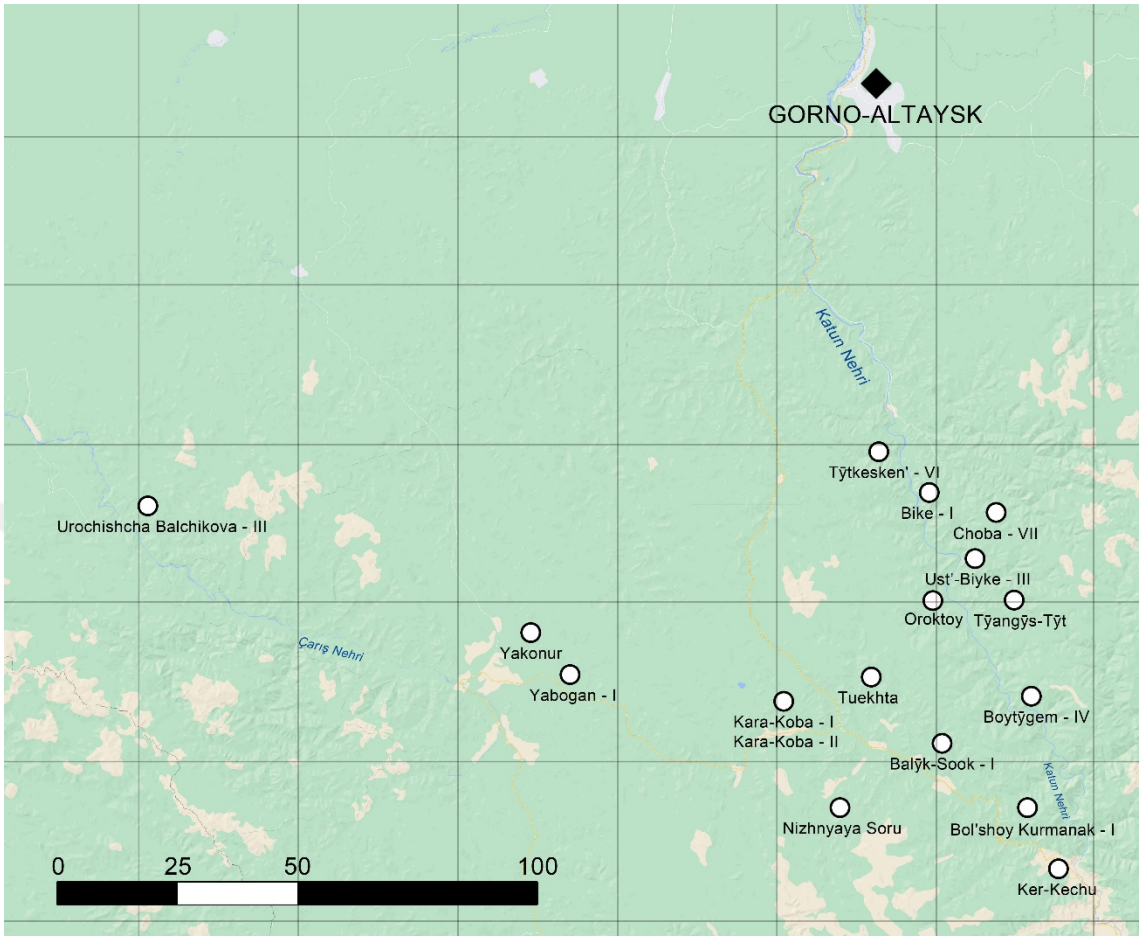
Рис. 13. Талдура 1. Оградка 2. Вещи из-под южной плиты. 1—8 — железо, 9, 11 — 13 — бронза, 10— сплав серебра с золотом.

Görsel - 185. V.A. Mogil′nikov ve V.N. Yelin tarafından çizilmiş Taldura-I bölgesindeki 2 numaralı kült alanından elde edilmiş buluntular (Mogil'nikov & Elin, 1983, s. 149)

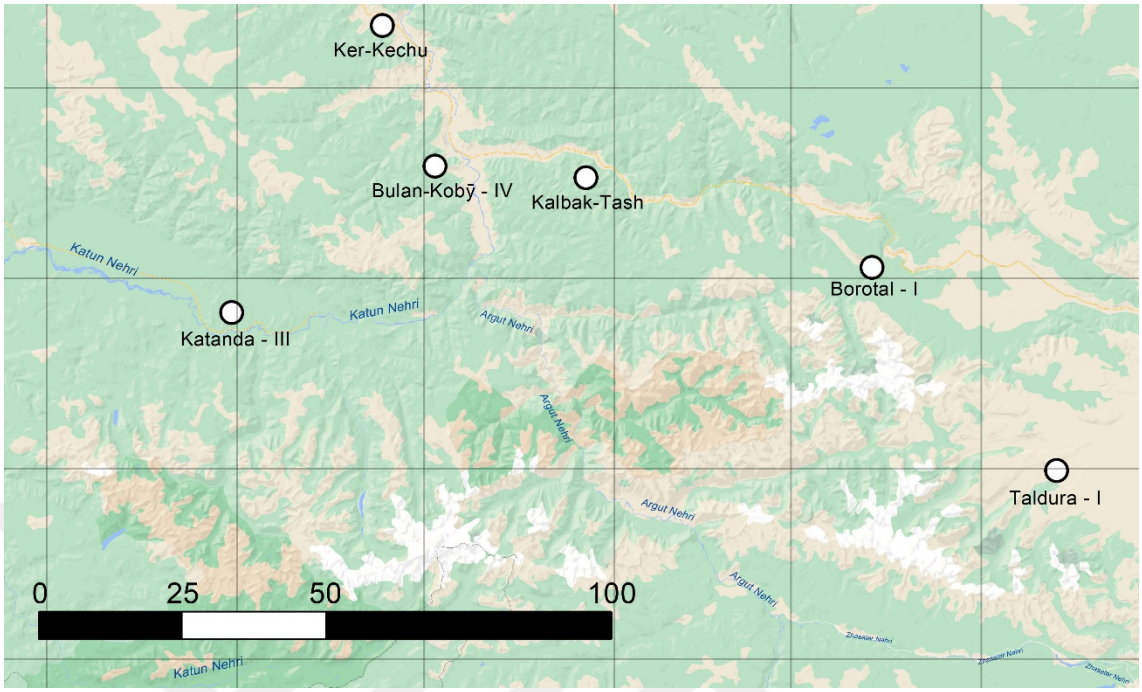
EK D: Haritalar

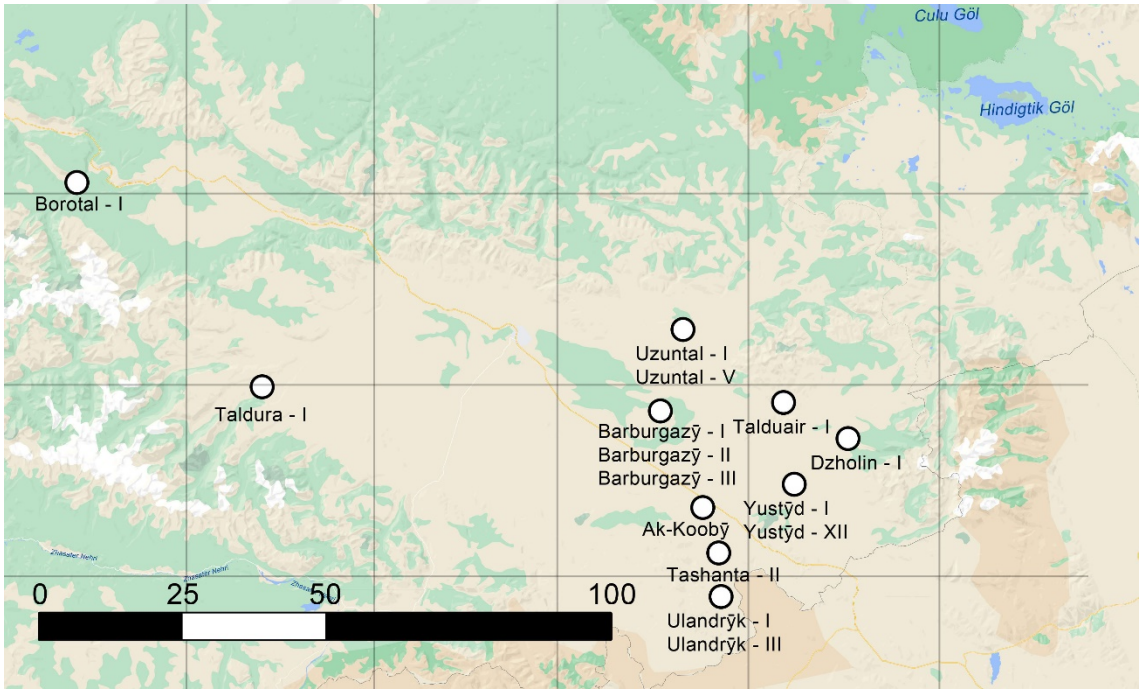
Harita - 2. Altay Cumhuriyeti'ndeki Türk Kağanlığı dönemine ait kazı alanları arasında okçuluk buluntuları ihtiva eden kurgan ve kült alanlarının yerlerini gösteren harita

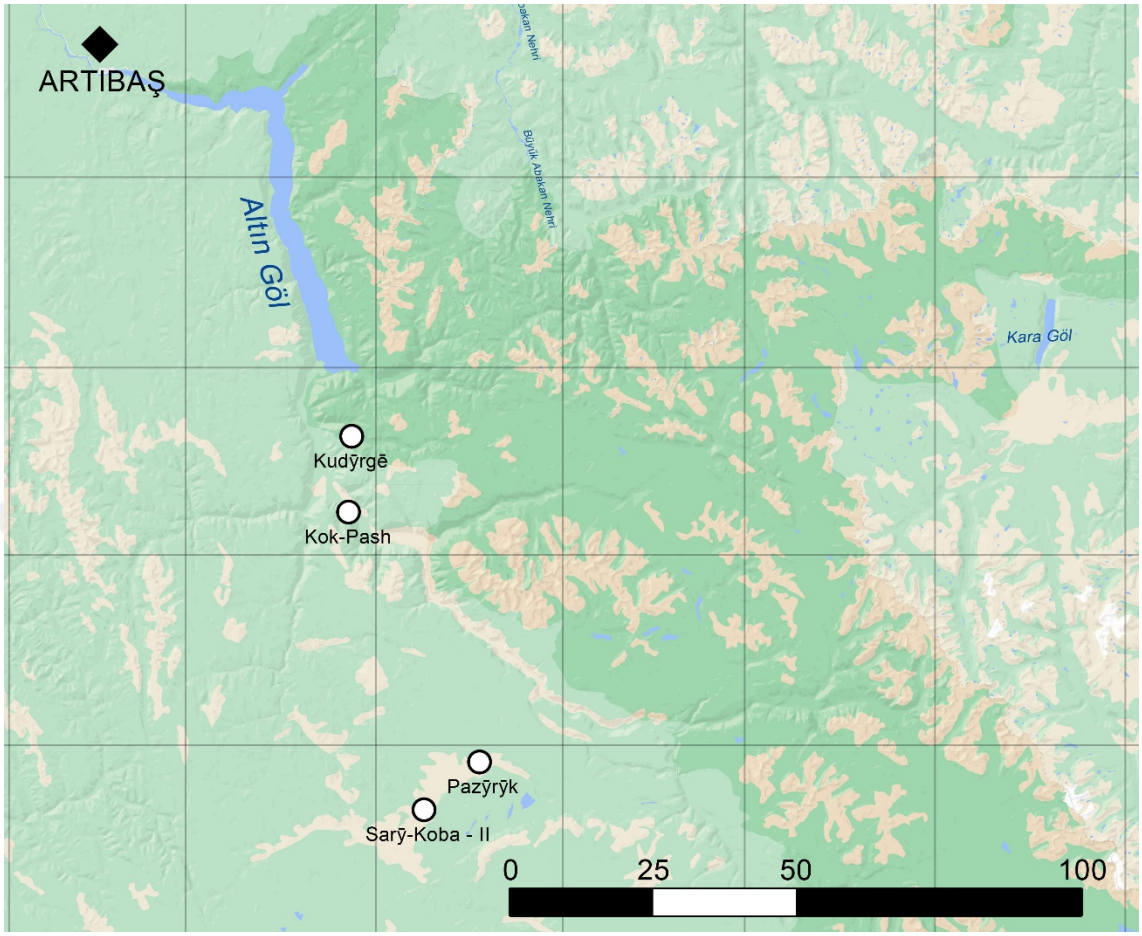
Harita - 3. Katun ve Çarış Nehri kıyılarındaki kazı alanları

Harita - 4. Katun Nehri kıyısındaki kazı alanları

Harita - 5. Güney Altaylardaki kazı alanları

Harita - 6. Altın Göl ve civarındaki kazı alanları

TEŞEKKÜR

Çalışmam süresince bana her konuda destek veren ve yol gösteren kıymetli danışmanım Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN'a; Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'ne geldiğim günden beri yardımlarını esirgemeyerek işyerindeki ailem olan Dr. Öğr. Üyesi Mertcan AKAN, Arş. Gör. Dr. Seçil ÖRAZ BEŞİKÇİ, Arş. Gör. Dr. Ali BALCI, Arş. Gör. Dr. Şima DOĞAN BALCI, Arş. Gör. Şengül AYGÜMÜŞ ve Arş. Gör. Gökçe EMEÇ YÜCESOY'a; çalışmanın en kritik zamanlarında bilgi ve tecrübelerini bana aktaran kıymetli hocam Prof. Dr. Leonid Aleksandroviç BOBROV'a; Novosibirsk'e gidebilmemi ve alanın uzmanlarıyla çalışabilmemi sağlayan değerli hocam Arş. Gör. Selim KARAGÖZ'e; Novosibirsk'e yaptığım bilimsel ziyaretin her safhasında sayısız yardımı dokunan, akademik desteğin ötesinde bir abla gibi yanımda olan Doç. Dr. Aziyana BAYYR-OOL'a saygı ve teşekkürlerimi sunarım.

Hayatımın tamamında yanımda olan ve sırtımı yasladığım dağlar olan canım babam Ömer ÇOBAN'a; her başarımda sonsuz katkısı olan ve hiçbir zaman hakkını ödeyemeyeceğim canım annem Bahar ÇOBAN'a; doğduğu günden bugüne yanımda olan ve varlığıyla bana güç veren canım kardeşim Faruk ÇOBAN'a; varlığının her anına şükrettiğim, evimin çiçeği, can yoldaşım, sırdaşım, hayat arkadaşım, canımdan can eşim İlknur ÖZCAN ÇOBAN'a sonsuz teşekkür ederim. Bu çalışma da dahil olmak üzere hayatımda başardığım her şey ve tüm doğrularım sizin bana kattıklarınız sayesindedir. İyi ki varsınız. Allah sizleri başımdan eksik etmesin.

ÖZGEÇMİŞ

2009 yılında Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi bünyesindeki Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Öğretmenliği bölümünü kazandı ve 2013 yılında mezun oldu. 2014 yılında Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi anabilim dalı Tezli Yüksek lisans programını kayıt yaptırdı. 2016 yılında "Orta Asya ve Bereketli Hilal Arasında Bileşik Yayın Keşfi ve Gelişim Aşamaları (MÖ 3000-MÖ 500)" başlıklı yüksek lisans teziyle bilim uzmanı oldu. 2016 yılında aynı anabilim dalında doktora eğitimine başladı.